

MIRCEA CIOBANU
CONVORBIRI CU
Mihai I
AL ROMÂNIEI

HUMANITAS

MIRCEA CIOBANU

Convorbiri cu
Mihai I
al României

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Prezenta carte reunește cele două volume de convorbiri cu Mihai I al României publicate de Mircea Ciobanu la Humanitas în 1991 și 1992. Au fost suprimate unele repetiții, iar titlurile capitolelor corespunzând primului volum aparțin editorului.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CIOBANU, MIRCEA

Convorbiri cu Mihai I al României/ Mircea Ciobanu,
Mihai I al României. -Ed. a 2-a - București: Humanitas, 2004
ISBN 973-50-0745-2

I. Mihai I, rege al României

94(498) "19" Mihai I (047.53)

929 Mihai I

© 1991, ERGO Communications, Ltd. și HUMANITAS
pentru primele X capitole

© 1997, HUMANITAS, pentru prezenta ediție

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/222 85 46, fax 021/224 36 32
www.humanitas.ro

Comenzi CARTE PRIN POȘTĂ: tel. 021/311 23 30,
fax 021/313 50 35, C.P.C.E. – CP 14, București
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.librariilehumanitas.ro

ISBN 973-50-0745-2

MIRCEA CIOBANU: Să începem, Sire, cu prezentul, și din acest prezent să alegem unul dintre evenimentele care v-au solicitat afectivitatea în chip dureros.

Autoritățile române v-au refuzat intrarea în țară.

Este drept că pe mulți tentativa vizitei în România i-a speriat. Destui au văzut în ea o primejdie și s-au comportat în consecință, cu brutalitate, răspunzând parcă unui atac. Dar nu este mai puțin adevărat că marea mulțime a românilor a privit refuzul autorităților provizorii de la București ca pe o gravă încălcare a legii ospitalității.

Mihai I al României: Așa cum am declarat în comunicatul de presă din 13 aprilie 1990, am vrut să mă întorc în țară pentru a împărtăși cu românii Sfintele Sărbători ale Paștilor. Speram să pot aduce tot atunci mesajul meu celor căzuți pentru făurirea unei adevărate democrații în țara noastră. Eu nu cred că în cazul acesta a fost încălcată legea ospitalității. Chestiunea se pune altfel. Un om nu poate fi oaspete al propriei lui case, chiar dacă a lipsit multă vreme din ea. Eu aș fi vrut să-mi revăd casa. Cei ce au pus la îndoială cetățenia mea română s-au grăbit. Un român scos din casa lui cu forța nu încetează, numai prin aceasta, să fie român. În plus, n-am făcut niciodată vreo declarație din care să reiasă că relațiile mele cu patria și cu poporul român au încetat. Dimpotrivă. Eu nu pot să țin seama de opinia guvernanților nelegitimi ai României de dinainte și de după 30 decembrie 1947.

M. C. Încercați să dați totuși o explicație acestui refuz.

M Erau Sărbătorile de Paști. Ar fi venit să mă vadă și să-mi vorbească mulți oameni. Regalitatea este legată indestructibil de ortodoxie — și mulți credincioși simt asta. Cred că la mijloc a fost vorba de teamă, deși se știe că dorința mea de a-mi revedea țara era legată de rațiuni strict personale. Un român nu face politică invocând Sărbătorile Învierii, și nici în această zi.

M. C. Și totuși, oficialitățile de la București au insistat asupra aspectului politic al vizitei.

M Poate că vizita mea ar fi devenit un act politic, dar nu din cauza mea. Sistemele comuniste văd peste tot numai politică, numai dedesubturi și comploturi, probe de neloialitate. Ele sunt obsedate de nesinceritatea oamenilor. Nu spun că guvernul care mi-a refuzat intrarea în țară este un guvern comunist. Eu vreau să iau în serios declarațiile reprezentanților lui, care au afirmat că vor să se despartă de doctrina comunistă. Văd însă că obiceiurile nu se uită atât de ușor.

M. C. Veți trece cu vederea acest refuz?

M Eu văd în acest refuz o proiecție a actului ilegal de la 30 decembrie 1947. Dacă guvernul ar fi gândit mai nuanțat, ar fi sesizat că reacția la cererea mea intră sub incidența simplei politeți. Prezența mea în București ar fi atras, cred, un spor de simpatie asupra lui.

M. C. Veți relua, și în aceste condiții, tratativele pentru a vă revedea țara?

M Sunt pregătit să mă întâlnesc și să stau de vorbă cu orice român.

*

M. C. Sire, în dictatură, ziaristul, persoana care informează opinia publică și o reprezintă în ceea ce are ea mai viu în raport cu puterea de stat, ziaristul deci este un

nonsens. Autoritățile, când nu se tem de mulțimile pe care le conduc, după cum s-a văzut întotdeauna, spre prăpastie, le disprețuiesc — așa că ori le dezinformează, ori, pur și simplu, dar tot atât de sistematic, nu le împărtășesc nimic din faptele sau intențiile lor. Sau când o fac, o fac prea târziu, după principiul punerii înaintea faptului împlinit. Deasupra tuturor lucrurilor plutește taina. Cine se împărtășește din ea trebuie să învețe să tacă și să disprețuiască pe cel ce știe mai puțin decât el. E un mecanism simplu și eficient. Privilegiul de-a fi în posesia unui kilogram de carne în plus sau de a avea acces la o taină este totuna în socialism — nici nu vă închipuiți cât de puțin îi trebuie unui om ca să se socotească privilegiat. Neinformarea este sinonimă cu înfometarea. Cea mai proastă și cea mai primejdioasă hrană pentru poporul român a fost zvonul. Lui atât i s-a păstrat: resturile pe care abatoarele ar fi trebuit să le prefacă în cenușă, oasele bine curățate de carne, ghearele și capetele de pasăre și uneori nici atât — asta pe de o parte; pe de altă parte, zvonul. O minte neîndestulată cu adevăr trăiește din presupuneri — și până la urmă ajunge să halucineze. Pe fondul acesta de penurie, orice zvon prinde. În vreme ce ziaristul tace, adesea el însuși neinformați, asta când nu privește la sine ca la depozitarul unei comori de neprețuit, opinia publică n-are la îndemână decât ceea ce oferă zvonul. Când se naște sub presiunea unei reale nevoi de a ști, când nu este altceva decât rezultatul unui efort de atribuire a unor intenții, zvonul se adevărește câteodată, și asta, printre altele, spune că el este un instrument în mâna puterii. Despre viața Majestății Voastre în exil, românului nu i s-au administrat decât zvonuri. Așadar, vă rog să treceți cu îngăduință peste faptul că, referitor la Majestatea Voastră, voi începe întrebarea cu acel „se spune”, care într-o convorbire de o anumită ținută s-ar cădea să nu apară deloc.

Se spune — iată de 'ce această lungă introducere — că la invitația lui Ceaușescu ați acceptat să vizitați România în mai multe rânduri. Zvonul a prins destul de repede, mai ales că nu mai era pentru nimeni un secret că în România, în deceniul al optulea, și-au petrecut concediul în condiții cu adevărat imperiale personalități ale Occidentului, oameni politici, oameni de afaceri, persoane influente. Știu că, în ceea ce vă privește, zvonul nu vă atinge. Puteți să-i explicați totuși rostul?

M. Cred că da. În mod normal eu n-aș fi putut să accept o asemenea invitație. Acceptând-o, aș fi recunoscut ca legitimă puterea comunistă instalată în România după plecarea mea, în decembrie 1947.

În Europa occidentală, foarte puține țări au rămas în afara relațiilor cu regimul de la București. Ceaușescu a vizitat și curți regale. De asemenea a primit vizite importante. De Gaulle a venit în România. Nixon l-a îmbrățișat și a dansat cu el în Piața Victoriei. Nu vreau să adaug alte exemple. Ceaușescu a căutat pe orice căi să-și legitimizeze în fața lumii puterea, ca să poată asupra, nesupărat de opinia mondială, poporul.

Eu n-aș fi acceptat un asemenea joc.

Sunt reguli și comandamente superioare, peste care eu nu pot să trec. Intrând pe ascuns în țara mea, aș fi participat la jignirea propriei mele persoane și minimalizarea titlului pe care îl dețin. Acesta a fost rostul zvonului. Să se arate, întâi, că, acceptând dialogul cu puterea instalată de sovietici la București, eu nu mai am nici o rezervă privitoare la legitimitatea acestei puteri. Și al doilea, ca să se arate că eu însumi am înțeles să adopt statutul de persoană particulară în raport cu ea. Și al treilea, ca să mă compromit în fața românilor. Țin mult să înlătur acest zvon. Nu pot să admit că el a fost crezut și că românii mă cunosc atât de puțin, încât să-și închipuie că am stat la aceeași masă cu asupritorii lui.

M.C. Și totuși, au fost oameni de stat care n-au ezitat s-o facă. Încă de la sfârșitul deceniului al șaptelea, românii, chiar și românii care au colaborat la început cu

dictatura, și-au dat seama cu cine au de-a face. În timp ce vorbea de independență și de relațiile cu toate popoarele, indiferent de orânduirea lor politică, în timp ce dădea de înțeles — pentru că așa a fost: a dat de înțeles, fără s-o afirme niciodată răspicat — că politica lui este una antisovietică, scotea legi și decrete antipopulare, își elimina adversarii politici și posibili concurenți la funcția de secretar al partidului, își întărea securitatea proprie, pune la cale slăbirea armatei și transformarea ei în mână de lucru neplătită.

În tot acest timp, cu o viclenie remarcabilă, și-a căutat în lumea occidentală susținători morali. Cum explicația atracția pe care dictatorul a exercitat-o asupra unor oameni de altminteri rezonabili?

M. Este o atracție bolnăvicioasă. Ca să te apropii de un asemenea personaj și să-l admiri, trebuie mai întâi să faci abstracție de relațiile lui cu poporul. Sunt informat că, la început, mulți români au privit la el cu speranță. Au fost, probabil, și oameni care au știut că, în comunism, schimbarea conducătorilor nu schimbă nimic din fundamentele doctrinei, dar cei care au înțeles realitatea aceasta n-au avut, îmi închipui, putere de influențare asupra maselor. În fond, omul are dreptul să sper. Când speranțele lui sunt contrazise, nu el poartă vina. E ca și cum i-ai interzice să creadă că binele este posibil. Pe această credință se bazează popularitatea oricărui dictator la începutul carierei sale. Dacă, întâmplător, dictatorul respectiv are nevoie de popularitate! Cei mai mulți se dezinteresează de ea, pentru că o pot obține cu forța.

M.C. În interior lucrul acesta este explicabil. Dar dacă din afară lucrurile se văd mai bine, cum se face că la înrădăcinarea lui Ceaușescu au contribuit tocmai reprezentanți ai unor forme de guvernare incompatibile cu dictatura?

M. Repet, este vorba de o atracție bolnăvicioasă. Unii au afirmat că persoana despre care vorbiți este în mod real un antisovietic. Nu sunt convins că au crezut în mod sincer în aceas-

tă himeră. Mai degrabă așa le-a plăcut să creadă, pentru a-și adormi conștiințele. Toată lumea știe că în țările socialiste era exclus să vină la putere un om care să nu fie legat cu trup și suflet de Moscova și care să nu asculte în mod necondiționat de comandamentele ei. Dacă la Kremlin s-ar fi adus o singură dovadă palpabilă că la București guvernează un antisovietic autentic, a doua zi acesta ar fi fost schimbat, oricât de multe servicii ar fi adus el Moscovei până atunci. În timpul domniilor fanariote nu se punea problema dacă se va găsi cineva care să dea sultanului mai mult decât domnitorul în funcție. Întotdeauna se găsește cineva care dă mai mult.

M.C. Îmi îngădui să observ că evitați să puneți degetul pe rană. Eu nu vă rog să apăsați neapărat pe punctul dureros. Încercați, dacă se poate, să-l indicați. Ce înțelegeți, în fond, prin atracție bolnăvicioasă?

M. După cel de-al doilea război mondial s-au înmulțit în mod neașteptat dictatorii. Exemplul Hitler nu a descurajat pe nimeni. Să nu vorbim de dictaturile latino-americane, favorite de o dezordine aproape naturală. Fiecare țară socialistă a fost obligată să-și instaleze conducători care să semene întru totul cu Stalin. Stalin însuși a dus la desăvârșire sistemul de conducere dictatorial. Nu pentru toată lumea a dispune de puteri discreționare asupra popoarelor reprezintă un rău. Cel care ajunge în fruntea unui stat ajunge la capătul unui efort personal și ajutat de încrederea și admirația unui grup care se străduiește să-i insuflă încredere în el însuși: locul obținut este o performanță, un argument că este o ființă ieșită din comun. Pentru Stalin nu puțini au nutrit o admirație secretă. Poate și invidie. În țările democratice însă, au fost perfecționate mecanisme ale puterii care împiedică realizarea tendințelor dictatoriale.

M.C. Le împiedică în țările respective. Churchill nu avea cum să devină în Anglia monarhică dictator. Nu exista nici o instituție care să-i permită accesul la puterea discreționară. Ceea ce nu l-a împiedicat să afirme că în relațiile particulare persoana lui Stalin îl fascinează. Să

admira un om numai pentru că a izbutit, cu mijloace la care tu nu ai acces, să pună cu botul pe labe popoare înțregi, într-adevăr trăirea acestui sentiment ține de zona patologicului.

M. Fostul președinte al Americii, Nixon, a afirmat că nu este recomandabil ca șefii de stat din Europa răsăriteană să fie subestimați.

M.C. Și nici nu trebuie. Pentru a ajunge la putere în țări comuniste nu e nevoie de calități umane deosebite. Mai degrabă e nevoie de defecte și de o anumită pricepere de a le folosi ca pe niște arme împotriva semenilor. Neștiința de carte, brutalitatea, îndrăzneala fără acoperire, absența, din paleta afectivă, a capacității de iubire, puterea de ură și de dispreț nu sunt defecte ușor de neglijat. Dar dacă omul ajunge să nu fie stânjenit de această „avere”, dacă și-o însușește și este inițiat în tehnica de-a o folosi, atunci numărul posibilităților lui de a accede spre centrul de iradiere al puterii și chiar de a se confunda cu el — crește. Nixon vorbea despre șefii de state comuniști ca despre niște fiare, care au ajuns să se remarce numai după ce au făcut multe victime, în întrecere cu alte fiare, mai puțin dotate pentru atac, și în care dorința de izbândă nu a lucrat cu destulă forță.

M. Am urmărit cazul Nixon. Sunt convins că fără modelul comunist, biografia lui n-ar fi înregistrat accidentul care l-a îndepărtat din funcție înainte de alegeri. Când un șef de stat vrea să știe totul despre colaboratorii și subalternii săi, el presupune că aceștia au gânduri sau duc o viață care ar putea să compromită statutul lor oficial. De această sciziune sunt suspecți toți înalții funcționari în sistemele comuniste — de aceea ei sunt puși sub supraveghere, fie ca potențiali concurenți, fie pentru a folosi împotriva lor propriile scăderi, micile defecte, înclinările mai puțin rezonabile, ca și cum oamenii ar trebui să fie perfecți o dată ajunși în apropierea puterii centrale. Nixon a vrut să conducă singur. Colaboratorii lui ar fi urmat să

știe că păcatele le sunt cunoscute. Un om cu păcate nu-și mai exprimă cu toată puterea opiniile.

M.C. Din acest fel de-a vedea lucrurile n-au avut de pierdut nimic nici dictatorii, nici cei ce i-au adunat din mijlocul popoarelor lor libere — ci popoarele. Vă rog, acordați puțină atenție acestei idei — că, în multe cazuri, lipsa de reactivitate a românilor n-a venit din slăbiciune sau lașitate, ci din conștiința că orice formă de replică nu va avea înțelegere în lume.

M M-am gândit mult la acest aspect al chestiunii. Conduce-rile țărilor occidentale ar trebui să-și asume o parte din vina celor petrecute în România. Am știut cum trăiește muncitorul român. El nu a trăit mai bine decât muncitorul polonez. Când am aflat de mișcările minerilor din 1977, am crezut că Occidentul va reacționa cu promptitudine. Indiferența lumii libere față de îndelungata tragedie românească mi s-a părut întotdeauna suspectă. Evenimentele de la Gdansk n-au întrecut în gravitate mișcările de pe Valea Jiului. Aici, după cum am fost informat, muncitorii au acționat cu o extraordinară perspicacitate. Au reușit să-l aducă la fața locului pe șeful statului, după ce mai întâi au ținut în stare de arest membri ai guvernului. Este o realitate că a fost izolat de suita lui?

M.C. Da. Dictatorul a trecut prin momente grele. O manevră imprevizibilă a greviștilor — și securiștii care îl însoțeau n-au mai putut să-l urmeze. Despre nici un șef de stat comunist nu se poate povesti astăzi că s-a aflat ostatic în mâinile muncitorilor. Unii afirmă că și-a salvat viața datorită vicleniei sale și pentru că a știut să adoarmă cu promisiuni conștiințele minerilor în timpul convorbirilor cu ei.

M Nu cred. De-a lungul istoriei, românul s-a ferit cât a putut de vărsare de sânge. Aici stă explicația, nu în viclenia personalului. Când recurge la vărsare de sânge, omul dovedește că nu se mai gândește la viitorul său, că este preocupat în exclusivitate de rezolvarea unor probleme prezente ce nu mai su-

feră amânare. Românul este o ființă rațională. Trebuie să se treacă mult dincolo de puterea lui de răbdare ca să intre în regimul violenței. Uneori nici atunci. Oriunde în lume, un asemenea conducător n-ar fi scăpat din mâinile mulțimii. Și totuși, acest eveniment important din viața României a rămas fără ecou. În România era firesc să fie trecut sub tăcere. Dar în Occident? Tăcerea ziarelor, care nu uită să consemneze nici un mărunțiș scandalos, m-a contrariat. Era încă un semn că dezinteresul pentru România nu este întâmplător.

M.C. Cunoașteți cauza acestei atitudini?

M Nu. O presupun, dar acum nimeni n-are nevoie de presupuneri. Dezinteresul acesta durează de multă vreme și pare să fie urmarea unei decizii de sancțiune. Rămâne ca timpul să ne dezvăluie cine a hotărât ca românilor să nu li se acorde credit atunci când, o dată ajunși în Europa, se plâneau de clanul aflat la conducerea țării. De asemenea, cred că într-o bună zi vom afla ce interese se aflau dincolo de acceptarea dictatorului în rolul de rezistent.

M.C. Vă stingherește faptul că discutăm de Nicolae Ceaușescu. Am observat că evitați să-i pronunțați numele.

M Este drept că nu-mi face nici o plăcere să vorbesc despre acest om. Dar el este un exponent al comunismului, poate cel mai reprezentativ pentru regimurile impuse în estul Europei de la Stalin încoace. Dacă vorbim despre România și despre comunism, este o fatalitate să vorbim și despre promotorul lui cel mai autorizat. A nu vorbi despre ceea ce nu-ți face plăcere, ca și cum tăcerea ar schimba fondul lucrurilor, este o practică pe care comunismul a epuizat-o. Să vorbim, dacă e cazul, și despre Ceaușescu. El a existat așa cum au existat și suferințele poporului român. Alăturarea aceasta nefastă obligă la discuție. Specialiștii trebuie să-și asume un rol important în limpezirea acestei chestiuni. Eu întreb cum a fost posibil ca dintre toți șefii de state socialiste tocmai la români să se detașeze un personaj care să întrunească toate caracteristicile unui dictator.

M.C. La început Nicolae Ceaușescu nu a dat semne că ar putea să evolueze într-o asemenea direcție. Fie că și-a ascuns bine înclinările, întocmai ca marii bolnavi, care simt primejdia viitoarei lor izolări dacă-și vor da pe față apucăturile, fie că împrejurările, înlesnite de natură, l-au creat din aproape în aproape.

M Într-un stat de factură democratică, popularitatea oricărei persoane publice trebuie să fie controlată. La Atena, un om se temea atunci când își dădea seama că se vorbește prea bine despre el. Riscul era alungarea din cetate.

M.C. Românii, într-adevăr, ar fi trebuit să fie mai prudenți cu acest personaj. Simpatia lor inițială venea din câteva confuzii, cu atât mai regretabile — dar nu și de neînțeles — cu cât de pe urma lor s-au resimțit oameni cu experiența detenției, sau tineri, sau intelectuali de orientare anticomunistă.

M Da. Știu că în august 1968, după intrarea trupelor sovietice în Cehoslovacia, ca o reacție antisovietică, mulți oameni care până atunci priveau comunismul la justele lui dimensiuni s-au făcut membri de partid. E greu de găsit o situație mai paradoxală. Ceea ce comunismul pierdea în Cehoslovacia și în celelalte țări, câștiga în România. A fost pentru mine o lovitură grea. Nesiliți de nimeni, din simpatie pentru un om care a știut să speculeze un moment de criză în viața politică internațională, români înzestrați au pus pe linia de plutire un sistem prin definiție inuman.

M.C. Această simpatie a fost spontană. Discursul lui Ceaușescu, a doua zi după intrarea trupelor sovietice în Praga, a înșelat multe inimi. Mulți l-au considerat atunci un patriot care-și riscă viața pentru independența României. Nu vorbesc despre cei ce găseau în acest gest încă un motiv de a-și justifica opțiunea pentru comunism. Mă refer la oamenii de bună-credință, care n-ar fi pregetat să ia arma în mână și să-l apere; la anticomu-

niștii, destui în vârstă, care, fără să aștepte vreo recomandare, au cerut carnetul roșu.

M Da, înțeleg, cu atât mai grea a fost lovitura pe care am primit-o. Aici se știa că sovieticii nu vor intra și în România. Invazia în Cehoslovacia a fost un exercițiu de intimidare a țărilor din lagărul socialist. Exemplul fusese dat. În demonstrația ei de forță, Moscova nu mai avea nevoie de un al doilea. Înșelarea bunei-credințe a unui singur om este o infracțiune. Înșelarea bunei-credințe a unui popor este incalificabilă.

M.C. În împrejurarea aceea, Ceaușescu a vorbit pentru întâia oară liber, Sire. Până atunci, chiar și la micile recepții, își citea cuvintele, ca și cum n-ar fi fost în stare să-și adune mințile pentru construirea unei propoziții banale. În 20 august 1968, el a obținut un succes pe care orice conducător și l-ar fi dorit. Aș îndrăzni să afirm că nici un șef de stat comunist n-a fost iubit cu adevărat și că de acest privilegiu nu s-a bucurat decât el.

M Dacă nu mă înșel, acest antisovietism, caracteristic românilor, se afla la cea de-a doua sa mare izbucnire după război. Îmi aduc aminte că în 1964 am primit un ziar de la București, în care era publicată harta României, împărțită în funcție de necesitățile așa-numitului plan Valev. Atunci s-a vorbit pentru prima oară în stradă împotriva politicii sovietice. Dar planul era mai vechi. Nu cred că știe cineva de ce tocmai în 1964 a fost dat la iveală.

M.C. După opinia Majestății Voastre, care a fost motivul ascuns al acestei ieșiri din tăcere? De ce conducerea comunistă de la București a consimțit să scoată la iveală un secret și să-l împărtășească poporului?

M Motivația acestei colaborări cu masele populare nu-mi este limpede. De fapt, cauzele tuturor acțiunilor în comunism sunt întotdeauna obscure. Rezultatele însă pot fi luate în considerație. Conducerea partidului și statului comunist nu fusese niciodată înconjurată cu simpatie. Acum, românii se simțeau

amenințați din toate părțile și fraternizau împotriva celor care ar fi urmat să-i anexeze...

M.C. Dar fraternizau, totodată, și în jurul lui Gheorghiu-Dej și al principalului său colaborator, Ion Gheorghe Maurer, despre care se spunea că este adevăratul arhitect al unei politici de deschidere și de emancipare față de Soviete. Gheorghiu-Dej nu era popular și nici iubit. Doar un singur an a trecut de la dezvăluirea planului Valev, un an de când echipe de propagandiști mergeau în fabrici, instituții de cultură, școli etc. ca să vorbească oamenilor despre noua orientare politică a guvernului român, doar un an, deci, a fost destul pentru ca lumea să uite că sub dictatura Dej a fost distrusă orice urmă de opoziție, într-un măcel despre care încă nu s-a scris după măsură. Dar poate că am vorbit prea mult despre ei.

M. Nu. Acești *ei* fac parte din istoria României. Despre *ei* nu este bine să se tacă. Istoricii trebuie să le consacre capitole întregi, nu să-i treacă ușor cu vederea, după obiceiul istoricilor comuniști, care scriu numai despre lucrurile ce le convin, denigrând ceea ce le-a fost defavorabil sau ostil. Un istoric comunist este un mistificator. El apelează doar la fapte și evenimente care intră în demonstrația lui. Când le are, e bine. Când nu le are, le inventează. Când faptele îl contrazic, le trece cu vederea. Despre actul de la 23 August am citit numai minciuni jignitoare.

M.C. Despre ieșirea României din război s-a scris o mare mulțime de inexactități, una mai tendențioasă decât cealaltă. Punctul de vedere al Majestății Voastre ar aduce mai multă lumină acolo unde a fost cultivată penumbra, ca să nu zic minciuna.

M. Pregătirea României pentru ieșirea din război a început încă de la sfârșitul anului 1942 și, în mod sistematic, în 1943. Atât Brătianu, cât și Maniu împărtășeau ideea multor români că războiul nostru pe teritoriul Rusiei nu mai trebuie continuat și că greșeala de-a fi trecut dincolo de Nistru trebuie reparată cât mai urgent. Ieșirea unei țări din război nu este un act ce se poate săvârși de azi pe mâine. Din acest punct de vedere, nici România nu putea să facă excepție. Nici în război n-am intrat de pe o zi pe alta. Noi, care crezuserăm că, de îndată ce vom elibera Basarabia, ne vom păstra rezervele de energie pe teritoriul românesc, ne aflam acum în adâncul Rusiei, atașați unor interese străine de țară. Antonescu ținea să-și acopere până la capăt promisiunea față de Hitler. Or, noi trebuia să împiedicăm realizarea tocmai a acestui mod obstinat de a vedea lucrurile.

În principiu, ne-am pus repede de acord cu Maniu și Brătianu. Nu urma decât să punem la punct, mai întâi în mare și pe urmă în amănunt, un program de acțiune realist. Trebuia să fim prudenți, tocmai pentru că nu trebuia să punem în dificultate relațiile lui Antonescu cu nemții. Un punct important în acțiunea noastră a fost că Maniu avea posibilitatea transmiterii de știri și de informații către Aliații de la Cairo și Ankara.

Conciliabilele noastre au început să se înmulțească. Maniu și Brătianu veneau din când în când la Palat, pentru a raporta ce anume s-a transmis Aliaților. Acțiunea părea să prindă un aspect din ce în ce mai concret, deși, câteodată, credeam că în loc să ne apropiem ne îndepărtăm de obiectul ei.

M. C. Nemții roiau în toate cercurile vieții politice românești...

M. Îmi închipui că Gestapoul mirosise ceva. Nu se afla însă în posesia nici unei dovezi. Trebuia să evităm orice greșală. Ceva neplăcut s-a întâmplat în mecanismul de relații pe care încercam să-l definitivăm cu Aliații, în ziua când aceștia ne-au transmis că nu mai vor să discute cu noi dacă nu-i vom aduce pe comuniști și pe socialiști în grupul nostru. Cererea lor ne-a surprins în mod neplăcut, mai ales în privința comuniștilor, ale căror vederi politice știam că reprezintă cu strictețe Moscova. A trebuit să cedăm în fața acestei propuneri.

M. C. Mai degrabă decizie decât propunere.

M. E drept, despre o decizie era vorba. Oricât de greu ne-ar fi căzut condiționarea reușitei acțiunii noastre de prezența comuniștilor, altă cale nu aveam de ales. Este un paradox, dar chiar Aliații au impus colaborarea cu comuniștii. Foarte bine, am spus, dar ei nu reprezintă nimic, sunt doar câteva sute de oameni!

M. C. Moscova își urma și aici căile ei...

M. Da, ceva mai târziu aveam să aflăm că asta s-a făcut la propunerea și insistențele rușilor.

M. C. În ce fel au influențat hotărârea ieșirii din război bombardamentele din aprilie 1944?

M. Poate că au avut un rol, dar nu unul capital. Noi eram hotărâți să ne retragem oricum de pe frontul de răsărit. În prima fază a acestei activități subterane, de la B.B.C. și de la Vocea Americii ni se spunea tot timpul: „Ieșiți din război, altminteri

nu vă veți mai putea arăta fața în lumea civilizată.” Noi răspundeam pe toate căile: „Asta și vrem, dar nu putem singuri, avem nevoie de ajutor.” N-au răspuns. Nici nu confirmau primirea mesajelor noastre. Bineînțeles, din cauza filtrului sovietic, care reținea orice mesaj dinspre noi spre Aliați. Aveau un filtru al informațiilor foarte bine organizat, aveau oameni plantați pretutindeni.

Planul nostru căpăta un chip din ce în ce mai realist. Lucram intens ca să putem ajunge la o soluție viabilă, dar pe cât trecea timpul ne dădeam seama că nu avem ajutor de la nimeni și că tocmai cei ce ne îndeamnă să ieșim din război amuțesc exact atunci când le propunem ceva concret. Momentul când a fost posibilă o acțiune în adevăratul sens al cuvântului s-a ivit atunci când sovieticii au spart frontul în Moldova.

Ziua acțiunii a fost stabilită pentru data de 26 august. Eram la Sinaia. În vederea acestei decizii, eu personal am trimis o telegramă, acum însă în Italia, la Marele Comandament Aliat, unde comandant era, mi se pare, Maitland Wilson. În telegramă, ceream bombardament american în câteva din importantele puncte strategice din afara Bucureștiului. Cred că nu mă înșel, era vorba de patru asemenea puncte. N-am primit răspuns.

M. C. Încă un plan zădărnicit...

M. Nu. De data asta nu. Prin doctorul nostru de la Sinaia, Cârstea, mi s-a comunicat că Antonescu se pregătește să plece pe front. De câteva zile, doctorul avea pe cineva la el, în vacanță — un ofițer care făcea parte din biroul militar al Mareșalului. Acest ofițer primise un telefon prin care era chemat la București. Doctorul a interceptat fără să vrea convorbirea, ridicând o dată cu celălalt receptorul. Așa s-a aflat că data plecării pe front era fixată pentru 24 august.

A fost un moment de panică la aflarea vestii. Convorbirea cu Mareșalul trebuia să aibă loc cu orice preț, plecarea lui zădărnicea totul. Să ne înțelegem. Eventualitatea arestării lui figura în planul de acțiune numai în ultimă instanță, pentru că noi trebuia să-l determinăm pe el să comande retragerea. Ne-am repezit la București. Pentru a acoperi scopul întoarcerii mele

precipitate în Capitală, am ieșit lângă Oltenița, la o vânatoare de rațe — mergeam uneori acolo. Grupul s-a mai întâlnit la Palat doar o singură dată. În după-amiaza zilei de 22 august, i-am convocat pe Antonescu și pe ministrul de Externe, Mihai Antonescu, ca să discutăm situația de pe front. Am încercat să dau și de membrii grupului nostru, dar n-a fost găsit nici unul; pleaseră toți în diferite locuri — n-a fost chip să dau de vreunul.

M. C. De nici unul?

M. Da, nici de Maniu, nici de Brătianu, nici de Titel Petrescu, nici de Pătrășcanu. Toți fuseseră la curent cu ultima decizie și ar fi trebuit să fie în alertă. În sfârșit, aici ar fi multe lucruri de spus. L-am convocat pe Antonescu după-amiază, pentru ora patru. El a întârziat. Așa proceda de obicei. Mihai Antonescu a venit la timp. I-am primit în salon împreună cu generalul Sănătescu, șeful Casei militare. Cât timp a durat discuția, un ceas, un ceas și mai bine, am încercat și eu, și Sănătescu să-l facem pe Mareșal a înțelege că războiul nu mai poate fi continuat în direcția aceea și că trebuie să procedeze cât mai grabnic la un armistițiu. Chiar și Mihai Antonescu a încercat același lucru. Mareșalul a refuzat net.

M. C. Argumentul principal?

M. Îl știe toată lumea, dar foarte puțini îl înțeleg. Că el și-a dat cuvântul de onoare de ofițer în fața lui Hitler că o să meargă cu el până în pânzele albe și că fără aprobarea lui Hitler el nu retrage trupele de pe front.

Acum:

În paralel cu acțiunea grupului nostru, Mareșalul, prin Mihai Antonescu, luase legătura cu doamna Kollontay, ambasadoarea Rusiei la Stockholm. Nu cunosc detaliile tentativei lui de dialog cu puterile aliate, știu doar că acele contacte au existat. Despre condițiile retragerii din război obținute de el se spune că ar fi fost mai bune decât ale noastre. Or, eu pun întrebarea: dacă, într-adevăr, avea condiții mai bune și bine garantate, de

ce refuza atât de sistematic să rupă alianța cu Axa? Din cauza promisiunilor pe care i le făcuse lui Hitler? Aici e un nonsens. Cum așa, să-i ceară voie lui Hitler să iasă din război? Și Hitler să aprobe această ruptură?

M. C. Poate că a existat și un alt motiv al refuzului său, pe care nimeni nu l-a cunoscut. Dacă numai cuvântul dat în numele onoarei lui de ofițer l-a împiedicat de la colaborarea cu Majestatea Voastră, e o dovadă că acest cuvânt al său cântărea în balanța propriilor valori cel puțin tot atât de greu cât și țara. Un semn de egalitate primejdios.

M. La un moment dat, întorcându-se spre Sănătescu, a spus: „Cum, să plec eu și să las țara pe mâna unui copil?” Cred că el își închipuia că sunt același copil pe care l-a cunoscut venind întâia oară la Palat. În anul acela, nici un om de vârsta mea nu mai era tânăr.

M. C. E probabil ca relațiile dintre el și Majestatea Voastră să nu fi evoluat, în pofida trecerii anilor, rămânând în punctul pe care l-ați evocat acum: anul întâilor contacte cu Palatul.

M. Știu eu? Trebuie să adaug că grupul nostru prevăzuse și ipoteza refuzului său. Iar el a înțeles că retragerea armatei de pe frontul de răsărit va avea ca urmare însăși retragerea lui din viața politică a țării. Poate că aceasta ar fi fost cea dintâi consecință a colaborării lui cu grupul nostru. Noi însă nu proiectaserăm un asemenea pas. Se vede că el la asta s-a gândit când a spus că nu poate să lase țara în mâinile unui copil. Sănătescu îl avertizase doar că refuzând să iasă din alianța cu nemții ne obligă să alcătuim un guvern capabil de-o asemenea hotărâre.

Ipoteza refuzului ni se păruse, nu cu multe zile înainte, imposibilă.

Aveam în rezervă o mică echipă de trei subofițeri și un căpităn din garda regală, pregătită să intervină în cazul refuzului și să-l aresteze. Unii spun că, și acceptând condițiile noastre,

Antonescu ar fi fost arestat. Categorie, nu. Înțelegând cursul lucrurilor, altul ar fi fost și destinul său — ar fi însemnat că înțelege și momentul pe care-l impune realitatea istoriei. De ce să-l fi arestat? După mai bine de un ceas de discuții fără nici un rezultat, am spus: „Dacă lucrurile stau așa, atunci nu ne mai rămâne nimic de făcut.” O frază-parolă. Și atunci s-a deschis ușa și în salon au intrat cei patru. Pe căpitan îl chema Anton Dumitrescu. Unul dintre subofițeri, Dumitru Bălă, era de mai multă vreme pe lângă mine — trăiește și acum. Numele celorlalți nu mi le mai amintesc. Au intrat deci, au salutat și s-au apropiat de Antonescu. Căpitanul i-a spus să-l urmeze și a pus mâna pe brațul lui. Antonescu a devenit dintr-o dată țeapăn, s-a întors spre Sănătescu și l-a întrebat: „Ce înseamnă asta?” Sănătescu a avut atunci un moment de ezitare și a vrut să ia mâna lui Dumitrescu de pe brațul Mareșalului. Când am văzut asta, am plecat. Avusesem destule neînțelegeri cu Antonescu, dar nu-mi făcea nici o plăcere să asist la scena arestării lui. Dându-și seama că acest moment de derută ar putea să se dilate și să compromită, în final, întreaga acțiune, aghiotantul meu, Emilian Ionescu, care privea totul de lângă ușă, a strigat: „Executarea!” Acestui om care nu și-a pierdut prezența de spirit îi datorăm mult. Cei trei l-au luat și au pornit cu el spre ușă. Când să urce treptele care mergeau sus, Antonescu s-a întors către ei și le-a spus: „Măine o să fiți toți executați.” Și a scuipat în fața ofițerului. L-au dus sus, la primul etaj. Eram în casa nouă din spatele Palatului — și l-au închis în camera-seif, acolo unde tatăl meu își ținuse colecția de timbre. Colecția fusese luată și acum camera era disponibilă.

M.C. Care era starea de spirit a grupului?

M Eram încordați, dar în același timp lucizi. Sunt momente grele ale vieții când judecata ți se limpezește în loc să se întunece, nu știu cum, parcă ești alt om. Cât despre teamă nu poate fi vorba. Înfrigurare — da, dar nu teamă.

În ziua aceea am simțit mâna lui Dumnezeu.

Echipa noastră s-a mutat în Palat. Eram preocupați de alcătuirea guvernului. Cum am spus, totul fusese devansat cu trei

zile și nu toți oamenii care lucraseră cu noi la realizarea acestui plan ne erau la îndemână. În ceasurile acelea, mai urgent era să-i anihilăm pe oamenii lui Antonescu decât să-i adunăm pe toți ai noștri. Așa s-a făcut că, pe rând, i-am chemat la Palat pe toți colaboratorii apropiați ai Mareșalului.

M.C. Pe care îl considerați mai important?

M Pe Cristescu, de la Siguranță. Or, tocmai el a refuzat să vină.

M.C. A simțit pericolul?

M Fără îndoială. A venit, în schimb, Pantazi, au venit Elefiorescu, prefectul poliției, și oamenii lui din biroul militar. Unul dintre aghiotanții mei, comandorul Gherghel, ofițer de marină, i-a anunțat că Antonescu vrea să le vorbească despre problemele frontului.

S-au conformat chemării fără nici o ezitare.

Înainte de sosirea lor, garda noastră a ieșit în curtea Palatului, care dă spre piață. Acolo erau oamenii din garda lui Antonescu. Zece militari comandați de un ofițer au făcut front în fața mașinilor — erau acolo mașina lui, plus mașina de siguranță cu nu știu câți oameni în ea —, au pus puștile cu țeava în jos, spre soldații de gardă, și le-au comandat: „Urmați-ne!” Apoi i-au condus în cazarma din spatele Palatului, după care niște șoferi s-au grăbit să ia mașinile de acolo, să nu vadă nimeni că au rămas fără supraveghere.

Nu se putea proceda altfel.

Toți care au fost convocați la Palat în urma acestei manevre au fost neutralizați rând pe rând. Lucram sub tensiune și nu trebuia să ne scape nici un amănunt — și, într-adevăr, nu ne-a scăpat nici unul. Acolo se pune la cale soarta țării și, dacă am fi acționat cu gândul la reacția imediată a nemților, poate că nu toate lucrurile ar fi mers la fel de bine. Colonelul Dămăceanu, șeful Statului-Major al Pieței București, a fost lângă mine; el a chemat trupele care se aflau în jurul Bucureștiului — în București nu mai erau decât recruți, doar cu trei luni de antrenament.

M.C. Dămăceanu...

M Da, el. Tocmai din cauza acestui moment, n-am înțeles atitudinea lui de mai târziu. În fine. Trupele chemate de el au intrat în București pe la ora patru sau cinci dimineața.

În seara aceleiași zile au fost numiți miniștrii. L-am chemat imediat pe generalul Gheorghe Mihail, care fusese dat afară din armată de Antonescu. Un om de mare valoare. L-am numit șeful Marelui Stat-Major, urmând să se ocupe de darea unor ordine de urgență pe front. Pe Dombrowski, fost primar al Bucureștiului, l-am numit prefect de poliție. Lui Negel, care tocmai venise de la Domeniile Coroanei, din Moldova, și ceruse audiență, i-au transmis să se prezinte imediat la Palat. A intrat la mine destul de nedumerit, căci văzuse trupe de ale noastre în jurul Palatului. În fine. L-am numit, spre marea lui uimire, ministrul Agriculturii. Asta a luat mai multe ore.

M.C. Cei doi lideri ai partidelor istorice...

M Am spus, nu erau acolo. Am încercat, dar n-am putut să dau de ei.

M.C. Atribuiți vreo semnificație acestei absențe?

M Nu vreau să-i atribui nici o semnificație. Eu cred că și ei ar fi trebuit să țină seama de consemnul alertei.

M.C. Și n-a izbutit să-i găsească nimeni în timp util?

M Până la urmă au fost găsiți, dar seara, târziu. N-au participat la formarea guvernului. Au fost numiți miniștri fără portofoliu — Maniu, Brătianu, Titel Petrescu și Lucrețiu Pătrășcanu. Pe la ora opt spre nouă, în aceeași seară, și-a anunțat prezența la Palat von Killinger, ambasadorul Germaniei la București. Era un nazist pur-sânge și, în plus, era și o natură răutăcioasă. Duritatea lui de tip prusac impresionase multă lume. Când a intrat în salon, am văzut că era însoțit de unul de-ai lor, de la legăție. Interpret a fost Mocsony-Styrcea, un foarte bun cunoscător de limbă germană. Ambasadorul a intrat direct în subiect și mi-a spus că a auzit de arestarea lui Antonescu.

M.C. Cum s-a strecurat această informație, totuși, până la el, într-un timp atât de scurt?

M Știrea i s-a dat, probabil, doar ca un zvon. El aștepta o confirmare. Ambasadorul se afla de fapt în posesia adevărului. Am fost surprins. Cred că aici a fost tot mâna lui Cristescu. El, cum spuneam, doar el refuzase să vină la Palat. Simțise că aici se petrece un fapt neobișnuit. Afirmând că nu se deplasează spre Palat decât la chemarea personală a Mareșalului, își manifesta totodată bănuielile. Ca să mai câștigăm puțin timp, i-am comunicat ambasadorului că Antonescu e liber. A fost un moment apăsător. Ambasadorul aștepta de la noi și altceva, nu numai o simplă negare și informația că Antonescu și-a dat demisia din cauza situației și că nu știm unde este. Sunt convins că n-a crezut nimic din ce i s-a spus. N-a cerut amănunte. Am continuat recomandându-i să asculte la radio în jurul orei zece, când se va transmite pentru toată lumea un comunicat important. Noi imprimaserăm deja un disc cu proclamația către țară. Ceva mai târziu a fost primit de Sănătescu generalul de corp de armată Hansen, ofițer de cavalerie din vechea școală monarhică germană, un om foarte de treabă. Îl însoțea un personaj oribil, ofițer de aviație, știu despre el că făcuse parte, împreună cu Goering, din escadrila Richt-hofen, în timpul primului război mondial. Îl chema Alfred Gerstenberg. Fusese supranumit Baronul Roșu, din pricina avionului său, pe care și-l vopsise într-o culoare sângerie. Deși era un as al aerului, a fost doborât de un tânăr aviator canadian. În fine, el a cerut să fie condus peste liniile noastre pentru a comunica trupelor germane din nordul Bucureștiului să stea liniștite. Aici a fost marea noastră greșală. Dacă mă gândesc bine, altfel ar trebui să spunem, nu greșală. N-aveam încotro, trebuia să-i dăm o călăuză. Altfel, am fi trezit bănuieli mult mai mari. A plecat cu el un ofițer de-al nostru, pe care, de cum a rămas fără supraveghere românească, l-a arestat. Tot el a organizat bombardamentul asupra orașului. Pe acest Gerstenberg îl știam mai dinainte, venea la toate ceremoniile și nu scăpa nici un prilej să vorbească despre victoria finală și alte lucruri de felul acesta.

La 10 seara, am dat la radio proclamația către țară...

M. C. Când a început bombardamentul?

M A doua zi dimineața. Au avut la dispoziție o noapte ca să-l pregătească.

De îndată ce s-a terminat vorbirea mea la radio, din case au început să iasă oamenii și în scurt timp piața s-a umplut de oameni. Zeci de mii de oameni care cântau, strigau, se îmbrățișau, dansau... A fost copleșitor, pentru că nu mă așteptam la o reacție atât de promptă. Știam că poporul nu mai suportă această alianță și că nici un om de bună-credință n-a aprobat continuarea războiului, după recucerirea pământurilor românești de dincolo de Prut. Totuși, reacția aceasta spontană m-a luat prin surprindere. Pot să spun că mi-a dat încredere în mine însumi. A fost cea mai bună confirmare a acțiunii noastre.

Un amănunt.

În București se aflau în stare de arest trei englezi care fuseseră parașutați în România la sfârșitul lui '43. Aceste parașutări la punct fix erau, pe atunci, foarte riscante, foarte adesea oamenii erau prinși de autorități. Noi între noi îi numeam „spionii”. Colonelul De Chasterlaine, înainte de război, lucrase la noi, în industria petrolieră, vorbea românește ca un român. Un oarecare Mețianu, român de origine. Și un căpitan, Ivor Porter, care mai târziu avea să intre în serviciul diplomatic al Angliei. Acum toți trei erau prizonieri la Centrul Jandarmeriei din București. Antonescu le permisese să aibă contacte cu Maniu, ba chiar refuzase să-i dea pe mâna Gestapoului, care venise să-i ceară. Cred că încă de pe atunci Antonescu începuse să-și dea seama că totul este pierdut, de aceea n-am să înțeleg niciodată de ce nu s-a retras la timp din alianță. I-am spus și eu, i-a spus-o și Maniu: „Cum, pentru o promisiune făcută lui Hitler, pui în joc interesele țării?” O astfel de inflexibilitate nu e de înțeles. În fine. Bucureștenii își manifestau bucuria în Piața Palatului, îi vedeam cum se îmbrățișează — deodată, mi-am adus aminte de cei trei, nu știu cine mai era de față în clipa aceea, și-am spus: „Spionii! Aduceți-i aici!” Și

am trimis câțiva ofițeri să-i scoată imediat de la jandarmerie. Când i-a văzut mulțimea în uniforme englezești, i-a luat pe sus, i-a purtat pe umeri, abia au putut să intre în Palat. Oricine ar fi văzut scena asta și-ar fi dat seama mai bine decât din orice sondaj care sunt adevăratele sentimente ale românilor față de adversarii nemților.

M. C. Comuniștii când au apărut, în seara acelei zile?

M Așteaptă. Puțin timp înainte de transmiterea la radio a proclamației către țară, a intrat pe ușă Pătrășcanu însoțit de un personaj pe care l-a prezentat inginerul Ceaușu. Acest Ceaușu era, acum toți știu, Ernîl Bodnăraș. Și Pătrășcanu a venit drept spre mine, îmi aduc aminte foarte bine, era alb la față, și mi-a spus: „Ce-ați făcut? Ne-ați nenorocit!”

M. C. În ce sens?

M Am înțeles după aceea. Atunci am rămas nedumerit. Nici n-am răspuns, nici n-am cerut explicații. Le luasem iarba de sub picioare, făcând totul mai devreme cu trei zile și fără să-i aștept. Probabil că, în urma tratatelor lor cu rușii, ei aveau și altceva în program, nu numai scoaterea României din război. În plus, prezența lor la dialogul cu Antonescu ar fi determinat o altă compoziție a guvernului. Și, în sfârșit, n-am dat ocazia comuniștilor să-și asume în fața tuturor, chiar în seara aceea, paternitatea actului. Oricum au făcut-o, dar nu în proclamația către țară. Comuniștii își aveau legăturile pregătite pentru ziua de 26, iar acum, luați prin surprindere, erau nevoiți să constate că lucrurile vor lua alt curs decât acela pe care l-ar fi luat dacă s-ar fi desfășurat, din timp, sub supravegherea lor.

M. C. Nenorocirea de care vorbea Pătrășcanu a fost reparată...

M Chiar a doua zi, în ziarele comuniste, unde puteai să citești că ei au făcut totul... De la început au mințit. În fine. Mai târziu am aflat că, în urma actului de la 23 August, Hitler a ordonat să se găsească un general german care să-l înlocu-

iască pe Sănătescu și care să ne execute pe toți. Se pare că i s-a răspuns: „Un asemenea general nu există...” În seara aceea a venit și Vergotti, pe care Antonescu îl dăduse afară din Palat.

M.C. De ce?

M. Vergotti era un devotat al Casei regale. În seara aceea el a venit la Palat din proprie inițiativă. Cum fusese ofițer de ordonanță, un grad sub aghiotant, și cum cunoștea destul de bine problemele Palatului, m-a întrebat dacă poate să facă ceva pentru noi. I-am răspuns: „Uită-te și vezi ce e de făcut.” După o vreme, s-a întors la mine împreună cu un ofițer de stat-major. Acesta era informat că nemții vor trece la represalii împotriva noastră chiar în cursul acelei nopți. Amândoi au insistat să ies din București. Așa că, pe la ora două, două și ceva după miezul nopții, am plecat. Reginei, care era la Sinaia, i s-a telefonat să părăsească reședința și să pornească spre o mică localitate din Oltenia, situată la poalele munților, Dobrița. Acolo ne-am întâlnit. Plecarea din București n-a fost prevăzută în planul nostru. Acest final de acțiune s-a organizat la repezeală.

Aici trebuie să mă opresc puțin.

Circulă opinia că eu l-am livrat rușilor pe Antonescu. Întâi trebuie să spun că eventualitatea arestării Mareșalului a fost decisă de cei patru șefi politici ca o măsură de prevedere. Pentru păzirea lui ar fi fost nevoie de o gardă, căci nu trebuia să se întâmple ce se întâmplase cu Mussolini, care fusese salvat de nemți. Am discutat. Brătianu a spus că nu are oameni pentru așa ceva. Maniu l-a făgăduit pe Ilie Lazăr, care, mi se pare, se ocupa cu paza lui. Și-a luat răspunderea pentru el. Comuniștii au spus că, în eventualitatea arestării, au și ei oamenii lor de încredere. Or, Ilie Lazăr era plecat în Transilvania ca să-și culeagă trupele, și 23 august ne-a prins fără el. Așa că acel inginer Ceaușu, adică Bodnăraș, aștepta într-o camionetă împreună cu cinci, șase oameni. Eu am plecat din București pe la ora două, două și ceva — iar Bodnăraș și cu oamenii lui au pus mâna pe Antonescu pe la patru diminea-

ța. Atunci l-au scos din camera-seif și l-au dus la Vatra Luminoasă, unde mi se pare că se afla un sediu al partidului comunist. Toate conciliabulele de dinainte de 23 august specificau clar că, în eventualitatea arestării lui, Antonescu va rămâne în mâini românești. Cum au intrat rușii în București, peste câteva zile, l-au predat. Eu am fost străin de această manevră. Nu puteam, într-o chestiune atât de delicată, să colaborez tocmai cu comuniștii. Dacă le-aș fi cunoscut intențiile, aș fi procedat în consecință, dar nici eu, nici liderii partidelor istorice n-au putut să presupună că oamenii Moscovei pot să săvârșească o asemenea mârșăvie. Cel care a descoperit răpirea lui Antonescu a fost, se spune, Sănătescu.

M.C. Când a fost predat rușilor?

M. În ziua când m-am întors de la Dobrița, el nu mai era. Predarea s-a făcut chiar în ziua intrării rușilor în București. Bodnăraș însuși l-a predat generalului rus Buranin. S-a dus acesta în Vatra Luminoasă, a fost chemat acolo — nu știu.

*

M.C. Unii afirmă că Niculescu-Buzești ar fi fost principalul artizan al evenimentelor de la 23 august 1944. Considerați că afirmația este exactă?

M. Nicidecum. El a fost unul dintre artizanii acestor evenimente. Asta nu-i scade meritele nicidecum. Aș putea să spun că un inițiator anumit al luptei pentru ieșirea noastră din Axă nici n-a existat. Au fost mai mulți, iar ei au reprezentat adevărata opinie a poporului român despre continuarea războiului. Noi am conlucrat. Este adevărat că prezența comuniștilor și a socialiștilor ne-a fost impusă de Aliți. E adevărat și că această prezență ne-a stingherit, ca să nu spun mai mult. Dar pe lângă Pătrășcanu și Titel Petrescu, au fost atâția alții — comuniștii n-au avut majoritatea în acțiunea noastră, chiar dacă imediat după aceea comportamentul lor n-a dovedit loialitate, mă gândesc la afirmațiile din ziarele lor, cum că lor li s-ar fi datorat inițiativa, și la faptul că l-au dat rușilor pe Antonescu și la multe altele. Asta trebuie să se știe: că actul de la 23 Au-

gust nu se datorează unei singure minți, și că pregătirea lui a început într-un moment când prelungirea războiului deveni- se pentru mulți o realitate absurdă.

M. C. Ce puteți spune despre Niculescu-Buzești?

M. Nu rețin momentul când am luat legătura cu el întâia oară. Întâlnirea s-a petrecut, asta e dincolo de orice îndoială, într-unul dintre conciliabulele cu Brătianu și Maniu, când ne devenise clar că trebuie să luăm o decizie cât mai urgentă pentru ieșirea din alianța cu Germania. Lucrând în Ministerul de Externe, la secția cifrului, Maniu mai ales profita de relația cu Buzești ca să trimită telegrame chiar din minister. Telegramele, cele mai multe către Ankara și Cairo, erau cifrate de însuși Buzești — și asta a durat destul de mult, perioada '43-'44 fiind acoperită aproape în întregime. De câte ori aveam o întrunire cu caracter special, venea și el. Programul nostru înainta, asta așa este, atunci când intra el în dialog. În alte împrejurări decât acestea, legate de problema noastră, nu-l vedeam. Știam că înclină spre țărăniști, mai bine zis spre Maniu, pe care îl admira. De altminteri, era foarte greu să nu prețuiești un asemenea om; cunoștințele lui de istorie și politică erau vaste, clarviziunea lui aici își avea explicația. Ca și Maniu, Niculescu-Buzești era un democrat, nu-i plăceau excesele. Era normal, pentru că împreună cu Ionel Styrcea, cu Vișoianu, cu Savel Rădulescu, și el fusese educat la școala politică a lui Titulescu, la Liga Națiunilor.

M. C. Styrcea v-a fost secretar înainte de Ioanițiu. Ați avut o prețuire anume pentru el?

M. Da, pe Styrcea l-am prețuit mult. Era un element de valoare. Când l-am cunoscut era foarte tânăr. Știu despre el că era mândru de originea lui bucovineană. Făcuse studiile superioare în Anglia. Vorbea cu o ușurință remarcabilă mai multe limbi străine; germana mi se pare că o vorbea din familie. Putea să facă față oricărei situații de protocol.

M. C. Pătrășcanu...

M. Pătrășcanu a fost numit ministru fără portofoliu în acest întâi guvern. El avea să facă parte, împreună cu Vișoianu, din comisia care s-a dus la Moscova pentru semnarea Armistițiului. La Externe a fost numit Niculescu-Buzești.

M. C. Cum era vremea în zilele celui sfârșit de august?

M. Erau niște călduri înăbușitoare. În contrast cu gravitatea momentului, în ziua aceea eram îmbrăcat în pantaloni gri și cu o vestă de vânt. Din cauza căldurii insuportabile, îmi sco- sesem și vesta. Antonescu era în uniformă.

În noaptea aceea nu s-a dormit în București. Nici noi n-am dormit. Abia când am sosit la Dobrița am ațipit puțin. Înainte de-a ieși din oraș, în apropiere de Dealul Mitropoliei, am vă- zut câteva trupe de ale noastre care tocmai intrau în oraș. Eram în a doua mașină. O santinelă ne-a făcut semn să oprim, dar, cum conduceam destul de repede, n-am oprit, și santine- la a tras o rafală de mitralieră chiar pe deasupra mașinii.

În drum spre vest, am văzut o coloană germană. Ne-am adă- postit după niște clăi de fân. Aghiotantul de serviciu, un tân- năr colonel de tancuri, Emilian Ionescu, s-a dus să vadă ce se întâmplă. Coloana se opri se ca să se echipeze cu căști. Cum așteptam în spatele clăilor, am auzit zgomot de avion. Am văzut un avion de vânătoare american, unul singur. I-am spus lui Ioanițiu: „Pariez că avionul ăsta se duce să fotogra- fizeze punctele specificate în telegramă” — și așa a fost.

M. C. Când ați trimis telegrama?

M. În 22 august. În dimineața zilei de 24 august nemții au trimis avioane de vânătoare și Stukas. Au bombardat Palatul. Au distrus mai bine de jumătate din Casa nouă. Se trăgea, din avioane, cu mitralierele pe străzile orașului. Dimineața, trupele noastre ajunseseră deja în poziție. Este momentul când România s-a angajat efectiv în războiul împotriva Ger- maniei naziste. Nemții găsiseră la Băneasa câteva tancuri și au pornit cu ele spre oraș. Au coborât panta spre fântâna Miorița. În fața podului, trupele noastre instalaseră un tun

antitanc. Și în momentul când tancurile nemțești au intrat pe pod, un plutonier al nostru, care comanda tunul, a ochit atât de bine încât proiectilul a nimerit în plin. Tancul a explodat și a blocat drumul, pentru că podul era destul de îngust. Următoarele tancuri n-au putut să mai înainteze. Nemții erau masați în niște păduri mici situate între Otopeni și Băneasa. Când au venit americanii cu avioanele, bombele lor au căzut în plin, din păcate și deasupra trupelor noastre aflate în atac. Asta a terminat de fapt rezistența germană. Colonelul Marcel Olteanu, unul dintre foștii mei aghiotanți și comandant al escortei regale, mi-a povestit că n-a mai văzut un asemenea carnagiu nici pe frontul rusesc.

Regândind întâmplările, îmi dau seama, mai mult decât în toate împrejurările grele ale vieții mele, că mâna lui Dumnezeu a condus totul.

Acum e clar că riscurile au fost mai mari decât le calculaserăm noi.

În mod normal acțiunea ar fi trebuit să eșueze, pentru că arestarea lui Antonescu n-ar fi fost de ajuns ca să pună lucrurile pe un făgaș nou. Criticii actului de la 23 August ar trebui să ia în considerație că tot ceea ce am făcut noi am făcut sub ochii nemților, care nu erau dispuși să piardă pe neașteptate un aliat ca România. Asta întâi de toate. Și, în al doilea rând, nu știu cine ar fi îndrăznit să procedeze la răsturnarea situației politice fără să aibă trupe bine instruite și gata de acțiune în București. Am acționat în disperare de cauză, dar, sunt convins, totul a fost călăuzit de mâna providenței. Dacă am fi lăsat lucrurile să meargă în virtutea dorinței lui Antonescu, România ar fi fost devastată, dar complet, de armata sovietică. Noi am salvat fizic țara, nu am vândut-o rușilor, așa cum îndrăznesc să afirme, fără să producă nici o dovadă, criticii noștri. Orașele n-au fost distruse. Celelalte țări, care mai încolo aveau să devină socialiste, au fost la pământ, sub tăvălugul armatelor roșii. După ce frontul a fost spart, rușii au intrat în țară, dar până în Transilvania n-au tras un foc. De ce se uită atât de ușor că noi am luat 50 000 de prizonieri, de la soldați simpli până la comandanți? Sigur că, după 23 august, sovietici

cii au afirmat că ei au eliberat România. Intră în sistemul lor de gândire politică să-și asume victoriile altora. Ce să însemne că, imediat după 23 august, rușii au oprit ofensiva împotriva germanilor? Oprirea ofensivei a însemnat că rușii au avut de gând să provoace exact același dezechilibru de forțe pe care l-au provocat în Varșovia, în timpul războaielor. Atunci, Stalin a dat ordin armatei să înceteze orice acțiune — și pe acest fond de liniște absolută nemții i-au măcelărit pe polonezi. Oprind și acum ofensiva, ei sperau ca și la noi să se producă aceeași catastrofă, iar nemții să pună mâna pe noi. N-au reușit.

Cu câteva zile înainte de 23 august, Ata Constantinescu, unul dintre miniștrii lui Antonescu, care îmi era devotat, mi-a comunicat că nemții și-au luat divizia blindată Gross Deutschland de pe teritoriul românesc și au dus-o în Polonia. O veste care ne-a mai luat o greutate de pe suflet. De la lucrurile importante până la cele mai mărunte, toate s-au angrenat aproape perfect în realizarea evenimentului, ca roțile într-un mecanism bine pus la punct.

M.C. Armata română?

M. Armata română a primit ordin să înceteze imediat ostilitățile pe frontul de est. Din păcate sovieticii nu s-au purtat cavalereste. Trupele românești care se aflau în contact imediat cu ei au fost tratate ca prizoniere. Celelalte au reușit să se retragă. Pe teritoriul românesc n-au îndrăznit. Se spune că puhoiul sovietic ar fi putut să fie ținut în loc și respins pe linia Nămolosa-Galați. Și cum această linie a existat, într-adevăr, poate că oamenii mai tineri și marea mulțime de nespecialiști cred că am ratat o șansă. Dar adevărul este altul. Fortificațiile acestea nu erau nici terminate, nici echipate. Nu putea să se bazeze nimeni pe ele. Eu n-am citit nici o mărturie a vreunui specialist în chestiune care să afirme contrariul. Ori de câte ori de întâmpla ceva grav pe frontul rusesc și se puneau problema unei eventuale retrageri, Antonescu vorbea despre folosirea unei alte poziții strategice, despre „reduta Carpaților”, așa cum numea el, ca militar, munții noștri. Acum nu era

cazul. Noi ne-am confruntat cu posibilitatea invaziei unei armate și cu efectele acestei invazii asupra populației civile. Noi am evitat un dezastru.

M. C. Ce rol au avut gărzile patriotice la 23 August?

M Nici unul. Gărzile patriotice au fost organizate mai târziu, în toamnă, dacă nu mă înșel. Gheorghe Apostol a fost comandantul lor.

M. C. Se spune că la Băneasa, sub conducerea partidului comunist, au luptat muncitori...

M Nu. Nu. Civili au luptat, dar nu în mod organizat și, oricum, nu sub conducerea comuniștilor. Când au intrat rușii în București, comuniștii au organizat și ei ceva; asta e sigur, pentru că am văzut în niște filme oameni aclamându-i pe ruși. Sunt imagini cu care comuniștii ar trebui să nu se mândrească. În fine. Astăzi trebuie să se știe că rușii au intrat în Capitală în jur de 1 septembrie, când nemții fuseseră scoși de aici, și când nu mai putea fi vorba în nici un fel de întâmpinare vreunei rezistențe.

Atunci mă aflam încă la Dobrița. De aici am ținut legătură, prin emisari, cu Bucureștiul. Când mi s-a comunicat că trenul poate fi folosit, la 9 septembrie, am pornit spre gară. Din mașină, am văzut o patrulă formată din trei soldați călare. Cel din frunte s-a uitat la mine, i-am spus Reginei: „Iată-l pe Gîngis Han.” Trăsăturile soldatului erau mongolice. Avea ochii oblici, pomeții obrazilor foarte mari, purta o mustață subțire, căzută pe colțurile gurii. Am spus: „Dacă cu asemenea oameni o să avem de-a face de aici înainte...” A fost primul soldat sovietic pe care l-am văzut. Ne-am suit în tren. Dacă nu mă înșel, era după-amiază. Am văzut de la fereastra vagonului trecând pe șosele, de-a lungul căii ferate, coloane de soldați ruși, în camioane, în căruțe, pe jos. Era foarte cald.

La București, am fost primit de guvernul provizoriu în gara Mogoșoaia. Casa de la Palat fusese, cum am mai spus, distrusă. Așa încât, mătușa mea, Principesa Elisabeta, ne-a pus la

dispoziție casa ei de lângă Muzeul Satului, în Șoseaua Kiseleff. Acolo am locuit până în decembrie 1947.

M. C. Ați intrat direct într-o problemă politică mai dificilă decât oricare alta.

M A fost un moment de așteptare până la semnarea Armistițiului. O așteptare încordată, bineînțeles. Situația se schimbase radical și responsabilitățile mele, conform Constituției, acum iarăși în vigoare, crescuseră în mod considerabil. Oricum, între 23 august și 12 septembrie, a fost un calm relativ. Armatele sovietice se aflau deja pe frontul din Transilvania împreună cu trupele noastre. După Armistițiu, s-a refăcut guvernul Sănătescu, fără să se mai pună problema miniștrilor fără portofoliu. Pătrășcanu, care era jurist de profesie, a insistat să aibă Ministerul de Justiție. Asta nu mi-a plăcut deloc: un comunist în acest punct al aparatului de stat ar fi avut posibilitatea să facă jocuri pe care nimeni să nu le poată controla. Niculescu-Buzești a rămas la Externe.

M. C. Din acest moment, Sire, începe o îndelungată și grea confruntare subterană. Moscova ținea să demonstreze că n-am făcut nimic pentru salvarea noastră. De aceea s-a și fixat ziua intrării noastre în război alături de Aliați pe data de 12 septembrie, nu pe 24 august, așa cum a fost de fapt. Ca să-și susțină demonstrația, rușii au aruncat în joc importante mijloace de luptă ideologică. Tulburător a fost că românii, cei care cunoșteau adevărul și care nu muriseră încă, ascultau cu stupoare această mare minciună. Mitul eliberatorului a fost construit nu cu finețe și migală, ci cu insistență și brutalitate.

M Începuseră să spună că ne-au eliberat ei. Că ei au făcut totul. Ca de obicei, și-au arogat drepturi care nu erau ale lor. Chiar a doua zi după 23 august, în ziarele comuniste au apărut texte care susțineau că ei, comuniștii, au făcut totul. Poate că neștiutorii i-au crezut. În astfel de situații tulburi, minciuna poate să prindă și să devieze opinia publică. Asta nu s-a

întâmpat chiar atunci, când comuniștii erau puțini și lumea știa despre ei că sunt agenții unor interese străine de țară, ci mai târziu, când numărul comuniștilor a crescut artificial. Trecerea anilor, moartea sau uciderea martorilor la eveniment, teama de-a aborda subiectul și multe altele au înlesnit penetrarea ideilor susținute de oficialitățile de la București.

Mi-am reluat activitatea în casa de pe Kiseleff. La Sinaia nu m-am mai dus multă vreme. Încet, încet, au început să vină englezii, americanii. Prezența lor era justificată de alcătuirea celor două secțiuni ale Comisiei de armistițiu, o secțiune civilă și alta militară.

M.C. Ce puteți să spuneți despre comportamentul lor?

M. S-au purtat, întotdeauna, extrem de corect. În ceea ce mă privește, nu pot să mă plâng. La ei acasă, acolo se încurcau lucrurile, acolo de unde se primeau ordinele. Cei care au trăit în acești ani alături de noi și-au dat repede seama de ce se întâmplă în țară. Ei ne-au înțeles bine. Un englez mi-a spus că-și trimitea rapoartele la Londra și că în aceste rapoarte dădea o mulțime de amănunte privind realitatea românească, dar că de fiecare dată primea răspunsuri în care era sfătuit să tacă din gură, întrucât nu știe ce vorbește. Și el care era la fața locului. În fine.

M.C. Și înainte se știa, dar acum se poate spune cu și mai multe dovezi că Moscova își avea reprezentanții ei în lumea Aliaților, mai mult sau mai puțin oficiali, al căror rol era, printre altele, să modeleze în defavoarea noastră opinia celor ce receptau mesajele din țară.

M. Nu mai încapă nici o îndoială. Și pe urmă, știam că sunt funcționari străini, dar și români, unii din ei lucrători în Ministerul de Externe, recrutați de serviciile de informații rusești. În jurul lui Roosevelt, chiar în biroul lui, fuseseră infiltrați americani care serveau KGB-ul. Am trimis un document lui Roosevelt, un memoriu de peste treizeci de pagini, în care explicam situația României, atât în raport cu Germania, cât și

cu forțele aliate. Documentul acesta, pe care-l consider și o analiză amănunțită a situației internaționale la data aceea, n-a avut nici un ecou. Nu numai că Roosevelt a fost sfătuit să nu ne răspundă, dar acum este sigur că documentul a ajuns în mâna sovieticilor.

M.C. Acum, după ce totul s-a preschimbat în istorie și nu mai putem să intervenim în desfășurarea faptelor, când nu ne mai rămâne altceva decât să apelăm la memorie și să căutăm semnificațiile reale ale evenimentelor, acum, deci după trecerea atâtor ani, cum vedeți perioada dintre 23 august 1944 și 30 decembrie 1947?

M. Au fost ani grei, obositori, cu puține satisfacții, și în ceea ce mă privește, și în ceea ce privește țara. Eram tânăr. Am învățat repede să renunț la mine însumi. Problemele țării erau prea multe și prea complexe ca să-mi mai rămână timp de gândire pentru persoana mea. Maturizarea s-a produs rapid și în mod dureros, pentru că aproape toate chestiunile care mă solicitau păreau să nu aibă ieșire. Și uneori nici nu aveau. În această perioadă au fost date lovituri decisive încercărilor noastre de-a reinstala, în drepturile ei tradiționale, democrația.

M.C. În această perioadă, Sire, după o metodologie bine pusă la punct de Soviete, comuniștii au fost învățați cum să răscolească în adâncime straturile sociale în căutare de aderenți. I-au găsit fie în rândurile tinerilor dezorientați, fie printre carieriști, fie printre oameni care nu aflaseră încă dacă e mai bine să muncești sau dacă foloasele infracțiunii sunt de preferat, fie printre firile oscilante, atrase întotdeauna de noutate și care-și pun speranța în te miri ce idei, fie printre cei care nu mai au nimic de pierdut și pentru care ideea comunistă nu însemna decât o promisiune de redresare a propriilor lor

vieți, indiferent dincotro ar fi venit ea. În sate, alegerea lor s-a oprit adeseori la oameni de nimic, la cei cărora le plăcea să creadă că prin gospodăriile lor bate vântul din pricina celor ce puneau preț pe muncă și se sculau cu noaptea în cap, și nu din pricina puținei lor iubiri pentru muncă. Pe ei s-au bizuit când s-a pus problema colectivizării. A fost un moment de cumpănă pentru români...

M. M-am gândit adesea la acești patru ani. Războiul a distrus nu numai bunuri materiale. A distrus bunul cel mai important al individului — încrederea în valorile în care crezuse până atunci. Pe acest fond, omul poate fi manevrat în direcțiile cele mai greu de prevăzut și, nu o dată, împotriva lui însuși. Când își dă seama că a greșit, cel mai adesea este prea târziu. Comuniștii au fost întotdeauna puternici în perioadele de confuzie. De aceea le-a și plăcut confuzia și au întreținut-o, fără să aleagă mijloacele.

M.C. Am cunoscut oameni care în anii 1945 erau adolescenți. Un prieten al meu, scriitorul D. Alexandru, era pe atunci ucenic într-un atelier mecanic. Câștiga bine. Patronul se purta cu el omeneste, ca și cu ceilalți muncitori. Nici nu avea ce face, de altminteri. El trebuia să-și întrețină mâna de lucru, nu să și-o distrugă, întrucât nu făcea politică: el voia să câștige, nu să-și domine lucrătorii.

Acum câțiva ani, acest prieten al meu îmi mărturisea că nu înțelege cum s-a lăsat înșelat de frazeologia comunistă. Vedeă și el că oamenii care veneau să-l ademească nu se bucură de simpatia și prețuirea celorlalți muncitori, că majoritatea propagandiștilor sunt cunoscuți ca buni de gură și fără vocația muncii — oameni ușor de cumpărat și care, pentru un ban nemuncit, ar fi făcut și mai mult rău, nu numai să îndemne la dezbinare; vedeă că muncitorii pe care ajunsese să-i respecte și în opinia cărora avea încredere îi detestă, și totuși, mărturisea el, s-a dus să îngroașe rândurile tineretului comunist. Cu el în echipă se aflau câțiva tineri proveniți

din familii care practicau disprețul față de muncă. Cum ei înșiși nu aveau nimic în comun cu buna-cuviință și cinstea, își dăduseră seama de la început că la comuniști e doar o pâine mai albă de mâncat și atât. Ei n-aveau iluzii; înțeleseseră repede ce au de dat și ce au de primit în schimb. Cinici, brutali, înzestrați cu simțul ierarhiei, și-au dezvoltat repede acele porniri care-i făceau mieii cu superiorii și fiare cu subalternii. Scara ierarhiei comuniste se urcă greu și lăsând în urmă de cele mai multe ori victime; unii nu s-au lăsat în urmă decât pe ei înșiși, dar aceștia sunt păsări rare și nu ei sunt semnificativi — semnificativi sunt cei dintâi, cei fără scrupule și feroci, învățați cu lovitura nepermisă și înzestrați cu un egoism greu de combătut și domesticit. Prietenul meu n-a urcat bine nici prima treaptă, când a avut curiozitatea să afle cu ce se îndeletnicește, de fapt, Sovrombank. A fost pus sub urmărire. Cei cu care pornise la drum se desprinseseră de el și acum se aflau în posturi la care prietenul meu nu mai avea acces. Cum între timp, avid de cultură fiind, frecventa cercuri de intelectuali și artiști, și cum în perioada aceea arestările se făceau mai ales din rândurile acestora, prietenul meu s-a pomenit implicat într-un proces, la capătul căruia a fost condamnat pentru virtutea — care pentru comuniști este o infracțiune — de-a nu fi înțeles să intre în pielea unui denunțator. Cazul e semnificativ. Mi-am permis să vi-l relatez pentru că n-am știut cum să spun mai pe scurt că foarte mulți dintre tinerii cinstiți, care s-au angajat în mișcarea comunistă în perioada de care am vorbit, au fost eliminați din joc. Comuniștii aveau nevoie de oameni în stare să practice minciuna, delațiunea, violența, lipsa de scrupule și, mai ales, de oameni incapabili de la natură să poarte un dialog cu semenii lor. Pe aceștia i-au selectat.

M. Ce au ajuns tovarășii prietenului dumitale?

M. C. Din aproape în aproape, unul din ei a ajuns primarul orașului București. Acest personaj nu avea în zes-

tea personală mai mult de cinci sute de cuvinte, dintre care mai mult de jumătate erau înjurături din cel mai de jos registru. De altminteri, în cabinetele de lucru ale potențailor comuniști, înjurătura ținea loc de conversație. Și, cum se practica de sus în jos, era unul dintre cele mai convingătoare instrumente de convingere, însoțea orice poruncă, orice indicație. Drumul pe care l-a străbătut acest personaj a fost anevoios. N-a căzut niciodată de pe o treaptă o dată cucerită; s-a păstrat în cursă chiar și în dificila epocă Ceaușescu. De fapt, în această epocă nu s-au păstrat în cursă decât indivizi alcătuiți din materia cea mai ignobilă, oameni la care, după război, ceilalți comuniști priveau ca la niște nimicuri, nicidecum cu teamă sau cu respect. Tot ce a fost mai aproape de carte și de lumină a fost îndepărtat sau menținut în posturi de unde nu se mai putea face nici un pas spre centrul puterii. Știați în ce fel își selecționează comunismul oamenii?

M. Știam că sovieticii sunt experți în diversiune și că atunci când își aleg oamenii au în vedere nedumerirea celor care-i cunosc. Aceștia trebuie să-și ocupe mult timp întrebându-se care a fost criteriul după care s-a făcut alegerea. De cele mai multe ori, ajung la concluzia că omul care a ales nici să fi vrut n-ar fi ales mai rău. O persoană normală ajunge să se îndoiască de sine când constată că între el și cel despre care se știa că-i este inferior a fost preferat acesta din urmă. Au fost selectate deseori persoane compromise sau care, deși nu s-au remarcat prin nimic, posedau un potențial mare de ură și dorință de a distruge. Orice societate are asemenea indivizi în sânul ei. Legile sunt făcute pentru a le îngădi libertatea de acțiune. Din rândurile unor asemenea caractere și-au ales sovieticii oamenii; cu ei au lucrat, asmuțindu-i împotriva tuturor și dându-le senzația că sunt utili. Este de neimaginat cât rău poate să producă în viața politică un singur mediocru când i se acordă atenție și putere asupra unor oameni ce îi sunt superiori în mod evident. La formarea guvernelor prosovietice, Moscova

a întrebuințat numai criterii de care și cei mai cinici politicieni se fereșc să se atingă.

M. C. Revenind la viața politică românească...

M După mai 1945, Bucureștiul arăta ca un oraș ocupat. Atmosfera politică era irespirabilă. Trupele sovietice se aflau în țară. La adăpostul și cu sprijinul lor, comuniștii se organizau și-și făceau, cum spuneam mai înainte, aderenți, fără să aleagă prea mult, căci era nevoie de un număr care să impresioneze și să excludă argumentul nereprezentativității. Din când în când, în momentele când propunerile lor nu erau primite cu entuziasm sau erau respinse, sovieticii își scoteau tancurile în stradă și făceau demonstrație de forță.

M. C. Asta impresiona?

M Sigur că impresiona. Oamenii erau înfricoșați și sătui de confruntări militare, se săturaseră să vadă soldați. Cel mai simplu mijloc de a convinge pe cineva este șantajul. Nu-l folosesc decât răufăcătorii foarte grăbiți sau care n-au destulă minte ca să găsească altă cale de constrângere. În cazul sovieticilor, șantajul acesta dezvăluia graba, dar și cinismul lor.

M. C. Graba?

M Da, graba. Deși noi nu eram o țară învinsă, ei trebuiau să se comporte în țară, și mai ales în București, ca într-un spațiu cucerit. Lumea trăia încă în confuzie și nu trebuia lăsată să se dezmeticească. Fiecare moment de confuzie a fost valorificat în dauna intereselor României. Oriunde se ivea vreo fisură în viața noastră politică, acolo erau prezenți și sovieticii. Ne-au șantajat într-un moment când forțele politice care ar fi putut să ajute la redresarea morală și materială a țării erau dispersate, slăbite de război sau dezorientate. Toate așteptau ca binele să vină de undeva, din altă parte, nu de la ele însele.

M. C. Vorbiți despre România ca despre un om foarte obosit, ajuns la capătul puterilor.

M Da, un organism social obosit. Ne aflam într-un moment greu. Nu mai era război, dar românii nu li se permitea să aibă liniștea necesară nici pentru a-și evalua la adevărata lor cotă pierderile. Procesul de stabilizare a economiei naționale era zădărnicit de un număr din ce în ce mai mare de manifestații. Activitatea instigatorilor nu mai putea fi controlată. Sabotajele, provocate cu știrea și sub supravegherea sovieticilor, erau puse în seama așa-ziselor forțe reacționare ale țării. Chestiunea muncii, care este în primul rând una economică, era pusă pentru prima oară în termeni de propagandă politică. Cu așa ceva nimeni nu era obișnuit și faptul în sine avea darul să impresioneze neplăcut.

M. C. Să sperie.

M Poate așa e mai exact. Am vrut să spun că asemenea metode nu erau specifice confruntării politice românești nici chiar în timpul celor două dictaturi. Nu ne venea să credem că niște oameni ca și noi au curajul să le folosească și pe urmă să ne privească drept în ochi.

La întâia lui vizită, Vișinski s-a comportat civilizat. Însă tot ceea ce-mi comunica el era în cea mai mare parte inexact. Mi-a vorbit despre situația gravă în care se află România și de marile neliniști pe care le provoacă în rândul populației faptul că în guvern comuniștii nu au reprezentanți. Invoca mereu manifestațiile de stradă.

M. C. Aceste manifestații aveau o atât de mare amploare?

M Nu. În schimb li se atribuia o amploare și o semnificație pe care nu le-au avut niciodată.

M. C. Ce voia Vișinski, de fapt?

M Un guvern comunist. Numai printr-un guvern comunist ar fi putut Moscova să prelungească staționarea trupelor ei pe teritoriul României. Prezența acestora la noi nu era legală. Ar fi fost legală doar dacă la masa tratativelor s-ar fi recunoscut statutul de țară învinsă al României. Or, acest lucru nu

putea fi susținut din nici o direcție: în mai 1945, trupele românești acționau în Tatra, și până la data aceea fuseseră prezente în cele mai dificile puncte ale frontului, provocând armatei germane pierderi considerabile și atrăgându-și elogiile Aliaților. Dintre Aliați însă, se pare că doar sovieticii decisese să nu ne recunoască partea de contribuție la victorie. Așa încât, pentru că nu aveau alte motive de staționare a trupelor lor pe teritoriul românesc, provocau stări de lucruri în România care să demonstreze și românilor, și Aliaților că prezența lor este necesară și dorită din interior.

La întâia întrevvedere, Vișinski nu s-a comportat ca la el acasă. Însă a ținut să ne arate că el știe mai bine decât noi ce se petrece în casa noastră și, deci, că avem nevoie de el și de priceperea lui de a face ordine acolo unde noi suntem fără putere.

M.C. Oriunde au pus piciorul, sovieticii au încercat — și în bună măsură au și izbutit — să inculce oamenilor sentimentul că sunt chiriași în propria lor casă. Conducerea comunistă românească a preluat și dus la desăvârșire această metodă de despuiere a ființei de propriile ei atribute. Ceea ce trebuia să i se răpească în primul rând — și i s-a și răpit — a fost sentimentul de siguranță care vine din cunoașterea de sine. Tratat astfel, omul ajunge să nu mai știe nimic sigur despre el însuși.

M Când a socotit de cuviință, Vișinski a lovit cu pumnul în masă, uitând că se află într-o casă străină. El trebuia să obțină pentru Moscova cât mai repede un statut pe care numai întreprinderea și adâncirea confuziei din țară putea să i-l dea. Vreau să las deocamdată deoparte indiferența sau slăbiciunea Aliaților față de acțiunile Sovieticilor în România. Vișinski reprezenta un punct de vedere ferm, de la care n-avea permisiunea să se abată sau să-l interpreteze după mintea lui.

El trebuia să înghețe relațiile Uniunii Sovietice cu România într-un punct situat obligatoriu înainte de 23 august 1944. El trebuia să șteargă din istorie, însă cu mână românească, întreaga perioadă de la 23 august 1944 la 9 mai 1945. Altfel, n-avea pe ce teme psihologic să ne trateze ca pe niște învinși și, ca

reprezentant al puterii victorioase, să ne dicteze formele de existență politică.

M.C. Simțeați că însăși monarhia este amenințată?

M Da. Dar asta nu schimba cu nimic fondul problemei. Vreau să scot în evidență că nici o acțiune a Moscovei în România de după 1945 n-a avut o bază legală.

M.C. Grav a fost că tot ceea ce și-au propus au și realizat, pas cu pas. Situând punctul culminant al relațiilor lor cu România înainte de 23 august, și-au atribuit rolul de eliberatori. Acest rol trebuiau să-l joace în mod consecvent. De aceea erau și grăbiți, ca nu cumva cineva să se dezmeticească și să pună în cumpănă contribuția României, tradusă într-un număr impresionant de vieți omenești, la victoria Aliaților.

M Am zis că Vișinski m-a vizitat în casa de pe Kiseleff și că la început și-a formulat cererile pe un ton civilizat. Despre el se spunea că este stăpân pe sine și că nimeni n-a reușit să-l scoată din fire.

M.C. Avea în vedere un om anume atunci când cerea formarea unui alt guvern în locul guvernului Rădescu?

M Nu. La început, nu. Probabil că specialiștii lor se aflau în căutarea unei persoane capabile să înțeleagă ce vor ei de fapt și, în consecință, să le facă jocul politic fără rezerve.

M.C. Un om fără scrupule? Un om dispus să pună înaintea oricărui principiu binele personal? Un om flămând de putere și gata să și-o îndestuleze cu orice preț?

M Poate. Tot atât de bine le-ar fi servit și un admirator sincer al politicii Sovietelor față de România.

M.C. Într-adevăr, de ce să presupunem că dedesubtul unei alianțe stă numai interesul, când ar putea foarte bine să stea și un sincer consens? Deci, Vișinski n-avea în vedere pe nimeni.

M. Nu, n-avea în vedere pe nimeni. Mai precis, nu mi-a comunicat nici un nume. Poate că-l și avea, dar nu venise momentul să-l pronunțe. În fine. Din punctul lui de vedere, situația României era dramatică. Știam și eu că era dramatică, dar fiecare plasa cauza în altă parte: el, în faptul că nu ne grăbim și noi să devenim comuniști, eu, pentru că socoteam nejustificată prezența armatelor sovietice în țară și pentru că nimeni, în afară de români, nu protesta împotriva acestei stări de lucruri.

M. C. Vă gândiți la Aliați?

M. Da. Începusem să realizez că Uniunea Sovietică își cere drepturile în România nu numai față de noi, cu pumnul în masă, ci și față de Aliați. Realizam, dar trebuie să fac mărturisirea că nu-mi venea să cred. Era absurd. Era împotriva legilor bunului-simț. Cred că și Aliații erau întru câtva intimidati de ruși. Despre asta o să vorbim mai încolo.

Mi se cerea din ce în ce mai insistent formarea unui nou guvern, și românii simțeau nevoia unui guvern nou, capabil să grăbească procesul de stabilizare a țării și căruia poporul să-i acorde încrederea. Cerusem lui Barbu Știrbey să alcătuiască o formație guvernamentală în stare să reprezinte și țara, și dorințele acesteia în fața lumii. Ceea ce mi se cerea prin Vișinski era împotriva intereselor națiunii. Ce reprezentau comuniștii, pentru a avea încredere în ei?

M. C. Într-adevăr, ce reprezentau comuniștii în raportul de forțe politice ale României de până atunci și în conștiința publică?

M. Nimic. Sau aproape nimic. Vreau să spun că ei reprezentau interese străine de națiune. Numărul lor nu era mare, asta nu mai este un secret pentru nimeni, dar cei mai mulți dintre ei erau oamenii Moscovei, manevrați în funcție de necesitățile politice ale unui internaționalism foarte primejdios. Lucrețiu Pătrășcanu a fost o excepție. A fost înlăturat cu fermitate. Despre popularitatea comuniștilor nu se poate vorbi. Lumea îi suspecta, și pe drept cuvânt. Unii îi suspectau din instinct,

alții, mai bine informați, după realitățile din Uniunea Sovietică. Și unii și alții știau fără nici un dubiu că sunt oameni fără Dumnezeu și fără respect față de tradițiile popoarelor. Antipatia față de ei venea dintr-o neîncredere profundă în calitatea lor umană și în ideile pe care le răspândeau. Ei se prezintă întotdeauna drept ceea ce nu sunt. Mai presus de toate, vor să fie recunoscuți ca exponenți ai unei majorități covârșitoare. Pentru asta sunt în stare de orice și nu în ultimul rând de trădare, înfometare, batjocorirea majorității despre care au numai cuvinte de laudă.

Lăsați singuri, comuniștii români n-ar fi însemnat nimic. Programul lor coincidea cu programul Moscovei. Nu erau patrioți. Propuneau ca niște papagali formula internaționalistă. Cei care s-au declarat români, nu comuniști, au dispărut.

M. C. Exemplul lui Lucrețiu Pătrășcanu, care, în pofida convingerilor lui, era un om cultivat și înzestrat cu o inteligență care nu-i permitea să îmbrățișeze o doctrină fără s-o filtreze prin propria gândire și fără s-o raporteze la condițiile locului, exemplul lui e concludent. L-ați cunoscut.

M. Da. Împrejurările sunt mai tari adesea decât oamenii.

M. C. Ce știați despre Petru Groza în momentul când omul sovieticilor v-a pomenit despre necesitatea promovării lui?

M. Nimic. Mă refer la om.

M. C. Ce reprezenta el în viața politică românească?

M. Puțin, foarte puțin.

M. C. Dintr-un om care reprezintă puțin și i se acordă o atenție mai mare decât el însuși știe că o merită, dintr-un asemenea om poți să faci orice.

M. Venise vremea oamenilor fără personalitate. Sovieticii au oferit lui Petru Groza o identitate nesperată, de aceea el a acceptat-o. Avea Frontul Plugarilor.

M.C. Cei care au învățat istoria după cartea lui Roller, și chiar cei mai tineri, care n-au auzit de acest periculos mistificator al istoriei românilor, își închipuie că Frontul Plugarilor a fost o mișcare puternică, un val în stare să acopere o bună parte din teritoriul convingerilor politice românești.

M Nu. Frontul Plugarilor a fost una din formațiile politice de ultimă oră.

M.C. Era nevoie la noi de o asemenea mare diversificare a opiniilor?

M Nu. Opiniile politice nu sunt niciodată atât de puține ca să justifice intoleranța monopartită, sălbatică și în formă și în conținut, dar nici atât de multe ca să favorizeze irosirea energiilor politice ale unei țări. După război, au apărut multe partide și pentru că dorința de exprimare publică a românului era o realitate. Dar cele mai multe au fost create sub supravegherea comunistă, pentru ca la momentul oportun să fuzioneze sub unul și același steag. Când Vișinski mi-a cerut să-i acord încredere lui Petru Groza, a făcut-o cu o oarecare liniște, aproape confidențial, dar dându-mi impresia că este la capătul răbdărilor. La următoarea întrevvedere a bătut cu pumnul în masă. A strigat. Observasem că de la o întrevvedere la alta este tot mai agitat. El voia să convingă pe toată lumea că dorințele Sovietelor nu mai suferă amânare, că el reprezintă o putere care nu mai este dispusă să întrețină un dialog zadarnic.

M.C. Într-un fel, avea dreptate. Soarta României fusese hotărâtă de mult, încă de la Teheran. Dacă am înțeles bine, actul de la 23 August i-a încurcat destul de mult pe sovietici, i-a obligat — sper să fi sesizat destul de exact această nuanță — la un dialog pentru care nu fuseseră pregătiți și pe care nu știau cum să-l curme mai repede.

M Înainte de ziua când Vișinski a pronunțat numele Petru Groza, tancurile sovietice străbăteau arterele principale ale

Bucureștiului. Trebuia să înțelegem în adâncul sufletelor că pentru noi, românii, războiul nu se va termina decât atunci când vom accepta toate condițiile impuse de Moscova.

M.C. Să le acceptăm, dar nu oricum, Sire, ci cu un entuziasm nestăvilit, cu aplauze, cu urale insistente. Cum vi s-a părut Groza la întâia întâlnire?

M Un om unsuros și mult prea degajat pentru gravitatea împrejurărilor. Politețea lui era destul de zgomotoasă. Vorbea mult. Se plasa mereu în afara subiectului. În general, am căutat să ocolesc asemenea oameni. Par să ascundă întotdeauna câte ceva. Pentru că am știut ce rol i s-a destinat de sovietici, toate cuvintele lui mi-au sunat fals. Aș vrea să mă întorc puțin.

M.C. Vă rog.

M Când Vișinski a plecat de la mine era în culmea furiei. Lovise cu pumnul în masă și acum afirma urlând că s-a săturat să aștepte. Nu m-am speriat. L-am urmărit cu atenție, pentru că fusesem informat despre calmul său proverbial. E clar că joacă teatru. Luase în serios mai mult decât trebuia diferența de vârstă dintre noi și nu voia să scape un prilej de a-mi da de înțeles că tinerețea mea este un handicap pe care-l va folosi tot așa cum îl folosisese și Antonescu în prima parte a războiului. Nu trecuseră mulți ani de la depunerea jurământului meu, în acest răstimp vicisitudinile țării au acționat asupra mea în mod hotărâtor. Poate că nu greșesc dacă afirm că, în vreme ce alții se maturizau, în aceeași perioadă, eu îmbătrâneam. Vișinski a ieșit din încăpere trântind ușa. A trântit-o atât de tare, încât zidul din preajma canatului s-a fisurat. M-am gândit de multe ori la gestul acesta, de-a lungul anilor. Dacă furia lui ar fi fost autentică, s-ar fi auzit doar zgomotul ceva mai puternic al unei uși trântite. Dar pentru că și-a premeditat gestul, a pus mai multă energie în el decât ar fi trebuit pentru a-l face convingător. Mi s-a comunicat, de altfel, că atunci când s-a suit în mașină râdea. Un mod de-a trata pe care diplomația sovietică l-a folosit cu succes. Poate de aceea Moscova a pierdut

doar foarte puține și nesemnificative partide diplomatice de la război până astăzi.

M. C. Vreți să spuneți că Uniunea Sovietică a ținut în mâinile sale politica ambelor sisteme?

M Politica întregului sistem socialist, în orice caz. Țările aparținând celui alt sistem au fost nevoite să țină seama în orice problemă de suprafață internațională de punctul de vedere formulat de Moscova.

M. C. Vorbiți ca despre o putere de neînfrânt. După programul său, comunismul ar fi trebuit să aducă fericire și ceva mai multă pâine popoarelor cuprinse pe marele teritoriu al imperiului.

M Problema e pusă greșit. Obiectivul comunismului este acapararea puterii, extinderea și menținerea ei prin orice mijloace. În orice caz, nu bunăstarea și liniștea popoarelor. În mod paradoxal, conducerile comuniste n-au nevoie de adeziunea sinceră a maselor pentru a le conduce. Se poate și fără ea, nu e nevoie să-i dai omului, în schimb, liniște, hrană, căldură, loc de muncă și locuință. Răpindu-i-se toate astea sau dându-i-se în proporții insuficiente...

M. C. ...cât să nu moară...

M ...omul este mai strâns legat de putere decât dacă ele i s-ar oferi ca răsplată a muncii și a meritelor lui. Vișinski a jucat teatru, dar a vrut ca și eu să știu că joacă teatru. Comportamentul lui reflecta cât se poate de exact lipsa de respect a Sovietelor față de toate celelalte forme de guvernare.

M. C. Vișinski descindea dintr-o concepție politică de o brutalitate, fără îndoială, mistică. El reprezenta aceeași pornire sângeroasă care nu s-a rezumat la a înlătura o monarhie, mă refer la graba cu care tânăra putere sovietică a procedat la măcelărirea Romanovilor. Vremurile erau altele. Uniunea Sovietică trebuia să păstreze acum măcar aparențele și să se comporte cu liniștea superioară

ra a unei mari puteri. Nici Aliaților nu le-ar fi plăcut un partener care să-și facă de cap în țările ocupate.

M Înțeleg. Prezența mea fizică îi împiedica să-și implanteze în România propria lor politică, tot atât de mult ca și instituția pe care o reprezintă. Un monarh la gurile Dunării, când ei hotărâseră ca din aceste locuri să facă o anexă oarecare!

M. C. În câteva rânduri ați amintit de graba pe care sovieticii o puneau în toate acțiunile lor. Care era în ultimă instanță cauza acestei atitudini față de țările ocupate?

M Eu vreau să mă refer doar la România, deși situația celorlalte țări era mult asemănătoare.

M. C. În ce sens?

M Într-un singur sens — și anume că puhoaiile sovietice trebuiau să se întindă peste tot, și în locurile unde li se opuseseră rezistență, și acolo unde fuseseră sprijinite. În ce ne privește, nerăbdarea emisarilor sovietici venea din faptul că zona românească se constituia într-o excepție care ar fi putut să le dezoaice planurile. Or, Stalin voia să vadă cât mai repede realizată promisiunea lui Churchill în privința sferelor de influență și a rolului ce urma să îl joace în România. Despre faimoasele procente încă nu se aflase...

M. C. ...când am aflat, ne-am dat seama și noi că pentru a decide soarta unor bune milioane de oameni nu e nevoie să se cheltuiască multă hârtie; uneori e de ajuns și suprafața unui șervețel de masă...

M ...așa că nici noi nu înțelegeam prea bine de ce nu ni se lasă timp să ne chibzuim hotărârile. Diplomația murea în acei ani, dacă nu cumva și murise. Se năștea, poate că se și născuse, o formă primejdioasă de dialog în relațiile internaționale.

M. C. De ce primejdioasă?

M Atunci totul era confuz. Acum ne este clar că în lume urma să se legitimizeze dialogul numai între marile puteri și peste capul celorlalte popoare.

M. C. În concluzie?

M Da, în concluzie... Moscova trebuia să se închidă cât mai repede într-un cerc de unde să-și dicteze politica. Cercul acesta a fost desemnat pe granițele Poloniei, Cehoslovaciei, Ungariei, României, Bulgariei — Iugoslavia avea atuul unei rezistențe fățișe și de lungă durată, cred că de la început Stalin nu prea s-a bizuit pe ea, în așa fel încât granițelor României le revenea rolul de a completa segmentul de cerc neacoperit. Între țările socialiste — granițe imposibil de trecut, ca între țări aflate în conflict. Și de jur-împrejurul lor — încă o graniță care să justifice, prin severitatea, prin impenetrabilitatea ei, supranumele Cortina de Fier.

România era slăbită în principal din punct de vedere fizic. Era ca un organism care pierduse mult sânge. De aici venea și dezorientarea la nivel moral și politic. De aceste două neajunsuri ale României Moscova trebuia să profite din plin și, cum am spus mai înainte, repede, neîngăduindu-ne răgaz de gândire. Pe urmă, Cortina de Fier să fie coborâtă și dialogul cu Aliații, cu înșiși sprijinatorii acestei politici, întrerupt cu cinism.

*

M. C. După 23 august 1944, pe cine ați simțit mai aproape, dintre liderii partidelor istorice?

M N-aș putea să spun dacă unul mai mult decât altul. La fel de aproape și de departe mi-au fost și Maniu, și Brătianu. Veneau mereu la Palat. Adesea îi convocam eu. Era un moment atât de dificil, cu probleme atât de contradictorii, trebuia să calculez urmările în timp ale tuturor deciziilor, oricât ar fi fost ele de neînsemnate în aparență, încât Iuliu Maniu, de exemplu, parcă ezita să opteze pentru o cale sau alta de rezolvare a lor. Cred că era și firesc. Istoria românească pornise într-o direcție primejdioasă, orice mișcare necugetată însemna fie pieirea ta, fie pieirea altora, puteai deveni în orice clipă victima

propriei inabilități. O zi nu mai semăna cu alta, atitudinea oamenilor față de realitate se schimba cu o viteză fulgerătoare. Câteodată mă gândesc că în asemenea situații prudența nu slujește la nimic, de vreme ce și prudenții și imprudenții pot fi prinși sub același tăvălug. Orice hotărâre ai fi luat, parcă ai fi luat-o împotriva ta însuși.

M. C. Sprijinul cui l-ați considerat mai eficient în această perioadă?

M N-aș putea să numesc o persoană sau alta. Și dintre liberali, și dintre țărăniști. Mai erau și cei de la Titel Petrescu. Celelalte partide politice aveau alte probleme — și, în fond, nu aveau un program propriu. Mai ales cele nou înființate, fără-mături de ale comuniștilor, făcute de ei și, mai mult decât probabil, subvenționate de Moscova.

M. C. Cea mai mare parte a românilor au fost de partea Majestății Voastre. Este un lucru bine știut și ușor de verificat printre oamenii care își mai aduc aminte de cel de-al cincilea deceniu al veacului nostru românesc. Am discutat cu persoane din mai multe generații și de formații diferite, unii din ei erau pe atunci tineri muncitori sau elevi, sau studenți — și toți își aduc aminte cu o strângere de inimă de anii când țara aluneca treptat spre o dictatură a incompetenței, a prostiei, a morții.

M Am simțit întotdeauna că manifestările de simpatie ale tinerilor au însemnat în anii aceia un mod fățiș de refuz al comunismului.

La o manifestație de 10 Mai s-a petrecut un lucru de care memoria mea n-o să se despartă niciodată.

În tribuna de unde priveam împreună cu mama defilarea, erau ruși în frunte cu Susaikov, locțiitorul lui Malinovski în Comisia pentru armistițiu, americani, membri ai guvernului Groza. La sfârșitul paradei, tocmai când trebuia să coborâm de la tribună ca să intrăm în mașină, o mare mulțime de oameni a rupt cordoanele de ordine și a dat năvală spre noi. Au început să strige: „Trăiască Regele!” și să cânte. Eram emoționat. Îmi

aduc aminte totul atât de clar. Mașina oficială cântărea aproape două tone și jumătate, nu era blindată, nu, avea doar o caroserie foarte grea — au luat-o pe sus, abia am putut să ne facem loc prin mulțime. A fost un moment de emoție puternică. Atunci mi-am dat seama mai bine decât oricând că oamenii înțeleg ceea ce vreau eu să fac, că opoziția mea la faptele guvernului prosovietic are consimțământul unui mare număr de suflete. Manifestația în jurul mașinii a durat aproape douăzeci și cinci de minute. Rușii s-au supărat foarte tare. Știau foarte bine că nu se bucură de nici o simpatie din partea românilor, dimpotrivă, că românii îi detestă și că unirea lor în jurul Coroanei s-a transformat într-o acțiune de protest împotriva sovietizării. Mi-au transmis că trebuie să dau un comunicat oficial, din care să reiasă că nu aprob manifestarea populației.

M. C. Ați dat comunicatul?

M. Nu. Am refuzat. În primul rând, pentru că mi se cerea să mint. În al doilea rând, pentru că, cerându-mi așa ceva, îndrăzneau să mă ia părtaş la comentariul lor împotriva instituției pe care o reprezentam. E un fel al comuniștilor de a pune mâna pe lucruri sfinte și de a le pângări. La manifestația din 8 noiembrie eu eram la Sinaia; știu ce s-a întâmplat acolo din mulțimea rapoartelor. Acolo au fost copii, femei, tineri de toate orientările politice și de la partide, cărora li s-au alăturat zeci de mii de demonstranți. Au venit în Piața Palatului. Guvernul s-a comportat într-un fel de neiertat. Din Ministerul de Interne, care se afla în apropiere, au ieșit oameni înarmați. Au adus camioane cu lucrători înarmați cu bare de fier.

M. C. Muncitori?

M. Da, muncitori, oameni înșelați de o demagogie găunoasă, care promitea fericirea de azi pe mâine. Din rapoarte a reieșit că lucrătoarele care au fost aduse cu camioanele să lovească în demonstranți au fost mai rele decât bărbații. Nu știu de ce tocmai ele.

Și fiindcă a venit vorba de aceste demonstrații și de obiceiul comuniștilor de a organiza contrademonstrații cu consecințe întotdeauna neplăcute, adesea sângeroase: Trebuia să vină la mine Kaftaradze, ambasadorul rus. Îl așteptam. Asta era chiar în timpul grevei mele — așa că a trebuit să-l am alături pe Tătărăscu, pe atunci ministru de Externe. Așteptându-l, mă uitam pe fereastră, și am văzut oameni care veneau spre Palat, să demonstreze pașnic, pentru mine — și contrademonstranții, bătauși cu bare de fier, care-i loveau, și femeile dezlănțuite. Și-mi aduc aminte de un ofițer care fugea, cu fața plină de sânge. Și atunci i-am spus lui Tătărăscu: „Priviți, asta vreți voi pentru țara noastră.” El n-a răspuns. N-a făcut altceva decât să plece ochii. Pentru mine era greu de înțeles cum a intrat un om cultivat ca Tătărăscu în joc cu ei. L-au avut la mână comuniștii? L-au silit? Dacă l-au silit, prin ce mijloace? Așa i-am spus. Eram indignat. Asta s-a petrecut înainte ca ambasadorul Kaftaradze să fi intrat la mine. Rușii veneau întotdeauna cu o coloană de mașini și trăgeau în curtea Palatului. N-ar fi fost nevoie de mai mult de două mașini. Așa, înșirați prin tot orașul, ei credeau că impresionează. Poate chiar impresionau.

M. C. Deci, coloana de mașini a intrat în Palat după conșumarea acelui moment de violență.

M. Cred că Tătărăscu se simțea destul de jenat.

M. C. Sire, ce v-a determinat să intrați în grevă?

M. Refuzul lui Groza de a-și da demisia. I-am cerut insistent acest lucru, conform Constituției. El numai așa m-ar fi putut ajuta să facem un guvern pe care să-l recunoască toți cei trei Aliați. Căci trebuia să încheiem pacea.

M. C. Da, dar pentru el anume bătuse Moscova cu pumnul în masă. Pentru a-l impune trântise Vișinski ușa, așa încât zidul din jurul canatului să se fisureze. Găsiseră un om pe măsura lor, nu puteau să renunțe la el cu ușurință. Nici el însuși nu mai era stăpân pe deciziile

lui. Altcineva gândea pentru el, și în mare, și în amănunt. Cât a durat greva?

M. Din 20–21 august 1945 până în ianuarie 1946.

M. C. Ați provocat o criză. La ce a folosit ea?

M. Trebuia să atrag atenția poporului în ce primejdie se află. Trebuia să mă desolidarizez de orice acțiune a guvernului. Ținta principală a fost atinsă. Țara și-a dat seama că n-am nimic de-a face cu comunismul și că lupt împotriva lui. Pe Aliații din vest greva mea i-a deranjat. Și ei voiau liniște, pentru ca pe fondul liniștii de la noi să-și consolideze relațiile cu Sovietele. Am observat că nu totdeauna liniștea e bună. Oamenii o vor fie când nu trebuie, fie împotriva intereselor altora.

M. C. Sire, în România, acum, foarte mulți oameni vor liniște. Ca și cum s-ar fi rezolvat cu bine toate problemele grave ale politicii noastre și oamenilor nu le-ar mai rămâne altceva de făcut decât să se apuce de lucru, cu nădejde și credință în ziua de mâine. Liniște a fost aproape patruzeci și cinci de ani. N-au trecut nici două săptămâni de la evenimentele din decembrie și deodată s-a spus că sunt prea multe glasuri și prea multe opinii care vor să se impună. În sfârșit, toate acestea țin de o altă problemă. Vă rog să treceți cu vederea această alunecare de la subiect.

Vorbeați de liniștea necesară cui?

M. De liniștea Occidentului, pe care greva mea a tulburat-o într-un moment în care relațiile cu Răsăritul erau în plină fază a surâsului și a amabilităților. Bineînțeles, pe când se întâmplau toate acestea, aproape nimeni nu-și dădea seama care este semnificația lor ultimă. Cu trecerea vremii, am înțeles că rușii își urmau un plan stabilit în amănunțime, în timp ce Occidentul improviza. Pe când mă aflam în Anglia, prin 1951, 1952, s-a alcătuit o comisie de zece, douăsprezece persoane condusă de Kersten, un congressman american, pentru cercetarea modu-

lui în care s-a luat puterea de către comuniști în diferite țări europene.

M. C. Abia atunci?

M. Da, abia atunci. Și pentru asta au chemat o grămadă de martori din Polonia, Ungaria, Cehoslovacia și așa mai departe. M-au chemat și pe mine. M-am lăsat anchetat și am depus ca martor pentru România. Documentul a fost publicat de Congresul american. A circulat puțin; eu cred că nu întâmplător, căci adevărul trebuia ascuns în continuare și milioanele de oameni din răsăritul Europei ținute mai departe în întuneric. La documentul acesta s-a lucrat mult. Partea de contribuție pe care am adus-o eu nu este neglijabilă. Asta ar face parte, ca să zic așa, din „neactivitatea” mea, despre care vorbesc răuvoitorii. Consider inițiativa Congresului american drept decisivă. N-a avut urmările scontate de mine și de cei care așteptau o atitudine ceva mai fermă din partea Occidentului, dar asta e altceva. După depunerea acestei mărturii, am încercat să iau legătura cu diverse persoane politice din Europa. N-a fost chip. Intraseră deja în relații cu conducerea de la București.

M. C. Sire, în deceniul al șaptelea și o bună parte din cel următor, maoismul avea mai mulți oameni de sprijin în Occident decât ar fi putut spera Mao însuși. Niciodată ca atunci nu s-au deschis cu mai multă bunăvoință porțile în fața barbariei care este doctrina comunistă.

M.C. Sire, ne apropiem de un punct dureros al istoriei noastre — de nefastul 30 decembrie 1947...

M Ca să putem vorbi despre această lovitură pe care, înainte de toate, România a primit-o, trebuie să ne întoarcem puțin în timp. A fost o vreme când evenimentele se desfășurau cu atâta repeziciune, încât astăzi mi se pare că din octombrie 1947, la care vreau să mă întorc, până la sfârșitul aceluiași an a trecut o viață de om. Acest sentiment că faptele nu mai pot fi urmărite în ordinea întâmplării lor și că nimeni nu le va mai putea evoca în adevărata lor succesiune l-am trăit doar atunci, în anii de după intrarea armatei sovietice în țară. În fine. Cam pe la sfârșitul lunii octombrie am primit din partea Regelui Angliei invitația de a participa la nunta Principesei Elisabeta, actuala regină. Regula era că pentru deplasări de asemenea importanță trebuie să anunțăm guvernul și, într-un fel, să cădem de-acord asupra oportunității lor. I-am vorbit lui Groza despre invitație. M-a mirat reacția lui. „Trebuie neapărat să mergeți!” — a spus el. De obicei își întârzia răspunsurile. Acum n-a stat nici o clipă pe gânduri, ceea ce însemna că fusese informat între timp de primirea invitației. „Trebuie neapărat să mergeți, a spus el. Altminteri, lumea o să creadă că sunteți ținut prizonier” — și altele de același fel. Era un mod nou de a gândi lucrurile, nu reușeam să mă familiarizez cu el. De ce să fiu ținut prizonier? Care lume? O grămadă de mărunțișuri spuse pe un ton important.

M.C. Cultivarea vagului, Sire, a devenit, o dată cu trecerea anilor, principiu de dialog între conducerea de la București și popor. Administrându-i-se numai generalități și neîngăduindu-i-se să se apropie de motivația concretă a propriilor lui fapte, omul sfârșește prin a trăi sentimentul tulbure că este amenințat de o putere cu atât mai mare, cu cât strădania lui de a-i găsi un nume se izbește de obstacole mai greu de trecut.

M O grămadă de mărunțișuri cu jumătate de înțeles. Trebuia să simt că mă paște o mare primejdie dacă eu și Regina nu dăm curs invitației, ca și cum ar fi fost vreo dovadă că am ceva de obiectat în chestiune. În fine.

S-au perfectat formele pentru călătorie și, pe la începutul lui noiembrie, am plecat. Dacă nu mă înșel, nunta a avut loc în ziua de 12 a aceleiași luni. La ceremonie au participat aproape toate familiile regale din Europa — mătuși de-ale noastre, veri și alții. Într-una din seri, nu-mi aduc aminte dacă înainte sau după nuntă, am fost invitați la o recepție dată de actualul Mare Duce de Luxemburg. Acolo am reîntâlnit-o pe Regina Ana, pe atunci Principesă de Bourbon Parme. În seara acestei recepții am cerut mâna Principesei Ana. Răspunsul ei a fost: nu. Era puțin speriată, cred.

În drumul de întoarcere spre București, ne-am oprit la Lausanne. Împreună cu noi călătorea și Principesa. Conversam, uneori ne plimbam cu mașina prin împrejurimi. Către sfârșitul șederii în Elveția, Principesa mi-a spus că acceptă căsătoria cu mine. Am cerut lui Negel, mareșalul Curții, care mă însoțea, să se ducă la București, pentru a comunica guvernului această decizie.

M.C. Era obligatoriu?

M Într-un fel, da. Negel s-a întors la Lausanne și mi-a spus că Groza se opune, că în situația actuală căsătoria mea este cu neputință.

M.C. Ce înțelegea Groza prin „situația actuală”?

M Nu știu. Atunci aș fi vrut să știu și eu. Piedicile pe care le invoca el erau tot atât de vagi ca și argumentele pe care mi le dădea când mă îndemna să plec la Londra. Probleme erau, dar nu altele decât cele pe care le trăia toată țara și le cunoștea întreaga lume, dar el voia să-mi dea de înțeles că pe deasupra lor este încă una, primejdioasă și foarte greu de formulat. În plus, mi-a transmis că guvernul nu-și poate permite cheltuielile necesare unei nunți.

M.C. Ar fi fost vorba de cheltuieli cu adevărat împovărătoare?

M Nu. O dată având răspunsul de la București, am comunicat că nunta nu este absolut obligatoriu să se facă în țară și că ea poate să aibă loc și în străinătate. Groza n-a vrut să accepte nici această variantă. Răspunsul lui a fost un *nu* fără multe explicații.

M.C. Prin urmare un guvern avea destulă pondere în validarea deciziilor unui monarh, chiar și atunci când ele priveau destinul monarhului.

M Trebuie să se înțeleagă bine că viața personală a unui monarh, conform Constituției alcătuite sub domnia bunicului meu, Ferdinand, trebuie să se confunde cu destinul țării. În ultimă instanță, căsătoria unui monarh este o chestiune de stat. Așa că n-am forțat mersul lucrurilor și m-am întors în țară.

M.C. Prin această căsătorie, casa regală română s-ar fi consolidat?

M Da. Dar implicit și România. Probabil că și acesta a fost unul dintre motivele refuzului lui Groza. Când am plecat spre Londra de la Băneasa, la aeroport erau de față toți membrii guvernului, cu zâmbetul pe buze, afabili. În decembrie, când ne-am întors, atmosfera din gara Mogoșoaia era glacială. Un contrast care n-ar fi trebuit să mă surprindă. Groza spera să nu mă mai întorc în țară.

I-ar fi fost mai simplu să spună că am părăsit țara dintr-un motiv sentimental, că am dat dovadă de lipsă de înțelegere pen-

tru momentul greu pe care îl traversează țara și așa mai departe. Întoarcerea noastră a însemnat pentru ei o lovitură, pentru că le-am făcut mai grea misiunea ce li se încredinșase de la Kremlin. Între timp, aflasem că Tito a vizitat România. Mai mult sau mai puțin oficial...

M.C. În absența regelui? Prin urmare, vizita unui personaj ca Tito era cu puțință și fără asentimentul Regelui... În schimb, căsătoria unui rege era dezbătută și nu devenea realitate decât în momentul când se întemeia pe unanimitatea de vederi a membrilor guvernului... Vizita lui Tito în absența Majestății Voastre îmi sugerează, acum, o întâlnire între complotiști.

M Da. Atunci, în absența mea, Tito și cei de la București au pregătit abdicarea. Noi fuseserăm informați că Moscova și oamenii ei din țară aveau de gând să modifice Constituția în primăvara anului următor, cam prin aprilie. Avea să-mi dau seama foarte repede că informația ori era falsă, ori nu mai corespundea unor hotărâri de urgență. Pentru Crăciun ne-am dus la Sinaia. Acolo urma să fie pregătită și vorbirea către țară pentru noaptea de Anul Nou. În ziua de 29 decembrie...

M.C. Îngăduiți-mi să vă întrerup. Cum ați petrecut zilele de Crăciun la Sinaia?

M Eram împreună cu mama. De sărbătoare nu putea fi vorba, dacă la asta s-ar putea gândi cineva. Evenimentele din țară luaseră un curs greu de prevăzut. Liniștiți nu eram. Puteai să te aștepti la orice.

Așa, în ziua de 29 decembrie, Negel a telefonat că Groza ne roagă să venim urgent la București, fiindcă are de discutat o chestiune de familie.

M.C. În mod normal, n-ar fi trebuit să facă Groza o călătorie până la Sinaia?

M În mod normal. De obicei, comunicările se făceau prin mareșalat. Noi ne-am închipuit că acele chestiuni de familie pe care Groza vrea să le discute cu noi se referă la căsătoria mea.

M. C. N-ați cerut detalii?

M Nu. La acest nivel nu se cer detalii.

M. C. Îmi îngădui să notez că episodul 30 decembrie a debutat printr-o minciună...

M Da. Cam așa vine. Am ajuns la casa din Șoseaua Kiseleff. N-am așteptat mult și Groza s-a arătat însoțit de Gheorghiu-Dej.

M. C. Îl cunoscuserăți până atunci pe acesta din urmă?

M Da, dar foarte puțin. Era deja ministru. La început, când a fost impus în guvern, fusese ministru Comunicațiilor. Știam despre el că este secretarul partidului comunist. Prezența lui m-a surprins neplăcut, nu numai pentru că nu fusese anunțat. Am intrat în salon, ne-am așezat și fără să aștepte mult timp, Groza, pe buze cu un zâmbet jovial, a spus: „Am venit să discutăm despre un divorț amiabil.” Noi n-am înțeles ce vrea să zică. „Despre ce divorț e vorba?” l-am întrebat. Atunci, Groza a început să se încurce într-un șir lung de explicații, că momentul politic e foarte grav, că marile puteri așteaptă, că nu mai e nevoie de monarhie, că monarhia împiedică democratizarea și modernizarea țării și așa mai departe — nu mai țin minte toate detaliile. Aberații. Dacă monarhia n-ar fi respectat regulile de joc ale democrației, nici ei n-ar fi ajuns atât de ușor la mine. Cred că și el își dădea seama de asta — și profita din plin de situația lui în cadrul jocului a cărui legalitate chiar eu o asiguram. După ce a încetat încâlcita lui explicație, mi-a întins o hârtie. Am luat-o și am citit-o la repezeală. Când am înțeles despre ce este vorba, am protestat, cu atât mai mult cu cât mi se cerea acordul pe loc.

M. C. Ați subliniat caracterul grăbit al acțiunilor tuturor colaboratorilor Moscovei.

M Da. Erau mereu grăbiți. Lor li se întâmpla mereu ceva neprevăzut și care nu suferea amânare, dar mai ales discuție. Oamenilor care intrau în contact cu ei trebuia să li se transmită un sentiment al urgenței, pentru ca să cedeze mai ușor presiunilor și să accepte luarea deciziilor fără prea multe dezbatări. Ceea ce pentru sistemul democratic era de neconceput! Am spus lui Groza și însoțitorului său că nu pot să dau răspunsul pe loc, că într-o chestiune ca abdicarea trebuie întrebată țara, ea fiind singura în drept să hotărască dacă e cazul sau nu să fie modificată Constituția. Mi s-a răspuns că nu e timp pentru asemenea subtilități. „Țara a fost învățată să vă iubească, a mai spus Groza. De-acum o s-o învățăm să ne iubească pe noi.”

M. C. Acest om, după cum înțeleg, nutrea o opinie destul de proastă despre români și despre popoare în general, de vreme ce își închipuia că unei colectivități i se poate muta o dată cu atenția și energia afectivă spre un obiect străin propriei naturi.

M Da. Acestui om totul i se părea accesibil. Uneori, când îl auzeam vorbind, aveam impresia că nu este îndeajuns de responsabil de ceea ce spune. Când un om vorbește în numele său este ceva mai atent la conținutul cuvintelor lui, or, Groza nu a fost decât un actor într-o piesă fabricată de alții. Continui să cred că el nu știa decât un foarte mic fragment din această piesă. Restul îi scăpa. El s-a mulțumit cu un rol foarte neconvenabil, dacă judecăm urmările guvernării lui. În fine. Am cerut să mi se dea documentul, ca să îl citesc în liniște, și m-am retras în biroul meu. I-am chemat pe Negel și Ioanițiu, care se aflau în casă și așteptau pe culoar să poată lua legătura cu mine. Alarmați, mi-au comunicat că firele telefoanelor au fost tăiate, că garda Palatului a fost arestată și înlocuită cu soldați din alte regimente și că suntem ținta unor trupe de artilerie gata în orice moment să tragă.

M. C. Când aflaseră asta?

M În timp ce aşteptau să intre la mine. Ei sosiseră aici, în casa de la Kiseleff, înaintea mea, şi mă aşteptau. De faptul că legătura cu exteriorul a fost întreruptă şi că garda a fost înlocuită şi-au dat seama în timpul convorbirii mele cu cei doi.

Atunci am înţeles că nu se mai poate face mare lucru.

Am citit documentul şi m-am întors în salon. Am încercat să tratez cu cei doi în termeni raţionali. N-a fost chip să ne înţelegem. De fapt, Constituţia pe care eu o invocam încetase de mult să aibă o putere asupra lor. Au recurs la şantaj. Mi-au comunicat că, tergiversându-se semnarea actului, locuitorii Bucureştiului îşi vor da seama că aici se întâmplă ceva deosebit, iar ei, membrii guvernului, adică şi comuniştii, vor fi nevoiţi, pentru a contracara orice formă de opoziţie, să execute peste o mie de studenţi dintre cei ce fuseseră arestaţi în ultimul an.

M.C. Arestaţi pentru care motive?

M Mulţi dintre ei fuseseră arestaţi la manifestaţia din '45 din timpul grevei mele. Destul de mulţi aparţineau diferitelor partide politice. Arestările fuseseră operate treptat, iar prilejurile de lichidare a opoziţiei din rândurile tineretului se iveau des, căci manifestările anticomuniste se ţineau lanţ. Acesta a fost şantajul principal. Viaţa celor peste o mie de studenţi. Apoi, deodată, Groza mi-a spus că în legătură cu mine există anumite dosare, pe care, la rigoare, le vor face publice.

M.C. V-au şantajat, deci, şi la acest nivel.

M Da, fără sfială. Spuneau că se află în posesia unor dosare particulare. Acest al doilea şantaj nu mă interesa. N-aveau ce să spună despre mine. Dacă ar fi ţinut să afirme ceva despre mine ar fi trebuit să administreze şi probe. Dacă ar fi avut cu adevărat ceva de spus despre mine s-ar fi grăbit s-o spună, n-ar fi aşteptat cine ştie ce moment prielnic. Lor toate momentele le erau prielnice. Dar era vorba de asasinarea unui mare număr de tineri. Viaţa lor fusese pusă în mâinile mele, nu puteam să-mi iau o asemenea răspundere faţă de ţară. Începuşem să cunosc ferocitatea acestui om care se dădea în faţa lumii drept reprezentantul celor mai democratice vederi. Ştiam că,

pentru a se menţine la putere, atât el cât şi ceilalţi colaboratori ai Moscovei nu se vor da înapoi de la nimic, nici chiar de la omorârea acelor tineri, vinovaţi de a fi înţeles că susţinerea Coroanei este singura cale de evitare a pericolului roşu. Nu era ieşire. Am uitat până şi de faptul că sunt înconjurat. Asta era înainte de prânz, pe la zece, unsprezece dimineaţa... Noi intraserăm în Bucureşti destul de devreme. Totul n-a durat decât un ceas, un ceas şi jumătate.

M.C. Puţin, foarte puţin pentru o decizie de o asemenea anvergură. Graba de care vorbeaţi a operat şi aici. Ce însemnau interesele ţării faţă de nerăbdarea lui Stalin? Puţin timp şi parcă şi asistenţa prea puţină pentru gravitatea momentului. Cine credeţi că, în afară de Groza şi Dej, ar mai fi fost dispuşi să devină mâna Moscovei?

M Nu ştiu. Însă ceea ce găsisе Moscova era tocmai ce-i trebuia. Sunt oameni care suferă atât de mult pentru că nimeni nu-i bagă în seamă, încât atunci când li se întinde o mână sunt în stare pentru ceea ce li se oferă să dea în schimb orice, să vândă orice, chiar şi bunuri care nu le aparţin, şi pe ei înşişi.

M.C. V-aţi simţit singur?

M Nu tocmai. Era în apropiere Regina, mama, de care ştiam că trebuie să am grijă. Casa nu era atât de lipsită de oameni apropiaţi. Mareşalul Curţii, aghiotantul, secretarul meu, doamna de onoare a mamei...

M.C. Doamna de onoare a mamei... Cine era această doamnă?

M Doamna Catargi, Nely Catargi.

M.C. Deci, practic, nimeni care să aibă o oarecare putere de opoziţie.

M Nu, nimeni. Eram înconjurat.

M.C. Cititorii acestei convorbiri poate vor înţelege mai bine decât poate vrea s-o spună Majestatea Voastră în ce

măsură siguranța omului a putut să covârșească singurătatea regelui.

M La asta nu m-am gândit niciodată.

Atunci eram preocupat de termenii în care se propunea schimbul.

O clipă mi-am spus că nu vor avea îndrăzneala să se atingă de o mie de vieți. Apoi am înțeles că sarcina celor doi e tot atât de mare ca și răsplata ce-i așteaptă dacă și-o vor duce la îndeplinire — așa că nu vor ezita să treacă la fapte, pentru ca toți românii să se revolte la gândul că am fost în stare să pun în balanța tronului o mie de vieți tinere.

M.C. Știați că elevii de liceu decupaseră chipul Majestății Voastre de pe bacnote ca să-l poată purta la reverul vestonului?

M Am auzit.

M.C. În februarie 1945 Rădescu a ținut o cuvântare. Conținutul cuvântării a fost unul net anticomunist. Generalul avertiza țara că anarhia și dezordinea economică favorizează activitatea de înșelare a conștiințelor dusă de colaboratorii Moscovei. Cuvântarea, se spune, a provocat o tresărire puternică mai ales între tineri. De atunci, orice manifestație anticomunistă a fost implicit o demonstrație pentru Rege. Regele devenise un simbol al rezistenței românești în fața presiunii de la răsărit. Tinerii au înțeles destul de repede care este adevăratul adversar al României și încotro trebuie să-și concentreze capacitatea de luptă politică.

M La ei mă gândeam atunci, tocmai pentru că le cunoșteam opțiunile. Pentru mine era mai bine să-i pierd retrăgându-mă, decât să-i pierd arătând că nu am nici o prețuire pentru viața lor. Șantajul celor doi nu putea găsi în altă parte un ecou mai puternic decât în mine.

M.C. Când ați realizat ce se petrece în jur...

M Vreți să întrebați ce-am simțit... În primul rând dezgust. Și un fel de revoltă față de cei doi șantajști, față de felul cum vorbeau. Groza gesticula, nu avea astâmpăr, trecea de la una la alta cu ușurință...

M.C. Poate mai bine cu ușurătate...

M ...da, poate așa e mai bine, cu un fel de ușurătate. Un detaliu. După ce a trebuit să semnez acel lucru, în fine, acel document, Groza, cu un zâmbet larg și iarăși jovial, crezând că face o glumă foarte...

M.C. ...reușită...

M ...da, reușită, s-a apropiat de mine și m-a rugat să-i pipăi vestonul în dreptul buzunarului. Mi-a spus: „Pipăiți!” Și avea pistolul în buzunar.

M.C. Abia asta se potrivește cu omul vremurilor ce se anunțau.

M Și s-a întors către mama, pentru că mama nu-l slăbea din ochi, și a spus: „Ca să nu mi se întâmple și mie ce i s-a întâmplat lui Antonescu.” Cu alte cuvinte, ca să poată riposta, dacă aș fi dat vreun semn că vreau să-l arestez.

M.C. Măsuri de prevedere? La ce bun? Și totuși îmi este foarte greu să înțeleg: chiar nimeni n-a știut cu ce gânduri vin Groza și Dej să vă întâmpine? Chiar nimeni n-a știut că locuința va fi înconjurată?

M Nimeni din cei apropiați mie. Când au aflat, era prea târziu pentru a întreprinde ceva.

M.C. Am insistat asupra acestui episod pentru că el este, după opinia mea, unul dintre cele mai importante din istoria României. O țară nu are multe asemenea ceasuri astrale, așa cum numește Zweig momentele care fac să se modifice destinul popoarelor. După trecerea atâtor ani, ușurința cu care s-a desfășurat totul în ziua de 30 de-

decembrie 1947 mi se pare suspectă. S-a obținut totul prea repede.

M E posibil, dar asta s-a petrecut la capătul unui proces care a durat mai mulți ani. În alte locuri, sovieticii au obținut tot ce au dorit mult mai repede. Începând cu august 1944, provocările, sabotajele, actele de diversiune puse la cale și supravegheate de Moscova au fost atât de numeroase și atât de insistente puse în seama unor forțe politice care nu mai pridideau să se disculpe, încât am impresia că toată lumea era foarte obosită.

M. C. Mi se pare că vă apropiați de un punct al convorbirii care sugerează o întrebare pe care n-aș fi vrut s-o pun, dar care acum se impune. De ce credeți că au ales sovieticii și oamenii lor de la București acest 30 decembrie?

M Nu știu care au fost socotelile lor. Probabil că au vrut s-o facă înainte ca eu să citesc la radio obișnuitul mesaj de Anul Nou. Am observat că între Crăciun și Anul Nou omul ar vrea să se odihnească, să nu se mai implice în nici o formă de activitate, să se retragă între ai lui. Nu știu dacă din această cauză a fost aleasă ziua de 30 decembrie. Este clar că altfel s-ar fi desfășurat lucrurile în alt anotimp și într-o lume mai puțin doritoare să se relaxeze.

M. C. Există, se spune, o oră grea a nopții — între ora trei și patru. Atunci, oamenii care au datoria să vegheze trec prin clipe grele. Atunci, oamenii care dorm — dorm cel mai adânc. Și tot atunci dau hoții și loviturile lor cele mai spectaculoase.

Un astfel de moment au ales conspiratorii împotriva țării. Românii se aflau între o sărbătoare care abia trecuse și una pentru care începuseră să se pregătească. Penultima zi a unui an nu este tocmai potrivită nici pentru muncă, nici pentru acțiuni politice. Și omul, și anul sunt atunci la capătul puterilor...

M Ziua aceasta nici nu trecuse când am fi putut să spunem, eu și Regina, că a fost o zi grea. După ce au ieșit din odaie (*observă că Majestatea Sa face oarecare eforturi să nu pronunțe numele celor doi mesageri* — M. C.), mama s-a uitat la mine și am văzut că-i dau lacrimile. În fața străinilor știa atât de bine să-și ascundă sentimentele. Atunci când am văzut-o cu lacrimi pe obraz eu însumi am fost surprins. Era pentru a cincea oară când trebuia să ia drumul pribegiei. Din țara unde se născuse, Grecia, fusese de câteva ori nevoită să plece în exil împreună cu tatăl ei, Regele Constantin. Plecase din România o dată, în urma conflictului cu tatăl meu. Acum trebuia să mă urmeze pe mine.

M. C. Ceasul ei rău era și ceasul rău al României. În clipa aceea cineva trebuia să plângă pentru țară — și nu cred că dintre toți românii era cineva mai autorizat decât Regina Mamă.

M N-ar fi plâns dacă n-am fi rămas între noi. Mama avea o ținută extrem de reținută. Oricât de mari ar fi fost durerile ei sufletești, în fața oamenilor știa ce să facă pentru a nu și le da pe față. O clipă. Să ne întoarcem puțin. Peste toate, nu știu în care moment al convorbirii, Groza m-a întrebat ce am de gând să fac: să rămân în țară sau să plec?

M. C. Era de ales?

M Nu. Mi-am dat seama imediat că a rămâne în țară înseamnă să rămân cu totul prizonier în mâna lor. Am spus: „Nu.” În fine. Pe urmă am luat masa. Abia ne-am atins de mâncare. Apoi am plecat la Sinaia, ca să ne pregătim de plecare. Ne grăbeam, pentru că iarna se lasă mai repede întunericul.

M. C. În drumul spre Sinaia cine v-a însoțit?

M Doar mama, împreună cu doamna de onoare, Nely Cărgi, și urmau mai multe mașini de ale lor. De obicei, ne urma o mașină de siguranță.

M. C. Aproape în stare de arest.

M. Mai mult sau mai puțin. Ei trebuiau să fie siguri că nu vom avea contact personal cu nimeni.

M. C. Cei doi au propus un termen pentru părăsirea țării?

M. Nu. Dar ne-am gândit, eu și mama, că va fi cu atât mai bine pentru noi cu cât vom ieși cât mai repede din țară.

M. C. Cine a susținut mai mult această decizie?

M. În chestiunea asta, ca și în multe altele, am fost de comun acord.

M. C. Insist. Privind înapoi și rememorând modul cum s-au desfășurat lucrurile, v-ați gândit vreodată că ați cedat mai ușor decât o impunea realitatea?

M. Nu. Nu puteam să concep că niște vieți omeneste sunt în primejdie. Uciderea celor o mie de tineri mă tulbura și numai ca amenințare. O asemenea jertfă n-aș fi admis. Eu cred că cei ce îndrăzniseră să formuleze o asemenea amenințare ar fi fost în stare să și treacă la fapte. Deveniseră violenți. La început se mai ascundeau, își mai puneau câte o mască. Acum lucrau pe față și într-o grabă care dovedea că nu lucrează din proprie inițiativă.

Chiar viața lor intra în prețul ascultării.

M. C. Violență, grabă — și o mare dorință de a intra în stăpânirea puterii făgăduite. Cel puțin la nivelul persoanei, mesagerii din 30 decembrie urmau să fie răsplătiți cu putere discreționară asupra românilor.

M. De mult îmi este clar că așa-zisul act de la 30 decembrie seamănă cu o uriașă fraudă. Graba lor intră ca factor component în sistemul de acțiune al oricărui rapt. În drum spre Sinaia, îmi aduc bine aminte, am văzut venind din direcția opusă două camioane. În camioane se aflau soldații batalionului de gardă de la Sinaia. Fuseseră luați și duși la București.

M. C. Dintre militarii apropiați Majestății Voastre mai era cineva care să dețină putere de decizie și cu care să luați legătura?

M. Nu. Ministrul armatei era Ernil Bodnăraș. Fusesse infiltrat pe linia Moscovei și apoi împins, tot de acolo, în guvern. Ana Pauker era la Externe. Nu mai era nimic de făcut. Legăturile noastre cu lumea fuseseră întrerupte. Simțeam că trebuie să ne grăbim și noi, la rândul nostru. La Sinaia am ajuns pe la ora patru după-amiază. Aici era zăpadă. A doua zi...

M. C. Cum ați dormit în noaptea aceea?

M. Puțin și agitat. Cum să spun, eram torturat sufletește. Mama era foarte mâhnită. A vorbit foarte puțin înainte de a se duce în aripa de casă pe care o locuia. Am uitat un detaliu: când am ajuns la Sinaia, am găsit aici o comisie de la București, despre care am aflat că trebuie să facă atât inventarul lucrurilor de la Peleş, cât și al obiectelor personale ce urma să le luăm cu noi la plecare.

M. C. Prin urmare, comisia venise ceva mai înainte de sosirea Majestății Voastre la reședința de la Sinaia.

M. Da. Erau acolo încă înainte de semnarea actului. Și au urmărit-o pe mama la fiecare pas. N-au lăsat-o singură nici o clipă. Nu i-au permis să ia nici măcar o scrumieră de pe masă.

M. C. Nici măcar bijuteriile?

M. Bine, dar astea erau puține! N-a putut să-și ia decât lucrurile de imediată folosință. La fel au procedat și cu mine, ne-au scotocit bagajele și înainte de a intra în tren. A fost un coșmar.

M. C. Îmi îngădui să vă întrerup. Nu cred că este bine să trecem atât de repede peste acest moment. Știu că nu vă face nici o plăcere să vi-l amintiți, sunt convins că de aceea l-ați expedit în câteva fraze. Vă propun să ne întoarcem. Bagajele când au fost făcute?

M. Începând cu a doua zi de la întoarcerea de la Foișor. Comisia sosise înaintea noastră cu o zi, ca să nu luăm nimic de la Peleş fără știrea și consimțământul membrilor ei. De fapt, erau două comisii: una în palatul mare, cealaltă urma să lucreze la Foișor. Erau mai multe clădiri: Peleşul, Pelișorul, Foișorul, plus

un complex întreg de deservire. La început, când a fost ales locul de reședință de la munte, nu exista posibilitatea unei nave rapide între Capitală și Sinaia. Familia regală locuia aici patru, cinci luni pe an, așa că necesitățile au impus crearea unui întreg complex pentru personal, economat, telefoane. În Foișorul vechi, care semăna cu *challet*-urile ce se construiau în Elveția sau Bavaria, acolo m-am născut eu. Prin '34, '35 a ars și, după reconstruirea lui, devenise o clădire modernă. Comisia care, acum, inventaria Foișorul era compusă din doi, trei oameni.

M. C. Erau cumva specialiști, muzeologi?

M. Nu. Erau militari de profesie. Nu-i mai țin minte. La Peleş lucrau civili. Căci s-a făcut un inventar complet al tuturor obiectelor. Comisia a notat totul. În special au avut de lucru la Peleş. Acolo era un fel de muzeu. Obiectele de acolo i-au interesat în primul rând — ca să poată pune mâna pe ele.

M. C. Ce întâmplări v-au reținut mai cu seamă atenția în cele patru zile câte mai aveți de trăit pe pământul românesc?

M. Puține și neînsemnate. Eram atât de prinși de gândul plecării, încât nu mai aveam timp să ne preocupăm de noi înșine. Și pe urmă, ajungi la un punct... În fine. Mareșalul Curții se afla la București și îi duceam lipsa.

M. C. Ați putut ține legătura cu el?

M. Da. În mod surprinzător, da. Nu știu de ce, dar cu Negel, da. Probabil că nu mi s-ar fi făcut legătura cu nici un alt telefon, decât cu al lui. Secretarul meu era dus la București. Împreună cu noi se mai afla un aghiotant. Nu mai țin minte cum îl cheamă, regret. Avea gradul de colonel, asta e sigur. Într-una din zile, nu mai știu bine care, mi-aduc însă aminte foarte clar că am chemat la mine pe un căpitan care făcea parte din batalionul de gardă și care, nu știu prin ce întâmplare, rămăsese în Sinaia. Se numea Pamfil. Făcuse școala militară la Saint-Cyr, era un ofițer de bună calitate, foarte cultivat. Eu l-am chemat

la mine, iar Groza a ținut să-și exprime protestul, speriat de faptul că-mi chem ofițerii fără să cer permisiunea nimănui. Până la urmă, conflictul s-a aplanat și căpitanul a rămas împreună cu noi până la plecarea noastră.

M. C. Aveți cunoștință de ce se întâmplă între timp cu țara?

M. Lumea aflase ce se petrecuse. Groza și cu celălalt se duseseră în Parlament și citiseră actul așa-zisei abdicări. Parlamentul ieșit în alegeri... Mărturisesc că doar câteva clipe, nu mai multe, prin gând mi-a trecut că poporul va înțelege că s-a petrecut o mare ilegalitate, că semnătura nu reprezintă nici voința lui, nici voința mea.

M. C. Ați așteptat replica românilor?

M. Nu multe clipe. Încă de atunci înțelesesem că altă reacție decât stupoare nu poate să provoace textul abdicării, așa cum fusese el redactat de Groza și ai lui. Nu cred că stuporea este o trăire prin care poate să se nască o acțiune coerentă. Celelalte zile, și pentru mine, au trecut într-un fel ciudat de confuzie. Ajungem în seara zilei de 3 ianuarie...

M. C. Vă rog să nu vă grăbiți. În noaptea de Anul Nou ce-ați făcut?

M. Nimic. Nu întotdeauna noaptea de Anul Nou se transformă într-o sărbătoare. Despre ce sărbătoare mai putea fi vorba? Și apoi toată această perioadă — năvala și presiunile sovieticilor, comunizarea forțată a țării, atâtea și atâtea atacuri, al căror scop nu era decât azvârlirea României în prăpastie... Nu știu cum să explic: ești bolnav de o boală foarte gravă, cu dureri imense, și ajungi la un punct al suferinței când nu mai simți nimic dacă cineva mai vine și el cu un cuțit să lovească în locul dureros.

Eram cuprins de un fel de amorțire încă înainte de 30 decembrie 1947.

În seara zilei de 3 ianuarie, cu bagajele făcute, controlate, încuiate, am coborât spre gara de la Sinaia. Îmi aduc aminte că în

mașina noastră, în loc să intre aghiotantul care mă însoțea, au intrat doi dintre membrii comisiei. Oameni de-ai lor. Poarta era închisă, ceea ce nu se mai întâmplase vreodată... În gară... Dar, un detaliu peste care nu vreau să trec: cu toate că personajele din comisie n-au permis să luăm cu noi decât, așa cum spuneam, lucrurile de imediată folosință, ne-au lăsat să ieșim cu patru automobile. Nici până astăzi n-am reușit să aflăm de ce. Ca să se creadă că mașinile acelea erau pline de averi. În fine. Când am coborât din mașină, la intrarea în gară, am văzut mașina de siguranță cu șoferul și cei doi polițiști — și m-am dus la ei ca să le dau mâna pentru despărțire. Nu așteptam ca pe peron să fie public. Însă, în loc de public am văzut niște ofițeri, înșiruiți pe două rânduri de la ieșirea din gară la ușa vagonului. Ofițerii erau întorși cu spatele la noi. Formau un culoar pe care l-am străbătut destul de nedumerit. Când ne-am urcat în tren, asta este ultima imagine care mi s-a întipărit în minte de la Sinaia, unul din ofițeri, nu mai țin minte ce grad avea, a întors puțin capul către mine. Și am văzut că îi curgeau lacrimile pe față. S-a închis ușa, obloanele vagonului au fost coborâte. Fiecare membru al familiei avea un astfel de vagon, amenajat special. Mai erau încă două-trei vagoane, ale însoțitorilor noștri, cei cărora li se dăduse voie să vină cu noi.

M.C. Numiți-i...

M. După negocieri destul de anevoioase — Negel și maiorul Vergotti, care era prefectul Palatului, Ioanițiu, secretarul meu, Negroponte, împreună cu soția și copilul, generalul Lazăr, unul dintre aghiotanții mei, căruia guvernul nu-i îngăduise să vină cu mine în Anglia, la nunta Principesei Elisabeta. Pe urmă — însoțitorii trenului și patru sau cinci oameni aparținând personalului nostru. Trenul avea, cred, cinci sau șase vagoane. A fost atașat unei garnituri care mergea în Elveția.

M.C. Atmosfera...

M. Da, atmosfera era de plumb. Fuseserăm sfătuiți să nu prea stăm în picioare, pentru că s-ar putea să se tragă asupra trenu-

lui. Obloanele, cum am mai spus, erau lăsate. Îmi aduc aminte că, trecând prin dreptul Brașovului, niște oameni, ceferiști sau nu, asta n-am de unde să știu, au început să strige: „Trăiască Republica!” În fine. Meschinării — cine-i pusese să strige e ușor să-ți închipui. O clipă. Împreună cu mine, în tren, era și administratorul de la Săvârșin, Ioan Bibi Popescu, un mare vânător. Venise la Sinaia să ia procura pentru administrarea lucrurilor ce mai rămăneau de administrat după plecarea mea. Era și el în tren. Pe la patru dimineața, am ajuns la Săvârșin, unde Bibi Popescu s-a dat jos din tren.

Am plecat mai departe. N-am putut să adorm, orice despărțire e apăsătoare.

Mare lucru nu s-a întâmplat în timpul călătoriei până în Elveția — două nopți întregi și o zi întreagă. În zona ocupată de ruși timpul a trecut foarte greu. Aproape întreaga suită împărțea neliniștea că n-o să ajungem în vestul Europei. Îi frământa gândul că trenul o să fie deviat de la itinerariul stabilit și că va porni spre Rusia. Despre asta s-a vorbit cel mai mult. La urma urmei, totul devenise posibil și starea noastră de nesiguranță se adâncea cu fiecare oră de mers. Deodată, trenul s-a oprit. Eram în Austria, în zona rusească. Trenul se oprise pe un pod. Îmi dădeam seama că e vorba de un pod, pentru că în liniștea care se făcuse pe neașteptate se auzea curgând sub noi un râu, nu știu care. Mama s-a speriat puțin și s-a uitat lung la mine. N-a spus decât atât: „Plecăm înainte? Ne întoarcem?” Am stat acolo o jumătate de oră, poate mai mult. În jurul nostru era liniște, nu se auzea decât râul. Pe neașteptate, trenul s-a urnit din loc. Dar după cinci, zece minute de mers, s-a oprit din nou, și iarăși ne-am uitat unul la altul, eu și mama, fără să scoatem o vorbă. Așteptam să se întâmple ceva neobișnuit cu noi. Nu plecaserăm din țară în condiții firești ca să ne așteptăm la ceva bun. Am auzit zgomotul unei mașini apropiindu-se de noi. Și aici s-a petrecut ceva emoționant. La câteva clipe după oprirea mașinii, un Jeep, ușa vagonului a fost deschisă zgomotos și în salon a intrat un căpitan american, care a luat poziție de dreptți, a salutat și a spus în limba engleză: „Sire, acum sunteți liber.”

Depășisem zona sovietică și ne aflam în spațiul controlat de americani.

Nu știu cum, dar parcă mi s-a luat ceva de pe suflet. După atâtea zile de încordare aveam, în sfârșit, certitudinea că nu am fost dați în mâinile Moscovei. Pentru că nici în momentul când am plecat, nici altă dată nimeni nu ne-a dat asigurarea că nu se va întâmpla și cu noi ceea ce se întâmplase cu țara.

M. C. A fost drumul ieșirii din infern...

M. Poate. Ieșeam dintr-un infern al tuturor ca să intru într-unul rezervat numai mie. În exil, singurătatea noastră a fost cu atât mai mare cu cât dorul de țară și nevoia noastră de a trăi laolaltă cu românii ne-au fost puse la îndoială sau uitare. Dar asta este o altă poveste.

M. C. În ceasul când Majestatea Voastră făcea întâiul pas pe teritoriul exilului, România își pierdea orice drept de a spune răspicat popoarelor că a dat sânge mult și de mare preț pentru ca Europa să trăiască neamenințată de totalitarism.

M. La asta mă gândeam mai mult decât la orice. Rămas în țară, eu aș fi fost dovada cea mai supărătoare pentru Moscova că România se poate număra oricând printre țările care ar fi avut drept să stea la masa tratatelor cel puțin tot atât de bine ca și Franța. Am fost întrebat de multe ori care a fost sentimentul meu la plecarea din România. N-am găsit un alt fel de a spune adevărul despre starea mea de atunci decât că am plecat cu moartea în suflet.

M. C. Pentru cei lucizi, cărora grelele decenii de dictatură nu le-au șters din memorie faptele de arme ale românilor și nici nu le-au deturnat sensurile, Majestatea Voastră rămâne unul dintre învingătorii nazismului. Occidentul ar trebui să-și reconsidere atitudinea față de participarea noastră la înfrângerea armatei germane. Căci este o uriașă impietate să ignori birul de sânge pe care o țară l-a dat, întâi ca să-și recucerească teritoriile răpite și

apoi ca să se întoarcă spre adevărații ei aliați, cei pentru care optase înainte chiar de declanșarea războiului și desăvârșirea silniciilor asupra granițelor ei.

M. Din nenorocire, Stalin, când spun Stalin mă gândesc la comunism, numele lui e numai un simbol, în fine, Stalin reușise, din nenorocire, să înșele pe toată lumea. Oamenii lui fuseseră infiltrați până la cele mai înalte niveluri politice. Nouă ni se pare de neînțeles că, după război, românilor li s-a rezervat un destin de lagăr, în timp ce unor popoare care au participat efectiv la distrugerea democrației în lume li s-a permis, după același război, să se dezvolte în libertate. Mai întâi față în față cu Stalin și pe urmă cu urmașii lui, aliații noștri de după 23 august n-au îndrăznit să facă mai mult pentru noi. Nouă ni se pare de neînțeles, dar asta este situația.

M. C. Cum a suportat Regina călătoria?

M. Mi-e greu să răspund. Ea nu vorbea foarte mult. Dispoziția ei sufletească o făcea să vorbească și mai puțin. Cât despre conversație... O privire de-a ei spunea mai mult decât situația noastră și a țării decât orice discurs. Un detaliu. Elvețienii nu ne dăduseră viză de intrare. Le-o ceruserăm, dar aveau ei un sistem, că era nevoie mai întâi să ceară consimțământul de la Berna — nu pentru oricine, se înțelege, doar în cazuri speciale. Atunci, la plecarea noastră, nu era timp de așa ceva, iar cei de la legăție s-au mulțumit să ne spună: „Plecați în Elveția, totuși, urmând ca la frontieră să procedați după împrejurări.” Un moment de emoție am trăit și aici, la graniță. Mă așteptam la dificultăți: n-am întâmpinat nici una. Ne-au ștampilat pașapoartele și atât.

În gara din Lausanne era o grămadă de lume. Surprinzător, pentru că elvețienii sunt de obicei mai rezervați. Pe drumul de la vagon spre gară, locuitorii au strigat în limba franceză: „Trăiască Regele! Trăiască libertatea!” Asta m-a mirat foarte mult.

M.C. O dată ajunși la Lausanne, unde ați locuit?

M. Am tras la Hotelul Beau Rivage din Lausanne. Aici am locuit vreo trei săptămâni. De aici, am luat legătura cu logodnica mea.

M.C. Ați avut liniște?

M. Nu. Cât am stat la Beau Rivage a fost greu de trăit, din cauza reporterilor. Erau mulți acolo, de toate națiile. Cum elvețienii nu se abat de la principiul că pe teritoriul lor nu se fac declarații de nici un fel, prezența ziariștilor mă pune în situații destul de complicate. Mă întrebau despre chestiuni asupra cărora, în virtutea acestei rigori, nu puteam să le dau nici un detaliu. De la un moment dat, a început să-i intereseze din ce în ce mai mult problema logodnei mele cu Principeasa Ana.

M.C. Într-un fel, nici o activitate politică...

M. Într-un fel, da. Pentru că eram pe teritoriu elvețian. Totuși, cât am stat la Lausanne, ambasadorul Angliei a venit la mine, trimis de Rege, ca să le dau relații asupra întâmplărilor de la București. A fost o întrevedere bună.

M.C. Nu v-a dat de înțeles nimic în legătură cu viitorul României?

M. Nu. Englezii sunt oricum foarte zgârșiți cu declarațiile politice. În acel moment cred că nu avea nimic să-mi transmită.

Ambasadorul Angliei voia să-și informeze corect suveranul, și numai atât. Ah, un detaliu semnificativ. În timp ce mă aflam la Londra...

M.C. Cu prilejul nunții Principesei Elisabeta?

M. Da, atunci — ambasadorul Franței, Masigli, a fost trimis la mine în mod oficial. Mă invita ca, la întoarcerea în țară, să fac o vizită în Franța. I-am mulțumit, dar, cum hotărâsem să plec deja cu avionul în Elveția, i-am făgăduit că voi merge în Franța la o dată ulterioară, pe care o vom stabili de comun acord. Aici am primit cea dintâi lovitură sub centură... Cum spuneam, am luat legătură cu logodnica mea, care a venit la Lausanne. Ca să mă decontractez, am hotărât să ne ducem pentru câțeva vreme la munte. Am stat acolo o săptămână, zece zile, nu mai știu exact cât, împreună cu mama, cu viitorul meu socru și alte persoane. Când ne-am întors la Lausanne, în urma discuțiilor cu mama și echipa noastră, am hotărât să mergem în America. Noi credeam că aici e nevoie mai mult decât oriunde de explicațiile noastre. Credeam că ele sunt așteptate și că, după ce le vom furniza, ceva substanțial se va schimba în soarta României. Pe la sfârșitul lui februarie, am căzut de acord să pornim spre America. Atunci am zis: „Să profităm să trecem prin Paris și să dăm curs invitației de a merge la Președintele Franței.” Hotărârea noastră a fost transmisă ambasadei franceze de la Berna. Răspunsul nu ne-a făcut să așteptăm mult. În schimb, ne-a dezamăgit profund: „Ne pare foarte rău, acum este altă situație decât cea din noiembrie 1947, nu se mai poate...” Acesta a fost, în rezumat, conținutul răspunsului. În drum spre America, am stat două zile la Paris. Aici am încercat să fac o declarație de presă despre evenimentele din decembrie 1947. Nu mi s-a îngăduit acest lucru. Nu știu care era interesul Franței de atunci ca în România să fie comunism.

M.C. La Londra?

M. La Londra a fost cel dintâi loc unde am putut să vorbesc deschis.

M. C. De cine erai însoțit?

M De Ioanițiu, de Vergotti, mi se pare că și de generalul Lazăr. Negel rămăsese în Europa. Încă de pe atunci, se punea problema dozării puținelor noastre resurse. Am ținut o conferință de presă la Hotel Claridges. N-am vrut să dau multe detalii. M-am gândit la eficiența expunerii, așa că, într-o singură pagină, am încercat să rezum aproape tot ceea ce ar fi fost de spus atunci despre situația mea și a țării. Anglia avea un sistem mai liber de a vorbi — dar nici ei n-ar fi acceptat să ataci deschis guvernul cu care întrețin relații. Ecoul conferinței de presă n-a fost cel scontat de noi.

M. C. Câte zile ați stat la Londra?

M Doar câteva. N-am luat legătură cu familia. Ne-am suit pe vapor și am plecat spre America, dar cu mai puțină speranță decât aveam în ziua când hotărâserăm să pornim la drum.

După aproape cinci zile am ajuns la New York.

A urmat o perioadă grea. Contactul cu presa americană e aproape insuportabil. Ziariștii au un fel de-a pune întrebări foarte dificil, te iau repede, sunt brutali când întreabă, iar atunci când trebuie să consemneze sunt parcă dezinteresați de propriile lor afirmații. Tot timpul vor să te prindă cu declarații neconvenabile. De exemplu, unul dintre ei m-a întrebat: „Cum este Ana Pauker?” La rândul meu l-am întrebat dacă i-a văzut fotografia. „Da”, a răspuns el. „Păi așa e, cum arată în fotografie.” M-au rugat să le țin un mic discurs în care să le explic situația din România. Discursul a fost ținut la Clubul Presei Externe.

Pe urmă, vreme de trei săptămâni, am călătorit prin Statele Unite. L-am văzut pe președintele Truman.

M. C. Ați fost invitat, după câte știu.

M Da. Am fost invitat. Cred că Vișoianu i-a sugerat să facă acest lucru. El era deja acolo și, dacă nu mă înșel, tot el a stabilit și contactul. Era refugiat acolo. Truman a acceptat convorbirea — dar ce să vorbești în zece minute?

M. C. Încercați să reconstituiți momentul.

M Foarte succint, i-am arătat ce s-a petrecut în România după întoarcerea armelor, în 1944. I-am mulțumit pentru decorația pe care mi-o trimisese, cea mai importantă distincție americană. I-am spus că decorația este un fel de-a cinsti armata română, fără concursul căreia războiul nu s-ar fi terminat atât de repede în Europa. Atunci, la anumite niveluri, încă se mai înțelegea rolul României în asigurarea victoriei Aliaților; evenimintele erau încă vii în memoria oamenilor, nu se putea minți cum s-a mințit atâta vreme, de la obraz. La Washington am fost invitat la generalul Schuyler, care fusese șeful misiunii americane a Comisiei de armistițiu.

M. C. Vă rog să vă întoarceți puțin la Truman. Cum vedea el viitorul României? Într-o discuție de o asemenea anvergură, îmi închipui că a venit vorba și de chestiunea aceasta.

M Da, dar nu mi-a spus decât generalități. La sfârșitul convorbirii, m-a asigurat de speranța lui într-o schimbare cât mai grabnică în România, care să favorizeze întoarcerea mea.

M. C. Spera Truman cu adevărat la o reparație?

M Nu. Cred că nici nu se gândea la ceea ce spune. A fost o formă de politețe. El știa mai bine decât mine că în România nu se va mai petrece nimic favorabil, nici pentru locuitorii ei, nici pentru monarhie. Pentru cei ce țineau destinele lumii în mână, chestiunea românească fusese încheiată. Multe lucruri le-am înțeles ceva mai târziu. Eu trebuia să sper. Mie nu mi se îngăduia să uit misiunea pentru care fusesem educat. Cine ar fi putut să-și închipuie că nu e vorba de un fapt trecător? Nimeni nu ar fi bănuir că răul o să se întindă și o să dureze atât de multe și de grele decenii. Cei mai mulți spuneau că după un an, doi totul se va isprăvi. Doar Vișoianu mi-a atras atenția că instalarea sovieticilor în Răsăritul Europei va fi de lungă durată.

M. C. Un clarvăzător?

M Nu. Vișoianu avea o vedere politică mai realistă, fără iluzii. În plus, el era la fața locului, în America: vedea oameni mai mulți, întreținea legături cu cercuri mai bine informate. În fine. La Washington, Schuyler m-a invitat la Pentagon. Nu știu ce funcție deținea el acolo, dar locuia în clădirea Pentagonului. Într-o seară, a dat o masă la care a invitat vreo douăzeci de persoane, cei mai mulți ofițeri. Civili erau numai câțiva, printre care se afla și reprezentantul american la Sofia — îl cunoscusem în țară. După ce s-a terminat masa, au început să mă întrebe despre 23 august. Pur și simplu, s-au năpustit asupra mea cu întrebările. Erau curioși să afle amănunte. Eu schimbam vorba, mă întorceam la momentul prezent și la drama pe care o trăiește România. Ei reveneau la același subiect, ca și cum n-ar fi auzit nimic despre evenimentele recente din estul Europei sau, dacă ar fi auzit despre ele, n-ar fi produs asupra lor nici o impresie. Mie mi s-a părut că se petrece un fapt curios. Până atunci, avusesem timp să înțeleg că americanilor le este o frică teribilă că Sovietele vor declanșa un război în Europa. Mă întrebau și pe mine și pe ceilalți, care erau cu mine, ce părere am despre asta. Poate că rușii întrețineau această confuzie, ca să țină într-o falsă alertă disponibilitățile politice ale americanilor. Mă rog. La masa aceea, toți erau obsedați să afle amănunte despre 23 august. Pentru ei, ca și pentru mine, momentul era foarte important, dar nu de aceea, cred eu, îl evocau atât de stăruitor. De fapt, ei erau jenați să discute situația nou creată în România și în destinul monarhiei. Dacă nu acesta a fost motivul curiozității lor, atunci el îmi va rămâne pentru totdeauna o taină.

M. C. Ce grade aveau ofițerii de față?

M Generali cu funcții înalte. Unul era șeful Statului-Major, altul comandantul aviației, altul comandantul marinei. Civilul care trăise în Sofia era foarte dur față de politica americană și chiar acolo, la masă, a vorbit deschis despre Roosevelt. În mod deschis și critic. A afirmat despre el că a lăsat din mână țările europene pentru a le face sovieticilor jocul — la care ceilalți au început să protesteze, cum că n-au venit acolo ca să

audă asemenea lucruri. Civilul era în interiorul problemei. Poate și militarii cunoșteau adevărul, dar înțeleseseră că în curând se va face din ea un tabu.

M. C. Unde aveți reședința?

M N-am avut o reședință. Călătoream mult. De la Washington m-am dus în regiunea Cleveland-Detroit, unde pe atunci trăiau peste 500 000 de americani de origine română, cei mai mulți plecați din țară înainte de întâiul război mondial. Am fost în ambele locuri, cu guvernatorul statelor respective. La un moment dat, a avut loc un mare dineu, la care au participat foarte mulți români-americani. Le-am ținut un discurs, și în românește, și în englezește, pentru că destui dintre ei fie că uitaseră limba, fie că, născându-se aici, n-o vorbiseră niciodată, mulțumindu-se cu puținul auzit în casă de la părinții lor. A fost un contact interesant. Vedeam pentru prima oară cum se comportă românii în diaspora. În fine. De acolo ne-am dus în Texas. La 4 aprilie eram încă în Texas. Nu știu de ce mi-a rămas întipărită în memorie data aceasta.

M. C. Probabil că ați făcut legătură cu ziua marelui bombardament, care este o dată importantă în istoria bucureștenilor.

M E posibil. Sau pentru că ziua aceea coincidea cu vizitarea celui mai mare *ranch* din lume, un *ranch* de 600 000 de hectare. Apartinea familiei Kleeberg, o familie bine cunoscută în America... Era atât de cald încât am putut să facem baie în piscină.

M. C. Aș vrea să vă întoarceți puțin la conversația pe care ați purtat-o la Pentagon cu militarii. Ei știau ce au făcut la București?

M Nu. Doar Schuyler și alții care s-a întâmplat să fie atunci la București, pentru că au suferit împreună cu noi. Ceilalți, din auzite. Au nimicit o bună parte din oraș. A fost un măcel zadarnic și cu atât mai dureros cu cât victimele cele mai multe le-a înregistrat populația săracă, de la marginea Capitalei.

Totuși, în zilele bombardamentului din aprilie 1944, americanii au pierdut 50% din efectivele avioanelor lor. Sufletește, în pofida tuturor acestor întâmplări, populația românească a fost de partea americanilor. Nemții înțeleseseră asta. Faptul îl enerva pe Antonescu. Unii susțin că și el ar fi vrut să se încheie războiul cu victoria Aliaților, invocând, de exemplu, faptul că, deși a știut de prezența celor trei parașutiști ai englezilor, capturați și închiși la București, nu le-a făcut nici un rău. Este un nonsens. Antonescu nu putea să dorească altceva decât victoria Germaniei; opțiunea fusese făcută, or, el nu era omul care să se abată cu ușurință de la o hotărâre. Nu este vorba doar de o loialitate împinsă până la sacrificiul de sine, cum s-a spus; e vorba și de faptul că Mareșalul spera ca Germania victorioasă să se țină de termenii contractului făcut cu România la intrarea acesteia în război.

Vorbeam de populația românească. Simpatia ei pentru americani o împărtășeam și eu, și mama. După fiecare bombardament, mă duceam la fața locului, fie la București, fie la Ploiești. Pe cei care erau doborâți și răniți îi vedeam în spitalele unde erau internați. Mama, care se ocupa de spitale și de Crucea Roșie, se ducea peste tot unde știa că sunt internați soldați americani și urmărea foarte strict să fie îngrijiți mai mult decât o prevedea legea războiului.

M.C. Deci, v-ați întors în Europa. Vă gândeați să vă faceți o biografie proprie...

M Un om în situația mea n-are biografie proprie în înțelesul obișnuit. Chestiunea ce se cerea rezolvată era căsătoria. Ne întrebam unde, în ce loc, va urma să se celebreze ceremonia. Căutam un loc... Toți s-au eschivat... De la Franța nu așteptam, drept să spun, multă înțelegere. Poate aș fi vrut să fim găzduiți de Danemarca. În fine. Toți au dat de înțeles că nu e momentul politic pentru afișarea unei simpatii față de noi. Atunci, Regele Paul al Greciei, fratele mamei, care era și unchiul meu preferat și care întotdeauna ținuse ca familia noastră să fie strânsă mereu la un loc — un om drept și foarte credincios —, atunci el a zis: „Dacă asta este, veniți la noi, că vă fac eu nunta.”

După proclamarea, în Grecia, a republicii lui Venizelos, întreaga familie regală a fost nevoită să plece. Noi le-am oferit, după obiceiul românesc, ospitalitatea, așa că bunica mea și toți frații și copiii ei veneau mereu la București. Locuiau în casă cu noi. Eram mic. Familia asta grecească avea o căldură și o bunătate pe care nu le-am mai întâlnit nicăieri. Aveau toți o atracție specială pentru mine. Eram diferiți de noi. Poate că amintirea zilelor petrecute în România l-a făcut pe Regele Paul să ne întindă mâna mai târziu... El avea, ca nimeni altul, vocația familiei, dar și dragoste pentru mine, așa că mi-a spus: „Veniți la noi, facem nunta aici.”

M.C. Încercați să-l descrieți.

M Era un om înalt, mai înalt decât mine cu un cap. Fusese înzestrat cu o frumusețe cu adevărat bărbătească, iradia în jurul lui o căldură cu totul excepțională. Și era foarte vesel. În familia grecească pe care am cunoscut-o eu, toți frații și unchiul mamei semănau într-un fel. Când veneau la noi, era ca o nebunie — făceam glume, ne tachinam unii pe alții, nu știai care e tânăr și care e bătrân, era cald și bine. Cum pășeau afară din casă, s-a terminat, deveneau serioși. Asta mi-a rămas adânc întipărit în minte.

M.C. Ați mai fost în Grecia până atunci?

M Da. Dar când eram copil. Prima dată când am înțeles ce este Grecia de fapt a fost la nunta Regelui Paul, pe atunci Principe Moștenitor, în ianuarie 1938.

M.C. V-a oferit găzduire, deci. Asta se întâmpla, vă rog să observați, la 10 ani după nunta unchiului preferat al Majestății Voastre.

M Da. Am luat avionul de-aici, din Elveția. Avionul era plin de pasageri. Eram doar noi doi, eu cu Principesa Ana.

M.C. Înțeleg greu...

M În 1948, legile catolice în privința căsătoriei cu ortodocșii erau foarte stricte. Catolicii insistau ca urmașii născuți dintr-o

familie în care unul ținea de Biserica din Roma să fie botezați catolici. Or, la noi în Constituție era prevăzut ca ortodocșii să fie toți ortodocși. Regele Boris al Bulgariei, la căsătoria lui cu Principesa Giovanna, a acceptat formal să-și boteze urmașii după ritualul catolic; primul copil l-a botezat însă ortodox, sub cuvânt că a vrut să scutească pe Regină de buclucurile ce urmau excomunicării. Eu am considerat că nu pot să procedez astfel, că nu era prea cinstit față de țară. Regina și-a dat seama de încurcătura în care mă aflam, înțelegând totodată că viitorii ei copii vor trebui să fie ortodocși. O întreagă comedie. Viitoarea mea soacră împreună cu mama s-au dus la Vatican ca să încerce ceva. Deși acest contact cu Vaticanul n-a dat nici un rezultat, Principesa Ana a acceptat condițiile impuse de Constituția română. Prețul acestei acceptări a fost destul de mare: familia ei n-a avut dreptul să vină la nuntă; nici tatăl, nici mama, nici frații ei. Din partea familiei, în locul părinților, din Danemarca a venit un unchi al Principesei, un protestant fără prejudecăți.

În avion, în afară de mama și de noi doi, se mai aflau Vergotti și Generalul Lazăr. La Atena, înainte de coborâre, cineva s-a postat la ieșire și a rugat pasagerii să nu se ridice încă de pe locuri; apoi a venit la noi și ne-a condus la ieșire. Când am ieșit afară din avion, l-am văzut pe Regele Paul care ne-a primit cu o companie de onoare și muzică. Așa socotise el de cuviință să procedeze. După ceremonia primirii la aeroport, am plecat spre palat. Or, aveam să aflu că în același avion călătorise și un ziarist american, corespondent al ziarului, mi se pare, *Herald Tribune*, sau al altuia, n-are importanță. S-a uitat pe hubloul avionului, a văzut primirea care mi s-a făcut și a înțeles de ce a fost nevoie să mai rămână puțin timp în avion. Așa încât, s-a simțit dator să scrie că la Atena a fost obligat să stea mai mult decât se cuvine în avion din cauza unui spectacol de marionete, ce se desfășura pe aeroport. Atât a putut el să înțeleagă.

La căsătoria noastră au participat întreg guvernul Greciei și mulți alți membri ai familiei. După căsătorie, Regele Paul ne-a pus la dispoziție reședința de vară — o casă situată la 90 de

kilometri nord de Atena, unde am locuit zece zile. Din Grecia, ne-am întors aici, în Elveția; apoi ne-am dus la casa mamei, la Florența, casa ei din 1932, de când a fost silită să plece din țară. Mama era fericită.

M.C. S-a spus despre Majestatea Voastră că ați fost un fiu bun...

M. Aș putea să spun că relația mea cu mama n-a fost doar una de la fiu la mamă, ci și de la prieten la prieten. Am fost foarte apropiați unul de celălalt.

M.C. Făcea parte din acea familie cu suflet cald despre care ați amintit, vorbind despre Regele Paul al Greciei...

M. Ea a dus, ca fată tânără, o viață fericită în familia ei. Greutățile și suferințele ei au început după venirea în România. (*După o pauză:*) Căsătoria mea a fost ținută în 10 iunie 1948. Apoi am locuit în Florența până în primăvara anului următor, când am fost invitați să mergem la mama Reginei Ana, în Danemarca.

M.C. La 10 iunie... A doua zi, în România, guvernul a dat legea naționalizării.

M. Chiar a doua zi am aflat acest dezastru. Așa cum s-a făcut la noi, ca și în celelalte țări socialiste, naționalizarea n-a urmărit bunăstarea generală. Acum ne este clar că o naționalizare de tip comunist urmărește umilirea, întâi a celor avuți și pe urmă umilirea celor ce-și închipuie că vor avea și ei ceva de pe urma împărțirii! Naționalizarea n-a însemnat împărțire dreaptă, ci punerea unei baze puternice pentru apariția unei clase noi de privilegiați, de oameni cu acces nelimitat la bogățiile țării, dar nici prin virtute, nici prin muncă. În comunism, în sistemul pedepselor și al recompenselor, dezideratul principal este pauperizarea generală.

Și acum, un detaliu pe care nu l-aș fi scos în evidență dacă n-ai fi amintit de naționalizare...

Când am făcut cele două declarații, cea dintâi în Anglia, cea de-a doua în America, am aflat că, la numai câteva zile după

aceea, drept represalii, mi s-au confiscat bunurile ce mai rămăseseră în România. Oricum aveau intenția s-o facă. Atunci au găsit cel mai bun pretext.

M. C. Cum v-au primit în Danemarca?

M. La soacra mea am fost primiți bine. Până în anul 1950, am locuit când la Copenhaga, cu familia Reginei, când la Florența, împreună cu mama. În Danemarca, nu prea se înțelegea ce se întâmplă cu noi, cu țara. Era ca în situația aceea când omul vrea să afle ceva, dar n-are dispoziția și răbdarea să asculte, chiar dacă se găsește cineva să-l lumineze. Atitudinea asta a lor ne-a învățat să nu mai insistăm. Pentru că, la urma urmei, era pierdere de vreme.

M. C. Un semn de înțelepciune, dar, îmi închipui, și un semn de mâhnire. Ați avut prilejul să stați de vorbă cu oameni politici?

M. Nu, nici gând. Conversam din când în când cu un unchi al Reginei, Principele Axel al Danemarcei. Era un pescar bine cunoscut, aproape un profesionist. El ne invita din când în când la el, în Norvegia, unde avea loc de pescuit într-un fiord. Am fost de mai multe ori acolo.

M. C. Vă recăpătaserăți liniștea?

M. Nu, continuam să fiu neliniștit. Încercam să uit nu atât întâmplările prin care trecusem în ultimii ani — asemenea întâmplări nu se uită. Încercam să nu le retrăiesc, pentru că, într-adevăr, le retrăiam la fiece pas.

E greu să evadezi din tine însuși.

Și nici nu mă simțeam bine, la capătul acelor ani de încordare continuă. Am consultat un doctor, care mi-a spus că stările mele de rău fizic sunt replici normale ale organismului la solici-tările din trecut. La un moment dat, am leșinat, nu mai țin min-te în ce casă eram, dar se afla de față o grămadă de lume. Așa, fără nici un motiv. Pe urmă, ori de câte ori erau mulți oameni în jur, simțeam un fel de nod în stomac, mă făceam alb la față. Mă

duceam la câte un dineu și, dintr-o dată, nu mai aveam aer. Am depășit momentul. Asta a durat până prin 1956.

*

M. C. Ați trăit o vreme în Anglia...

M. Într-o zi, mama mi-a sugerat că ar fi mai bine să ne stabili-m în Anglia, pentru că așa am fi mai aproape de familia noastră. Asta s-a întâmplat în 1950, când am și dat curs suges-tiei. Cineva a aranjat cu lordul Brocket să ne cedeze o parte din locuința sa.

M. C. Lordul Brocket...

M. Da. Am împărțit frumoasa lui proprietate până în 1951. Pe urmă, ne-am mutat într-altă casă, tot a lui, undeva în nor-dul Londrei. Aici am locuit în mijlocul unei gospodării țără-nești. Grădină. Păsări. Cea mai mare parte a produselor pe care le obțineam aici le vindeam... A fost un fel de inițiere în lucrul pământului. Preocupările mele de până atunci erau le-gate de mecanică, de aviație. Nu m-aș fi gândit niciodată să ne menținem la suprafață existența dintr-o îndeletnicire atât de îndepărtată de vocația mea. Am reușit totuși să ieșim des-tul de bine din impasul nostru și să ne redresăm din punct de vedere financiar. Regina mă ajuta, pregătea hrana păsărilor, aveam o mașină pentru asta. La un moment dat, ne-am permis să angajăm un grădinar care se pricepea și la flori. Am avut multe de învățat din trecerea prin Anglia. Câțiva au scris, nu știu de ce, că afacerea cu păsările și grădina n-a reușit, că a fost un faliment. N-o fi ieșit de aici mare bogăție, dar nimeni nu poate să spună că nu ne-am ținut pe linia de plutire. Nu mai mult.

M. C. A cui a fost ideea?

M. Nu mai știu a cui. Am discutat îndelung și am ajuns la con-cluzia că nu mai putem sta fără să facem nimic. Așa s-a năs-cut și ideea.

Să mergem mai departe.

Într-unul din drumurile spre Florența, oprindu-mă în Elveția, am întâlnit un american care lucra în industria aeronautică. Despre el auzisem de multă vreme, încă de când începusem să mă pasionez de aviație. Pe acest celebru om al aerului l-am cunoscut cu totul accidental, prin socrul lui. Acesta ținea un teatru de revistă, nu-mi mai aduc aminte cum se chema, cu o trupă americană. Am stat cu el de vorbă în câteva rânduri. Când a aflat că mă preocupă aviația, mi-a spus că ginerele lui este chiar William Lear și că trebuie să vină curând în Elveția. Am rămas surprins. Într-adevăr, după câteva zile, Lear a venit aici și am stat de vorbă cu el, ca între piloți. Am vorbit o mulțime de lucruri despre avioane. La despărțire, auzind că va trebui să plec la Florența, mi-a spus că are același drum. Așa că, peste câteva zile, aveam să ne întâlnim acolo. M-a invitat să zbor cu el. Am acceptat invitația — și m-a lăsat să zbor eu cu avionul. Am făcut un tur al Florenței. După câteva ceasuri, Lear mi-a destăinuit că în curând va începe o mică operație, cum spun americanii, pe aeroportul din Geneva, o mică Societate Lear europeană, cu un fel de *station service*, cum spunem noi, pentru montări și reparații de instrumente pe avioane. Și m-a întrebat dacă n-aș vrea să lucrez cu el. Și eu i-am spus: „Sigur”.

În ianuarie 1956, ne-am mutat aici în Elveția și am început să lucrez cu el la aeroport. Eu aveam brevet elvețian de pilot.

M.C. În România când ați obținut brevetul?

M. În septembrie 1947, brevet militar. Luasem echivalența aici, în Elveția, dar brevetul era de folos particular. Or, Lear mi-a spus că pentru necesitățile afacerii el are nevoie de ceva mai mult. Așa că m-a luat cu el în America. Am locuit lângă Santa Monica, lângă Los Angeles. Acolo am făcut un curs avansat de pilotaj fără vizibilitate și, în plus, am luat licența americană de pilot profesionist.

M-am întors în Elveția după patru luni.

Am făcut zboruri de demonstrații pentru clienți, o parte Lear, o parte eu. Aveam destui clienți care veneau la noi pentru reparații și montaje la aparatele lor. Eu făceam zborurile de încercare

care pentru verificarea instrumentelor de pilotaj. Câteodată, trebuia să livrez clientului avionul, ori aici, în Elveția, ori în Franța, ori în altă parte. Au fost ani de muncă intensă. Din păcate, nu mulți, spun din păcate, pentru că munca aceasta a fost pasiunea mea dintotdeauna. Experiența a fost extrem de interesantă.

M.C. Unde locuiați atunci?

M. Tot în Versoix, într-o casă de lângă lac. În fine. M-au plătit ca să zbor pentru ei, am muncit. Am uitat să spun că această companie avea sediul la Michigan, în Grand Rapids, cu sucursala în Elveția. Pe vremea aceea Lear avea aproape șaizeci de ani.

M.C. V-ați înțeles bine cu el?

M. În treburile meseriei noastre era un om corect până la asprime. Câteodată era de-a dreptul dificil. Cerea de la colaboratorii lui foarte mult, nu peste puterile lor, dar destul de mult pentru ca unii să fie uneori nemulțumiți. Cu mine s-a înțeles bine. N-am avut cu el nici o divergență serioasă; doar mici neplăceri, atunci când își spunea cuvântul mentalitatea americană — adică noi, americanii, facem așa și ne iese bine, trebuie și voi să faceți la fel!, și asta nu întotdeauna se potrivea. Și fiul lui a venit să lucreze împreună cu noi. Cu el era mai ușor de lucrat, era mai maleabil, poate și din cauză că era mai tânăr. Din când în când, el mă ruga să fac zboruri de demonstrație, azi pentru unul, mâine pentru altul. Asta îmi plăcea. Într-o zi a sosit aici, din Germania, nu știu ce grad avea atunci, era locotenent-colonel sau colonel, cum spun, într-o zi a venit aici Charles Jaeger, un pilot de încercare, foarte bine cunoscut în lume; în America el a fost primul care a trecut bariera sunețului cu un avion experimental XI, era cât pe ce s-o pățească în împrejurarea asta. În fine. În momentul când l-am cunoscut eu, el comanda o escadrilă de avioane în Germania, după ce se remarcase în timpul războiului ca pilot de vânatoare. Am discutat felurite lucruri despre meseria noastră. M-a rugat să-l iau cu avionul și să-l depun la Berna — tocmai el, care

era unul dintre cei mai faimoși piloți din America... Între oamenii zborului, așa ceva nu se uită.

M. C. Sire, felul cum vorbești despre meseria de pilot este el singur o dovadă că ai trăit ca un om obișnuit în anii exilului. Asta oamenii o înțeleg greu.

M Da... Când mă aflu în America, la Santa Monica, pentru antrenamentul acela special, într-o zi, unul din lucrători se întoarce înspre mine și mă întreabă: „Ce simți că acum trebuie să lucrezi pentru a viețui?” M-am uitat la el mirat și i-am spus: „Bine, dar toată viața mea am lucrat!” El, ca și mulți alții, pentru faptul că fusesem Regele României, își închipuise că am avut bogății nemăsurate, că în țară n-am făcut nimic, că a fi rege înseamnă să primești tot fără să dai nimic în schimb.

M. C. Sunt cititorii de basme. Tot ei visează o țară unde curge lapte și miere și unde nu există nici boală, nici suferință morală. Dacă se întâmplă să devină comuniști, își dau repede seama că țara asta nu există, și fac tot posibilul să nu mai rămână nimic în jurul lor care să amintească de ea...

M Când i-am explicat acelui om ce trebuie să facă un rege și că lista civilă este un fel de salariu în schimbul efortului său, a rămas nedumerit, cred că și nemulțumit întrucâtva. Asta îi contrazicea opinia despre regii, cum ai spus, din basme, care nu au altă datorie decât să-și împlinească propriile dorințe.

M. C. Cei care aflau că sunteți Regele României... cum se comportau față de Majestatea Voastră?

M Eram în America, la Santa Monica, la cursul de zbor pe care mi-l impusese Lear. Într-o vară, ne-am dus la niște prieteni ai lui. Pentru că ni s-a servit o masă chinezească, fiecare trebuia să-și ia singur în farfurie...

Așa am făcut și eu, după care m-am așezat la una din mese. O doamnă mai în vârstă s-a așezat la masa mea și a început să-mi pună întrebări. Mă obișnuisem cu americanii, sunt foarte comunicativi, deschiși, cei mai mulți sunt copilăroși și gata ori-

când să înnoade prietenii. În fine. Doamna a intrat în vorbă cu mine și a început să-mi pună întrebări din ce în ce mai multe și mai directe. Cu ce mă ocup, dacă mă simt bine lucrând și așa mai departe. Deodată m-a întrebat cu ce se ocupă tatăl meu și dacă trăiește. A văzut că ezit și atunci a vrut să mă ajute — lucrează în industrie? în agricultură? în politică? Până la urmă, i-am spus cine sunt. Doamna s-a schimbat deodată la față și mi-a mărturisit: „Am auzit asta de când ai intrat pe ușă, dar n-am vrut să cred.” Ceva asemănător s-a petrecut într-un avion în drumul de la Chicago la Los Angeles, tot în timp ce urmam cursurile lui Lear. Pe vremea aceea era un obicei ca stewardesa să vină la fiecare și să controleze lista pasagerilor. Stewardesa a venit și în dreptul meu și m-a întrebat cine sunt. I-am spus cine sunt. S-a uitat la mine lung și a început să râdă. Și-a închipuit probabil că un rege trebuie să arate ca în cartea de povești. Era foarte tânără.

M. C. Dar elvețienii?

M Cei din Elveția s-au purtat cu mine în mod camaraderesc. Elvețienii au un fel de discreție a lor. Chiar dacă știu anumite lucruri, se hotărăsc greu să facă din ele subiect de discuție. Cei cu care lucram la compania Lear din Elveția și cei de la birouri îmi spuneau *Monsieur Michel*. Ceea ce arăta că au o oarecare simpatie pentru mine. În fine.

Pe la sfârșitul lui 1957, Lear a închis porțile, și noi, cei de la cursala europeană a firmei, am rămas în vânt. Atunci, împreună cu o mână de oameni, specialiști în electronică, am decis să facem o mică societate pentru electronică industrială. La vremea aceea, activitatea aceasta era privită cu mult respect, pentru că reflecta o concepție avansată despre industrie și industrializare. Noi avem în vedere extinderea automatizării și în aviație. Asta a durat aproape șapte ani. Concurența a devenit însă atât de puternică, încât nu mai puteam face față obligațiilor dezvoltării. Nemții și japonezii ne-au luat-o înaintea, așa că am fost nevoiți să închidem și noi porțile. Faptul ne-a scuturat rău din punct de vedere financiar.

Și iarăși trebuie să revin la Regele Paul al Greciei.

El era la curent cu tot ceea ce făceam eu. Aflând despre dificultățile noastre, s-a adresat din proprie inițiativă unor mari proprietari de vapoare, solicitându-le o soluție pentru a ne putea redresa. A fost providențial. Pentru că s-a adresat unora dintre cei mai mari armatori, Onassis și Vergotis. Formula pe care au găsit-o nu mi-a plăcut, dar n-aveam încotro. Când ești cu funia la par, cum se spune, n-ai de ales. Am devenit, la propunerea lor, agent de bursă la Bursa din New York. Mi-au promis, și aici s-au încurcat puțin lucrurile, că după ce voi trece cursurile la New York și voi avea licența, nu va mai fi nevoie să mă ocup de nimic, fac ei tot restul... Am urmat niște cursuri în specialitate. În activitatea asta nu e nimic, dar nimic care să semene cu mine. Unul dintre verii lui Vergotis mi-a dat afacerile lui — ceilalți s-au eschivat. Am avut doi, trei clienți vreme de aproape opt ani. Se plătește destul de bine, sub formă de comision... Am vorbit cu omul cu care lucram, i-am spus: „Să ne înțelegem, pe lângă afacerea asta eu mai am și alte lucruri de făcut. Nu pot să umblu toată ziua prin birouri sau să stau agățat de telefon de dimineață până seara, nici să bat clienții la cap, cum procedează tot mai mulți. Eu asta n-o fac. Pot, în schimb, să vă fac legăturile cu eventualii clienți, iar eu voi primi numai comisionul.” A fost o hotărâre bună, altminteri nu mi-ar mai fi rămas deloc timp pentru celelalte activități ale mele, pentru lucrul meu legat de românii din țară și din diaspora. Munca de agent de bursă nu este întotdeauna plăcută. Trebuie să alergi după clienți, să le știi drumurile, să-i chemi toată ziua la telefon. Eu așa ceva nu puteam să fac. Oficial, sunt și acum cu ei. Însă legăturile mele cu problemele de bursă au încetat mai de mult. În fine. Ca să trăim, am muncit.

M.C. Cum începea și cum sfârșea o zi de lucru din vremea când erați angajatul firmei Lear?

M. La ora 8 dimineața trebuia să fiu pe aeroport. În fiecare zi era câte ceva nou de făcut, zilele nu prea semănau unele cu altele, așa că mai întâi mă duceam la birouri ca să văd care este programul zilei în curs. Uneori, erau anunțate vizitele clienților și nu o dată ale personalităților din aviația mondială. To-

tuși, nu-mi plăcea să stau la birou multă vreme, făceam tot posibilul să ies din atmosfera spațiilor închise. Mă duceam prin ateliere. Aici se ivea mereu câte ceva neprevăzut, fie în atelierul mecanic, fie în atelierul unde se reparau aparatele electrice, fie în hangar, unde aceste aparate se montau. Uneori nu se întâmpla mare lucru. Cel mai adesea trebuia să fac zboruri de demonstrație sau, tot în timpul zborurilor, încercări de aparate. Asta lua cea mai mare parte a timpului. Câteodată, pregătirea avionului pentru zbor dura până seara, la căderea întinericului, și cum avionul trebuia neapărat să părăsească aeroportul a doua zi, în zori, trebuia să-l zbor noaptea. Atunci mă înforțeam târziu, cu o oră, două înainte de miezul nopții.

M.C. Cu cine lucrați mai mult?

M. Cu tehnicienii electroniști. Ceilalți erau mecanici care montau aparatele la bordul avioanelor.

M.C. Ați zburat multe ore. Ați avut conștiința primejdiei cu care vă confrunțați zilnic?

M. Nu, noi nu ne gândeam înainte și în timpul zborurilor la ce se gândesc oamenii când văd un avion trecând pe deasupra lor, că zborul e o primejdie. Pentru noi era o formă de existență. Și pe urmă, îmi plăcea să zbor. Când eram în țară și aveam câte o clipă de răgaz, în anii când necazurile noastre cu rușii se înmulțeau de la o zi la alta, mă duceam la aeroport, zborul mă relaxa într-un fel de neînțeles. Mulți vorbesc despre o anumită stare de încordare din timpul zborului. Nu-mi aduc aminte să fi fost încordat decât atunci când vremea era foarte proastă. Altfel, nu.

M.C. Munca pilotului de încercare presupune multă răspundere și multă pricepere. Ați avut momente dificile în munca de pilot?

M. Da, o dată, mergând la Bremen, în nordul Germaniei, când a trebuit să-l duc acolo pe președintele societății Lear. Vremea era rea. Am aterizat sub un plafon dintre cele mai joase pe care mi-a fost dat vreodată să le străbat. Coboram, coboram întruna

și nu vedeam nimic. Pot să spun că abia în ultimul moment am văzut pista de aterizare. A fost o clipă de bucurie și ușurare. În fine. Plafonul a fost estimat la 60 de metri.

M.C. Ați avut accidente?

M. Nu, nu-mi amintesc. Ba da, o dată a explodat un cauciuc exact în timpul aterizării. Putea să ne tragă pe câmp, unde sunt plantate farurile pentru aterizare de noapte; dacă nu băgam de seamă, aș fi putut să intru în ele și să stric avionul... Am scăpat fără necazuri, am reușit să evit farurile și să opresc la timp.

M.C. Atât?

M. Nu, dar de vreme ce acum putem să vorbim despre toate astea înseamnă că le-am trecut cu bine. Poate au fost și altele. Au fost. Aveam un avion care venise din Noua Zeelandă și tocmai făceam un zbor pentru reglarea pilotului automat, când aparatul de transmisiune a căzut în pană. Asta se petrecea cam pe la unsprezece și jumătate, douăsprezece ziua, când foarte multe avioane se lăsau la Geneva. Ca să spun așa, eram ca în mijlocul unui carusel în timp ce eu nu mai puteam să comunic cu aeroportul. Au fost momente de emoție. Puteam să primesc știrile, dar nu puteam să transmit nimic. Când auzi că te cheamă mereu să le transmiți unde ești și tu nu poți să răspunzi — asta sporește emoția. Apoi, controlul de la Geneva m-a întrebat dacă-l aud sau nu. Aveam un semnal al nostru — și atunci, conform consemnului, am înclinat avionul într-o parte și-n cealaltă, ca să se vadă că s-a întâmplat ceva. Asta a trecut destul de ușor.

M.C. Se spune că, în tinerețe, zborul a fost una dintre pasiunile cele mai puternice ale Majestății Voastre.

M. Un alt semn pentru mine, pe care l-am înțeles ceva mai târziu. Ceea ce a fost plăcere și bucurie a devenit mai târziu profesie, adică pâinea casei mele. Cine și-ar fi închipuit? La început a fost o simplă pasiune. Pentru ca, până la urmă, tot ceea ce am învățat din pasiune să-mi folosească pentru viața de toate zilele.

Vorbeam despre accidente.

Am avut în țară un accident destul de grav, asta chiar în primele luni de pilotaj. Este ciudat că accidentul nu m-a descurajat. Aveam pe atunci doar treizeci, treizeci și cinci de ore de zbor, adică foarte puțin — și eram la Vărădia de Mureș, unde fusese amenajat un teren de aviație, cred că există și acum. Coboram, foarte atent să fac aterizarea după toate regulile. În ziua aceea vântul bătea din altă parte ca de obicei, așa că a trebuit mai întâi să zbor de-a lungul unei văi nu prea lungi; am făcut un pasaj peste aerodrom ca să mă asigur, m-am întors din nou și am pus avionul jos. Nu știu cum s-a întâmplat, dar am văzut trecându-mi pe dinaintea ochilor un fel de umbră roscată — și la o secundă după asta am simțit smucitura unei izbituri puternice. Lovisem cu aripa o vacă — asta a fost culmea; n-o văzusem, parcă a ieșit din pământ. Și doar avusesem cu puțin timp înainte întreaga imagine a aeroportului. Mi-am rupt aripa. Am întors brusc avionul. Și atâta tot. Nu știu cum s-a făcut, dar animalul n-a pățit nimic, doar câteva zgârieturi. Aripa avionului, în schimb, era făcută praf. Un avion de școală cu aripi de lemn.

M.C. În ce an v-ați apropiat de lumea aviației și cine v-a fost maestru de zbor?

M. Cred că era în 1942, când Mareșalul Antonescu a insistat să-l însoțesc pe front. Asta după refuzul de a merge în Transnistria. Am luat avionul de la București și am mers direct în Crimeea. După vizitarea mai multor puncte ale frontului, ne-am întors spre țară. Vremea nu era rea — era însă un vânt în rafale, care scutura destul de puternic avionul. Mi s-a făcut rău. Atunci m-am gândit că e bine să trec în față — și când pilotul m-a văzut alb la față, i-a transmis copilotului să se ridice și să-mi dea locul lui. M-am așezat în față, și pilotul, Udriski, mi-a spus că pot să iau comanda avionului. Nu zburasem în viața mea, vreau să spun că nu pusesem niciodată mâna pe comenzile unui avion... Am făcut câteva manevre și răul mi-a trecut, bineînțeles, imediat: întreaga atenție mi se mutase în altă parte.

După acest mic incident am început să privesc avioanele cu alți ochi. Am început primele lecții de zbor. La Săvârșin, la Constanța, în diferite vizite, în loc să mergem cu trenul mergeam cu avionul — erau avioanele societății LARES, adică Liniile Aeriene Române Exploatate cu Statul — și întotdeauna eram în față, pe scaunul din dreapta al copilotului. Eram lăsat să zbor eu avionul, așa că, după câteva luni, puteam să spun că am o oarecare experiență de zbor.

M.C. Cine era pilotul în astfel de drumuri?

M. Udriski. A fost pilotul Casei regale, la început în mod neoficial. Pe urmă statutul său a fost oficializat. Vorbind cu el, l-am întrebat ce-ar trebui să facem ca să iau lecții de zbor propriu. La început a trebuit să căutăm un avion. Din una în alta, am găsit la Aerodromul român un avion mic, de școală. Lecțiile le-am luat pe ascuns. Nici lui Antonescu, nici altora nu le plăcea această preocupare, spuneau că ei o găsesc foarte periculoasă. În fine. Până la urmă am cumpărat eu unul modern, un Klemm 35, un avion nemțesc construit în Cehoslovacia. Înainte, ca să ajungem la Săvârșin, trebuia să aterizăm la Arad și de aici să luăm mașina. Așa că am decis să facem un aerodrom, asta am mai spus-o, la Vărădia de Mureș. Avionul a fost adus aici și aici am făcut școala.

Într-o zi, după aterizare, Udriski s-a dat jos din avion și mi-a spus să aștept. L-am văzut că se duce de-a dreptul spre mașina de siguranță, care se afla pe terenul de zbor. Și deodată, văd din avion că mașina pleacă. Udriski se întoarce la mine, mă bate pe umăr și-mi spune: „Dă-i drumul”. „Singur”? am întrebat eu. „Da, singur” — și a trebuit să-l ascult, am plecat singur de pe aerodrom, am făcut un tur, apoi am aterizat. Udriski era atât de emoționat, că m-a luat în brațe și m-a sărutat pe amândoi obraji.

M.C. Era un om tânăr?

M. Să fi avut treizeci, treizeci și cinci de ani. Cum eu nu trebuia să fiu văzut niciodată singur în avion, pentru că asta ar fi însemnat că știu să-l manevrez și la decolare și la aterizare, și cum nu puteam să scăpăm de supravegherea oamenilor din

mașina de siguranță, Udriski le-a spus că trebuie să facem un exercițiu de recunoaștere, așa că ei trebuie să treacă de partea cealaltă a Mureșului și să ascundă mașina într-o zonă acoperită cu mai multă verdeață. N-a avut cum să-i îndepărteze altfel — abia după aceea mi-a mărturisit despre această manevră a lui. Când ne-am întors la Săvârșin, ne-au spus: „V-am așteptat un ceas și n-ați venit...” Desprinderea de pământ și așezarea avionului pe pământ nu e lucru ușor nici pentru cei care au mai multă experiență.

M.C. Emoții...

M. Când am plecat de pe pistă n-am avut nici o emoție, dar seara, acasă, când mi-am adus aminte și am re trăit momentul, atunci da, atunci am avut o mare emoție. Abia am adormit. În 1943, în septembrie, am obținut brevetul, un brevet militar... În ceea ce-l privește pe Udriski, în el am avut un maestru de zbor minunat. Un adevărat *maestru* de zbor. După câțiva vreme l-am numit aghiotant. Între timp, veniseră englezii, americanii, lumea trăgea nădejde ca prin ei să scăpăm de ruși, câteodată și eu mă gândeam că nu ar trebui să ne facem griji câtă vreme Alianții sunt în țară și ei n-au uitat cât sânge am vărsat noi, românii, pe frontul de apus...

Spuneam că englezii și americanii erau încă în țară... și englezii aveau în misiunea lor un avion american dat cu împrumut, fără plată. Udriski l-a văzut într-o zi, la Băneasa, și mi-a spus că e interesant, că e bun, înainte de toate. Am aflat atunci de la englezi că termenul de restituire a avionului către americani se apropie. „Nu-l dați înapoi, am spus imediat, îl cumpăr eu.” Și l-am cumpărat eu, ca surplus militar american, pe un preț aproape simbolic. Am zburat cu el foarte mult. Cu el m-am dus și la Londra, pentru nunta Reginei Angliei... o parte din drum am pilotat eu, altă parte Udriski.

M.C. Acest avion vă aparținea deci...

M. Da, în 1947, oamenii rușilor mi-au spus că pot să-l iau. Și-au călcat, bineînțeles, cuvântul.

După plecarea mea, Udriski a făcut tot ce i-a stat în putere să-l scoată din țară — și a izbutit. Într-o zi, la aeroport, a spus că este neapărat nevoie să mute avionul dintr-un hangar într-altul. Și într-adevăr, l-a luat din hangarul mare și, încet, l-a dus în partea cealaltă. Acolo, îl așteptau câteva persoane — și, în loc să oprească motoarele, după ce oamenii cu care se înțelesese s-au suit în avion, a dat drumul mai departe și a decolat.

M. C. Pe cine a luat Udriski cu el?

M. Pe soția lui și câțiva tehnicieni de aviație. Vremea era foarte neprielnică zborului. De fapt asta și așteptase Udriski. Nimeni n-ar fi bănuțit că pe o vreme ca asta cineva ar îndrăzni să se urce de la sol. A ajuns la München și de aici la Geneva. Mi-a adus avionul. Nici nu-mi venea să cred.

M. C. Asta se petrecea în 1948...

M. Da. N-a stat mult în Elveția. Și-a găsit de lucru în Liban; dacă-mi aduc bine aminte, pe coada avioanelor de acolo era pictat un cedru. Acum Udriski trăiește în Cipru. Are mai bine de optzeci de ani, cred — și mii și mii de ore de zbor. A fost un instructor minunat, un adevărat maestru, se îndrăgostea de meseria lui cu fiecare nou elev care i se încredința. N-a fost de la început aviator. Mai întâi a lucrat în marină. De la un moment dat încolo, s-a ocupat, la Techirghiol, de hidroaviație. Abia pe urmă s-a stabilit la aviație. A fost instructor și pentru militari, și pentru civili. Și-a iubit meseria și i-a făcut și pe ceilalți s-o iubească. Era născut pentru zbor.

M. C. Când Compania Lear a fost desființată, ați început să lucrați pe cont propriu... Cum se desfășura o zi de lucru aici?

M. Veneam la birou în fiecare dimineață, la ora opt. La început, a trebuit să facem o grămadă de hârțoage, să rezolvăm o mulțime de probleme administrative, nu e ușor și nici lipsit de complicații — riscuri, capcane — să pui pe picioare o asocia-

ție. Am cheltuit timp destul și energie ca să găsim și localul unde societatea urma să funcționeze.

M. C. Câți acționari avea societatea?

M. Trei. Doar trei. Eu aveam majoritatea acțiunilor. Pot să spun, prin urmare, că societatea era de fapt a mea. Într-una din încăperi făcusem atelierul unde erau concepute diverse instrumente de automatizare pentru industrie. Asta încercam să facem. Am hotărât că nu putem și că nici nu trebuie să ne despărțim de aviație. Am fost tot timpul printre lucrători, de la cele dintâi zile ale organizării până la sfârșit. Unul dintre partenerii mei era tehnician electronist. Am lucrat și cu un prieten al nostru englez, care avea o mare societate electronică la New York. M-a ajutat; făcusem cu el un contract prin care ni se asigurau micile componente electronice, așa că prin el am avut legături destul de bune cu industria americană electronică, evoluată la vremea aceea. Veneau frecvent la noi pentru afaceri. Câteodată ne duceam și noi la ei. În perioada aceea am întâlnit multă lume interesată de electronică.

În tot timpul ăsta, nu mi-am întrerupt legăturile cu obștea românească. Când eram la Londra, mă vedeam cu generalul Lazăr de câteva ori pe săptămână. Aveam de lucru cu el — prin el rezolvam corespondența cu Comitetul Național, prin el se stabileau întâlnirile cu românii care voiau să mă vadă. La fel și mai târziu, după lichidarea societății.

*

M. C. Cum apreciați diaspora românească?

M. A spus-o Vișoianu, și a avut dreptate într-o măsură, că din țară a ieșit cine a putut, nu cine ar fi trebuit. Am fost de acord cu formularea lui. Cei care ar fi trebuit să iasă din țară erau în închisori. Din păcate, afară n-am avut destule capete politice. Toți umblau după același țel, eliberarea țării de comunism, dar fiecare trăgea într-o altă parte. Ideea unui front unic bine încheiat n-a prins. Vișoianu și alții îmi spuneau că, atâta vreme cât eu sunt afară, e bine, și că sunt mândri de ținuta mea morală. Le-am spus: „Dacă ținuta mea morală nu inspiră la acțiune,

ea nu-mi folosește decât mie.“ Așteptam să se întâmple ceva concret. Nu puteam să umblu după ei. Ca să-i adun, am făcut apeluri, am trimis mesaje, am cerut unire. Frumos, bravo — dar unire n-a ieșit.

De multe ori și în multe privințe, dezbinarea venea pe căi ocolite, din țară, de la persoanele care reușeau să capete bunăvoință și simpatia românilor din diaspora și care, în ascuns, reprezentau interesele regimului de la București.

M. C. Specialiști ai zăzaniei au fost și în țară, dar în țară, cel puțin, oamenii se întâlneau față în față cu o realitate care nu putea să fie escamotată prin cuvinte: foamea și frigul au rămas foame și frig, așa încât, indiferent de opiniile politice ale celor ce dezavuuau regimul, indiferent de diversitatea atitudinilor față de putere, în această chestiune vederile oamenilor se întâlneau fără doar și poate. Cel puțin noi am știut că ideea comunistă este rea și că de-aici, din nefirescul ei, se trage tot răul. Spre deosebire de trăitorii în zona liberă, încredințați încă, destui, că ideea comunistă e bună și generoasă și că dacă nu dă rezultate e pentru că nu e pusă cum se cade în aplicare, drept care trebuie experimentată până la capăt. Vă rog să observați că am alunecat iarăși spre una din temele noastre dureroase. Oricât de mult s-ar vorbi în jurul acestei probleme, a raportului dintre ideea comunistă și posibilitatea ei de reșezare practică, oricât de bine ne-am da seama că este veche și că a absorbit destul de multe energii, de fiecare dată când vine vorba despre ea, cel puțin noi, românii, o atacăm ca și cum nimeni n-ar mai fi pomenit-o niciodată. Pentru că pe noi comunismul ne-a lovit cel mai adânc. Să fie oare pentru că am fost sortiți să rămânem latini? Nu eram pregătiți să-l trăim. Cei mai puțini comuniști au fost în România; în sânul celorlalte popoare, ideea marxistă a avut susținători mulți și deloc dispuși să facă pe tema aceasta conversație de salon. Și totuși, la noi a fost impus cu o vigoare și cu o îndărătnicie incredibilă. A fost ca și cum un popor întreg ar fi fost

sanționat să suporte, în cugetul și carnea lui, o experiență despre care s-ar fi știut de la început că nu va reuși.

M Pomeneam de diaspora românească. Ea trebuie înțeleasă. Cei mai mulți au plecat să-și scape viața. Cel puțin în primul deceniu al sovietizării României. Fiecare a trebuit să se îngrijească de el însuși, să-și găsească loc de lucru și loc unde să-și pună capul. Asta se uită mereu. Străinul te privește ca pe un concurent la pâinea lui. Omul evadează din țară ca să-și salveze sufletul, ca să trăiască în libertate. Nu totdeauna găsește ceea ce caută în țările care, de bine de rău, îl găzduiesc. Am întâlnit printre români destul de mulți cărora străinătatea nu le-a priit deloc, care au suferit de lipsa țării, adevărați dezrădăcinați, incapabili să se adapteze la necesitățile altor mentalități.

M. C. Dacă tot am alunecat în latura aceasta, să vă întreb de-a dreptul: Cum ați suportat exilul?

M Greu. Pentru că eu nu m-am despărțit niciodată de misiunea pentru care m-am născut și pentru care am fost educat. Dar nu numai din această cauză. Românii suportă greu exilul. Chiar și faptul că între ei sunt multe dezbinări dovedește cât de greu le este să trăiască printre străini. Eu am lucrat printre străini, mi-am făcut familie între străini; nici o clipă n-am uitat că sunt străin în țară străină și n-am făcut nimic pentru a-mi schimba condiția. Am suportat-o. La început a fost îngrozitor. Alt cuvânt nu-mi vine în gând acum, doar dezrădăcinare. Locul unde te naști are o stea a lui, așa se spune. Sub orice altă stea ai alege să trăiești și oricât de bine ți-ar merge lucrurile, este imposibil să nu observi că tot ceea ce faci, tot ceea ce gândești se leagă de dorința secretă de-a te întoarce din nou în locul unde te-ai născut pe pământ.

M. C. Ce oameni mai deosebiți v-au fost mai aproape pe durata exilului?

M În primul rând cei din Comitetul Național Român, în frunte cu Vișoianu, fost ministru în guvernele Sănătescu și Rădescu. El era un credincios statornic al ideii de monarhie — un

om cultivat, cu mult tact politic. A știut să-și mențină spiritul viu și din cauza priceperii cu care și-a păstrat relațiile cu lumea bine informată a Americii. Realist, demn. Faptul că-l știam la adăpost de agresiunile comuniștilor din țară mi-a dat un spor de siguranță. Cu Ioanițiu am fost coleg de școală. I-am purtat întotdeauna sentimente prietenești. Câtă vreme a fost secretarul meu, nu mi-aduc aminte să fi avut vreun moment de tensiune sau de conflict. Discutam împreună adesea. Îi ceream sfatul. Mi-l dădea, când avea ce să-mi spună, subliniind că s-ar putea să fie contrazis de realitate și că întotdeauna există un sfat mai bun. Între noi a fost o prietenie care venea din cunoașterea reciprocă. El a rămas în America. Cred că a ales bine, pentru că bătrâna Europă n-a prea știut după războaie să-și ocrotească exemplarele de excepție. Exilul în Europa a fost mai riscant.

M.C. Ioanițiu a avut un destin mai bun?

M. El a reușit să aibă de lucru încă de la început. Pentru un bărbat ca el, dornic să se facă util, asta a însemnat mult.

M.C. Se poate vorbi astăzi despre o curte, în exil, a Majestății Voastre?

M. Lângă mine n-a rămas decât unul singur: generalul Lazăr, aghiotantul meu din țară. El nu s-a despărțit niciodată de noi — nici în Anglia, când încercam să supraviețuim făcând grădinarie și crescând păsări. El ne-a fost cel mai apropiat.

M.C. Era împreună cu familia?

M. Nu. Era singur. Soția lui rămăsese în țară.

M.C. Unde? În România? Și n-a avut de suferit din cauza asta?

M. După câte știu eu, la un moment dat, da. Am înțeles că au lăsat-o, totuși, în pace. Generalul Lazăr a rămas lângă mine până la moarte. Mulți n-au vrut să-l înțeleagă. Spuneau despre el că n-are ce să caute în treburile politice românești, că el trebuie să rămână și în străinătate ceea ce fusese în țară, adică

un militar căruia legea nu-i îngăduie să practice public vreo opinie politică. O exagerare, bineînțeles, și o nedreptate care i se făcea. El a fost singurul care a rămas lângă mine. Mi-a fost aghiotant, secretar, sfătuitor. N-a fost chestiune de politică românească pe care să n-o fi discutat cu el. Mă ținea la curent cu tot ce se întâmpla mai important în țară și în afara țării.

M.C. O punte de legătură...

M. Mai mult decât atât. Poate că felul său de a fi avea un neajuns. Era uneori prea tăios. Când avea de spus câte ceva, nu-și alegea cuvintele, spunea totul de-a dreptul, fără menajamente. A supărat pe multă lume.

M.C. Printre ei erau, nu-i așa, mulți români din exil?

M. Da, e drept.

M.C. Poate că anume nu voia să apeleze la nuanțe. Unii români n-au renunțat la certurile politice nici în exil. Asta a ajutat mult administrației de la București, care a exploatat orice fisură și orice deosebire de vederi pentru a promova, în schimb, conflictul și suspiciunea. În țară, pe mulți ne-a mirat că românii n-au înțeles oportunitatea unirii în jurul Regelui, că nu și-au lăsat disputa politică pe seama unor vremuri mai bune.

M. Oricum, generalul Lazăr o făcea dintr-o sinceritate pe care nimeni n-ar trebui s-o pună la îndoială. Buna lui credință îl făcea adeseori aspru. Or, tocmai această bună-credință n-a fost apreciată cum se cade, mai ales de cei unși cu toate unsoarele, cum spune o vorbă nemțească.

M.C. Numiți persoana care a dovedit cea mai bună înțelegere față de persoana Majestății Voastre și, implicit, față de România.

M. Regina Angliei, o persoană excepțională. Din convorbirile pe care ni le-au prilejuit întâlnirile cu ea, mi-am dat seama că știe despre noi cu mult mai multe lucruri decât lasă de obicei să se înțeleagă. Este un suflet ales. Era nemulțumită de ce

se întâmplă în România, întrebările ei lăsau să se întrevadă că numai importanța rolului ei o împiedică să se pronunțe fățiș asupra problemei românești. Și, în plus, obiceiul englezilor de-a nu spune totdeauna ce gândesc... Mă asculta. Îmi pune multe întrebări. Se ferea să dea verdicte.

M. C. Cum ați primit vestea morții lui Stalin?

M. Mi-am spus în aceeași clipă că acum ar fi momentul ca țările din Est, ca și țările din Vest, să facă din moartea dictatorului un moment politic. Era un prilej ideal pentru o acțiune comună împotriva comunismului. N-au făcut nimic — și asta a fost pentru mine o lovitură neașteptată. Puterile din Vest au tăcut. Pentru că se temeau? Probabil. Sau pentru că termenii contractului de la Ialta implicau și anume avantaje din menținerea experimentului comunist în estul Europei? Probabil. Oricum, tăcerea aceasta m-a impresionat mai mult chiar decât faptele acelui țar comunist. Și apoi, Stalin avea admiratori printre oamenii cu influență asupra opiniei publice din Vest. Filozofi, jurnaliști, poeți. Unii o făceau din interes. Când omul practică o idee din convingere este mai puțin primejdios decât atunci când o practică din interes sau în mod demonstrativ. În timp ce aplaudau experimentul comunist, trăgeau toate foarfecele din modul de organizare capitalist.

M. C. V-ați întâlnit cu marxiști în acești ani ai singurătății? Cu oamenii din așa-zisa stângă?

M. A, asta nu, doar cu câțiva socialiști. Eu știu cât de mult rău a făcut stânga comunistă țărilor din Răsărit. Este greu de spus cât de sinceri au fost. Important este că opiniile lor au consolidat puterea de represiune a guvernelor din Răsărit, au dat gir și poate și credibilitate unor principii împotriva firii. Nu, nu m-am întâlnit niciodată cu marxiști. Pentru că, în general, m-am ferit și de cei de dreapta, și de cei de stânga. Și ei mă evitau.

M. C. Vă evitau?

M. La început au încercat să aibă contacte cu mine. Când au văzut că nu am reacție la avansurile lor, au renunțat.

M. C. Ați suferit din pricina singurătății?

M. Da, aș putea să spun da. Mai ales în Anglia. Vorbind despre România cu oameni care, bineînțeles, n-aveau putere politică, unii dintre ei spuneau: „Foarte bine, e normal, poporul e cel care a vrut să pleacă...” Încercam să le explic că în România, ca pretutindeni în comunism, nimeni nu ține seama de opinia poporului, că acolo s-a instalat dictatură, nu republică. Nu înțelegeau nimic. Este, de altminteri, și greu să-i spui unui englez că poporul nu este consultat în chestiuni vitale pentru țară — pentru că englezul este consultat și în chestiunile cele mai mărunte. Impresia pe care mi-au lăsat-o aceste conversații a fost că oamenii adoptă cu bună-credință punctul de vedere al Angliei față de celelalte țări. „Dacă Anglia n-a reacționat în favoarea României, spuneau ei, înseamnă că așa e bine.” Oamenii cu o oarecare cultură politică, oamenii mai bine informați nu se grăbeau să judece lucrurile după aparențe. Dar aceștia erau puțini.

M. C. Abia la trei ani după moartea lui Stalin Europa de Est a înregistrat, la Budapesta, cea dintâi reacție anticomunistă.

M. Că rușii au făcut ceea ce au făcut în Ungaria, nu e de mirare. Consternarea mea a fost lipsa totală de reacție a Vestului întreg. Ziarele vorbeau, dar cine ia seama la ziare când ele nu răsfrâng punctul de vedere al guvernelor sau când aceste puncte de vedere nu sunt susținute prin acțiuni concrete? Am stat de vorbă cu cineva care venise din România la scurt timp după evenimentele din Ungaria — mi-a spus că trupele sovietice au fost masate la frontiera română cu Ungaria timp de zece zile. Atâta timp, deci, au crezut rușii că Vestul va întreprinde ceva. Când au constatat că nimeni nu face nimic și când s-au asigurat că intervenția lor nu va avea decât un singur adversar, atunci au intrat în Ungaria. Sovieticii au gândit mai normal decât guvernele din Vest. Ei nu se țin de litera tratatelor pe care le semnează, așa că nu se așteptau ca aliații lor de altădată să le respecte. Consternarea noastră dovedea mai mult realism politic decât non-acțiunea

Vestului. Dar asta este mentalitatea anglo-saxonă. Dacă au semnat ceva, înțeleg să se țină de promisiunile lor ad litteram. Câștigul sovietic asupra țărilor din Est a fost în 1956 tot atât de mare ca și cel asigurat de Ialta. Poate chiar mai mare, pentru că acum represiunea dovedea, în afară de lipsă de scrupule, și o forță reală.

Ungaria trebuia să devină un exemplu în stare să intimideze pe termen lung.

M.C. În România, evenimentele din Ungaria au fost urmate de două valuri de arestări în masă. Arestările din 1957–1958 au constituit garanția pe care guvernul comunist o dădea Moscovei pentru liniștea de la București. Grosul armatelor sovietice se retrăsese, este drept, încă din '56, dar în țară nu mai rămăsese aproape nimic din puterea noastră de opoziție. Nici o țară din lagăr n-a fost sovietizată din interior cum a fost sovietizată România — tocmai pentru că se știa că aici anticomunismul este o constantă care biruie până și înclinarea, omenească în fond, a oportunismului. Noi credem că, fără pasivitatea occidentală, rușii n-ar fi ajuns nici pe departe la performanțele pe care le-au atins în România. Onestitatea politică față în față cu viclenia și brutalitatea...

M. Când se mai aflau încă în țară, din când în când mai discutăm cu americanii. Odată i-am întrebat de ce nu fac ceva, de ce nu-și arată în mod concret indignarea față de îndrăznelile sovieticilor la noi. Reprezentantul american, Bery, un om foarte cumsecade, care știa ce se întâmplă în țară și nu vedea cu ochi buni procesul de transformare forțată a României în țară comunistă, mi-a spus: „Dacă am întreprinde ceva, toată lumea ne-ar spune că ne-am vârât lingura în supa voastră.” „Cum adică, am replicat eu atunci,ăștia ne-au băgat tot brațul pe gât și voi nu vreți să puneți nici o lingură în supă?” Bery vedea tot, înțelegea tot, dar avea ordin să tacă.

M.C. Trist.

M. N-a fost chip. El știa că nici Washingtonul, nici Londra nu vor să se miște. A fost ca o paralizie generală. Opinia politică occidentală, în chestiunea țărilor din Est, era sub influența totală a Moscovei.

Anul 1956 a făcut ca tratatul de la Ialta să fie o realitate concretă. A dat și un model de ce înseamnă orice încercare de ieșire din rigurile lui.

M.C. Câteva cuvinte, Sire, despre Mareșalul Curții, Negel.

M. Era un om care răspândea un sentiment de siguranță și calm în jurul lui. Bunătatea lui era structurală, nu învățată. Nu era un cap politic extraordinar, dar era un om de bun-simț, știa când și de la cine să primească sfaturi. Împreună cu el, cu Ioanițiu, cu Savel Rădulescu alcătuiam o mică echipă pe care, după destrămarea ei, mulți am regretat-o. Mai întâi, Negel fusese administrator al Domeniilor Coroanei. În dezordinea de la 23 august, singurul apropiat pe care să mă bizui pentru funcția de ministru al Agriculturii a fost el. Sigur că nu e îndeajuns să cunoști până la prietenie un om ca să-l numești ministru. Eu însă știam despre el că este la curent cu tot ceea ce se făcuse mai nou în agricultura lumii și că, în felul său, putea fi considerat un specialist. După aceea, când s-au mai liniștit lucrurile, l-am numit mareșal al Curții.

M.C. Savel Rădulescu...

M. Savel Rădulescu a lucrat o vreme cu Titulescu. Fusese consilier împreună cu Vișoianu, Styrcea și vreo alți câțiva la Liga Națiunilor. Avea o bogată experiență politică. Cum era un administrator al lui Titulescu, al felului cum acesta vedea politica internațională, în cele mai multe momente dificile făcea apel la cunoștințele dobândite în preajma marelui om politic. Era un om înzestrat cu o inteligență vie. Mobilitatea lui impresiona. Dar, în acele vremuri tulburi, era nevoie nu numai de abili oameni politici, era nevoie în primul rând de oameni care să-și iubească țara fierbinte, iar el era unul dintre aceștia. Își iubea țara. Dar pentru că făcuse tot ce i-a stat în putere ca să mă ajute, nici nu

l-au lăsat să iasă împreună cu mine din țară. Era un bărbat încă în putere. La plecarea mea avea în jur de 55–60 de ani.

M. C. Cu Mircea Ioanițiu...

M. Da, cu Mircea Ioanițiu am fost coleg de școală, cred că de pe la treisprezece, paisprezece ani. Atunci l-am cunoscut. Tatăl lui lucra la Cartea Românească. Mi-a fost prieten apropiat. Pe urmă a acceptat să lucreze împreună cu mine, ca secretar. Ne-am înțeles bine: un om prietenos, cu suflet încăpător. Trăiește. Acum e în America. Parcă am mai spus că el a ieșit cu mine din țară în ianuarie 1948. După întâia noastră călătorie în America, în același an, el a rămas acolo.

M. C. Pentru noi, românii, sunteți Regele României: pentru cei care știu că instalarea regimului comunist la București a fost un act ilegal, sunteți Regele României. În exil, străinii au trecut pe lângă Majestatea Voastră ca pe lângă un simplu particular. Mai mult: împrejurările v-au și silit să trăiți astfel, ca un simplu particular. Nu vreau să numesc felul de viață al Majestății Voastre între străini altminteri decât o nepotrivire. Îndrăznesc să vă întreb: cum ați suportat această nepotrivire?

M. Viața mea de particular printre străini nu a fost o suferință în sensul larg al cuvântului. Am muncit întotdeauna cu bucurie, pentru că din punctul meu de vedere nici o muncă făcută cu dragoste nu este sub demnitatea omului. Suferința începe în momentul când a trebuit să vorbesc străinilor despre România și despre tragedia ei. Celor mai mulți le-a fost mai ușor să creadă că actul de abdicare a reprezentat voința poporului, decât să accepte că în comunism nimeni nu ia în seamă voința poporului.

M. C. Dintre străinii prin mijlocul cărora ați trecut sau alături de care ați trăit cine v-a contestat mai evident?

M. Despre o contestație fățișă nu poate fi vorba, mai repede despre o mai mare sau mai mică indiferență față de România. Atunci când românii au făcut ca lumea să se intereseze iarăși

de ei, atunci și relațiile s-au îmbunătățit în mod simțitor, până la entuziasm, așa spune.

M. C. Și totuși, străinii s-au conformat conjuncturii politice...

M. Într-un fel, da. De exemplu, când ne-am mutat aici... Elvețienii au vrut să înregistreze în mod obligatoriu și un nume de familie. Dar eu am refuzat net ca în dreptul numelui meu să fiu trecut de *Hohenzollern*. Eu sunt român, nu sunt german. Tratatulele cu autoritățile au durat aproape zece luni până când am obținut de la Berna să fiu înscris cu numele *Mihai de România*. În timpul tratatulelor acestora, a trebuit să înregistrez și mașina cu care venisem din Anglia, dar nu puteam s-o înregistrez până când nu se rezolva problema numelui. Iar serviciul automobilelor tot insista să adopt număr elvețian, firește, pentru a intra mai repede în rândul plătiturilor de taxe. În fine. Am fost chemat de mai multe ori acolo, și șeful acelui serviciu, pentru că nu mai avea ce să-mi spună, s-a enervat și a început să strige: „Trebuie să aveți un al doilea nume, de-acum înainte nu mai sunteți nimic!” Omul era supărat. Ceva în lume depindea de hotărârea lui și putea să-și exprime liber opinia.

M. C. Cum ați reacționat?

M. Am ridicat din umeri. E bine să ai o rezervă de înțelegere pentru fiecare om.

M. C. Vă ating calomniile?

M. De când am plecat din țară până acum, adversarii mei și ai sistemului monarhic, unii dintre ei oameni care au acceptat să facă servicii dictaturii comuniste de la București, mi-au pus în seamă fel de fel de fapte. Eu știu bine cum am trăit și din ce am trăit în exil. Felul meu de viață a fost felul de viață al unui creștin. Nu pot să afirm despre mine nimic compromițător. Calomnii da, calomnii am auzit destule. Unele m-au mâhnit. Pentru că, spre deosebire de ei, care aveau acces direct la conștiința poporului, eu nu aveam cum să demonstrez atât reaua credință, cât și precaritatea lor.

M.C. Exemplificați.

M Mă gândesc la felul cum unii sunt gata să minimalizeze fapta de la 23 august. Eu știu că n-o fac atât de dragul lui Antonescu, cât pentru a determina opinia publică să creadă că eu am adus comunismul în țară. Speculații de cabinet. Dacă ar fi un cât de mic adevăr în afirmația asta, ar fi existat și o probă, pe care n-am nici o îndoială că ar fi produs-o neîntârziat. Oricare altă cale de ieșire din război despre care se vorbește ca posibilă se află în afara istoriei. Doar evenimentul care s-a petrecut în realitate și urmările lui aparțin istoriei.

M.C. Ce-au însemnat Domeniile regale?

M Asta iarăși este o chestiune cu care se manevrează conștiințele celor care nu cunosc legile și realitățile României de dinainte de așezarea instituțiilor comuniste. Istoricii le știu bine, dar nu asta a fost preocuparea lor în timpul dictaturii, să dezmințită calomnia despre așa-zisele averi ale tronului. Domeniile Coroanei au fost date în administrație regală printr-o lege a Parlamentului. Motivarea acestei realități a fost că, după 1881, țara nu putea să dea lista civilă necesară funcției regale. Parlamentul a dat Legea Domeniilor Coroanei pentru ca, astfel, lista civilă să poată fi completată. Aceste domenii au rămas în proprietatea statului. Beneficiile și produsele aparțineau Casei regale. O parte din acestea se întrebuițau pentru nevoile curente, celelalte se vindeau. O parte din bani completa lista civilă, cealaltă se reinvestea în agricultură și în diverse alte activități. Trebuie să se știe că din banii aceștia s-a făcut operă culturală în adevăratul înțeles al cuvântului. Din ei au fost clădite biserici, școli, iar multe dintre cele care existau au fost subvenționate. Când au fost confiscate toate bunurile mele, au fost confiscate și Domeniile Coroanei. Pentru ca, după un timp, nu știu cine să-și dea seama că toate aparțin statului și că nimic al statului nu poate fi confiscat. Au fost nevoiți să anuleze actele. Acum se spune că vreau să mă întorc și să-mi iau moșiile. Aș vrea să întreb: care moșii?

M.C. A existat un om despre care să puteți spune că v-a inițiat în chestiunile legate de viitorul statut de monarh al României?

M Nu. Sau mai bine zis, nu un om anume. Împrejurările au dictat totul. Tatăl meu nu m-a ținut la curent cu nimic. Mecanismul guvernării a fost ținut departe de mine. La fel și viața politică a țării și de la Palat. Ori de câte ori îl întrebam: „Ce se întâmplă cu adevărat?“, Regele schimba vorba. Niciodată nu a vrut să stea de vorbă cu mine — în așa fel încât m-am găsit adeseori în situația neplăcută de-a mă duce la Urdăreanu, pe care nu-l stimam și în ale cărui opinii nu prea aveam încredere, ca să-mi explice ce se întâmplă în țară — legionarii se agitău într-un fel de neînțeles, în noiembrie '39, pe la sfârșit, avusese loc atentatul împotriva lui Ștefănescu-Goangă, rectorul Universității de la Cluj, ce să mai vorbim de moartea lui Armand Călinescu și celelalte atentate... Lămuririle lui Urdăreanu mi se păreau suspecte, ca tot ce venea de la persoana lui. Regele nu comunica în aproape nici o privință cu mine. Îl vedeam rar și pentru că eram elev de liceu. În 1940, când a fost pierdută Basarabia, tocmai terminasem examenele de bacalaureat. În septembrie 1940, după plecarea Regelui, am simțit că intru într-o lume plină de primejdii. Vedeam, fără îndoială, ce se întâmplă în jurul meu, începusem să aflu adevărul despre multe lucruri al căror înțeles îmi fusese mai înainte ascuns; acum nu mai era însă vorba de curiozitatea omului tânăr, ce se cerea satisfăcută, era vorba de acțiune și de decizie. Împrejurările modelează fără cruțare omul.

M.C. Ce sentimente v-au încercat în zilele care au marcat trecerea puterii regale în mâinile Majestății Voastre?

M Am fost tulburat. Poate alții așteptau acest moment. Eu nu eram pregătit sufletește. În seara zilei de 5 septembrie 1940, în București se trăgea, legionarii erau mai agitați ca oricând. Ce făcea atunci Antonescu nu știu exact. Noi eram trei, după o discuție lungă și pătimasă. De față se aflau, bineînțeles, Magda Lupescu și Urdăreanu, eminența cenușie a Palatului. Pe la ora 5 dimineața a venit din partea lui Antonescu un curier cu o scrisoare adresată Regelui, în care i se spunea că situația în România nu mai poate continua astfel și că trebuie să abdice. Îmi aduc aminte, tatăl meu și-a lăsat capul în jos, eram toți oboșiți, nedormiți, s-a uitat către Urdăreanu și-a întrebat: „Ce facem acum?” Și Urdăreanu i-a răspuns foarte simplu: „Nu mai e nimic de făcut, trebuie să semnăm...” Fără nici un fel de rezistență, fără nici un comentariu. Mă întreb dacă nu cumva Antonescu îl avea pe Mareșalul Curții la mână cu ceva, și dacă nu el l-a determinat să acționeze astfel asupra Regelui... Fapt e că, atunci, Regele a dictat un document de acceptare a propunerii lui Antonescu. N-a folosit niciodată cuvântul abdicare. În document se arăta că trece frâiele țării în mâinile mele. După asta m-am dus să mă odihnesc. Eram obosit, prezența Magdei Lupescu era mai obositoare ca a oricui. Nu știu dacă am dormit trei ceasuri, când m-a trezit telefonul, și o voce, mi se pare a lui Urdăreanu, mi-a spus să mă pregătesc repede pentru că Antonescu vine la Palat pentru ceremonia depunerii jurământului.

Eram încă tulburat de ecoul discuțiilor de peste noapte. Evenimentele se precipitaseră, iar acum îmi aduceam aminte că nu demult, ieșind dintr-o audiență de la Rege — eu mă aflam în biroul aghiotanților —, Antonescu a venit direct la mine și mi-a spus: „Generalul Antonescu garantează de situație.” Era felul său de a vorbi la persoana a treia, nu știu de ce îl folosea. După ce mi-a spus aceste câteva cuvinte, a plecat. Tot atunci Urdăreanu și-a dat demisia din funcția de mareșal al Palatului. Eu, care nu fusesem ținut la curent cu toate detaliile realității noastre politice, știam doar că momentul este extrem de

grav. Țin minte că, după ce Urdăreanu și-a dat demisia, unul din aghiotanți, Mihăilescu, locotenent-colonel sau colonel, nu mai știu ce grad avea, știu că fusese rănit în timpul întâiului război mondial, a zis scandalizat, văzându-l încă la Palat: „Și-a dat demisia, dar tot aici a rămas.” Două zile mai târziu a fost 6 septembrie.

Apoi, cum am spus, am depus jurământul. Regele Carol a părăsit țara după două zile.

Și acum, un lucru peste care nu vreau să trec. Cu toate divergențele pe care le-am avut cu Antonescu, într-o privință i-am rămas profund recunoscător.

M.C. Sunt gata să consemnez.

M A adus-o pe mama înapoi, în țară. Ea era la Florența încă din anul 1932.

M.C. Ce impresii păstrați din relațiile cu Dămăceanu?

M Puține. A fost directorul școlii unde am învățat. Când fusese atașat la Roma. Bineînțeles, ofițer de cavalerie. De unde l-au găsit și de ce l-au numit directorul școlii — nu știu. A stat în apropierea mea câțiva ani, și înainte, și după plecarea din țară a tatălui meu.

M.C. Se vorbește despre un ofițer de carieră, tânăr, dotat cu o inteligență deosebită — Mircea Tomescu, a cărui ascensiune, ce se anunța spectaculoasă, a fost brusc întreruptă de un capriciu al Mareșalului...

M Da...

M.C. Se spune despre el că v-a stat în preajmă și că ar fi avut o influență oarecare asupra concepțiilor politice ale Majestății Voastre...

M Da, Tomescu. Mircea Tomescu. A fost directorul de studii al școlii, adjunctul lui Dămăceanu. Ei nu se înțelegeau, nu cunosc motivul...

M.C. Deci Mircea Tomescu, cel care v-a însoțit în călătoria pe mare spre Grecia, cu distrugătorul „Ferdinand”...

M. Un moment. Călătoria asta s-a petrecut înainte de venirea lui Tomescu... Nu mai știu exact cine m-a însoțit atunci, dar nu Mircea Tomescu. Am fost chemat la nunta regelui Paul al Greciei, care pe atunci era principe moștenitor. Era în ianuarie 1938. Așa s-a convenit, asta a fost și dorința tatălui meu — să ajung la Atena pe mare. Nu mai știu în a câta oră a călătoriei, știu doar că la puțin timp după ieșirea din portul Constanța, s-a pornit o furtună extraordinară de puternică. Furtuna a durat treizeci și șase de ore, fără nici o clipă de acalmie. Cât de devastatoare a fost dezlănțuirea aceasta ne-am dat seama după starea jalnică a distrugătorului, la încetarea vântului... Era ca la sfârșitul unei bălții; vântul și izbiturile valurilor au distrus o grămadă de lucruri din interiorul și din afara vasului. Pentru că la un moment dat cârma n-a mai funcționat, s-a spus că la mijloc a fost un sabotaj al legionarilor. Îmi aduc aminte că, în timpul furtunii, un val mare a înclinat vasul mai mult de patruzeci și cinci de grade. Acum e amuzant să vorbești despre toate acestea, dar atunci nu era nimic de râs. Stam întins în pat, încercam să dorm — și deodată, când a lovit valul, vasul s-a aplecat și eu m-am pomenit de peretele opus al cabinei, m-am lovit la cap... Oamenii, săracii, lucrătorii de pe vas, mașiniștii s-au rănit, unii au avut contuzii grave. A fost oribil. Ne-am întors la Constanța cum s-a putut, nu dădeam cu ochii decât de oameni bandajați. Aranjamentul fusese să stau în Grecia, nu mai țin minte exact cât, o săptămână, zece zile. Hotărârea tatălui meu a fost ca zilele petrecute pe mare să fie incluse în durata vizitei, așa că am stat mai puțin printre rudele mamei mele și cu mama decât aș fi dorit. Drumul spre Grecia n-a mai fost făcut pe mare. Am luat trenul de la București și am ajuns la Atena trecând prin Iugoslavia.

M.C. Ceremonia se terminase?

M. Nu. Am ajuns la timp. Dar vorbeai despre Mircea Tomescu. Nu, nu el m-a însoțit la nunta Regelui Paul. Cât despre sim-

patiile lui legionare, nu știu ce să spun — ele nu sunt confirmate. Simple presupuneri. Simpatizanții Legiunii și legionarii văd pretutindeni simpatizanți ai Legiunii și legionari.

M.C. Pe ce se bazează totuși afirmația aceasta despre fostul director de studii?

M. Când, în 1941, a început rebeliunea, Tomescu se afla cu mine la Sinaia. Ori pentru că era sincer speriat de amploarea pe care evenimentele amenințau să o capete, ori pentru că așa fusese îndemnat de cineva, asta mi-e foarte greu să precizez acum, m-a sfătuit insistent să merg la București și să încerc să împac lucrurile. Nu era nimic clar în sfatul lui, era numai o dorință nebuloasă ca lucrurile să nu ia o întorsătură și mai periculoasă decât o luaseră. Uneori, în climate politice chiar și mai fierbinți, imaginația oamenilor augmentează totul, asta explică atâtea și atâtea hotărâri nepotrivite cu împrejurarea, gesturile necugetate, faptele absurde. În fine. Așa că am pornit spre București. Cu puțin timp înainte de a ajunge la Câmpina, am fost opriți de o mașină a jandarmeriei, și un ofițer mi-a comunicat că Antonescu mă roagă să mă întorc la Sinaia. M-am întors. Mircea Tomescu și-a continuat drumul însă spre București. Aici, a fost aspru admonestat de Antonescu și scos din rândurile aghiotanților. Când a venit la Palat, era căpitan. Între timp devenise maior.

M.C. Se simte în ceea ce spuneți că nu v-ați apropiat sufletește de el.

M. E adevărat. La început părea să fie un caracter deosebit. Și poate că așa ar fi rămas în imaginea mea, dacă n-aș fi aflat că Antonescu îl obligase să-i raporteze tot ce afla despre noi. Mai târziu a regretat adânc. Erau mulți care făceau asta. El n-ar fi trebuit să se lase atras într-un asemenea joc.

M.C. Vă fusese profesor?

M. Nu. El n-a fost decât director de studii. Chiar și din cauza asta n-ar fi trebuit să renunțe la demnitatea lui. El ne cunoscuse înainte ca Antonescu să mi-l propună ca aghiotant...

M.C. De ce era nevoie de atât de mulți ofițeri în preajma Majestății Voastre?

M Nu știu de ce. Cât timp am fost elev, tatăl meu îi alegea. Criteriile lui mi-au scăpat întotdeauna.

*

M.C. Care este prima amintire legată de Regele Carol, tatăl Majestății Voastre?

M N-am nici o amintire despre el până în 1930, când s-a întors în țară. Tot ce știu în legătură cu el până la data aceasta, știu din auzite. Lucruri povestite de alții. De unele am aflat târziu, citind cărți de istorie, răsfoind documente. Pot să spun că sunt împrejurări ale vieții când descoperi că alții știu mai multe despre tine decât știi tu însuși. Este o trăire destul de incomodă.

M.C. Să ne întoarcem...

M Da, cea mai veche imagine a tatălui meu... Mi-amintesc foarte clar, eram în casa de pe Kiseleff și el a venit să mă vadă. Știam că el există, îl văzusem și în fotografii, dar nu puteam să fac nici o legătură între persoana lui și ceea ce știam eu despre el. A fost, cum să spun... aș fi vrut să mă ascund undeva, dacă aș fi fost un melc m-aș fi ghemuit cu totul în cochilia mea. Era atunci de față parcă și Principesa Elisabeta. Mama se retrăsese lângă o fereastră și plângea.

Din conversațiile de mai târziu cu mama, am înțeles că scena a avut loc în anul 1930, la câteva zile după întoarcerea Regelui Carol în țară. În zilele dinaintea întâlnirii cu el, de asta iarăși îmi aduc bine aminte, toți erau neliniștiți. În casă era o atmosferă aproape insuportabilă. Îmi era greu să pricep de ce, tocmai pentru că mama nu voia să spună nimic neplăcut despre tatăl meu, nici față de mine, nici față de alții. De fapt, niciodată n-a vorbit urât despre el, deși ar fi avut destule motive. Aceasta este prima amintire despre tatăl meu. Mi s-a părut că e vesel, și că e vesel datorită mie. Unii spun că era o natură puternică. Pe atunci nu mă gândeam la toate acestea.

M.C. A fost totuși o natură puternică?

M N-aș putea spune. Dimpotrivă. Chiar dacă a fost un om înzestrat, partea lui vulnerabilă a făcut ca multe dintre calitățile lui să nu iasă suficient în relief, ba chiar să le și anuleze. Cred mai degrabă că era o natură slabă, care n-a fost în stare să-și domine pasiunile.

M.C. În 1932 Regina Elena a fost silită de împrejurări să părăsească țara. Cum ați trăit momentul despărțirii?

M Eram copil. Aveam 11 ani. Încă o căutam pe mama. Aveam nevoie de ea. Mi-a lipsit din prima zi, bineînțeles. Școala și viața alături de colegii de clasă au mai îndulcit asprimitățile rupturii absurde, din punctul meu de vedere.

M.C. Cine v-a fost mai aproape în acei ani? Mă refer la membrii familiei regale.

M Nimeni, de fapt. Poate că dintre ei au fost și oameni care au vrut să se apropie de mine, poate că s-au și apropiat — dar eu nu mi-i aduc aminte, probabil pentru că nimeni nu a putut să umple golul pe care îl lăsase în urma ei mama.

M.C. Cine se ocupa efectiv de educația Majestății Voastre?

M Regele a numit câteva persoane care să stea mereu în preajma mea. La început l-a numit pe colonelul Traian Grigorescu — fiul generalului Ieremia Grigorescu, erou în primul război mondial... După aceea au mai fost și alții. Dar apropiați, foarte apropiați, nu pot să spun că au fost. Mai degrabă îmi aduc aminte de momentele când căutam să fiu singur ca să mă pot gândi la mama, decât de generalul Grigorescu...

M.C. De ce Regina Elena a părăsit totuși țara?

M E o întrebare pe care la început mi-o puneam în fiecare zi. Știam că din cauza unei femei — mai întâi în mod vag, pe măsură ce treceau lunile, anii, din ce în ce mai sigur. Acesta este răspunsul la întrebare. El nu s-a modificat. A părăsit țara,

bineînțeles, din cauza Magdei Lupescu. Tatăl meu promisese lui Iuliu Maniu că această femeie n-o să se întoarcă și ea împreună cu el. Și totuși, el și-a călcat cuvântul și a lăsat-o să intre în țară.

M. C. Unde locuise această persoană până atunci?

M. La Paris. S-a întors de-acolo, afișând un fel de îndrăzneală vecină cu sfruntarea și lipsa de rușine. Impudoria ei era asociată cu un curaj de afirmare pe care psihologii ar trebui să-l cerceteze în legătură cu afecțiunile grave ale personalității. După întoarcerea ei, Regele nu și-a schimbat atitudinea față de mama. De altfel, nici nu era de așteptat. În plus, a început să-i facă tot felul de greutăți, folosindu-se de mine ca de cel mai plauzibil pretext. N-o lăsa să mă vadă decât la anumite ore ale zilei, sub cuvânt că mă distrage de la obligațiile școlii. I-a interzis să se ocupe de educația mea. Și peste acestea, tot felul de mărunțișuri care aveau drept scop să complice mult raporturile mamei cu mine și cu ceilalți. Acum îmi este clar că Magda Lupescu și alții au urmat un program de înlăturare a mamei de la Palat și, prin aceasta, de dezechilibrare a dinastiei. Din aproape în aproape, ei au făcut ca atmosfera de la Palat să devină insuportabilă, eu însumi mă resimțeam de pe urma acestor tensiuni într-un mod pe care încercam să mi-l explic, însă fără nici un rezultat.

Mama a trebuit să plece. Există un prag anumit al răbdării, peste care nimeni nu poate să treacă.

M. C. O plecare forțată, deci. S-ar putea spune mai bine: o formă de replică...

M. Da. Din păcate, mulți oameni influenți din viața politică a țării n-au făcut exact ceea ce ar fi trebuit să facă pentru mama. Dar nu numai pentru mama. Aici era vorba și de un anume calm care ar fi trebuit întreținut în țară.

M. C. O atitudine mai fermă în ceea ce privește comportamentul Regelui...

M. O astfel de atitudine ne-ar fi scutit de multe neplăceri. Eu cred și astăzi că atitudinea lui Maniu ar fi trebuit să fie susținută din toate părțile. Regele ar fi cedat, de asta nu mă îndoiesc. Dar, așa cum spuneam, legătura Regelui cu Magda Lupescu n-a fost doar o chestiune sentimentală. Implicațiile politice au fost cu mult mai adânci și mai greu de definit decât ne închipuim. Interesele au fost mult prea mari pentru ca anumiți oameni să nu aprobe și să nu încurajeze slăbiciunea Regelui. Pe scurt, o afacere tenebroasă.

M. C. În ceea ce vă privește, în afară de faptul că purtați titlul de Mare Voievod de Alba Iulia și că erați urmașul legitim la tronul României, în anii aceia erați încă un copil. Cum s-a înțeles la Curte să vi se respecte acest statut?

M. Cum să spun, Regele a stabilit că pot s-o văd pe mama de două ori pe an... câte trei săptămâni... O dată vara, altă dată de sărbătorile Crăciunului. La Florența, cu mama, se isprăvea singurătatea. Întoarcerea la Florența însemna o relaxare. Până atunci parcă mi se întrerupeau legăturile cu realitatea, cu viața. Puteam să-mi vărs necazul. Mama mă asculta. Ea a fost o confidentă extraordinară. Știa să asculte, o clipă nu-i zbură gândul în altă parte. Când mă întorceam în țară, nu știam cum să-mi ascund mai bine nemulțumirea. Ceva îmi lipsea.

M. C. Cum trăiați gândul că va trebui să vă urcați, într-o bună zi, pe tronul României?

M. A fost o situație greu de înțeles. După cea dintâi plecare a tatălui meu din țară, fusesem numit moștenitorul tronului prin testamentul bunicului meu, Regele Ferdinand. Înconjurat de o regență compusă din Principele Nicolae...

M. C. Vă cer iertare pentru întrerupere. Se spune că locul, în regență, al Principelui Nicolae, i s-ar fi convenit Reginei Maria, că ea ar fi onorat locul acesta cu mult mai multă autoritate și strălucire...

M. Nu mă îndoiesc. A fost o nedreptate care i s-a făcut. Preferința pentru Principele Nicolae n-o înțeleg nici acum. O re-

gență la care ar fi participat Regina Maria ar fi știut să condiționeze reîntoarcerea tatălui meu pe tronul României de izgonirea Magdei Lupescu. Ea ar fi cerut și în alți termeni, nu doar printr-o promisiune verbală, ruperea acestei legături. Își cunoștea mai bine fiul și-și iubea patria altfel decât Principele Nicolae.

Fără să se asigure că femeia aceea îl va urma, tatăl meu n-ar fi intrat în țară.

M.C. Deci: înconjurat de o regență compusă din Principele Nicolae...

M ...da, din Patriarhul Miron Cristea și din Gh. Buzdugan, Primul Președinte la Înalta Curte de Casație, fusesem Regele românilor. Reîntoarcerea tatălui meu în țară, mă refer la anul 1930, a schimbat situația. Mi s-a acordat titlul de Mare Voievod de Alba Iulia.

M.C. Este, mi se pare, unicul caz în Europa când tatăl își detronează fiul. Titlul de Mare Voievod de Alba Iulia vi s-a acordat în compensație.

M Probabil. Acest titlu a fost instituit atunci, pentru necesitățile momentului. Și acum, ca să răspund la întrebare — Regele nu m-a tratat ca pe un moștenitor al său, cu grija de a mă iniția în treburile statului. Mai mult. S-a străduit, aș spune, din răspuțeri să mă țină cât mai departe de semnificația relațiilor dintre noi. N-a discutat niciodată cu mine despre viitorul Coroanei. Este drept că nici eu nu mă gândeam pe atunci la toate acestea. Acum însă ele îmi apar într-o lumină ciudată. Într-o zi mi s-a întâmplat să ascult o conversație. Nu-mi era destinată mie, dar n-am putut s-o evit. Tatăl meu îl însărcina pe Fundățeanu — în anii aceia Fundățeanu era directorul școlii, și cum la fiecare sfârșit de an se organizau cursurile de sinteză în diferite localități ale țării, el se ocupa de pregătirea noastră pentru călătorie —, ei bine, tatăl meu îl însărcina pe Fundățeanu să aibă grijă ca nu cumva, ajungând în localitatea... uite că nu-mi aduc aminte despre ce localitate era vorba, să se facă vreo manifestație pentru mine: doar un minimum

de rigoare, adică întâlnirea cu fețele bisericești și cu comandanții de armată care urmau să ne primească oricum — bună ziua, bună ziua și atâta tot, altceva să nu se facă, în nici un caz. Și a subliniat, într-un fel care m-a făcut să tresar, acest *în nici un caz*.

Am rămas uimit. Nu-mi stătuse nici o clipă gândul la o asemenea manifestație. Nici chiar atunci n-am dat importanță preocupării lui pentru eventualele semne de simpatie pe care le-aș fi primit din partea populației. Acum însă îmi dau seama că neliniștea lui nu venea din dorința unui rege care ar fi vrut să-și deprindă urmașul cu sobrietatea. Cu atât mai mult cu cât el punea mult preț pe fastul ceremoniilor — și el, și Antonescu, ceva mai târziu; probabil și epoca își spunea aici cuvântul.

M.C. Instituirea titlului de Mare Voievod de Alba Iulia a avut loc în cadrul unei ceremonii?

M Nu. A fost dat un decret, mi se pare în aceeași zi în care tatăl meu a depus jurământul.

M.C. Cum ați primit titlul?

M Ca pe un lucru firesc. Știu doar că n-a fost un eveniment pe care să-l consemnez și altfel decât ca pe o formalitate. O ceremonie în adevăratul înțeles al cuvântului s-a făcut când am devenit ofițer — asta ceva mai târziu, în 1937, la vârsta de 16 ani. Era o tradiție ca Principele moștenitor să devină ofițer la această vârstă. Când împlinea 18 ani era declarat major, și senator de drept.

M.C. Aveți amintirea acestei ceremonii?

M Da. A fost una care a corespuns gustului tatălui meu. Trebuie să spun că aceste ceremonii nu mi-au plăcut niciodată. Mă oboseau. Nu le găseam întotdeauna rațiunea. Și acum mi se par oarecum în afara necesității. Când e vorba de o sărbătoare, se schimbă lucrurile, atunci omul simte nevoia să facă totul după o anume regulă, uneori, dacă n-o are, o inventează, se îmbracă altfel, ținuta lui e alta decât cea de toate zilele. Dar eu nu despre sărbători vorbesc. Ceremoniile îmi provocau un

sentiment de neliniște; și acum pot să spun că ele sunt împotriva firii mele. Atunci a trebuit să mă prezint ca un ofițer la înălțarea în gradul de sublocotenent în fața comandantului său. Ceremonia a avut loc la Sinaia, cu participarea Batalionului 2 Vânători de munte de la Brașov. S-a dat un mare dejun. Au fost de față reprezentanți din diferite țări. De momentul acesta îmi aduc bine aminte, e drept că nu cu prea multă plăcere. Mi se părea că, exact în acele momente, ceva esențial îmi scapă sau că mi se ascunde.

M.C. Cum ajungeau la cunoștința Majestății Voastre veștile despre evenimentele politice ale vremii?

M. Greu și în multe cazuri aproape deloc. Colegii mei fuseseră și ei sfătuiți să discute cât mai puțină politică în școală. Aveam puțin timp la dispoziție, așa că în multe privințe știam mai puține lucruri despre viața politică decât și-ar putea imagina cineva. Încet, încet, prin treizeci și opt, am început să mă interesez de problemele care frământau România.

M.C. O vreme a circulat ideea că ați avut simpatie pentru legionari.

M. Nu puteam să am simpatie pentru ideologia lor. Ei s-au dat de la început pe față. Vorbeau de Dumnezeu, de Cristos, de Biserică și în același timp ucideau. Poate că mintea unui om în vârstă poate să împace aceste extreme de comportament, să le explice. Eu eram foarte tânăr și tocmai asta nu puteam să înțeleg: cum se potrivește spiritul creștin cu omorul?

M.C. Într-un loc, Iorga spunea că românului nu i se potrivește crima politică.

M. Soarta a făcut ca aserțiunea lui să fie contrazisă, și încă într-un fel atât de cutremurător. Dar asta nu înseamnă că nu e adevărată. Legionarismul n-are nimic de-a face cu spiritul românesc, care este cumpătat în felul de a crede și de a se raporta la o ideologie. Legionarii care au făptuit crimele în anii aceia sunt vinovați pentru faptul de a fi cultivat vrajba între oameni, dar înainte de toate pentru că au amestecat în practi-

ca politică pornirile unui misticism primitiv, care se bazează pe vărsarea de sânge. Sunt multe de spus. Atunci aproape întreaga Europă fusese cuprinsă de un fel de nebunie, care a cuprins și oameni cumsecade și de valoare, poate de aceea nu toată lumea a observat ce era iremediabil rău în doctrina legionară.

M.C. Ce știați despre Codreanu?

M. Aproape nimic. Nici despre el, nici despre ceilalți. Știam că ideologia lor acceptă crima. Când am auzit că l-au omorât pe Duca, am simțit un fel de repulsie. S-au omorât între ei. Pe urmă au omorât oameni despre care nu auzisem decât lucruri bune, oameni pe care țara întreagă se bizuia. Iorga, Madgearu și alții. N-aveam cum să mă apropiu cu simpatie de ei. Eu promisem o altfel de educație din partea mamei. Față de ea admirația mea nu cunoștea margini. Cuvintele ei aveau pentru mine mai multă credibilitate decât ale oricui altcuiva. Cunoscușeam felul de a se purta al familiei grecești, blând, omenos, creștinesc în toate privințele, și înăuntrul familiei, și în afara ei. De mentalitatea lor am fost cucerit de la început. Nu puteam, deși încă eram copil, să am simpatie pentru niște oameni careucid în mod premeditat.

M.C. Antonescu a venit la putere cu concursul Legiunii; este un fapt notoriu...

M. Da, este un fapt notoriu, dar este tot atât de notoriu că el a venit la putere într-un moment de mare confuzie în politica internă. Nu putea să facă abstracție de o direcție politică ce se ridicase cu atât de mulți aderenți în dauna ideilor democratice cultivate la noi de partidele istorice, acum ruinate. Așa se văd lucrurile acum. Atunci, în mijlocul faptelor, foarte puțini și-au păstrat privirea limpede. Dacă recitești din urmă întâmplările lui Maniu și Brătianu, îți dai seama cât de multă dreptate au avut în anii când nimeni nu le mai dădea ascultarea cuvenită — parcă asurziseră toți. Antonescu a venit la putere cu concursul legionarilor, pentru că pregătea o dictatură de pe platforma căreia să poată sta de vorbă singur cu repre-

zentații altor dictaturi. Maniu și Brătianu l-ar fi încurcat dacă ar fi fost atrași în conducerea țării.

M.C. Democrațiile muriseră?

M Poate. Poate că tot ceea ce vedem petrecându-se în lume, în momentul actual, este deșteptarea din morți a democrațiilor. Nu cred că, după război, ceea ce a oferit Occidentul a fost democrație în adevăratul înțeles al cuvântului, câtă vreme milioane de europeni au servit de materie vie pentru neomescul experiment comunist. Să asisti la un spectacol sângeros și totodată să afirmi că tu nu ești implicat în desfășurarea lui, că el nu te privește, că nu tu l-ai pus la cale... Sigur, nu tu l-ai pus la cale, dar atâta vreme cât tu îl contempli! Fără spectatori, ce e o piesă de teatru? Dar să ne întoarcem la ale noastre. Cât a durat colaborarea legionarilor cu dictatura lui Ion Antonescu? Din septembrie 1940 până în ianuarie 1941. Nici o jumătate de an. Antonescu nu putea să conducă decât singur și și-a lichidat adversarul, transformat o vreme în colaborator, lăsându-i toată libertatea să se compromită în fața națiunii. Restul a venit de la sine.

M.C. Am citit discursurile lui Antonescu din această perioadă, în special cele care se adresau legionarilor. Sunt patetice și în același timp viclene. Patetismul este o constantă a tuturor discursurilor lui Antonescu: „Frați Români — spunea el în cuvântul către țară de la 6 septembrie 1940, când a luat puterea —, fac din inima mea îndurerată un apel să uitați totul” — patetismul însă, amestecat în adresările către legionari, nu poate să acopere destul de bine adevăratul lor mobil. El știa că legionarii nu pot fi schimbați și că ei sunt un factor de dezordine. Or, el avea nevoie de liniște și de singurătate pentru a-și putea rosti cuvântul dictatorial, nu putea să se asocieze mult timp cu oricine altcineva la conducerea țării, iar cu ei cu atât mai puțin. Nici nu putea să le lase libertate de acțiune în mijlocul unui popor care trebuia să învețe legile ascultării necondiționate.

M El a venit la putere în septembrie 1940, dar pot să spun că puterea a luat-o cu adevărat abia în ianuarie anul următor.

M.C. Ne-am îndepărtat foarte mult de conținutul celor dintâi întrebări. Vorbeam despre Regele Carol al II-lea, tatăl Majestății Voastre. Care a fost întâlnirea cea mai semnificativă cu el?

M Întâlnirile cu tatăl meu n-au fost semnificative decât în măsura în care erau destinate parcă să mă contrarieze. E greu de crezut, dar îmi scotocea prin corespondență. Mare lucru nu era în scrisorile mele, iar scrisorile pe care le primeam nu puteau să conțină la vârsta aceea nimic primejdios, dar, dacă aveam ghinionul să las vreun plic deschis pe masă, plicul ajungea la el — asta era lucru sigur. Eram uimit. Fusesem învățat de mama că scrisorile și sertarele unui om nu se deschid și că ele aparțin vieții lui particulare.

Cred că așa ținea el să-mi atragă atenția că asupra mea veghează un ochi mereu treaz și mereu curios, să nu-mi închipui că sunt apărat cumva de statutul meu.

Odată, când m-am întors de la Florența, mama mi-a dat să duc o scrisoare către Regina Maria... Am ajuns la Sinaia. Acolo, i-am spus tatălui meu: „Măine aș vrea să mă duc la Bran s-o văd pe bunica.” „De ce?” m-a întrebat el. Am făcut prostia să spun că am o scrisoare din partea mamei. Atunci el mi-a spus: „Dă-mi-o mie pentru moment.” I-am dat-o. Când mi-a înapoiat-o, am văzut foarte bine că plicul fusese dezlipit și pe urmă lipit iarăși. Asta m-a tulburat. M-am dus la Bran cu sentimentul că scrisoarea pe care o dau Reginei nu e una și aceeași cu scrisoarea pe care mi-a înmănat-o mama la Florența.

M.C. În perioada aceea o vedeai des pe Regina Maria?

M Regina Maria a fost întotdeauna foarte bună cu mine, foarte apropiată. Mă invita aproape la fiecare sfârșit de săptămână să iau masa împreună cu ea, fie la Cotroceni, fie la Bran, fie la Pelișor. După masă ieșeam întotdeauna cu ea la plimbare. Avea un Chrysler mare, pe care mă lăsa să-l conduc. Era ca într-un joc. Ea îmi spunea încotro să mergem, și eu trebuia s-o

ascult... Au fost zile frumoase. Bunica s-a purtat cu mine bine, avea o anumită vârstă, dar mie mi se părea că este foarte frumoasă. Când s-a îmbolnăvit, nu i s-a dat voie să meargă și să se îngrijească așa cum trebuie.

M. C. Aud asta pentru întâia oară.

M. Nu știu ce-a fost. Știu doar că trimiterea Reginei Maria peste graniță, pentru un tratament corespunzător, n-ar fi costat un capăt de țară. Abia către sfârșitul vieții i s-a dat voie să plece la Dresda, unde era o clinică foarte bine cunoscută. Doctorul șef de acolo, Störmer mi se pare că-l chema, o cunoștea pe mama, și el i-a spus că boala ar fi avut mulți sorti de însănătoșire dacă ar fi fost tratată la timp. Spre sfârșit, Regina și-a dat seama că nu mai are mult de trăit și a cerut să fie adusă în țară. Când s-a întors, mi-aduc aminte, era slăbită, arăta rău, foarte rău. A mai trăit câteva luni. În 10 iulie 1938 a murit.

Un detaliu, cred că nu lipsit de importanță pentru înțelegerea relațiilor dintre tatăl meu și mine. În momentul când am aflat că a murit Regina Maria, mă aflam la Foișor. Ceilalți erau la Pelisor, unde agonizase ea. Mi-au telefonat să vin jos. Am intrat într-o cameră, unde Regele și Urdăreanu discutau despre formularea comunicatului către țară. Atunci s-a petrecut ceva greu de înțeles pentru mine. În bruionul lui Urdăreanu se spunea că la căpătâiul Reginei Maria au fost de față cutare și cutare... și se înșirau mai multe nume, printre care și numele meu. La care tatăl meu a protestat, spunând că eu n-am fost acolo. Într-adevăr, nu fusesem acolo chiar în clipa când bunica își dăduse suflul — era doar un fel de a spune, căruia Regele i-a dat o importanță nefiresc de exagerată, ca și cum cineva ar fi vrut să înșele țara... Urdăreanu a insistat asupra caracterului de protocol al formulării din comunicat. Se subînțelegea că nimeni nu va lua propozițiunea la propriu. În fine, s-a discutat atât de mult despre amănuntul acesta, până când totul a devenit extrem de penibil. Am fost mâhnit. Peste mâhnirea pricinuită de moartea bunicii, ceva nedeslușit îmi spunea că preocuparea pentru amănunte a tatălui meu, de data asta, are

de-a face cu lipsa de iubire față de mine și față de mama sa, nu cu grija pentru adevăr.

M. C. Ați simțit totuși că sunteți iubit...

M. O iubire foarte curioasă. Îmi părea rău că trebuie să mă îndoiesc mereu de ea. Și acum, când vorbesc despre toate acestea, părerea mea de rău nu e mai puțin vie decât în trecut. Mama mi-a fost o bună prietenă. Cu el n-a fost chip să trăiesc într-o relație firească de la tată la fiu. Între noi a fost întotdeauna o tensiune care, mai ales în copilărie și adolescență, îmi făcea rău. Tensiunea aceasta n-am întreținut-o eu, e de la sine înțeles... Era un bărbat deosebit, cu o cultură remarcabilă — și totuși n-a priceput că în anii aceia aș fi avut nevoie de el.

M. C. Credeți că Magda Lupescu a făcut și mai dificil drumul de la tată la fiu?

M. Nu știu. Fără dubiu e că această persoană a avut o influență nefastă asupra lui. Omul prin care s-a realizat această influență a fost Urdăreanu? Nu știu. Lumea îl disprețuia, dar tot lumea nu putea să nu țină seama de el. Era un om lipsit de scrupule, alunecos. Tatăl meu știa cel mai bine ce fel de om era, dar nici el nu putea să se dispenseze cu ușurință de el: în cazul în care ar fi fost îndepărtat de la Palat, ar fi trebuit să găsească unul care să-i semene. Poate că unii l-au subestimat. Eu, nu. Natura lui era una tenebroasă. Poate o să se înțeleagă mai bine ce a însemnat el în relația tatălui meu cu Magda Lupescu dacă o să relatez un mic incident.

Din când în când, seara, ne duceam la Peleş, era acolo o sală de teatru unde puteau fi văzute filme... Într-una din seri, după ce am ieșit de la film, ne-am suit în mașină ca să pornim spre Foișor. Eu eram la volan, Magda Lupescu s-a așezat în dreapta mea, iar tatăl meu era pe bancheta din spate. Înainte de a porni motorul, Urdăreanu s-a apropiat de mașină ca să spună bună-seara — și a lăsat să cadă, prin fereastra întredeschisă, un pachet mic în poata Magdei Lupescu. Ea l-a deschis și înăuntru era o piatră scumpă, verde, cum îi spune...

M. C. Smarald.

M. Da. Era un smarald de dimensiuni impresionante. „Ce e asta?” l-a întrebat ea pe Urdăreanu, și Urdăreanu a răspuns: „*Pour vous...*” Nu știu dacă el i-a făcut darul sau dacă el îi transmitea darul altcuiva. Oricum, era o piatră care trebuie să fi costat milioane.

Curioasă relație.

Spun unii că între Antonescu și Urdăreanu a existat o anume înțelegere înainte de abdicarea tatălui meu. Urdăreanu nu era omul cu care să ai relații, dar reușise să facă în așa fel încât relațiile cu el să devină obligatorii. Așa că nici Antonescu n-a fost scutit de o întâlnire cu el. Cineva trebuia să diminueze capacitatea de ripostă a Regelui, să-i slăbească puterea de rezistență — și altul mai apropiat de el nu era, doar Urdăreanu. Așa s-a întâmplat că, înainte de abdicare, omul se agita, avea idei belicoase, îl îndemna pe tatăl meu să nu cedeze, spunea despre Antonescu vorbe grele — pentru ca în momentul când a venit plicul din partea acestuia, plicul cu propunerea de abdicare, la întrebarea: „Acum ce facem?”, el să răspundă: „Nimic, nu mai e nimic de făcut, s-a terminat, semnați.” Trecerea lui Urdăreanu de la un punct de vedere la altul, diametral opus, nu se poate explica decât prin presiunile pe care Antonescu le-a exercitat asupra lui. Urdăreanu avea prea multe păcate pentru ca viitorul mareșal să nu le exploateze pentru realizarea momentului de la 6 septembrie.

M. C. Regele Carol al II-lea este o figură contradictorie, nu cred că un portret al său poate fi făcut cu ușurință și la întâmplare.

M. A fost omul epocii sale. În mare măsură a fost însă omul propriilor sale porniri și patimi. A vrut să conducă singur țara, dar nu trebuie să uităm că și epoca a cerut prezența unor astfel de conducători. Plecarea lui din țară n-a înlesnit instalarea democrației. Dimpotrivă. După 6 septembrie s-a instalat o dictatură în adevăratul înțeles al cuvântului. Regele a făcut destule lucruri bune. Pentru cultura țării, în special. A protejat artele. Fundația Regală pentru Literatură și Artă, înființată sub Regele Ferdinand, a cunoscut, în anii domniei lui, o stră-

lucire nemaiafinsă până atunci. În politica internă a țării, aici s-au încurcat lucrurile. Vrând să conducă singur, dispensându-se definitiv de aportul partidelor politice, a făcut inutilă Constituția, una din cele mai democratice constituții europene. Constituția făcută la repezeală de Istrate Micescu n-a folosit nici pe departe dezvoltării dialogului. E drept și că în anii aceia mulțimea opiniilor politice începuse să deranjeze. Era un reflex al politicii europene, care opta în mod inadmisibil pentru dictaturi. Când lucrurile s-au complicat pe plan internațional, tatăl meu, Regele Carol, n-a mai avut pe cine să se rezeme în interior.

M. C. Prin urmare, puneți în legătură dictatura regală cu starea politică a Europei.

M. Fără îndoială. Aproape în nici o țară din Europa lucrurile n-au mai rămas pe făgașul lor. Democrația era în agonie. Mie mi se pare ciudat că destul de multe personalități și de la noi, și de aiurea nu mai priveau cu ochi buni democrația, închipuindu-și probabil că dezordinea europeană i se datorează. Dezordinea europeană se datora, de fapt, dezvoltării spiritului agresiv. Niciodată n-a fost în Germania mai multă dezordine decât după venirea lui Hitler la putere. Nu interesează ceea ce se vede la suprafață: coloanele mărșăluind în șiruri perfecte, programele de muncă militarizate și așa mai departe. Dedesubtul aparenței unei ordini de fier, spiritul viu al libertății murea. Iar moartea este o formă de dezordine absolută. Acum lucrurile sunt ușor de judecat, putem să spunem în ce direcție ar fi fost mai bine să evolueze lucrurile pentru ca drumul spre dezastru să fie evitat. Dar atunci, în mijlocul evenimentelor, cei care luau deciziile le luau în spiritul epocii. Puțini și-au păstrat vederea clară. Printre acești puțini îi număr pe Maniu și Brătianu, ființe alese, de o înaltă moralitate politică.

M. C. Totuși, Regele Carol al II-lea făgăduise țărilor democratice o alianță. Ceea ce demonstrează că înainte de cele două mari nedreptăți ce ni s-au făcut prin Dictatul de la Viena și prin Pactul Ribbentrop-Molotov, România

nu era nici pe departe dispusă să colaboreze cu nemții în eventualitatea unui război...

M Asta nu ne-a împiedicat să intrăm în război. Francezii și englezii, care ne garantaseră o colaborare la nevoie, s-au spălat pe mâini, ceilalți ne-au lăsat fără o parte din Transilvania, fără Basarabia. N-aveau cum să nu se spele pe mâini. Nimeni nu mai putea să facă abstracție de Hitler și de preferințele lui.

S-a spus despre tatăl meu că l-a simpatizat pe Hitler. Asta nu e adevărat. El a comis multe greșeli, dar nimeni nu poate să-l acuze de naivitate. Despre Hitler avea o opinie detestabilă. Pentru un rege, Hitler nu putea fi altceva decât un parvenit periculos. Și pe urmă, puțini conducători ai popoarelor din Europa puteau să se laude că au reușit să ocolească dialogul cu el sau cu intermediarii lui. Diplomația europeană a tratat cu el până în ultima clipă de liniște, și chiar și după invazia în Polonia. Nu avem dreptul să falsificăm istoria numai pentru că astăzi Europa are o altă părere despre Hitler decât aceea pe care a avut-o până în 1939. Democrațiile din vestul Europei... Aproape toate au cochetat cu el. Din vina lor a ajuns el unde a ajuns. Dacă i s-ar fi pus mâna în gât de la început... Dar n-a fost așa. Este un moment când agresorul dă iremediabil înapoi; este destul să vadă că tu ești treaz și dispus să-l contracarezi. Dacă pierzi acest moment, e grav, a doua oară nu i te mai poți împotrivi cu una, cu două. Da, dacă i s-ar fi pus mâna în gât de la început... dar ei n-au înțeles nimic, n-au înțeles că omul își va pune în aplicare ideologia punct cu punct, și asta chiar în văzul lumii, nici măcar pe ascuns. A scris *Mein Kampf*, dar nu l-a crezut nimeni.

Când și-au dat seama că n-au asistat la o paradă oarecare de vorbe, ci la o reală desfășurare de forțe, a fost prea târziu.

După aceea am intrat și noi în joc. Cei care au manevrat răpirea Transilvaniei și Basarabiei au știut că numai astfel vom intra în război: loviți, amputați, și că numai în căutarea drepturilor noastre vom accepta alianța chiar cu proprii noștri adversari...

M.C. Momentul intrării României în război e nebulos. Chiar și numai pentru că, așa cum ați remarcat, am re-

nunțat la pace, pentru a ne recupera ceea ce ne fusese luat sub supravegherea directă a aliatului nostru, Germania. Cedarea în fața Dictatului de la Viena și pierderea Basarabiei, fără ripostă, ni se par de neînțeleas acum.

M Nici atunci n-au fost de înțeles pentru mulți. Țin minte bine, era Consiliu de Coroană, și eu mă aflam în apropierea intrării, lângă treptele care duceau spre intrarea în sala de consiliu. Așteptam, neștiind exact ceea ce se întâmplă înăuntru, eram foarte tânăr, încă nu mi se stinseseră bine din amintire emoțiile de la bacalaureat — și-mi aduc aminte foarte clar că, dintre toți care au ieșit din sala mare, doar Iorga a venit spre mine. Se vedea după față că e foarte tulburat. Cuprins de o furie greu de descris, s-a apropiat de mine și mi-a spus cu glas tare: „Sunt niște trădători!”, după care a plecat fără să mai adauge nimic. Abia după plecarea lui am aflat că acolo, în Consiliul de Coroană, se hotărâse cedarea Basarabiei, ca singura cale de urmat în relație cu pretențiile sovietice.

M.C. Exista o alternativă?

M Nu știu care a fost alternativa propusă de Iorga, este clar că exista una, chiar și una fără multe șanse. Cealaltă atitudine, duplicitară, m-a umplut de silă. Ceva mai înainte, Urdăreanu spunea: „Eu am să afirm cu tărie că trebuie să facem și să dregem, că trebuie să ne batem, dar să știți că în realitate nu se mai poate face nimic.” Așa că el, în fața lumii, s-a opus, în vreme ce Regelui îi dădea alt sfat.

M.C. Faptul că Urdăreanu nu s-a opus vi se pare astăzi în ce sens semnificativ?

M Mi se pare semnificativă doar atitudinea lui. De ce era nevoie să se agite patriotic și în același timp să ridice din umeri neputincios în fața Regelui? Cred că mânia lui Iorga îndemna la acțiune.

M.C. Ce s-ar fi putut întreprinde în mod practic?

M Nu știu. Cedarea Basarabiei însă rămâne un fapt. Mânia lui Iorga e semnificativă pentru un fel de judecată a bunu-

lui-simț: cum să dai din mână fără luptă ceea ce este al tău dintotdeauna?

Se pare însă că paralizia instinctului de acțiune era dictată de resorturile cele mai ascunse ale istoriei.

*

M. C. Când ați văzut-o întâia oară pe Magda Lupescu...

M. Nu-mi face nici o plăcere să vorbesc despre ea, dar văd că nu pot să scap de întrebările despre ea.

M. C. Dacă hotărâți să nu-i mai pomenim numele, să trecem mai departe. Nu toate întrebările însă îmi aparțin. Ele sunt și ale omului care despre toate acestea n-a avut decât zvonuri, informații tendențioase. Și m-am gândit că sunteți singurul în măsură să le risipiți.

M. În fine. Despre Magda Lupescu știam poate mai puține lucruri decât știau colegii mei de clasă. Aflasem că această persoană există și că ea este cauza despărțirii mele de mama... Dar n-o văzusem. Mi se spuneau și multe minciuni. Mi-aduc aminte, era într-o dimineață, veneam din palatul mare unde aveam și școala, și am ieșit în grădină ca să mă duc în casa nouă din spatele Palatului. Când am ieșit eu pe ușă, din casa nouă, a ieșit și Magda Lupescu pe ușă — și a dat să urce în mașină. Când m-a văzut, s-a retras repede. Am auzit cum a trântit ușa. Așa am văzut-o întâia oară, de departe. Și poate am făcut o prostie, o imprudență, în fine, dar a doua zi am povestit toată istoria asta, care în sufletul meu luase între timp proporții considerabile, unuia dintre colegii mei, Mavrus. Îl socoteam ceva mai apropiat de mine, altminteri nu i-aș fi spus nimic. Dacă aș fi știut că părinții lui întrețineau legături de prietenie cu Magda Lupescu... Prin ei, informația a ajuns la ea. În fine. După două, trei zile, tatăl meu m-a chemat și mi-a comunicat că a aflat totul, drept care a socotit de cuviință că e momentul să o cunosc și eu... M-am dus în salon. Și era și ea acolo.

M. C. Ce impresie v-a făcut?

M. La început am fost mâhnit de ideea că trebuie s-o întâlnesc. Cu timpul, mi-am dat seama că e o persoană vulgară, nu știu cum să spun, o natură țipătoare, stridentă.

M. C. Asta a fost tot ce puteți să spuneți despre ea?

M. Mă rog. Unii afirmă că a fost frumoasă. Eu n-am găsit-o niciodată așa. Dacă ar fi să mai adaug ceva, aș spune că răspânda în jurul ei un fel de neliniște, ceva rău. Alături de ea nu puteai să scapi de o anumită stinghereală. Chiar și atunci când voia să-ți intre în voie, o făcea într-un fel agresiv. Era ca un om care se îmbracă numai în culori bătătoare la ochi. Când am cunoscut-o, n-aș fi putut să-mi traduc în cuvinte sentimentele față de ea. Însă oricând aș fi spus că nu numai eu, ci și alții încercau un sentiment de stinghereală în preajma ei. Era destul să intre pe ușă și atmosfera se răcea din cauza ei. O prezență incomodă e prea puțin zis. Sentimente bune față de ea oricum n-aș fi putut să am. Dar sfârșitul oricărui bune sentimente pe care le-aș fi putut nutri față de tatăl meu a fost ziua când mi-a comunicat că pot să mă adresez doamnei Magda Lupescu ca propriei mele mame. Asta nu mai știu în ce an a fost. După o asemenea invitație, cred că și Regele, dacă ar fi stat să se gândească puțin mai mult, și-ar fi dat seama că nu mai trebuie să pretindă ca relațiile noastre să evolueze vreodată în sens pozitiv. Asta, repet, nu mai știu în ce an a fost. Eram adolescent — și unui adolescent nu i se recomandă o altă mamă cu atâta ușurătate, cu atâta dispreț față de un anumit simț al dreptății...

M. C. Nu mi-e greu să înțeleg.

M. Numai dacă aș fi pus la socoteală traficul de influență pe care îl exercita în apropierea Regelui, și tot mi-ar fi fost nesuferită femeia aceea. Îmi dădeam seama că face mult rău.

M. C. Avea, într-adevăr, putere la Palat?

M. Da, dar nu numai la Palat, ci și, prin interpuși, în viața politică. În plus, avea o pricepere a ei anume, de a da drumul la robinetul lacrimilor ori de câte ori o cereau împrejurările. Cum

nu-i intra cineva în voie, cum ceva nu-i era pe plac, cum se ivea posibilitatea unui refuz atunci când se pregătea să-și formuleze cine știe ce capriciu sau cerere — începea să plângă. Provoca scene uneori de un penibil insuportabil. De cele mai multe ori obținea tot ce voia. Din nenorocire cererile ei nu reprezentau întotdeauna numai propriul ei fel de a fi, numai nevoile ei personale, oricât de extravagante. De multe ori cererile ei reprezentau interese străine de țară.

M. C. A fost călcâiul vulnerabil al Regelui.

M Totul e cu atât mai mult de necrezut, cu cât Regele era un om extrem de cultivat. Puteai să vorbești cu el ca și cu un profesor de universitate, vorbea perfect mai multe limbi străine, era introdus în tot atât de multe culturi — și cu toate acestea...

M. C. În familia regală au existat oameni de o ținută intelectuală cu totul remarcabilă. Mă gândesc la Regele Ferdinand. Un inițiat în științele naturale, în botanică mai cu seamă, un cititor de literatură cu preferințe pentru Dostoevski și pentru autori cu preocupări în zonele moralei, ale credinței, ale filozofiei.

M Nu l-am cunoscut, din păcate.

M. C. Nu aveți nici o amintire în legătură cu el?

M O singură amintire. Lângă Pelișor... era o grădină de mici dimensiuni, pe un platou, așa... și-mi aduc aminte că întinse-se un cort foarte mare, foarte încăpător vreau să spun, mi-l aduc aminte bine... Și Regele, foarte bolnav, către sfârșitul vieții... stătea acolo, într-un șezlong. O imagine vagă. Atât mi-a mai rămas.

M. C. Să lărgim puțin spațiul acestei paranteze. De ce i se spune Ferdinand cel Loial?

M Cred că pentru lealitatea față de Aliați. Cu toate că nemții ocupaseră aproape întreaga țară, el a rămas credincios promisiunilor sale. Dar și poporului, care a respins cu vehemență alianța cu Germania.

M. C. A fost executat întocmai testamentul său?

M Da, în litera și în spiritul lui. Ferdinand a făcut mult pentru cultura românească. A fost firesc să fie așa, el însuși fiind un om care punea preț pe carte. A lăsat cincizeci de milioane de lei Fundației Universitare Ferdinand I din Iași, Academiei Române, căreia i se recomanda să folosească venitul pentru instituirea unui premiu pentru cercetări în probleme de economie, Societății Geografice Române. N-a uitat în testamentul său nici Biserica Națională Ortodoxă, nici Biserica Unită, nici pe catolici, nici pe protestanți, nici pe israeliți. De asemenea, în testament era trecută Societatea Astra și o societate de cultură națională din Cernăuți și Chișinău... Cine citește acest testament poate că va înțelege mai bine ce înseamnă de fapt așa-zisele averi regale.

M. C. Să închidem această paranteză și să ne întoarcem la subiectul nostru, e drept că mai puțin plăcut — la Magda Lupescu. Oamenii o urau... Cum se face, totuși, că Regele nu se împiedica de acest aspect al lucrurilor? Sau poate mai exact: cum se face că Magda Lupescu trecea cu ușurință peste opinia despre ea a celor mai mulți?

M Această ființă știa să tragă foloase de oriunde, chiar și din rău. De pildă. Ea practica un obicei urât: găsea mereu câte un pretext de a-l umili pe tatăl meu în fața oamenilor.

M. C. Cum?

M Da, țița la el, vorbea vulgar. Cred că în felul acesta înțelegea să ajungă pe aceeași treaptă cu Regele, trăgându-l în adâncimea unde se afla ea.

Tatăl meu avea un Rolls Royce foarte special. Nu mă lăsa niciodată să mă sui la volanul lui — spunea că este prea mare. Prostii. Într-o zi, am fost luat la un picnic, împreună cu primul-ministru, Tătărașcu. Bineînțeles, cu noi a venit și Magda Lupescu. Eu stăteam pe bancheta din spate, împreună cu ea, iar Tătărașcu în dreapta tatălui meu, care conducea mașina. Nu știu ce s-a întâmplat pe drum, o depășire poate ceva mai îndrăzneță,

nu-mi aduc bine aminte ce, și ea a izbucnit într-o criză de nervi. A început să strige, să amenințe că se dă jos din mașină. Pe urmă, când mașina s-a oprit, tot așa, tipând, a spus că ea nu merge mai departe dacă Regele nu se dă jos de la volan și nu mă lasă pe mine să conduc. Până când nu i s-a făcut pe plac, scandalul nu s-a potolit.

Și asta de față cu primul-ministru.

Crea situații penibile, din care câteodată mi se părea că nu mai este nici o ieșire... Îmi era greu s-o văd, îmi provoca repulsie. Odată, la Scroviștea — Scroviștea era un domeniu care aparținuse, mi se pare, Regelui Ferdinand, fuseseră construite acolo mai multe case de vacanță — pescuiam raci. Magda Lupescu era pe-aproape, întinsă la soare. Am luat un rac de mustăți și l-am învățit deasupra ei, până când racul i-a căzut în poală și a prins-o de deget. Asta am făcut-o anume. Presupun că prezența ei penibilă mă jignea.

În fond, nu știu ce nu mă jignea în raporturile cu tatăl meu, de când începusem să înțeleg bine care este cauza adevărată a despărțirii mele de mama... Prin 1934, într-una din vacanțe am fost dus la Londra s-o văd pe mama. Regele George al V-lea ne-a invitat la ceai, pe ea și pe sora ei, Principesa Irina, mai târziu Ducesă de Aosta. Aveam treisprezece ani — și tatăl meu insistă să umblu în pantaloni scurți. Asta era gustul lui — sau poate era un fel al lui de a nu-mi permite nici o ieșire mai grabnică spre vârsta maturității. În fine. Cum să mergi la Regele Angliei, chiar și copil fiind, în pantaloni scurți? Nu se făcea. Așa că mama a hotărât să trecem peste interdicția aceasta — și ne-am dus la ceai îmbrăcați cum se cuvine. Ei bine, amănuntul a fost raportat la București, și încă într-un timp destul de scurt. Probabil de generalul Grigorescu... După două săptămâni, avea să fiu chemat în țară — asta ca un fel de represalii, pentru ca mama să nu mai îndrăznească niciodată să-i ignore ordinele.

Oricum, comportamentul lui era ciudat în ceea ce mă privește. Excesiv de sever, excesiv de bănuitor. Prin ianuarie 1937, țin minte foarte bine, mă aflam la Florența și răcisem puternic, făcusem bronșită. Din timp în timp, telefonam la București.

Regele voia ca eu însumi să-l țin la curent cu starea sănătății mele. Când am vorbit ultima oară cu el, i-am comunicat că mă simt mai bine. Or, chiar a doua zi după această convorbire, m-au prins niște dureri îngrozitoare în partea dreaptă. Mama s-a speriat. La Florența avea doctorul ei, așa că l-a chemat de urgență și doctorul a spus: „Asta e apendicită acută, operația trebuie să fie făcută imediat.”

Cum eram minor, doctorul era obligat să ceară acordul ambilor părinți pentru a mă opera. Atunci, Fundățeanu și Nicu Condeescu au telefonat la București pentru obținerea consimțământului. Regele nici n-a vrut să audă de așa ceva, a spus un *nu* categoric. Pe urmă a adăugat că astea sunt manevrele mamei ca să mă țină mai multă vreme lângă ea. A trebuit să vorbească doctorul cu el — i-a spus: „Dacă nu se face operația, iese bucluc.” Fundățeanu și Nicu Condeescu au vorbit cu doctorul, și-au dat seama că nu e de glumă și unul dintre ei, nu știu care, parcă Nicu Condeescu, i-a vorbit Regelui cu lacrimile în ochi. Ore întregi au stat la telefon, până când a reușit să smulgă aprobarea. Toate acestea le-am aflat ceva mai târziu. M-au tăiat fără anestezie. De fapt, prea mult timp nici nu mai aveau la dispoziție. O întâmplare păcătoasă. Din fericire, ea n-a avut urmări decât în conștiința mea. Înțelegeam din ce în ce mai puțin acțiunile tatălui meu atunci când ele aveau în vedere relațiile mele cu mama. Se comporta ca și cum cineva ar fi vrut să-l înșele mereu. Înșelăciunea nu venea însă nici de la mama și nici pe departe de la mine. Cred că într-o anumită măsură își dădea seama cât suntem de diferiți, că Dumnezeu ne-a făcut în așa fel încât să nu ne putem întâlni în nici o latură a caracterului nostru, a felului nostru de a înțelege viața. Nu semănam. E foarte probabil ca Ion Antonescu să mă fi evaluat după zicala: „Așa tată, așa fiu” — dar asta numai pentru că și el, ca mulți alții, n-au avut ochi și finețe ca să vadă câte ne despart...

M.C. Cum vă petreceați timpul în vacanțele de la Florența?

M. Tatăl meu ordonase să mă duc la toate muzeele. M-am dus și le-am văzut o dată, de două ori, nu știu de ce în fiecare vacanță

trebuia să văd unele și aceleași muzee ale Florenței... Era parcă obligatoriu să nu mă simt în apele mele.

M. C. Și Fundățeanu?

M. Pe Fundățeanu nu-l puteam suferi. Eram în spital, după operație, încă tușeam — tusea îmi provoca dureri mari —, în sfârșit, bine nu mă simțeam, și Fundățeanu, nu știu de ce, din exces de zel, din ordinul tatălui meu, ședea cu mine în odaia de spital. Era și mama acolo — și eu îi spuneam mamei, în englezește: „Dă-l afară că nu mai pot să sufăr să-l văd.” A refuzat să iasă. Doar noaptea, când dormeam, ieșea afară. Asta până când a fost trimis doctorul nostru de la București, doctorul Mamulea, un om cumsecade, bătrân. Cum a venit el, cum l-a trimis la treburile lui pe Fundățeanu. Celălalt, Nicu Condeescu, era un om subțire, mă înțelegeam cu el mai ușor. Era, dacă îmi aduc bine aminte, ofițer de cavalerie. Fundățeanu venea de la marină.

M. C. Erau oameni tineri?

M. Nu. Erau de vârstă mijlocie. Nici unul nu avea pregătire în materie de educație. Mi se părea că vorbesc mult și inutil. Și pe urmă, aveau față de mama o atitudine care spunea multe despre condiția ei și despre hotărârile Regelui în ceea ce o privește. Ideea era că mama nu mai este o persoană oficială. Dacă eu eram invitat undeva, în Italia de pildă, sau în Anglia, mama nu avea voie să meargă cu mine. Toate acestea mă frământau, le luam ca pe niște ofense. Pentru mine, Fundățeanu și Nicu Condeescu nu erau altceva decât oamenii trimiși să împlinească dorințele tatălui meu, niște paznici.

M. C. Aveți amintiri din timpul regenței?

M. Puține, foarte puține și tulburi. Când s-a recurs la regență aveam cinci, aproape șase ani. Mi s-au arătat de curând niște fotografii de când regența a depus jurământ în Parlament. Nu mai țin minte aproape nimic de atunci, doar vag figura Reginei Maria, nu știu de ce tocmai ea. De Principele Nicolae, cel

din anii regenței, nu-mi aduc aminte nimic. De cel de mai târziu, da.

M. C. El v-a fost apropiat?

M. Nu. Avea un fel anumit de a se ocupa de persoana lui care nu-i lăsa timp să se ocupe și de alții, nu mai spun de mine. După ce a izbucnit conflictul dintre el și tatăl meu, cu atât mai puțin.

M. C. Care a fost motivul principal al conflictului?

M. Conflictul s-a declanșat din cauza căsătoriei lui cu Doletti. El insista în afirmația că tatăl meu i-a dat permisiunea. Ceea ce, cred, nu corespundea adevărului. La noi nu erau admise căsătoriile morganatice. A fost un om, în toate privințele, greu de înțeles. Cred că nici el nu-și înțelegea pornirile. Acționa sub stăpânirea primului impuls. Așa se explică și legăturile lui cu Garda de Fier. De cele mai multe ori, am observat asta de-a lungul timpului, antisemitismul și înclinările spre totalitarism sunt probe ale unor mari carențe sufletești.

M. C. În urma căsătoriei lui, Principele Nicolae și-a pierdut toate drepturile o dată cu pierderea titlului de Principe de România.

M. Comportamentul lui a contrazis articolului 4 din Statutul membrilor familiei regale române. După aceea și-a luat numele de Nicolae Brana. De unde și de ce a luat acest nume — nu știu. A fost scos chiar și din cadrele armatei... Eliminarea lui din rândurile familiei s-a petrecut prin 1937, cred. Toate acestea le vedeam de departe, fără să le înțeleg prea bine rostul, ca printr-o ceață. Principelui Nicolae i-au dat voie să se întoarcă în țară la înmormântarea Reginei Maria. Îmbrăcase hainele Cavalerilor de Malta. Asta a șocat pe multă lume. Au urmat ani grei.

M. C. Ați fost pregătit moral pentru suirea pe tron?

M. Nu. Tatăl meu era un om în putere. Nu avea vârsta la care regii se gândesc la urmași și nici nu avea grija unei eventuale

abdicări. El acumula putere, în nici un caz nu avea de gând s-o cedeze. Nu știu dacă trebuie să-i reproșez că nu m-a pregătit pentru eventualitatea unui transfer de putere. Unii spun că ar fi trebuit să mă ia cu el, să asist la audiențe, să văd cum se lucrează cu miniștrii. Oamenii gândesc astfel, adică firesc, pentru că nu știu că în timpul războiului tatăl meu a acționat pentru o a doua revenire pe tronul țării... Împrejurările mi-au fost un dascăl mai bun, și pe urmă nici nu știu dacă stilul său de lucru cu oamenii era cel mai bun, ca să regret că nu m-a familiarizat cu el. Există o știință anume a relațiilor cu oamenii. Eu am învățat-o din mers, sub presiunea unor evenimente pentru care trebuia să ai inima tare, sănătoasă, de om tânăr. Nici Antonescu nu s-a străduit să facă mai multe în această chestiune, dar motivele lui au fost altele decât ale tatălui meu. În materie de dictatură, ce a început Regele Carol al II-lea a desăvârșit Antonescu. Acesta cu adevărat a condus singur.

M.C. Pentru un dictator, care, în fond, nu este altceva decât un șef de trib, toți oamenii care îl înconjoară sunt imaturi — și îi tratează ca atare.

M. La 23 august 1944 Antonescu a afirmat că sunt copil. Cu patru ani în urmă, s-ar fi putut spune așa ceva. Or, pentru el, tot acest timp parcă n-ar fi trecut.

M.C. Să ne întoarcem mai înainte de 1940. Cum ați defini perioada dintre plecarea Reginei Elena din țară și data suirii Majestății Voastre pe tronul României?

M. Mi-e greu s-o definesc. De altminteri e și greu de înțeles. Poate că n-ar fi trebuit să știu atât de devreme ce înseamnă singurătatea.

M.C. Erau totuși colegii...

M. Sigur, erau colegii... era bine cu ei, aveam relații de prietenie cu toți, ne amuzam. Dar când mă întorceam acasă, totul era gri, așteptam să vină seara cu un fel de neliniște, pentru că o dată cu seara apărea și Magda Lupescu. Vrând, nevrând, o vedeam. Abia așteptam să plec la Florența.

M.C. Școala...

M. Școala fusese amenajată într-una din clădirile din spatele Palatului. Vara, plecam la Sinaia împreună cu toată clasa. Asta a fost o idee bună. Ca și ideea de a avea colegi din toate straturile sociale. Interesante erau în special cursurile de sinteze de la sfârșitul fiecărui an. Făceam geografie, istorie la fața locului — intram în câte o ruină sau mergeam pe la mănăstiri — și chiar acolo ni se predau lecții despre istoria zonei respective, chiar acolo aflam amănunte de geografie, de economie. În fine. Era foarte instructiv. Ideea a aparținut tatălui meu. Am fost coleg cu fiul unui mecanic de locomotivă, Dinulescu, cu fiul unui ministru plenipotențiar, cu fiul unui industriaș, cu un basarabean, Rodion Chiaburu îi spunea, cu un băănățean, Jurchescu, care mai târziu a devenit avocat în Timișoara, secuiul nu mai știu de unde era, parcă din Târgu Mureș, nu știu ce a devenit, despre sas am aflat că a plecat în Germania și că trăiește, cu Ioanițu întrețin corespondență destul de regulată — și el are amintiri despre 23 august... Câțiva dintre colegii mei au murit. De la ceilalți n-am primit nici un semn de viață până acum. Aș fi vrut să-i văd. Despre școala unde am învățat, profesorul meu de geografie, Conea, a scris o carte.

M.C. Care este cea dintâi amintire despre mama Majestății Voastre, Regina Elena?

M. Era probabil într-o duminică, la Patriarhie, nu în biserica principală, ci în capelă, acolo unde mama mă ducea cu ea mereu — și în ziua asta, țin minte foarte precis, pentru că imaginea mi-a rămas în memorie nealterată, am întors capul și m-am uitat deodată la ea, și am văzut-o plângând. Mai târziu, n-am îndrăznit s-o întreb de ce plângea. Știam, mai mult sau mai puțin, despre ce e vorba...

Asta este, cred, cea mai veche amintire a mea despre mama. Era în anii când mă duceam în fiecare seară în dormitorul ei să-mi fac rugăciunea. Ori de câte ori veneam lângă ea, îmi aduceam aminte că am văzut-o plângând la icoane. De aceea nici nu mi s-a șters din memorie imaginea aceasta.

M.C. Aveți amintirea momentului când a plecat pentru întâia oară din țară?

M. Da, dar ceva foarte nebulos, mai degrabă atmosfera de primăvară, nu faptul în sine. Sigur că despărțirea a fost atât de grea, încât memoria a refuzat să rețină evenimentul. Știu atât, că deodată n-am mai văzut-o și că a început să-mi lipsească. Apoi au început vizitele mele la Florența. De două ori pe an. Era foarte puțin, de aceea când ajungeam la ea îmi era greu să fac altceva decât să-i vorbesc despre mine și să-i spun tot năduful. În anii când a lipsit din țară n-am stat mult timp cu ea. Îmi este greu să fac socoteli acum, dar dacă se pun cap la cap acele săptămâni de vacanță, nu ies prea multe luni de ședere

la Florența. Și totuși, aceste săptămâni de ședere împreună cu mama au contat mai mult decât orice altă formă de educație morală. N-a vorbit pe nimeni de rău niciodată. Găsea despre fiecare câte ceva bun de spus. De la ea am primit învățătura că ființa fiecărui om se întemeiază pe bine — mult, puțin, doar acest bine îl ține în viață. Citea mult. La Florența erau o mulțime de cărți, mai ales românești și englezești.

M.C. Ce s-a făcut cu această bibliotecă?

M. Când a vândut casa, a renunțat la o bună parte din ele.

M.C. Care erau raporturile cu cei ce vă însoțeau?

M. Ca să spun drept, nu prea grozave, cel puțin din punctul meu de vedere. Veneau în fiecare dimineață pentru lecții. Sigur, acum înțeleg, era datoria lor, pe care și-o făceau cum puteau mai bine. Dar eu mă simțeam la mama ca în vacanță. Ei mă plectiseau, dar mai grav decât orice era că-mi răpeau din timpul care-mi era dat să-l petrec împreună cu ea. Și pe urmă, nu-mi dau seama de ce, câteodată intrau în subiecte ce aparțineau în exclusivitate familiei. Nu-mi plăcea să aud vorbind pe nimeni, nici de bine, nici de rău, de Magda Lupescu. Pur și simplu nu-mi făcea plăcere să mi se aducă aminte de ea. Cu cât subiectul conversației se îndepărta mai mult de această persoană, cu atât mă simțeam mai în siguranță. Unul dintre educatorii care mă însoțeau la Florența s-a apucat să-mi explice de ce mama a trebuit să plece și ce s-a întâmplat cu tatăl meu. Dacă mi-ar fi spus totul direct, n-ar fi fost cine știe ce, dar mi-a vorbit pe ocolite și ca într-o poveste pentru copii. Totul s-a petrecut, mi-a explicat el, din cauza unui câine cu părul roșu pe care niște oameni răi l-au asmuțit împotriva tatălui meu. Eu știam foarte bine de ce este nevoie să plec la Florența s-o văd pe mama și de ce trebuie să stau atât de puțin cu ea, totul era foarte limpede pentru mine. Așa că povestea asta mi l-a făcut pe cel ce mi-a spus-o și mai antipatic. Nu-mi plăcea să arăt nimănui că știu ce s-a petrecut între părinții mei. Și pentru că eram un copil, mi-ar fi plăcut ca nimeni să nu fi aflat și să nu afle nimic din toată istoria asta. Socoteam, într-un fel, că au ceva împotriva mea.

M. C. Cine v-a însoțit întâia oară la Florența?

M. Întâi colonelul Grigorescu și Nicu Condeescu... și mai pe urmă Fundățeanu. Nu erau oameni rău intenționați. Dimpotrivă. Îi priveam cu o oarecare simpatie când mă însoțeau spre Florența și cu necaz când mă luau înapoi, spre București. La fel aș fi privit spre oricare om însărcinat cu o astfel de misiune. Nu vreau să se înțeleagă că am purtat acestor oameni vreun resentiment din clipa când am început să știu ce înseamnă convenția socială...

M. C. Ați vorbit într-un fel anume, cu căldură, despre partea grecească a familiei. Care credeți că este motivul adânc al acestei legături sufletești?

M. Rudele mamei se gândeau mai mult decât toți oamenii pe care i-am cunoscut la Dumnezeu. Nu știu cum să spun mai bine, ei erau legați de viață, dar nu prin bunuri materiale, ci prin credința lor. Mama luase de la ei această parte bună, ca și un fel de blândețe care nu excludea fermitatea în raporturile cu oamenii.

M. C. După cea de-a doua plecare din țară, în 1948, s-a întors la Florența...

M. Da, s-a întors la Florența, dar de data aceasta cu altă inimă. Întâi a plecat din cauza tatălui meu, a doua oară din cauza mea, dar împreună cu mine. E o deosebire, atât că suferința ei a fost mai mare acum. Totuși, mama nu a deznădăjduit niciodată. Aș putea să spun că intra în firea ei să nu păstreze pentru mine decât nădejdea și gândul la binele viitor.

M. C. Din câte înțeleg, a rămas în legături strânse cu familia ei.

M. Da. O ducea greu. Trebuia să pună multă grijă în administrarea bunurilor ei — și pentru că avea mereu probleme financiare, primea din când în când câte un ajutor... Cel mai mult a ajutat-o Regele Paul, fratele ei. Cu cât primea de la el, îi ajungea să se echilibreze din punct de vedere material. Casa

din Florența a rămas până în 1980, când a trebuit s-o vândă, pentru că nu mai putea să facă față cheltuielilor.

M. C. O casă veche?

M. O casă veche, din secolul al cincisprezecelea sau al șaisprezecelea, tipică pentru acele vremuri.

M. C. Aveți amintiri legate de casa aceasta...

M. Da, amintiri frumoase. Mama avea o pricepere cu totul excepțională de a aranja o casă, de la mobilele mari până la cel din urmă amănunt. Avea gust pentru sobrietate, nu-i plăceau înfloriturile inutile, lucrurile care trimit mintea la bogăție. Căuta să se înconjoare de obiecte simple, fără prea multă strălucire. O parte din lucruri fuseseră aduse din țară înainte de război. Trebuie să spun că în perioada întâiului ei exil la Florența a trăit din lista civilă pe care tatăl meu totuși a trebuit să i-o asigure. După război n-a primit nimic de nicăieri... doar de la familia ei, cum am mai spus.

M. C. Cu cine a locuit aici?

M. Cu doamna ei de onoare, cu Nely Catargi. Amintirile mele în legătură cu această doamnă încep de la o vârstă ceva mai mare. Pe cea din vremea copilăriei mi-o amintesc vag, nici un detaliu concret nu-mi vine acum în gând. Mama îmi spunea că devotamentul ei se manifestă printr-o discreție ieșită din comun. Puțin mai târziu, am aflat că din când în când, pe ascuns, mergea la Florența s-o vadă pe mama. După septembrie 1940, mama a luat-o iarăși în apropierea ei. Se înțelegeau bine. Când am plecat din țară, în ianuarie 1948, ea a venit cu noi. Soțul ei n-a putut să ne însoțească. El a ieșit mult mai târziu. A fost bine că Nely Catargi n-a părăsit-o pe mama. Mă gândesc la anii când eu a trebuit să mă stabilesc în Anglia. Doamna ei de onoare ne-a înlocuit în multe privințe.

M. C. Ce atmosferă era în casă?

M. Chiar și după 1948, când prea multe motive de bucurie nu aveam, mama a știut să întrețină o atmosferă minunată. În

jurul ei gravita totul. Când se întâmpla să nu fie ea acasă, ceva nedefinit ne lipsea. A iubit-o mult pe Regina Ana. A prețuit la ea, cred, faptul că a avut curajul să-și facă destinul alături de un rege în exil. Fiicele mele i-au căutat apropierea, iar ea s-a ocupat de educația lor. Principesa Margareta a locuit mai mult cu ea, la Florența. Și ei i-a dat din lumina ei, a ajutat-o să-și dobândească un punct de vedere propriu asupra vieții. O vreme, și celelalte fiice ale mele au mers la Florența, au stat împreună cu ea. Mama le-a iubit. Mai mult decât atât, le-a deslușit în amănunțime cine sunt și ce reprezintă ele pentru lumea românească. Pe urmă, casa de la Florența s-a desfăcut, și ea s-a mutat la Lausanne. Și-a cumpărat un mic apartament. Nu-i plăcea deloc aici, dar s-a împăcat cu situația asta. Ea a avut întotdeauna demnitatea să nu se plângă. Cred că nu se plângea de nimic, pentru că izbutea de fiecare dată să-și înțeleagă condiția.

M. C. Și aici a fost însoțită?

M. Da. Nely Catargi era legată cu totul de mama, de noi, de necazurile noastre. A însoțit-o și aici. A suportat greu moartea Reginei. Ea trăiește, dar din păcate e bolnavă — a avut un atac și este internată într-un spital din Paris.

M. C. Noi am auzit la radio despre moartea Reginei Elena. Am avut o strângere de inimă. Oamenii tineri, care în anul 1948 încă nu o cunoscuseră, au avut cel dintâi mare prilej de a înțelege că deasupra României plutește lumina monarhică și că nu a murit oricine, ci însăși Regina lor.

Cum a primit emigrația românească știrea despre moartea Reginei Elena?

M. Prezența multor români la înmormântare mi-a arătat că mama a însemnat pentru ei, înainte de toate, legătura cu țara. N-a fost o înmormântare obișnuită; a fost mai degrabă o adunare în jurul unui simbol. A venit, țin minte, și un român de la Paris, un fost copil de trupă pe care mama l-a ajutat pe când era în țară. Au venit Rațiu, Cernovodeanu — nu mai mi-i aduc

acum aminte pe toți. Și în afară de români, mulți membri ai familiei noastre, pe urmă elvețieni și englezi pe care mama îi cunoscuse bine. Familiile domnitoare au trimis o mulțime de flori. Printre participanții la ceremonie am văzut rude pe care nu le întâlnisem până atunci niciodată.

Sunt pierderi pe care nu poate să le evalueze nimeni, nici măcar cei care au astfel de pierderi. Ele aparțin unei alte puteri de evaluare, nepământene.

M. C. Mareșalul Ion Antonescu ce fel de comportament a avut față de Regină?

M. Parcă am mai spus că Mareșalul s-a amestecat în toate treburile noastre, chiar și în cele mai mărunte, și în cele intime. Pe cei câțiva prieteni pe care îi avusesem înainte de septembrie 1940 i-a dat afară de la Palat și a făcut tot ce i-a stat în putință să nu-i mai vâd. Pentru toate acțiunile sale, Mareșalul avea, probabil, o explicație, și poate că din punctul său de vedere, în funcție de programul său, fiecă hotărâre a lui în ceea ce ne privea avea o rațiune. De exemplu, cu excepția lui Ioanițiu, pe toți oamenii el îi tria, după niște criterii pentru mine cu totul obscure, cel puțin în momentul alegerii lor. Probabil că el ne voia binele și că tot în virtutea acestei dorințe ne-a pus în casă la fiecare pas supraveghetori și spioni. Cum nu-i plăcea câte unul, îl dădea afară. Neîncrederea lui în oameni spunea ceva despre înclinarea lui dictatorială. Nu cred că există dictator care să știe încotro să-și caute adevăratele adversități. Un dictator nu este el însuși dacă nu-și investește încrederea exact acolo unde ar trebui să lucreze suspiciunea. În fine. Îmi pare rău de toate câte s-au întâmplat. Îmi dau seama clar că Mareșalul a fost o natură nefericită. Un om bănuitor, care vede pretutindeni dușmani, care vrea să aibă în supraveghere și lucrurile mari, și mărunțișurile, trăiește într-o neliniște care nu-i dă răgaz pentru construirea unei vieți firești. Antonescu vorbea mereu de cinste, dar cred că în inima lui nu credea că este cinstit și altcineva în afară de el. Probabil că a avut mult de suferit în această privință, dacă și despre mama a făcut, nu o dată, aluzii urâte. Se înțelege că aluziile acestea nu le-a făcut

de față cu noi. Lumea e mică însă, și asemenea lucruri se aud. Insinua că mama ar avea simpatie pentru unul și altul, mai știu și eu pentru cine. Uneori a lăsat să-i scape vorbe și mai nevrednice de închipuirea unui om care se vrea înălțat deasupra mărunțișurilor de toate zilele. Asta mă miră mult. Pentru că el a adus-o în țară, după abdicarea tatălui meu.

M.C. S-ar fi putut și altminteri?

M. Nu. Așa, cel puțin, dictează legea bunului-simț. Din momentul în care Regele Carol al II-lea a părăsit țara, nu mai exista nici o justificare a șederii mamei departe de mine. Sigur că noi i-am rămas recunoscători pentru demersurile pe care le-a făcut. Însuși faptul că, o dată cu prerogativele pe care și le-a însușit din mâna tatălui meu, n-a preluat și atitudinea acestuia față de mama, ne-a făcut să-i fim recunoscători.

M.C. Ați putea să formulați în mod sintetic opinia Majestății Voastre despre Regina Elena?

M. Cred că da. M-am gândit adeseori că împrejurările vieții au făcut ca mama să trăiască în felul unei făpturi obișnuite. Dar dacă a trăit astfel, ea n-a încetat niciodată să gândească în felul unei regine.

RĂZBOIUL

M.C. Ce ați fi vrut să ajungă neapărat la cunoștința românilor și n-a ajuns?

M. Sunt multe lucruri pe care aș fi vrut să le împărtășesc poporului, care i-au fost ascunse și nu întotdeauna fără un anumit scop.

M.C. Bunăoară...

M. Bunăoară, ceva despre momentul intrării noastre în război. Era dimineața, foarte devreme, încă nu mă trezisem din somn. Mama a venit la mine alarmată și mi-a spus că România a declarat război Rusiei și că asta a aflat-o de la radio BBC. Se poate ceva mai simplu și mai îngrozitor?

M-am dezmeticit și l-am chemat la telefon pe Mihai Antonescu. L-am întrebat: „Ce-i asta? E adevărat?“, „Da, e adevărat“, a răspuns el. „Dar mie de ce nu mi-ați spus nimic?“, l-am întrebat iarăși. Și el mi-a răspuns: „Credeam că o să aflați din jurnale.“

M.C. Mihai Antonescu...

M. Da, Mihai Antonescu. Propozițiunea aceasta a lui a fost amestecată printre fel de fel de cuvinte fără nici un rost; se vedea că este încurcat și că i-ar fi fost mai ușor să dea socoteală printr-un intermediar, și nu în mod direct, cum îl obligam eu. Până și rușii au aflat că declarația de război a fost făcută fără să fiu încunoștințat.

M.C. Credeți că putea fi evitat războiul?

M. Nu. Mai devreme sau mai târziu România tot ar fi trebuit să intre în război.

Faptul că s-a ascuns momentul trecerii de partea Germaniei arată clar că Antonescu a știut de la început că războiul nostru nu va înceta o dată cu reîntoarcerea Basarabiei în granițele României. În țară erau forțe care, dacă ar fi luat cunoștință din timp de această realitate, ar fi acceptat intrarea în război, așa e, dar cu alte condiții, mai puțin împovărătoare și mai puțin costisitoare de vieți omenești. Antonescu a fost un bun român, un patriot, pentru mine rămâne însă neclar de ce nu s-a oprit la Nistru. Nici un specialist în problemele celui de-al doilea război mondial nu cred că are argumente pentru a susține ca valabilă soluția Mareșalului. Maniu și Brătianu l-au avertizat, i-au trimis scrisori, memorii, i-au spus: „Pentru Dumnezeu, nu...” Iacobici, șeful Marelui Stat-Major, a protestat. Antonescu l-a izgonit cu vorbe mari despre priceperea ostașului român de a se bate și pe pământ străin. Iacobici era un ofițer de carieră, un militar desăvârșit, nu cred că era persoana la care să se renunțe cu ușurință.

M.C. L-ați cunoscut?

M. Da. Era un om cultivat. O vreme fusese aghiotant al Regelui Ferdinand. Mi se pare că în tinerețe fusese în armata imperială, de altfel, ca mulți români din teritoriile ocupate, vorbea nemțește cu accent austriac. Îl întâlneam mereu la ocazii oficiale. Avea o reputație de militar cu vederi largi. Într-una din fotografiile care s-au mai păstrat, poate fi văzut ducând pe umeri, împreună cu alți demnitari, sicriul Regelui Ferdinand. Da, după ce armata română a trecut Nistrul, Antonescu s-a dispensat de el cu brutalitate, cu un fel de dispreț de neînțeles.

M.C. El reprezenta o altă opinie, Sire. În țară nu trebuia să se audă decât una singură...

M. L-a dat afară... Mi-e greu să înțeleg atitudinea Mareșalului. Opinia lui despre adversar era cu totul alta decât a unor civili ca Maniu sau Brătianu.

M.C. Unii afirmă că am intrat în război cu o armată insuficient pregătită.

M. E mult spus. Cred că armata română era bine pregătită din punct de vedere moral. Asta este de cele mai multe ori mai important decât orice. Sigur că armata germană era mai bine instruită și mai bine echipată. Dar românii, asta trebuie să se știe, ar fi îmbrăcat haina militară și fără decretul de mobilizare. Nu e puțin lucru să ai o armată în totalitatea ei de voluntari! Pentru Basarabia s-ar fi dus la moarte și copiii.

M.C. Când a început să se știe că ieșirea din neutralitate a țării va însemna în mod obligatoriu alianța cu Germania?

M. Nu cu mult timp înainte. Pentru noi a fost o adevărată lovitură morală, dacă te gândești că prin anii treizeci și șapte, treizeci și opt soldații români se antrenau având drept prezumtiv adversar Germania... Cucerirea Basarabiei a venit ca o compensație pentru toate. Bucuria românilor n-a cunoscut margini. Din păcate, războiul nostru a devenit în scurt timp un război politic. Noi, o repet, nu ne-am ridicat împotriva comunismului. Scopul jertfei noastre a fost reîntregirea României. Împotriva comunismului se ridicase Germania, ea ducea un război ideologic. Antonescu a insistat să cucerească Odessa. Asta nu i-au cerut-o nemții, a fost dorința lui — cel puțin așa știu eu. Și acolo am pierdut o grămadă de oameni. Sigur, din punct de vedere strategic, poate că Odessa reprezenta un punct important pe harta războiului, dar nu pe harta războiului nostru, ci pe a celui german.

M.C. Ați fost pe front?

M. Da, în Basarabia am fost de bună-voie împreună cu Antonescu. Tighina, Cernăuți... Am mers cu mașina, am luat contact cu soldații. Mai târziu, Antonescu a insistat să merg și la Odessa și în Transnistria. Am refuzat net. „Noi n-aveam ce căuta acolo, asta nu e pământ românesc, eu nu merg” — i-am spus. Nu i-a plăcut refuzul meu, dar n-a avut încotro. În 1942 totuși, am acceptat să merg în Crimeea. Mareșalul a știut că o

fac împotriva voinței mele, că are în mine un adversar al continuării războiului. Un moment. Când am fost în Basarabia s-a petrecut ceva deosebit. Mă aflam la un post de comandă, în mijlocul unei câmpii, nu știu exact unde, câmpiei nu i se vedea sfârșitul în nici o parte, și deodată au început să tragă tunurile. După ce a încetat focul am privit pe fereastră și am văzut un avion doborât. Fumega. Era un avion rusesc. Aflaseră că suntem acolo, eram împreună cu Mareșalul Antonescu și și-au încercat norocul.

M.C. Ați participat la vreunul din consiliile de război prezidate de Antonescu?

M. Nu, la nici unul. Deși ar fi fost normal să particip sau să fi fost ținut la curent cu conținutul convorbirilor, cu planurile. N-aș spune că Antonescu n-a dat importanță acestui fapt. Dimpotrivă. A premeditat totul. Un secret mai mult înseamnă un spor de putere. Dar nu și de superioritate.

În 1942 a fost o paradă a victoriei pe Șoseaua Kiseleff. Și Antonescu a cerut ca trupele să defileze prin Arcul de Triumf. Luașeram Basarabia, dar războiul nu fusese terminat, și acest fapt mi-a dat un sentiment de îngrijorare. Parada mi s-a părut că este o încercare de retrezire a unui entuziasm care, o dată cu reîntregirea țării la răsărit, se cheltuise. Pentru întreținerea spiritului de sacrificiu, acum era nevoie de cuvinte, de îndemnuri, de justificări. Îmi aduc aminte că la parada aceea a participat și Keitel, șeful Statului-Major German — oribilă persoană.

M.C. N-aveți bune amintiri despre nemții din România.

M. E drept. Odată vorbeam cu mama că pe la noi au trecut și compozitori, și îl pomeneam pe unul Schobert, și pe încă unul Liszt, un mareșal austriac... Acest Liszt era un om cumsecade, vreau să zic că nu era nazist, ca de altfel și Hansen; și unul, și altul erau ofițeri de carieră, nu îmbrăcaseră haina militară ca să-și consfințească, astfel, adeziunea la nazism. Acest Schobert am auzit că a murit aterizând pe o mină... Keitel... Despre Keitel, unul din verii noștri, după război, a spus că nu s-a gă-

sit o frânghie destul de lungă ca să-l spânzure. Asta era opinia despre el, și în țară, și în străinătate.

M.C. În ce moment războiul a început să devină pe față nepopular?

M. Ceva mai înainte de Stalingrad. Dar Stalingradul a consternat întreaga țară. Când am aflat... e greu de imaginat neliniștea românilor. Eram îngrijorați. Cu mama discutam numai despre nemți, nimeni nu putea să ocolească subiectul acesta. Ea spunea că vor pierde, că au și pierdut războiul, și că marele pericol e să nu ne târască și pe noi în prăpastia lor. Chiar și victoriile lor aveau ceva tenebros.

M.C. Americanii n-au intervenit cumva prea târziu?

M. Da, sistemul lor izolaționist... Și apoi era nazismul primejdios, dar nu mai puțin comunismul. Important însă era să se risipească mistica naziștilor. Faptul că unul dintre aliați era comunist, în situația aceasta nu cântărea prea mult pentru englezi. Ceva însă trebuia să-i scoată pe americani din expectativă. Pearl Harbour — aici s-a întâmplat ceva mai greu de pus în ecuație, ceva neclar. Unii spun că Roosevelt era bine informat de ceea ce aveau de gând să facă japonezii și că n-a spus nimănui nimic dinadins ca să provoace un curent de opinie favorabil intrării Americii în război. E adevărat, poate că nu e adevărat. În schimb, e plauzibil. În același timp se afirmă că Germania n-ar fi reușit să ocupe întregul continent sovietic și că ar fi pierdut oricum, la capătul unui război prelungit. Așa că intervenția americană, din această perspectivă, nu mai e altceva decât un mod de a profita mai repede și mai substanțial de clipa împărțirii sferelor de influență.

M.C. L-ați văzut pe Hitler?

M. Da. În ianuarie 1941. În drum spre Italia, am trecut prin Berlin. La insistențele lui Antonescu, din rațiuni diplomatice, spunea el — a trebuit să-l văd. Am luat masa cu el, împreună cu mama. Mama vorbea bine limba germană. Era de față și un interpret, un oficial. Nu puteai să ai o conversație normală cu

Hitler, nici la nivelul simplei politeți. Când ajungea la un subiect care interesa, vedeai că ochii încep să-i sticlească și deodată își dădea drumul, vorbea mult, agitat... În timpul mesei, a venit un ofițer care i-a comunicat că nu știu ce lucru minunat s-a întâmplat pe front, la care el n-a avut nici o reacție. Probabil că ofițerul a intrat în sală conform unei indicații de regie. Pe neașteptate, a lovit cu palma în masă și a spus că el garantează că Statele Unite nu vor intra în război niciodată. A perorat. La început impresia a fost penibilă. Obligat să ascult, a sfârșit prin a impresiona — n-am spus și că în mod plăcut. Ridică tonul până la urlet, ca un sălbatic. Nu știu cum se comporta în discuțiile particulare; în cele oficiale voia să impresioneze cu orice preț — și atunci o lua razna, făcea abstracție de cei de față, parcă se adresa unei mulțimi. Dacă erai mai atent, îți dădeai seama că vorbește cu patimă despre lucrurile pe care le puteai citi în orice jurnal nazist.

Da, l-am văzut în 1941.

Toți cei din jurul lui au avut un comportament amabil. Hitler a fost rece — spre deosebire de Mussolini, care poza într-un tată de familie vorbăreț și preocupat să șteargă orice deosebire dintre el și conlocutor. Un duce popular, care făcea cros împreună cu oamenii lui...

Toate acestea s-au petrecut. Ne gândim că n-ar fi trebuit să se petreacă. Ne gândim cum ar fi trebuit să fie, dacă lucrurile nu și-ar fi ieșit din făgașul lor. Dar lucrurile își ieșiseră din făgașul lor! Istoricii, tocmai ei, uită în special momentul când s-au luat anumite decizii. E sigur că în urma nu știu cărei decizii s-au întâmplat catastrofe, dar istoricului îi este parcă rușine să cerceteze cauzele care au dus la decizia respectivă — parcă îi este chiar mai ușor să afirme că nenorocirea n-ar fi trebuit să se întâmple. Nemții s-au uitat cu mare speranță la Hitler. Ce e rușine în asta? Este important să se știe de ce au ajuns ei să se uite cu speranță la un demagog. Acum e ușor să spunem că oamenii de stat din țările europene n-ar fi trebuit să-i dea atenție. O spun și eu. Dar asta nu schimbă lucrurile și nu ne ajută să înțelegem de ce reprezentanții unor țări cu tradiție democratică au ajuns să-l simpatizeze, de ce marea finanță europeană

a investit în el bani și încredere... Poți să te întrebi și ce s-ar fi întâmplat în lume dacă Germania ar fi câștigat războiul, așa cum ar fi vrut toți cei care ne reproșează actul de la 23 august 1944. Cum ar fi arătat lumea? Cum s-ar fi vorbit, în aceste condiții, despre doctrina nazistă? Așa ceva e cumplit. Dar noi n-aveam dreptul să judecăm astfel. Istoria nu trăiește din presupuneri. Istoria nu e literatură.

*

M.C. Erați informat despre viața particulară a lui Ion Antonescu?

M. Nu. Ceea ce știu eu despre el știe toată lumea. Dacă e vorba de amănunte de viață — nimic semnificativ. E neplăcut să te interesezi de niște lucruri care se află numai prin interpuși. Din când în când, mai auzeam câte ceva despre el, dar, repet, numai lucruri fără însemnătate sau cărora nu le poți da crezare decât dacă încerci să le confrunți. Încolo, trăia ca un conducător: avea suita lui, oamenii lui de încredere, după modelul tuturor dictatorilor contemporani. Muncea mult, după un program riguros. Era un om grav, lua totul în serios, chiar și amănunte.

M.C. Pentru noi, care știm ce înseamnă ca un conducător de stat să se ocupe și de amănunte, asta nu sună prea bine. Asta dovedește clar că-și asumase prea multe responsabilități.

M. Poate. Oricum, e bine să se știe că, deși noi aveam o viață complet separată, era cu mult mai informat în legătură cu mine decât ar fi fost necesar. Nu știu cum se potrivea curiozitatea aceasta cu felul lui de a fi inflexibil.

M.C. Stalin ar fi afirmat că singurul om cu care se poate sta de vorbă în România este Ion Antonescu. Afirmatia aceasta poate că este încă unul din miturile celui de-al doilea război mondial, dar este semnificativă. Ea trădează punctul de vedere al unei epoci care nu mai admitea decât dialogul de la personalitate la personalitate. Un

dictator care se exprimă într-o epocă a dictatorilor! Afirmăția este nu mai puțin grăitoare pentru climatul de dispreț față de dialog în care a fost creat mitul.

M E posibil ca Stalin să se fi exprimat astfel. Mă întreb numai cum ar fi putut el să stea de vorbă cu omul care i-a declarat război? Pe urmă se pune problema: când? și în ce termeni? În timp ce armata română obținea câte o victorie dincolo de Nistru? Sau se regrupa după câte o înfrângere? Când, deci, și în ce termeni? În astfel de situații, nu se discută decât prin intermediari. Sau, față în față, doar la capitulare. Dar la o capitulare nu se discută. Se impun condiții.

M. C. Și totuși, asupra acestor afirmații este, cred, important să ne oprim. Reală sau mai puțin reală, ea spune mult despre moartea democrației în Europa. Oricine se poate întreba: într-o țară ca România nu mai rămăsese decât un singur om cu care să se poată discuta? Cam puțin, după credința noastră. Nu însă și după credința Mareșalului, care nutrea despre oamenii politici ai vremii punctul de vedere al oricărui militar despre omul civil. El stă de vorbă cu Țara, dă socoteală în fața Istoriei. Nouă, după atâția ani de dictatură, un asemenea mod de a vedea raportul individului cu o colectivitate nu ne spune nimic bun.

M Cu cât citesc mai multă istorie despre ultima jumătate de secol, cu atât mă conving mai mult că oamenii gata să facă oricând elogiul dictaturii nu sunt o ficțiune. Ei există cu adevărat. Părerea lor despre om în general trebuie să fie foarte proastă însă; ca și părerea lor despre el înșiși.

M. C. N-am discutat încă despre Mesajul către țară de la 1 ianuarie 1943.

M E curios, dar despre acest moment nu-mi aduc aminte multe detalii. Știu doar ce conținea cuvântarea, un apel împotriva continuării războiului alături de Hitler. De asemenea, știu că Von Killinger a protestat vehement, că Antonescu a încercat

atunci să-l scoată pe Styrcea de la Palat și că Antonescu abia a reușit să domolească scandalul. Amănuntele acestui episod însă nu le-am reținut. Îmi aduc aminte perfect de momentul când a fost pregătit acest mesaj. La sfârșitul anului 1942 pentru noi era clar că va trebui să întreprindem ceva concret pentru părăsirea Axei. Era un adevărat scandal ce se întâmpla cu armata noastră în Rusia, pierderile ei începuseră să ne îngrozească — și pe urmă ce înseamnă asta, că răspunderea pentru viețile atâtor români cade în sarcina unui singur om? Orice om normal s-ar fi simțit dator să protesteze în fața unui asemenea punct de vedere. Reprezentanții partidelor istorice erau și ei indignați — dar puterea lor de influențare fusese redusă la minimum, ei nu mai aveau cuvânt de decizie. La sfârșitul anului 1942 ideea unei acțiuni comune pentru scoaterea țării din război era deja cristalizată.

M. C. Rămâneți la convingerea că Antonescu a fost un dictator prin destin?

M Da. Un astfel de dictator. Împrejurările n-au făcut altceva decât să-i valorifice înclinările. A fost o personalitate care s-a realizat, dar de la un moment dat încolo — în afară de orice necesitate. El s-a dispensat de spiritul civil, nu s-a mulțumit doar să-l disprețuiască în sinea lui.

M. C. A fost, după câte înțeleg, un om cu adevărat singur.

M Poate... Dar singurătatea aceasta a fost singurătatea unui om care a acumulat un număr atât de mare de răspunderi, încât în jurul lui s-a deșertat locul. În afară de asta, a îndepărtat mulți oameni. La rândul lor, oamenii deosebiți s-au îndepărtat de el. Din prima categorie a făcut parte generalul Florea Țenescu.

M. C. Se vorbește mai puțin despre acest personaj.

M Nu înseamnă că această tăcere acoperă un personaj mai puțin important. Chiar în momentul când a luat puterea, Antonescu l-a scos din armată. Da, dar acest general era un militar excepțional, un om care prin simpla lui prezență l-ar fi obligat

să discute — or, Antonescu nu mai voia să discute cu nimeni, avea concepția lui despre țară și despre felul cum poate ea să fie scoasă din criză. În afară de asta, Florea Țenescu avea despre monarhie alte păreri decât el. Știu, printre altele, că n-a fost de acord cu presiunile ce s-au făcut asupra tatălui meu, considerând că tocmai acela nu era momentul cel mai potrivit pentru o abdicare. De altfel, nu numai el a fost împotriva abdicării, ci și generalul Mihail. O atitudine peste care Antonescu nu putea să treacă. Pierderea în Florea Țenescu a unui om de dialog nu cred că l-a deranjat prea mult, deși pentru armata română asta însemna pierderea încă unui specialist.

M.C. Alături de un dictator, chiar și unul bine intenționat, rareori au loc oameni integri. El este ca un om căruia soarta i-a dăruit mulți copii și care face tot ce-i stă în putere să le întârzie maturizarea, și asta ca să nu le permită accesul la un punct de vedere personal și, eventual, contrar punctelor sale de vedere. Cu niște copii nu te consulți. Unei opoziții mature ești obligat să-i ceri părerea.

M. Maniu a afirmat cu claritate că el n-a fost informat despre declararea războiului, alături de Axă, împotriva Uniunii Sovietice. Era Maniu o personalitate atât de puțin importantă încât să nu-l consulți într-o chestiune atât de gravă ca mobilizarea? Chiar nimeni nu se mai afla în țară? Doar el și militarii săi, aleși dintre cei care nu l-au contrazis niciodată? Războiul ar fi fost singura soluție? Poate că războiul a fost singura soluție. Pentru că el a avut loc, sigur că asta a și fost singura soluție. Mă gândesc doar că Antonescu a îndrăznit să-și asume o răspundere mult prea mare pentru un singur om, într-un moment când un om singur nu însemna nimic față de grozăvia unui război.

M.C. Epoca, epoca unei grandilocvențe sumbre. Toată lumea politică gesticula spectaculos... Se pregăteau surprize. Declarațiile de război se făceau peste noapte și se și puneau în aplicare. Azi era pace. Măine trebuia să fie

război, să curgă sânge, teritorii vaste să fie trecute prin foc și sabie.

Cum a rezistat Mihai Antonescu, un civil prin excelență, într-o epocă în care prin mințile înfierbântate ale militarilor europeni nu treceau decât imaginile unui vis neconținut sângeros?

M. Remarca e adevărată — Mihai Antonescu era un civil în sensul strict al termenului. Avea idei democratice. De aceea, el a și avut o altă vedere asupra războiului decât Mareșalul. Cu noi s-a purtat întotdeauna corect, deși numai până la un punct, acolo unde ne dădeam seama că trebuie să respecte interdicțiile șefului său. Anumite lucruri, mama de la el le afla. Comportamentul lui civil nu corespundea întotdeauna cu mentalitatea Mareșalului.

M.C. Am înțeles că, în timpul războiului, Mihai Antonescu a colaborat mai mult decât convenea dictaturii cu reprezentanții partidelor istorice.

M. Da, nu i-a disprețuit, dimpotrivă. De altminteri, era un om foarte bine informat, cultura lui era solidă. E drept că uneori mi se părea că nu are nici un motiv să fie onctuos. Bine, îi datora mult Mareșalului, el l-a luat și l-a făcut ministru de Externe, nu s-a uitat că e tânăr. Dacă s-ar fi găsit pentru Externe un militar cu o concepție bine structurată despre politica internațională, Ion Antonescu n-ar fi ezitat nici o clipă să umple și acest loc cu militari. Când ești contemporan cu unul dintre oamenii politici care au realizat Unirea Transilvaniei cu țara și când în mod ostentativ nu îl inviți să ia parte la conducerea statului, este clar că programul tău nu are în vedere valorificarea întregului potențial politic al momentului. Când generalul Iacobici a propus țării varianta cea mai justă în legătură cu problema continuării războiului dincolo de Nistru, Antonescu a găsit cel mai bun prilej să se dispenseze de el. Dar poate că epocii nu-i mai aparțineau nici Țenescu, nici Iacobici, deși nu știu cine le-ar fi putut contesta extraordinara pricepere militară, ci Mareșalul Antonescu...

M.C. Dacă țara noastră fusese menită de la început dezastrului și dacă dezastrul românesc intra în socotelile ascunse ale istoriei...

M. În fine. Antonescu spunea că pentru a merge spre vest, pentru a ne înapoia în Transilvania, trebuie să intrăm cu armata până în adâncurile Rusiei. Era un mod de a gândi și de a exista în exces, ceea ce nouă ni se părea că nu mai ține de realitate. Adică noi, românii, o să-l mulțumim atât de mult pe Hitler, încât Hitler o să întoarcă pe dos Dictatul de la Viena! Or, mereu se uită că, încă de la începutul războiului, se vorbea despre un protectorat german în Transilvania, că Hitler nu putea să ne aibă în vedere pentru a ne da, ci tot pentru a ne lua.

M.C. Antonescu, se știe, a venit la putere cu concursul legionarilor. I-a simpatizat el cu adevărat, cum se spune?

M. Nu, nicidecum. El nu putea să aibă de-a face cu ei decât pentru a-i atrage în propriul lui joc și, la momentul oportun, să-i lichideze. De altfel, așa a și procedat — e drept că nu fără asentimentul nemților. Dar, vorbind în principiu, cum putea să admită un dictator să fie concurat de o altă forță a cărei concepție politică se baza tot pe folosirea mijloacelor dictatoriale? Două săbii în aceeași teacă?

M.C. Cum ați văzut această alianță?

M. Oricum, nu cu ochi buni. În anii când legionarii se afirmau pe scena politică eram încă un copil, asta uită multă lume, și mai ales cei care vor să arate spre mine ca spre un simpatizant al lor. Am mai spus: nu mi-a plăcut niciodată violența — și în mod special violența lor, mai ales că ea ședea ascunsă în vorbe creștinești. Ei vărsau sânge și vorbeau ca în biserică. N-aveam ce să admir aici, îmi era greață, pur și simplu. Cât despre programele lor, cine stătea să le citească? Nu, nu puteam să văd cu ochi buni puntea pe care Ion Antonescu o făcuse cu legionarii. Se uită mereu că relațiile de la Curte nu aveau cum să favorizeze vreo simpatie pentru excese, indiferent din partea cui ar fi venit ele. Când Antonescu a îmbrăcat cămașa verde,

faptul m-a șocat. O cămașă verde împodobită cu ordinul Mihai Viteazu...

M.C. Se spune că Mihai Antonescu l-a îndemnat s-o facă. Și că Ion Antonescu a cedat, argumentul celui dintâi fiind că, fără să îmbrace cămașa verde, nu-i va avea de partea lui pe legionari.

Îl vedeți pe Mareșal cedând la insistențele cuiva?

M. Da, dar numai dacă el însuși ar fi fost de aceeași opinie.

M.C. Mareșalului i se spunea Conducătorul. N-are rost să traducem vorba asta în limba germană, nici să ne amintim la numele cui era adăugată ea până nu prea demult. Conducătorul — un concept cu care nu poate fi de acord nici un creștin. Cultul personalității e la fel de penibil și de distrugător oriunde, chiar și acolo unde el se practică de veacuri, în Asia, întrucât s-a văzut că și asiaticilor le place libertatea, nu numai nouă. Am citit ziarele din epocă, ziarele care mergeau în consens cu politica oficială. Sunt scrise rău, într-o românească de cea mai proastă calitate, vocabularul lor redus aproape că devine exasperant după cercetarea unei colecții. Asta n-ar fi nimic, dar mai ales articolele de direcție sunt redactate într-un limbaj suspect de asemănător cu limbajul folosit la idolatrizarea lui Ceaușescu.

M. Toate extremele se ating. Metodele de guvernare nu sunt multe, dar cele întrebuițate de extreme sunt aproape identice. Tot ce este artificial, tot ceea ce ignoră concretul și nuanțele este sortit pieirii.

M.C. Anumite trăsături de caracter, anumite obiceiuri ale Mareșalului au fost exaltate până la fetișizare. Despre el se vorbea în presa vremii ca despre o zeităte căreia trebuie să i se urmărească într-o tăcere reculeasă, ca într-un templu, chiar și cele mai neînsemnate gesturi. Pentru noi, cei care am suportat o jumătate de veac de idolatrie pe seama lui Stalin, Dej sau Ceaușescu, pentru noi toate aceste detalii nu fac altceva decât să ne declanșeze

înclinarea naturală pentru comparații. Când, ici și colo, se vorbește despre Mareșal în aceiași termeni pe care îi folosea până deunăzi o jurnalistică pe cât de precară pe atât de antiumană, nu i se aduce nici un serviciu, dimpotrivă. Nu prea demult, nu știu cine spunea că în fața lui tremura o țară. E bine să tremure o țară în fața cuiva?

M Da, e drept, acesta nu e un mod de a reabilita o figură de dimensiunea lui Antonescu. Mai ales că românul, când ajunge să tremure în fața cuiva, în spate își bate joc de el. Asta înseamnă să exalți prefăcătoria și să ascunzi cauzele care au făcut-o posibilă. Omul silit să fie fățarnic... asta nu se iartă ușor. Impresia mea este că nimeni n-a putut să-i țină piept sau să-l contrazică, pentru că toți știau că degeaba ar fi făcut-o. Cine nu era de acord cu el astăzi, mâine nu se mai afla pe locul său.

M. C. Cei care au stat în preajma lui sau l-au admirat au față de Mihail Antonescu, în compensație, foarte multe rezerve. Alunecos, duplicitar, iubitor de arginți. Unii l-au comparat cu o paiată.

M Cum?

M. C. Da, paiată — e vorba de Mihai Antonescu. Astăzi, istoricii profesioniști, cei care își întemeiază afirmațiile pe documente și nu pe impresii, știu că ministrul de Externe al României a înclinat, în chestiunea ieșirii noastre cât mai grabnice din război, spre Maniu și Brătianu. Faptul se pare că mai supără și astăzi, așa că, pentru dezavuarea lui, au fost lansate felurite vorbe — bunăoară se spune cum că ar fi adunat averi, că, în timp ce trata cu Maniu, scotea bani din țară ca să-i depună în bănci străine.

M Orice afirmație care nu se verifică este calomnie. Iar aceste afirmații despre Mihai Antonescu nu se verifică deloc. Cine ține cu orice preț să-l compromită. Nu trebuie să vorbim astfel despre oameni care nu se mai pot apăra. Cum să scoată el afară din țară bani ca să-i pună la adăpost? Faptul nici n-ar fi fost

posibil, chiar și din cauza atitudinii Mareșalului față de chestiunea financiară a țării. E ca și cum ai spune că, de dragul cuiva, Ion Antonescu ar fi închis ochii la cine știe ce manevre murdare cu aur. În problema aceasta politica lui era de severitate extremă. Nu știu dacă printre cei care în timpul războiului au participat efectiv la conducerea țării există cineva care să fi scos în afara granițelor țării un ban din averea statului! Antonescu a avut un ochi de vultur ațintit asupra tuturor, chiar și asupra Casei Regale. Aș spune chiar că asupra noastră cu atât mai mult, din cauza tatălui meu. Și pentru că a venit vorba, îmi aduc aminte cu destulă neplăcere că, la începutul guvernării lui, a adus în Palat o comisie de anchetă. A închis toate birourile Palatului; asta a fost destul de penibil, pentru că nu mai puteam să ne vedem cumsecade de treburi. Comisia a blocat desfășurarea muncii administrative de la Palat, nu știu câte luni, pentru cercetarea tuturor documentelor legate de activitatea tatălui meu. Cercetarea a fost foarte minuțioasă, întrucât, din punctul de vedere al lui Antonescu, trebuia ca publicul să fie încunoștințat cu exactitate de ce și cât a scos Carol al II-lea peste hotare în anii domniei lui.

M. C. Care parte a Palatului a fost închisă?

M Partea de sus, etajul al treilea, dacă nu mă înșel. Acolo erau birourile administrative... Cum a plecat tatăl meu, imediat după 8 septembrie, au pus sigiliu pe toate ușile. Mi-e greu, mi-e foarte greu să cred că ministrul de Externe al României ar fi putut să facă o mișcare fără ca Mareșalul să nu fi fost încunoștințat de ea. Cine afirmă că Mihai Antonescu a scos aur din țară trebuie să aducă și dovezi. Omul acesta a fost un realist, nu-i plăceau nici vorbele, nici promisiunile mari. El a înțeles înaintea tuturor ce se va întâmpla cu România după ce armatele ei vor trece Nistrul. Previziunile lui, ca și cele ale lui Maniu, s-au împlinit.

M. C. De la redobândirea teritoriilor ocupate din est, până la ieșirea noastră din război, conducerea de la București a trecut printr-o criză de popularitate...

M Da. Tot ceea ce cucerise ea, din acest punct de vedere, o dată cu alipirea Basarabiei, avea să piardă pe măsură ce armata română se adâncea pe teritoriul rusesc. Războiul fulger al nemților se transforma, tot în acest timp, în război de uzură. Cum poți să rămâi indiferent în fața realității și să susții ce-ai vrea tu să se întâmple? Cum se poate ignora faptul că, luptând împotriva comunismului, Hitler a reușit ceea ce comuniștii înșiși n-au reușit pentru răspândirea doctrinei lor pe fața pământului? Comunismul în lume, în anul izbucnirii celui de-al doilea război mondial, nu reprezenta nici pe departe ce reprezintă el acum, era o nimica toată. Cine și-ar fi închipuit?

M.C. Considerați și acum alianța noastră cu Germania drept nefastă?

M Da, o alianță rea. Chiar și pentru faptul că noi am intrat în război într-un moment când nemții își justificau acțiunea prin lupta împotriva comunismului. Din nefericire, nemții luptau împotriva oamenilor și a popoarelor, pentru supremație. O alianță anticomunistă e mai degrabă necesară acum. Dar tocmai acum se afirmă mai hotărât că doctrina comunistă este în agonie. Eu cred că este numai un reflux.

*

M.C. Am citit într-o scrisoare a lui Ion Antonescu adresată lui Iuliu Maniu: „Dumneavoastră sunteți pentru regimul democratic, parlamentar și pentru o politică externă alături de puterile democrațiilor apusene. Eu sunt pentru regimul intern al statului național totalitar și pentru politica externă alături de puterile axei.”

În ce privește opțiunile imediate ale lui Ion Antonescu se mai poate discuta — deși situația externă a impus prezența lui pe scena politică. Ce îndoieli ne mai rămân însă pe marginea opțiunii lui pentru „regimul intern al statului național totalitar”?

M O declarație care nu este deloc în avantajul său. Orice comentariu cred că este de prisos. Este greu să iei, astăzi, apărarea unei asemenea mentalități. Această mentalitate a condus

la transformarea războiului nostru, după luarea Basarabiei, într-un război ideologic. Acestei concepții îi datorăm pierderi mari de vieți omenești. De aici vine și convingerea Mareșalului că trebuia să-și țină cuvântul dat lui Adolf Hitler. De aici, opacitatea sa politică. Maniu și Brătianu, adică tocmai oamenii pe care nu i-a cooptat la conducerea României, au întrevăzut mai bine decât el viitorul României. Ei însă optaseră de mult pentru regimul democratic parlamentar.

M.C. Cum vedeți acum cauzele celui de-al doilea război mondial?

M La început cauzele acestui război au fost plasate în sfera economică. S-a vorbit despre piețe de desfacere, despre o Germanie care cerea o nouă împărțire a lumii. Părea că așa stau lucrurile. Cu cât au trecut însă anii, a reieșit mai clar, cel puțin din punctul meu de vedere, că războiul a fost un război al ideologiilor și că el a fost provocat anume pentru a scoate comunismul din țarcul unde se zăvorăse și pentru a-l revărsa în toată lumea. Nici nu începuse bine războiul — și, la Teheran, lumea a și fost împărțită, ca și cum războiul n-ar fi urmat să fie altceva decât realizarea pas cu pas a unui scenariu scris mai demult. În fine. Important era să nu câștige nazismul. Nu știu cât de bine au înțeles englezii și americanii că au în Rusia un partener care pune mai puțin preț pe armele decât pe ideologia lui. În anul când Basarabia a fost pierdută, comuniștii de la București erau progermani, întrucât n-aveau voie să încalce directivele de la Kremlin. Paradoxul a fost că, pentru a-și lua înapoi teritoriile ocupate din est, România a fost silită la alianța cu Germania, aceeași pe care o doreau comuniștii când afirmău că poporul-frate german construiește socialismul...

M.C. Sunteți, în continuare, pentru un stat parlamentar?

M Da. În orice caz, nu pentru totalitarism, de orice culoare ar fi el. Totalitarismul nu poate trăi fără ideologie — or, o ideologie nu poate fi pusă în practică și acceptată de toată lumea decât prin folosirea metodelor coercitive. Ideologie fără bici nu se poate. Să nu ții seama de opinia individului este oribil.

Să-l ții pe om numai cu vorbe mari, să-l îndobitocești cu învățarea lor pe dinafară. Dictatura regală a fost, am mai spus-o, un accident constituțional — într-o epocă în care dictaturile se înmulțiseră și nu mai admiteau decât relații de la om la om... Hitler voia să trateze cu un om, iar acesta să nu fie deranjat de Parlament. Tatăl meu n-a mai colaborat cu partidele istorice. Le-a dat deoparte. Ceva mai înainte, Tătărașcu pierduse alegerile... și, cu toate acestea, Regele l-a numit tot pe el prim-ministru, ceea ce era fără precedent. A fost un semn că moravurile politice s-au stricat, că nu mai e un lucru de rușine să încalci o regulă sau alta... Din această cauză, cei doi șefi ai partidelor istorice n-au mai vrut să aibă de-a face cu el, și pe drept cuvânt. Mai grav decât toate era că politica aproape a întregii Europe începuse să practice cinismul.

M.C. În timpul dictaturii regale, totuși s-a ținut seama de opiniile anumitor personalități politice, chiar și de ale acelor care nu au făcut parte din unicul Front al Renașterii Naționale.

M. Un amănunt fără nici o importanță. Important a fost că partidele istorice au fost lovite puternic. Nici Antonescu n-a avut față de ele alt comportament — în plus, el nutrea aceeași convingere despre democrația parlamentară ca și comuniștii, puțin mai târziu. Când citești astăzi ce scrie Antonescu despre partide, când îți dai seama la cât de puțin evalua contribuția lor în dezvoltarea României moderne, parcă citești într-o carte de istorie comunistă. „Ce au făcut partidele istorice în timpul dictaturii regale și în timpul dictaturii lui Antonescu?” întreabă unii. Ce să facă partidele istorice, se poate răspunde oricând, când au avut mâinile legate și, cum spunea Lincoln, după ce au fost lipsite de independență și de puterea lor de inițiativă? Ciudat e că se observă o continuitate în atitudinea ostilă față de partidele istorice. Astăzi se știe că o mare mulțime de liberali și de țărăniști au murit prin închisori și că n-au mai rămas mulți — și totuși, antipatia față de ei, pe care au avut-o comuniștii când i-au exterminat, se simte și astăzi. Nu înțeleg. Partidele lor au fost singurele mari forțe politice care au promovat libertatea opiniei. Pot să afirm că, în momentul când

tatăl meu a renunțat la colaborarea cu ei, în același moment și-a tăiat craca de sub picioare.

M.C. Când Regele Carol al II-lea s-a dispensat de ele, se spune că ele își pierduseră deja puterea și credibilitatea.

M. Nu. Aceasta este o opinie care demonstrează cât de puternice au fost și mai sunt curentele antidemocratice în gândirea politică din ultima jumătate de secol. Ei au deranjat, repet, pentru că aveau opinii și permiteau și altora să aibă opiniile lor. Principiile democratice se apără greu. Părerea mea e că legea politică duce la dictatură, la totalitarism...

M.C. Ați afirmat că principiile democratice se apără greu...

M. Da. Mai ales acum, după ce au fost preluate de comuniști, transformate în cuvinte goale și compromise.

M.C. Despre Partidul Țărănist se spune că nu mai reprezintă pe nimeni, întrucât în România nu mai sunt țărani.

M. Țărani în vechea accepțiune poate că nu mai sunt. Eu sper însă ca țărănimea să se refacă. Poate că rolul acestui partid tocmai acesta este, să ajute la refacerea unei clase pe care comunismul a distrus-o în mod programatic. Dacă vor să fie ascultate, partidele istorice trebuie să se racordeze imediat la realitatea țării și să-și creeze un corp de specialiști în toate domeniile de activitate. Astăzi, adevărata politică ține de priceperea de a ține în mână frânele economiei naționale. Politica nu se face cu vorba.

*

M.C. Cât de reală era prietenia dintre Antonescu și Sănătescu și cât de adevărat este că rolul lui Sănătescu, la Palat, era acela de a vă supraveghea cu strictețe și a-l încunoștința de toate mișcările Majestății Voastre?

M. Cu Sănătescu eram mai puțin apropiat. De altminteri, toți acești militari se cunoșteau bine între ei. Relațiile de cazarmă dau alte rezultate decât relațiile dintre civili, mai sporadice,

mai greu de întreținut. Poate mă înșel, dar n-am simțit supravegherea lui Sănătescu. Alții din preajma noastră făceau acest serviciu Mareșalului. Mulți. Aghiotanții. La un moment dat chiar comandantul batalionului de gardă. Majoritatea ofițerilor care au fost aduși la Palat erau ofițeri de cavalerie.

M.C. De ce neapărat cavaleriști?

M Poate pentru că Antonescu însuși era cavalerist. În fine. Pe generalul Lazăr l-a îndepărtat de lângă mine pentru că era prea direct. Pe Vergotti, pentru că ne atașaserăm mai mult de el.

M.C. Pentru siguranța Majestății Voastre a făcut-o, probabil.

M Nu. Noi știam bine dincotro vin primejdiile la Palat. Mie nu-mi plăceau vorbele prea multe, bârfele mă oboseau. Mai probabil e că a vrut să ne izoleze. Atribuțiile lui erau prea multe. După abdicarea Regelui Carol al II-lea, preluase de la acesta aproape toate prerogativele, așa că în orice clipă aș fi putut să încalc teritoriul responsabilităților lui. Oricum, la Palat, nu erau aleși întotdeauna oameni de bună-credință. Cu voie sau fără voie. După 1944, mi-am dat seama că anumite știri ajungeau în mâinile comuniștilor. Îmi era imposibil să înțeleg de unde le au — erau lucruri pe care le discutam cu foarte puțini oameni. S-a făcut, bineînțeles, anchetă. Concluzia a fost că fiul unui ofițer din apropierea noastră transmitea comuniștilor tot ce auzea de la tatăl său. Ofițerul a fost scos din atribuțiile lui de la Palat.

M.C. Vi-l aduceți aminte?

M Nu. În schimb, îmi aduc aminte bine de șeful Casei militare, Codreanu. El făcea rapoarte în scris către Antonescu. Mi s-au adus și le-am citit. Spunea lucruri urâte despre Styrcea, care pe atunci era mareșalul Palatului, și despre alții — numai afirmații alese, parcă, să-i facă plăcere Mareșalului și să-i confirme ciudatele bănuieli. De fapt, el voia să-l scoată pe Styrcea de lângă mine, să-l trimită pe front. L-am ținut cu greu în apropierea noastră. Când am văzut despre ce e vorba, am

pus această rezoluție pe raport: „În consecință, colonelul Codreanu nu mai poate să rămână șef al Casei militare.” Antonescu s-a supărat, dar a trebuit să înțeleagă că nu mai pot ține în funcție un om despre care am aflat că face asemenea neplăcute servicii. Și acum mă mir că am putut să-l țin, totuși, pe Udriski, pilotul Casei regale, pentru că nici el nu-i plăcea Mareșalului. Ca să-l oblige să se îndepărteze de Palat, i-a cerut să divorțeze, sub cuvânt că soția lui era evreică. Udriski a refuzat categoric. Mă rog, mult mai târziu a divorțat, dar din cu totul alte cauze.

M.C. Mareșalul era bine informat.

M Probabil în chestiuni militare. Deși nu știu cărui dictator îi place să i se spună adevărul, cei mai mulți influențează prin simpla lor prezență conținutul informațiilor, le denaturează până la a le face convenabile. În fine. Sper că în chestiuni militare era bine informat. Dar în chestiuni de viață politică nu, cel puțin de la un moment dat în colo, nu. Faptul că l-a admonestat pe generalul Iacobici, care socotea războiul nostru încheiat o dată cu reintegrarea Basarabiei, arată clar că nu era informat despre curentul de opinie care domina conștiința publică. Pentru că nu pot să cred că a continuat războiul știind exact care este opinia adevărată a majorității românilor.

M.C. Într-o scrisoare către Tătăărăscu, Mareșalul afirma că la 6 septembrie 1940 a luat „răspunderea neamului românesc”. Și precizează: „fără partid, fără organizațiuni”. E mult. Nouă, astăzi, când știm ce înseamnă ca o țară să fie condusă de un singur om, de o singură opinie, când știm că românul, deși îndură, nu acceptă în inima lui să fie luat cu grămada și nici să asculte cu entuziasm ceea ce nu pricepe, acum nouă asta ni se pare prea mult. Presupunând că afirmația este sinceră și că Antonescu a preluat pe umerii săi toate responsabilitățile, n-a înțeles, cred, că nici o cariatidă nu este destul de rezistentă pentru a susține singură apăsarea unor asemenea greutăți. El a crezut că poate fi o asemenea cariatidă și chiar în această credință, mereu contrazisă de realitate,

a constat punctul de forță al tragediei sale. El a privit cu dispreț la democrațiile europene. Era pentru dictatură. Mai mult: considera dictatura singura modalitate de a pune popoarele de acord cu propria lor nevoie de bine, de frumos, de adevăr. Mai mult: când împrejurările îl obligă să se justifice, el vorbește despre „unii” care „speră în revenirea la vechile sisteme” politice, mai pe înțeles, la democrație — ceea ce înseamnă că, pentru el, dictatura nu era un instrument de a conduce impus de necesitățile războiului și, prin urmare, trecător, și o cale de urmat în viitor. Oricât de înțeleghători am fi, cel ce ia contact astăzi cu opinia Mareșalului despre popoare nu îmi închipui că o va accepta cu inima ușoară.

Cum priviți astăzi democrațiile europene dintre cele două războaie mondiale? Ce element nociv intra în compoziția lor, de vreme ce au sucombat în brațele dictatorilor?

M O democrație nu intră în criză oricum. Când este atacată din interior, ea nu poate fi atacată decât dintr-o singură direcție: din prescripția ei, pe care trebuie să și-o respecte, pentru tolerarea tuturor opiniilor politice. Această virtute a democrației poate deveni o slăbiciune care uneori se întoarce asupra ei. Comuniștii, naziștii au fost lăsați să-și desfășoare activitatea în numele dreptului omului la opinie, la întrunire etc. Naziștii au fost tolerați. Când au luat puterea, au desființat partidele. Antonescu era un dictator. El însă nu semăna cu ceilalți dictatori europeni, Hitler, Mussolini, instigatori la crimă, actori periculoși în cel mai bun caz. El ar fi vrut să semene mai degrabă cu dictatorii Romei antice, sobru, sever, salvator al virtuților, dușman al risipei și al frivolității. Dictatura lui s-a născut din alte necesități. Românii nu aveau nevoie de o ordine cu biciul. Dictatura lui Antonescu prelungea o dictatură care se instaurase drept răspuns la pregătirea Europei într-un mare teatru de război. El a preluat-o de la Carol al II-lea și a desăvârșit-o. Întâmplarea a făcut ca momentul istoric să-și găsească omul. Antonescu n-a fost un dictator de nevoie, de conjunctură. Vocea lui, modul lui de a gândi, convingerile lui l-au făcut dictator. Și poate niciodată ca în timpul războiului, Antonescu n-a

avut mai multă nevoie de o colaborare cu mințile civile! El era un om de război. Ce să afle de la oamenii lui de război decât propria lui părere? Cred că prezența celor ce i se împotriveau îl deprima. Ca să-și poată duce până la capăt proiectul, care în bună parte ne-a rămas ascuns, el avea nevoie de adeziunea oamenilor. Și a avut-o, în forme nu știu cât de sincere și de spontane, dar știu că se primeau scrisori și felicitări de la oameni și de la felurite instituții care îl asigurau că politica lui este cea mai bună.

M.C. Orice adeziune publică la politica cuiva, nouă, celor de azi, ni se pare suspectă. Pe temeiul acelor scrisori și felicitări, probabil, își invita adversarii politici să-i ia locul și să conducă ei țara, dar numai după ce vor ieși în stradă ca să ceară asentimentul mulțimilor. În acest timp, Brătianu îi atrăgea atenția: „Trebuie neapărat ca dumneavoastră, care de trei ani cooperați cu Germania, să le arătați (germanilor) că până acum ați făcut prea mult și că ați sacrificat prea mulți luptători.” Cu câțiva ani înainte, în chip profetic, Maniu îi spusese: „Nu este admisibil să ne prezentăm ca agresori față de Rusia, astăzi aliata Angliei, probabil învingătoare, pentru alt obiectiv decât Bucovina sau Barasabia, în tovărășia de arme cu Ungaria și cu Axa care ne-au rupt printr-un act arbitrar, neratificat de nimeni, o parte importantă a țării noastre, vătămându-ne teritoriul, mândria și onoarea noastră națională.” Ca să continue: „Nu avem nici un soldat român de sacrificat pentru scopuri străine.”

M Cine l-a cunoscut bine pe Antonescu poate să spună că a fost chibzuit și că spiritul de aventură era departe de el. Dacă nu a fost un aventurier și a continuat războiul chiar și după avertismentele unor minți înzestrate cu clarviziune politică, este clar că n-a făcut-o numai pentru că și-a dat cuvântul de onoare față de Hitler, ci și dintr-un motiv care, deocamdată, rămâne să fie cercetat. El, oricum, nu l-a destăinuit nimănui.

M.C. S-a vorbit mult, dar mereu imprecis, despre moartea lui Antonescu.

M E firesc. Atunci când moare cineva se caută vinovatul. Aici e un prag al posibilităților noastre de a accepta realitatea. Noi vorbim despre destin, lăudăm felul uimitor în care se înlănțuiesc faptele și întâmplările unor vieți omenesti, și tot noi am vrea, de atâtea ori, ca lucrurile să se fi petrecut după voința noastră de acum, nu după voința împrejurărilor de altădată...

M. C. Mareșalul n-a cerut grațierea.

M Nu. Nu a cerut grațierea, conform caracterului său inflexibil. Grațierea a cerut-o avocatul lui. Am încercat tot ce se putea încerca să-i scot din mâinile comuniștilor atât pe el, cât și pe Mihai Antonescu. Pentru ceilalți s-a admis comutarea pedepsei, pentru ei n-a fost chip.

M. C. Cu cine ați stat de vorbă în chestiunea grațierii?

M Cu Pătrășcanu și Groza. Insistențele mele au fost zadarnice. Ei erau sub influența sovieticilor, aveau de dus la îndeplinire o hotărâre. N-au cedat la nici un argument. Am convins-o intimă că Pătrășcanu nu s-a opus grațierii cu inima ușoară. Decizia fusese luată încă înainte de aducerea Mareșalului la București. Și acum, unii vor să spună că eu l-am omorât! Că Mareșalul a cerut grațierea. N-a cerut-o! Nici dacă ar fi știut că o va obține, n-ar fi cerut-o. Și dacă i s-ar fi acordat, ar fi refuzat-o. Numai cine nu l-a cunoscut, sau l-a cunoscut în felul subalternului care n-are discernământ când își admiră șeful, poate să creadă altceva.

M. C. De ce l-au ținut atâta timp în Rusia?

M A fost o capcană a comuniștilor. L-au ținut un an și jumătate în detenție, departe de țară. Între timp, la noi, din cauza activității comuniștilor, viața socială, politică, economică s-a deteriorat. Populația a început să-și dea seama de diferența dintre felul de viață din timpul războiului, din timpul lui Antonescu, și felul de viață de acum, din timp de pace. Diferența era vizibilă și în avantajul Mareșalului, cel puțin din punctul de vedere al poporului, numai că poporul nu s-a lăsat înșelat, și-a dat seama cu o extraordinară perspicacitate unde este

adevărul și cine este autorul dezastrului economic, și a început să manifesteze împotriva comuniștilor. Aducându-l în țară atât de târziu, urma să fiu pus încă o dată într-o situație dificilă. Dacă îl grațiam, Moscova și comuniștii din România, susținuți de armata sovietică, m-ar fi acuzat de nazism; dacă nu l-aș fi grațiat, ar fi impus opinia că nu sunt patriot. Oricum ai fi procedat, pe oriunde ai fi luat-o, ar fi fost dezavantajos.

M. C. Provocarea unor asemenea situații este o specialitate comunistă. Dar ea dovedește o gândire josnică, un produs de cazarmă perpetuă.

Cum ați mai spus, românii totuși nu s-au lăsat înșelați. Manifestările antiregaliste, dacă au fost, n-au venit din partea celor care nu erau de acord cu asasinarea lui Antonescu, dimpotrivă!

M Da, e curios că aceste critici, referitoare la relația mea cu Antonescu, n-au venit atunci, ci mult mai târziu și de la oameni care n-au participat direct la evenimente, fie că erau afară, fie că fugiseră de curând sau, pur și simplu, nu aveau ce să caute pe atunci în jocul politic. După ce am plecat au început să vorbească. Pentru mine e limpede că Antonescu a știut ce face refuzând grațierea.

M. C. Acolo, la Moscova, Antonescu a avut întrevederi importante! Ce știți despre posibilitatea unor dialoguri între el și capetele politice de la Kremlin? Asta, firește, dacă luăm în considerație faptul că oameni de talia lui sunt priviți, înainte de toate, ca depozitari ai unor informații prețioase...

M E posibil... Dar noi, românii, n-am aflat nimic. Cât se știe despre felul cum au petrecut acești ani prizonierii Moscovei este nesemnificativ.

M. C. Cum s-a desfășurat procesul, după opinia Majestății Voastre?

M A fost un simulacru de proces, o mascaradă. Am declarat asta și în alte împrejurări. Antonescu s-a comportat cu dem-

nitătea care îl caracteriza, ca un om care-și cunoaște prețul. La proces, Maniu a afirmat că nu l-a tratat niciodată ca pe un dușman, ci ca pe un adversar.

M.C. E o distincție care ține de vremuri și de moravuri mai bune decât cele pe care le cunosc generațiile care s-au afirmat după război. În comunism, un adversar este implicit și un dușman care trebuie lichidat.

M. E o diferență între lupta de idei într-o societate care cunoaște și respectă legile disputei și antropofagia comunistă. Faptul că Maniu a caracterizat astfel relația lui cu Antonescu a impresionat pe toată lumea, dar comuniștii n-au înțeles precizarea lui; n-au înțeles nici măcar de ce, atunci când a ieșit din sala procesului, i-a dat mâna. L-au criticat. Ce-ar fi trebuit să facă Maniu în situația asta? Să-și înfunde adversarul? Să-i adreseze vorbe grele? Să-i întoarcă spatele în loc să-și ia rămas-bun de la el?

M.C. Despre moartea lui Antonescu circulă mai multe variante. Care este cea pe care o cunoaște Majestatea Voastră?

M. Dacă procesul a fost o mascaradă, de ce momentul execuției n-ar fi fost grotesc... Comuniștii n-au îndrăznit să formeze un pluton de execuție din cadrele armatei, pentru că s-au temut că armata nu se va supune ordinului de a trage în comandantul ei recunoscut. Au adus niște politrucii, pe ei i-au pus să tragă, niște nepricepuți, care au tras și doar l-au rănit. Antonescu a căzut în genunchi și le-a strigat de jos: „Nici nu sunteți în stare să trageți cum trebuie!” Și atunci, l-au lichidat cu o rafală. Așa se spune.

Aș vrea să citesc o carte de istorie care să nu treacă peste nici un moment important al vieții politice și sociale românești din momentul intrării României în război, până la instalarea ilegală a regimului așa-zis democrat. O carte plină cu documente, și nu cu interpretări mai mult sau mai puțin partizane. Cei care se străduiesc să-l reabiliteze pe Antonescu fac o singură greșală: că vor să-l reabiliteze, nu să se țină de adevăr, și,

cum se spune, vrând să-l scoată basma curată, mai mult îl pângăresc. Dacă s-ar ocupa de faptele lui și s-ar mulțumi să le descrie, personalitatea lui ar ieși mai bine în relief. Antonescu aparține istoriei și faptelor lui nu le poți da interpretări care să-l discolpe sau, dimpotrivă, să-l acopere de vini. Istoria nu se ocupă de așa ceva. Antonescu, așa cum a fost, rămâne un mare personaj. Așa cum ar trebui să fie ca să satisfacă părerea despre măreție a unei istorii improvizate, nu mai e decât un om obișnuit care a vrut să-și depășească condiția și nu s-a dat înapoi, pentru asta, de la nimic. Da, a mers cu nemții pentru că după părerea lui altminteri nu se putea — și pentru că istoria ne aruncase pe un făgaș potrivnic nouă. Nu înțeleg de ce trebuie să reiasă că n-a fost filogerman?! Așa stau lucrurile: a fost filogerman. A socotit că prin dictatură poată să scoată țara la liman. Ce e în asta bine sau rău? Istoricul trebuie să spună adevărul și să interpreteze mai puțin acolo unde nu mai e loc de nici o interpretare. N-am fost de opinie să trecem dincolo de Nistru, nici eu, nici capii partidelor istorice. E un adevăr. E un adevăr și faptul că, din cauza propriilor convingeri, Antonescu ar fi vrut să meargă cu Germania până la obținerea unei victorii asupra Aliaților. O istorie făcută din presupuneri poate e mai frumoasă, dar nu mai este una adevărată. Ea seamănă cu o poveste. Ca și în chestiunea lui 23 august. Cel care a făcut ca puhoiul rusesc să dea peste margine a fost Hitler. El l-a scos din matca lui. Un istoric trebuie să gândească pe bază de documente. Cum adică l-am predat eu rușilor pe Antonescu? Asta nici măcar presupunere nu mai e. E o minciună prostescă, pentru că poate fi controlat oricând.

M.C. Da, dar cum spuneți, oamenii pregetă să controleze; n-au pentru asta nici timp, nici dispoziție. O calomnie administrată la timp face de multe ori cât toate documentele lumii la un loc.

*

M.C. Mihai Antonescu a fost ministru de Externe în timpul războiului. Mulți nu l-au iubit și destui nu l-au apreciat. El este o figură contradictorie a istoriei noastre.

tre, despre care cred că ar trebui să se vorbească mai clar. Memorialiștii îl judecă după felul cum au fost tratați de el. Majestatea Voastră ce opinie v-ați rezervat despre el?

M. La început, Mihai Antonescu a fost alături de cei care au promovat legăturile cu Germania. După trecerea armatei române dincolo de Nistru, atitudinea lui s-a modificat. Spirit lucid, bun cunoscător al firii oamenilor și al istoriei, el a înțeles că Germania va pierde — și dacă nu putea să scoată țara din război, cel puțin dădea de înțeles că nu mai este de acord cu a continua războiul pe teritoriu străin. Între el și Mareșal au fost din această cauză momente de tensiune: pentru că pe față susținea continuarea războiului, vrând în același timp să se știe că el personal este împotriva lui. Prin Fred Nanu, Mihai Antonescu o contactase pe ambasadoarea sovietică la Stockholm, doamna Kollontay... Aceste legături n-au rodit pentru că au fost lipsite de fermitatea necesară; el se împiedica la fiecare pas de atitudinea inflexibilă a Mareșalului. Degeaba se spune că Mareșalul ar fi avut o soluție mai bună pentru ieșirea României din război. N-a avut-o. Și pe urmă, dacă ar fi vrut cu adevărat să părăsească Axa, la 23 august ar fi acceptat propunerea noastră de colaborare. Țara era mai presus și de el, și de grupul nostru. Atunci ar fi avut posibilitatea să ne comunice soluția lui sau s-o accepte pe a noastră. N-a vrut dialog, pentru că în afară de soluția lui, aceea de a merge până în pânzele albe cu nemții, n-a avut o alta cu care s-o înlocuiască. Între a vorbi cu rușii, așa cum ne-o impuneau ceilalți Aliați, și a-și ține cuvântul față de Hitler, Antonescu alesese această a doua atitudine. După Stalingrad, și-a dat seama că Germania s-ar putea să piardă, dar a sperat — și speranța lui se justifică din punctul său de vedere — că asta nu se va întâmpla. Și pe urmă, el știa că nimeni nu va trata cu el în eventualitatea continuării războiului cu altă direcție — nimeni nu tratează cu un om care a pierdut, asta e lege. În calitatea noastră de aliați, noi pierduserăm. După căderea lui Antonescu, Hitler a căutat în România un om cu care să se pună de acord și prin care să-și ia aliată armata română. Nu l-a găsit. Asta trebuie să dea de gândit tu-

turor celor ce afirmă că România ar fi trebuit să-și asume sacrificiile pe care le cerea continuarea războiului.

M.C. Ostilitățile au încetat înainte de semnarea Armistițiului...

M. Da.

M.C. Criticii actului de la 23 august 1944 au găsit în acest fapt un cap de acuzare...

M. Da, este un cap de acuzare, dar cu totul illogic. Încetarea ostilităților a fost prima noastră dovadă că vrem într-adevăr armistițiu. Ce-ar fi trebuit să facem? Să spunem că vrem să ne retragem din Axă și, în exact același timp, să continuăm războiul? E un nonsens. Se vorbește câteodată despre acest armistițiu ca de niște oameni care vor să pună carul înaintea boilor. Noi trebuia să arătăm că suntem dispuși realmente să ieșim din război.

Că după încetarea ostilităților rușii nu s-au purtat ca niște adevărați ostași, asta intră într-o altă judecată a lucrurilor. Ceea ce trebuie să se știe astăzi este că nouă, celor din Răsărit, ni se rezervase rolul de cobai într-un experiment de un cinism care întrece închipuirea omenească.

M.C. Unii s-au supărat că situația din România a fost comparată cu lagărele de concentrare naziste, ca și când comparația aceasta ar fi fost destinată să minimalizeze suferințele celor de la Auschwitz sau Buchenwald. Nici gând de așa ceva. Dar suferințele celor de la Canal, de la Aiud și așa mai departe? Au fost ele ușoare? Cei ce le-au organizat și supravegheat n-au avut mai puțin în vedere exterminarea a tot ceea ce ar fi putut să însemne cuget și opoziție? Sigur, la noi n-au fost intentate procese schingiuitorilor profesioniști, nenumărați, din lagărele de muncă și din închisori; nu au apărut nicăieri, în nici o publicație oficială, numele tuturor celor care, de la director de închisoare până la gardian, au torturat și ucis ființă omenească; întârzie procesele ucigașilor și ale

celor ce i-au asmuțit și le-au permis să-l preschimbe pe om în materia unui experiment al cărui scop era, parcă, testarea capacității lui de rezistență trupească și sufletească. Dar dacă procesele acestea au întârziat să se organizeze, și probabil că nu se vor mai organiza niciodată, dacă prigonitorii și ucigașii elitei românești trăiesc astăzi destul de bine, la pensie sau așteptând să iasă la pensie, asta nu înseamnă că suferințele noastre și pierderile noastre sunt mai puține sau mai ușor de recuperat. Profesioniștii crimei naziste au fost dați în urmărire și au fost urmăriți până în pânzele albe. Întrucât crima împotriva umanității este imprescriptibilă. Nu vă rog să-mi spuneți care este părerea Majestății Voastre despre ușoara trecere cu vederea a crimelor comuniste, îndrăznesc însă să afirm că pentru sângele pe care românii l-au vărsat după cel de-al doilea război mondial n-a plătit nimeni și astfel s-ar putea ca sângele acesta să nu-și afle adevăratul preț. Vă rog să treceți cu vederea această divagație.

Cum a fost privită de țările occidentale sovietizarea popoarelor din estul Europei?

M Cu liniște. Unii spuneau că visul de aur al omenirii e comunismul și că în răsăritul Europei acest vis de aur e pe cale să fie atins. Dar nu voiau să se întrebe de ce fug de acest vis mii și mii de oameni și de ce exodul nu se face niciodată în sens invers, de ce ei înșiși n-au nici o curiozitate să verifice dacă credința lor despre comunism este totuna cu ceea ce a făcut comunismul în mod practic cu omul...

M. C. Probabil că această credință le dădea liniștea necesară unei sieste normale.

M Probabil. Nu este ușor să știi că, la numai câțiva kilometri dincolo de granițele țării tale, după un război și așa distrugător, se desfășoară ceva asemănător cu un război civil. În România, eu pot să depun această mărturie, comunismul n-a fost impus ușor. N-a fost un război civil pe față, zgomotos, ci unul ascuns, iar sângele a curs în locuri dosnice. Omului întâi

i s-a astupat gura și pe urmă i s-a luat viața. Un procedeu la scară națională. Într-adevăr, e păcat că toate aceste lucruri le discutăm doar noi, între noi, și n-au ajuns la cunoștința întregii Europe.

M. C. Care vi se pare momentul cel mai important din desfășurarea celui de-al doilea război mondial?

M Cred că mai important decât însăși bătălia pentru Stalin-grad, unde se spune că soarta războiului a fost pecetluită, a fost momentul când Churchill a pus pe hârtie procentele care stabileau câtă influență vor avea rușii și câtă Aliații în țările est-europene. Churchill le-ar fi scris pe o hârtie oarecare, Stalin s-ar fi uitat la ele lung și ar fi dat din cap în semn de aprobare, cu un zâmbet șiret pe față, iar Churchill ar fi spus: „S-o luăm încet, pentru că trebuie să-l conving și pe Roosevelt...” Asta am citit-o în memoriile unui general, pe atunci Șeful Statului-Major Englez. Nu-mi mai aduc aminte numele lui.

M. C. Dacă scena aceasta, despre care am auzit atâtea, nu ține de mitologia celui de-al doilea război mondial, atunci cu siguranță că Churchill „a luat-o ușor” și a izbutit să-l convingă pe Roosevelt. Ce n-am aflat noi până acum este cauza ultimă a acestui efort... Oricum, dacă așa stau lucrurile, Anglia și America au datorii față de noi cu mult mai mari decât am fost siliți să dăm noi sovieticilor drept despăgubiri de război — și asta, fără să punem la socoteală pierderile materiale, ci numai pierderile, după încheierea păcii, în oameni, în închisori, în lagăre, în fața plutoanelor de execuție.

Am omis să vă întreb cum au fost primite primele noastre victorii în lupta pentru Basarabia și Bucovina?

M Toată suflarea românească a fost fericită să știe că aceste locuri s-au reîntors în întregul țării. Încet, încet, entuziasmul s-a răcit. Oamenii se gândeau din ce în ce mai mult la primejdiile războiului pe teritoriu străin. În ce privește administrația românească, mă tem că ea n-a făcut tot ceea ce s-ar fi cuvenit pentru propria consolidare. Dacă la București dictatura începuse

să fie înțeleasă ca o convenție, nu în același fel a fost ea înțeleasă într-o Basarabie care suportase dictatura sovietică. Am convingerea că, tocmai în teritoriul recucerit, administrația românească ar fi trebuit să renunțe la comportamentul dictatorial. În fine. Am fost la Chișinău și în alte orașe ale Basarabiei eliberate și mi-am dat seama că populația își primise eliberatorii cu brațele deschise și fericită.

DICTATURA COMUNISTĂ ȘI OCCIDENTUL

M. C. După 1947, ce eveniment politic v-a atras atenția în mod special și v-a dat speranța că în România lucrurile vor intra în făgașul lor propriu?

M. Din păcate, aceste evenimente au fost puține. Prin 1948, 1949 nu-mi închipuiam că indiferența față de România este de fapt începutul unei epoci cumplite — și așteptam cu bună-credință, dar și cu multă naivitate, să reintrăm în normal. Când ne-am dat seama că țările din Europa au pornit-o unele într-o direcție necunoscută, iar celelalte intră într-un întuneric la adăpostul căruia se săvârșea crima, crima cea mai urâtă din istoria umanității, a fost prea târziu. Prin 1953, speranțele noastre au reînviat. La fel prin 1956. Pe urmă ce ne-a fost dat să înțelegem? Că politicienii din Occident n-au vrut să-l supere pe Stalin și că nu vor să-i supere nici pe conducătorii de la București, de la Sofia, de la Praga, de la Varșovia etc. Când Occidentul a intrat în relații economice cu țările socialiste, nimeni nu s-a gândit la binele populațiilor de aici, la copiii subnutriți, la muncitorii care lucrau în condiții subumane, la bătrânii deznădăjduți. Relațiile acestea, cu totul vinovate, au salvat de la prăbușire sistemul comunist, l-au ajutat să supraviețuiască. Când americanii le-au trimis comisii economice și delegați de tot felul, comandanții de închisori își băteau joc de cei închiși spunându-le: „Vedeți, voi ați vrut să vină americanii. Într-adevăr, au venit, dar n-au venit la voi, ca să vă scape, au venit la noi.”

Asta a demoralizat și mai mult pe oamenii de bună-credință din țările socialiste.

M.C. Da, au venit americanii, dar nu la cei în suferință. Au venit și francezii, și englezii, dar în casele de oaspeți ale comuniștilor. Le-au primit copiii în școli. Acum ce se mai poate face?

M. Se poate, și încă mult. Occidentul nu trebuie să obosească ajutând România. Spun asta, pentru că acum dă semn de oboseală. Trebuie să insiste, să nu se sperie de atmosfera apăsătoare și de dezordinea din țară, doar nimeni nu se așteaptă ca după prăbușirea unui regim a doua zi să fie liniște și stabilitate. Occidentul însuși trebuie să ajute efectiv la stabilizarea soluului politic de la București. Spun unii că țările libere trebuie să muncească pentru reșezarea relațiilor social-politice în România cam tot atâta timp cât au colaborat cu asupritorii ei. Nu e rău zis. Temerile de acum față de instabilitatea noastră politică s-ar justifica doar dacă abia acum s-ar pune pentru prima oară problema unor relații posibile cu România.

M.C. Cred că foștii Aliați ar trebui să găsească modalitatea de-a repara eroarea pe care au săvârșit-o despărțind problema monarhiei de problema românilor.

M. Fără îndoială. Ce am remarcat înainte de orice în toți anii aceștia a fost nu lipsa de înțelegere a problemei românești, ci lipsa dorinței de-a o înțelege. Unii spuneau: „Vorbiți astfel despre politica din România pentru că la mijloc e problema dumneavoastră personală, pentru că nu mai sunteți regele țării.” Lucruri de felul acesta, din subsolurile gândirii politice, dovedind că pentru unii era de neconceput legătura dintre mine și România. Poate că asta n-ar fi atât de grav, dar să nu se înțeleagă ce s-a petrecut cu țara după plecarea mea, asta e strigător la cer! Au optat oare românii pentru comunism, pentru ca să se poată afirma că prezența mea în țară era un anacronism? Chiar și unora din membrii familiei noastre, care în relații de viață erau cu noi atât de calzi, trăind în Vest, adoptând mentalitatea de aici, le venea greu să înțeleagă exact că situația mea reflectă cum nu se poate mai bine dezastrul din țară. Țin minte că, la un moment dat, Gheorghiu-Dej a dat ceva lest, ca să spun așa, a mai slăbit puțin strânsoarea și românii au răsuflet

ceva mai ușurați. Cu ocazia unei vânători, una dintre rude mi-a spus: „Nu ești mulțumit pentru că, în fine, e ceva mai multă libertate în țară.”

M.C. Cine a afirmat grozăvia asta?

M. Unul dintre verii noștri, n-are rost să-i spun acum pe nume. Și atunci i-am răspuns: „Puțin mai multă libertate, asta nu ne interesează. Libertatea e una. Ea ori este, ori nu este. Asta e ca și cum ai duce pe cineva cu zăhărelul, cum se zice, ca să-i dai mai bine în cap.” S-a uitat la mine lung. N-a înțeles, cred, nimic.

M.C. Și un copil de doisprezece ani din România ar fi știut să rezume mai bine adevăratele țeluri ale comunismului decât toți filozofii din Occident care n-au știut cum să-și facă profesia mai rentabilă cochetând cu Marx.

M. Vărul meu făcea parte din categoria oamenilor care nu au putere de decizie, așa că părerea lui m-a jignit mai puțin. Însă ca el gândeau și cei care ar fi avut ceva de spus în politica internațională. Ceea ce era de-a dreptul exasperant.

M.C. Numiți una din cauzele pentru care dovezile de suferință ale românilor n-au fost luate în seamă.

M. Atmosfera generală față de locuitorii care au căzut sub influența sovietică a fost determinată de însăși atitudinea multor oameni influenți, în timpul desfășurării războiului, față de nazism. Vestul a avut mulți colaboratori cu doctrina lui Hitler, pe față sau în ascuns. Colaboratori sau simpatizanți. Cum s-a isprăvit războiul, cei care au putut să-și facă ascunse urmele au sărit imediat de gâtul comuniștilor, le-au îmbrățișat cauza. Mulți i-au iubit. Și unii, și alții au făcut posibil experimentul comunist în țările din Est.

M.C. Poeții din România îl cântau pe Stalin de nevoie; uneori, tot de nevoie, cei mai puțin cinici ajungeau să creadă și ei că Stalin e bun și drept ca însuși Dumnezeu. Asta e o chestiune care în România nu se va discuta niciodată de ajuns. Dar Franța a avut poeți care au lăudat

carnetul roșu de partid, a avut cântăreți, filozofi. Spuneau: „La voi e bine, e comunism, e ceea ce dorim și noi să se întâmple în țările noastre.” La noi erau Canalul, închisorile cu program de exterminare, la noi era lupta de clasă care se măsoara după numărul celor vârați în temniță și după numărul mormintelor. Lipsa de înțelegere a aproapelui îți închide inima. Și totuși, noi trebuie să fim mai buni, să iertăm celor care, de pe margine, ne-au încurajat, cu sau fără voia lor, prigonitorii. Noi trebuie să uităm că la fel de penibili ni se arătau și optimiștii roșii din Vest, și torționarii din Est, și că între ei oamenii și-au pierdut viața fără nici o altă nădejde decât la bunul Dumnezeu...

M Odată, un mare industriaș englez mi-a spus că a insistat să facă un tur prin Leningrad și apoi prin Rusia cu Rolls-Royce-ul său. De ce? l-am întrebat eu, închipuindu-mi că Rolls-ul e o mașină rezistentă și că până atunci avusese timp să fie testată, nu mai avea nevoie de încă o probă de rezistență. Zice: „Ca să arătăm rușilor ce fel de mașini avem noi în Anglia și ce bine o ducem...” Mi s-a făcut rușine auzind această explicație. Dar explicația lui cuprindea în foarte puține cuvinte cam tot ce a făcut opoziția occidentală pentru țările din Est. Cum a procedat industriașul din Vest, așa ar fi procedat și un copil care a obținut o jucărie și o arată săracului care n-o are. Numai o mentalitate naivă măsoară binele după numărul bunurilor materiale. În timp ce industriașul arăta rușilor ce grozavă mașină e Rolls-ul lui, în lagărele de acolo mureau oameni. Noi trăiam pe pielea și în sufletele noastre urmările ideologiei comuniste, și în Europa de Vest ideologia comunistă era ridicată la rang de filozofie, ajunsese subiectul conversațiilor de salon. „E viabilă învățătura lui Marx?” „Se mai poate ajusta și de unde, ca s-o punem de acord cu libertatea occidentală?” Pentru noi această stare de lucruri ajunsese la un moment dat apăsătoare. Am avut dificultăți chiar și cu fiicele noastre...

Erau în Anglia, la școală — și se izbeau de această mentalitate; a fost nevoie să le explicăm noi ce înseamnă de fapt comunismul. Pentru ele a însemnat o traumă faptul că despre monarhia

din România se vorbea în Vest ca într-o lecție a unui profesor de istorie de la București, obligat să spună ceea ce nu gândește. Școala le-a dezinformat, nu le-a arătat adevărul curat despre lumea comunistă. În fine. Din fericire, asta n-a durat mult. Veneau acasă și, după felul cum vorbeau, ne dădeam seama care este opinia Occidentului față de comunism: toleranță, simpatie, adeziune.

Așa se explică de ce unii par să aibă motive serioase când afirmă că vreme de patruzeci de ani n-am făcut pentru România nimic. Aici, în Vest, orice acțiune, oricât de importantă, se afunda ca într-un hău fără fund. Nu tot așa se întâmpla cu faptele de opoziție din țară? Le lua cineva în discuție? Doar în ultima vreme — dar până atunci, câtă deznădejde... Ici și colo găseai pe cineva dispus să te asculte, dar acela n-avea putere, părerea lui nu avea greutate. Cei care ar fi avut un cuvânt de spus evitau întâlnirile cu oamenii din Răsărit. Adevărul i-ar fi stingerit.

M. C. Probabil că erau angajați în acțiuni mult mai importante. Adevărul însă este al tuturor, nu știu la ce le-ar fi folosit să nu-l ia în seamă când el le aparținea în egală măsură. Când l-au descoperit, a fost prea târziu. Este exact ca în povestea *Berenice* a lui E. A. Poe, în care ni se istorisește cum un om se lasă absorbit de studiul său până la uitarea de sine, în timp ce logodnica lui, tânără și frumoasă, îmbătrânește până la a deveni o ruină. În momentul când Occidentul a ridicat ochii asupra noastră, ca și personajul lui E. A. Poe asupra Berenicei, au dat de spectacolul dezastrului. Dezastrul din Răsărit aparține însă efectiv și Apusului, așa cum tragedia Berenicei este și a studiosului ei logodnic. Sigur, acum românii sunt obosiți, bolnavi, urâți, poate și cu mintea tulbură din pricina suferințelor, dar n-am vrea să ni se scoată o vină din faptul că am ajuns astfel.

Răsăritul nu este altceva decât logodnica Apusului.

Recent, la Moscova, oamenii au demonstrat cu fotografia ultimului țar. Cum explicați acest fenomen?

M Eu cred că în sufletul oamenilor rămâne ceva atașat mereu de vechile lui credințe și valori. Dacă acum în Rusia și pe

pământ stăpânit de ea e puțin mai multă libertate decât în vremea lui Brejnev, lumea reacționează, scoate din ea ce e mai adânc, mai specific, mai adevărat. Ultimul țar și ceilalți țari ruși, despre care se știa că sunt despotici, sunt niște liberali față de secretarii partidului bolșevic de la începutul puterii sovietice și până acum câțiva ani! Cu ceilalți țari se mai putea discuta; pe deasupra, ei și trebuiau să demonstreze că au o oarecare teamă față de Dumnezeu. Dar cu Stalin cine să discute? Cu Brejnev? Prin ei, absolutismul și-a atins expresia cea mai convingătoare.

Repet, țarii au fost față de Stalin niște despoți luminați, înconjurați de sftnici care se comportau cu poporul mai bine sau mai rău, dar nu ca și cu o turmă de răufăcători cu care trebuie să umpli Siberia. Când cineva ajungea în Duma, el avea un cuvânt greu de spus, părerea lui conta, putea să influențeze destinul oamenilor. Când, în regimurile comuniste, cineva ajunge în Comitetul Central sau în guvern, asta nu-i folosește decât lui. Nu cuvântul, ci tăcerea lui contează.

M. C. Care ar fi cuvântul de ordine al Majestății Voastre?

M. Adevărul. Doar adevărul ne poate elibera. Din cauză că adevărul este adesea incomod, nu avem curajul să umblăm după el. Sigur, el este incomod, dar după ce ajungi să depășești starea de inconfort pe care o provoacă, întâlnindu-l și acceptându-l, abia după aceea începi să-i înțelegi binefacerile. Fără adevăr nu putem colabora. Spunem că fiecare avem adevărul nostru. Adevărul nu poate fi decât unul singur. Dacă mereu vom căuta să ne deosebim unii de ceilalți, dacă ne vom crampona numai de ceea ce socotim noi că ni se potrivește, atunci vom rămâne să semănăm mai departe cu stareța aceea bătrână care a refuzat să primească un mare număr de lumânări albe, sub cuvânt că lumânările albe sunt ale catolicilor, ortodocșii folosind numai din cele galbene. Bătrâna stareță n-avea lumânări galbene, dar prefera să nu aibă deloc lumină în biserică decât să calce o prescripție, nedându-și seama că în toată povestea asta lumina contează, nu culoarea lumânărilor.

Oamenii trebuie să spună adevărul. Să-l suporte — numai așa e posibil să se dezbare de bigotismul politic actual. Adevărul este ascuns popoarelor, tocmai pentru că se știe că adevărul îl face pe om liber. Numai minorilor și sclavilor li se ascunde acest bun, dar până și lor li se oferă ceva care să semene cu realitatea.

Un popor mințit este tratat ca o ființă subdezvoltată mental, căreia degeaba îi spui adevărul despre lume și despre ea însăși. Un om hrănit cu adevăr se maturizează în mod normal, la timp, are opinii, și opiniile lui trebuie să le iei în seamă cu seriozitate.

După ce ai spus adevărul, ce mai poți să adaugi? El este simplu. Am fost întrebat în legătură cu diverse chestiuni ce păreau complicate. Am răspuns cu un adevăr. S-a întâmplat însă că în anumite împrejurări n-am fost crezut, căci — spuneam — sunt lucruri mult prea complicate ca să aibă niște explicații atât de simple. Uneori oamenii nu se mulțumesc cu puțin. Trebuie să ții seama și de acest aspect al lucrurilor când spui adevărul, mai ales când la mijloc e un adevăr politic și are în vedere soarta oamenilor. Minciuna este împotriva naturii. Când ea este practică de la obraz, atunci ea este unealta cea mai eficientă a comunismului.

M. C. Când s-a rostit o minciună de față cu Majestatea Voastră și n-ați putut să reacționați cu promptitudine?

M. Am auzit multe minciuni, mai mult sau mai puțin convenționale — sigur că n-am reacționat întotdeauna, de multe ori n-avea nici un rost să ripostezi, mai ales când știam de ce sunt mințit sau când știam care este de fapt adevărul. Sunt momente când minciuna altuia te face să-ți fie rușine pentru el.

Am fost la Harriman. Avea o oarecare poziție în America, era — mi se pare — guvernator. După ce am auzit și acolo, ca și în alte părți, aceeași demagogie, am ieșit — și, la ieșire, ziariștii m-au întrebat:

„Ce ați discutat?” Nu aveam ce să le răspund, așa că le-am spus: „Să vă răspundă el” — adică Harriman. Și atunci l-am auzit pe Harriman zicând: „Atâta timp cât România n-are să

fie liberă, tot atâta timp n-o să fie pace în lume.” Vorbe mari și umflate, pe care nici el nu le credea. Un fel de găteală din material ieftin și strălucitor pentru ocazii festive.

A fost un moment penibil. Și astăzi, când îmi aduc aminte, mi se face rușine.

Sunt prieten cu o remarcabilă personalitate politică din Australia... Și, într-una din discuțiile noastre, când l-am întrebat, nu știu cum a venit vorba: „Ce credeți despre Harriman?” — mi-a răspuns: „Noi, cei din guvernul Australiei, știam că oriunde pune Harriman pasul, locul acela va fi cedat.” Și când te gândești că, nu cu multă vreme înainte de întâlnirea mea cu Harriman pe pământ american, Harriman fusese la București... în aceeași comisie cu Vișinski și ambasadorul Angliei, Archibald Clarke-Kerr, comisia pentru pregătirea alegerilor din 1945.

M.C. Prezența acestei comisii de supraveghere n-a fost în stare să împiedice marea fraudă a alegerilor...

M Da. Eu i-am avertizat și pe Harriman, și pe ambasadorul englez că alegerilor vor fi falsificate. Un avertisment zadarnic. Eu aş spune că oriunde este nevoie de comisii de supraveghere a alegerilor, oriunde se pune deci la îndoială cinstea celor care le organizează, oriunde sunt chemați observatori ca să se convingă la fața locului că lucrurile merg bine, acolo trebuie să se știe de la început că rezultatul alegerilor nu reflectă realitatea. Populația României a votat, în 1945, cu partidele istorice într-o proporție de peste 80% și s-a dovedit că realitatea acestui procent nu poate să împiedice proiectul Moscovei de-a se implanta și aici cu armele ei și cu ideologia ei.

*

M.C. Sunt gânduri pe care le ținem pentru noi înșine. Din când în când, acceptăm să scoatem la iveală unul dintre aceste gânduri și să-l spunem cu glas tare, fie ca o mărturisire pentru semenul nostru, fie pentru a i-l dăruia...

M Înțeleg. Am să mărturisesc că în țară am trăit frustrări cu mult mai grave decât aici, între străini. Prezența armatei ruse ne-a făcut să înghițim atâtea și atâtea necazuri, încât ele ne-au fost de ajuns pentru zece vieți. Fără armata rusă, disprețuitoarii de patrie și dușmanii adevărului n-ar fi îndrăznit să înainteze nici un pas. A fost foarte dureros.

M.C. Când ați realizat că nouă, românilor, ne-a fost rezervată o soartă strigător la cer de nedreaptă în contextul istoric postbelic?

M După ce am plecat din țară, atunci mi-am dat seama cu adevărat. Noi încă speram la o redresare a lucrurilor. Nimeni în țară, dintre cei ce-și iubeau istoria, nu-și putea imagina că țările civilizate, care apărau dreptul popoarelor, vor servi interesele lui Stalin, că ne vor lăsa în mâna rușilor. Altminteri ar fi trecut granița în masă. Nici nu pot să spun că ne-au vândut! Când vinzi ceva, primești ceva în schimb. Mă întreb ce-ar fi fost de primit în schimbul vânzării unei țări. Nu e termenul cel mai potrivit. Ne-au părăsit poate în schimbul liniștii.

M.C. Liniștea nu e puțin lucru. Una e să refaci o țară hăituit de adversități de tot felul, și alta e s-o refaci, după un război, în liniște.

M Și totuși, nu ne venea să credem că am fost părăsiți și că o dictatură care avea la noi atât de puțini aderenți o să se întindă cu atâta repeziciune și o să cuprindă toate formele de viață socială și politică.

M.C. A existat posibilitatea unui protest general?

M Nu. Cu armata rusă de față, a fost ca și cum cineva ți-ar fi legat mâinile la spate și altul te-ar fi maltrat. Și pe urmă ne aflam după un război. Oamenii văzuseră curgând sânge și constatau că în schimbul sângelui vărsat ne pierdem libertatea și teritoriile de dincolo de Prut. Prin '47 începuserăm să întrevădem situația reală. Cine și-ar fi închipuit că tocmai cele mai negre bănuiele ale noastre se vor împlini?

M.C. Pun și eu întrebarea pe care a pus-o acel ziarist american: ce fel de om era Ana Pauker?

M N-am cunoscut-o destul de bine să pot spune altceva decât că am nutrit unul față de celălalt aceeași antipatie. Ea însă părea să fie mai ponderată. Probabil că aceasta era rolul ei — ceilalți, Teohari Georgescu, Lotar Rădăceanu sau Voitec urmând să joace rolul celor agresivi, care-și impun punctul de vedere fără prea multe discuții. Ana Pauker voia să dea de înțeles că ei îi plac mai mult tratativele decât vorbele răstite. O formă de viclenie, firește. Ce lucra ea pe dedesubt era în consens cu brutalitatea celorlalți. Lotar Rădăceanu și Voitec erau cam la fel. Am auzit că Voitec a fost socotit de unii un om subțire, ceva mai deosebit de ceilalți conducători comuniști, un fel de domn strecurat printre brute. N-a fost așa. El s-a comportat cu aceeași violență ca și ceilalți; și el a urât valorile românești, nu numai ceilalți, care se înhămaseră, pentru binele propriu, la interesele străinilor. Într-o zi m-a întrebat de ce împiedic să se facă astăzi una, mâine alta, pentru că socializarea se va întâmpla oricum, fie că vreau eu, fie că nu vreau. Asta era ideea. Ei voiau să facă naționalizarea cu mult mai înainte, în timp ce eu eram în țară. Or asta, cel puțin de ochii lumii, nu se putea face câtă vreme eu eram prezent.

M.C. Ana Pauker a venit vreodată la Majestatea Voastră cu astfel de propuneri?

M Nu. Dar nu era străină de conținutul lor.

M.C. Pe Avram Bunaciu l-ați cunoscut?

M Nu. Nu l-am cunoscut. Ar fi fost important?

M.C. Da, într-o măsură oarecare. În Monitorul Oficial din 28 mai 1948, el, împreună cu Petru Groza, Traian Săvulescu, Lotar Rădăceanu, Stanciu Stoian, Octav Livezeanu, T. Iordăchescu, N. Profiri, Miron Constantinescu, Bucur Șchiopu, Fl. Bagdasar, a semnat retragerea cetățeniei române pentru Majestatea Voastră, pentru Regina Elena, Elisabeta de Hohenzollern, Ileana de Habs-

burg și Nicolae de Hohenzollern. Avram Bunaciu era atunci ministrul Justiției.

M Nu, pe acest personaj nu l-am cunoscut înainte de plecarea din țară. Ca și alții, el însemna ceva, probabil, dar pentru lumea de dincolo, de la Moscova, ca și pentru ceea ce avea să se întâmple în viitor la București.

M.C. Ați văzut acel Monitor Oficial?

M Da. Recent. După ce am dat declarația de presă în care afirmam că nici un guvern nu mi-a pus la îndoială cetățenia română. Actul este emis de un guvern ilegal și este, oricum, nul și neavenit. Acolo era și semnătura lui Groza. Textul e aberant.

M.C. Credeți că poate exista un comunism în adevăratul înțeles al cuvântului?

M Da. Stalin, Dej, Brejnev, Mao, Ceaușescu și alții. Se spune că Pătrășcanu ar fi fost un adevărat comunist, pentru că își iubea patria și a declarat că înainte de toate e român. Eu spun că tocmai de aceea n-a fost comunist. Comuniști au fost Dej și cei care l-au omorât. Ei au știut mai bine cine e și cine nu e comunist, dacă l-au înlăturat. Acum îmi aduc aminte bine că, la un moment dat, pe vremea când încercam să tergiversez cât mai mult schimbarea guvernului, asta înainte de venirea lui Groza, Pătrășcanu mi-a spus: „Foarte bine, puteți să faceți toate astea, dar eu vă asigur că nu ajută la nimic.” El aflase ceva, fusese informat că s-a hotărât ca puhoiului sovietic să nu i se pună înainte nici o stavilă, poate că el știa atunci ceea ce noi aveam să aflăm atât de târziu. E o supoziție, dar nu chiar neîntemeiată. Am simțit din cuvintele lui că și el simte apropierea unei mari primejdii. Era ca omul care a intrat în joc și mărturiseste că nu mai poate să dea înapoi. Oricum, el a fost ucis. A fost ucis cu o rangă. Ranga este unealta preferată a comunismului.

M.C. O întrebare pe care am vrut să v-o pun mereu în timp ce vorbeați despre anii de școală. Cum vi se înfățișa, de la București, revoluția sovietică și urmările ei?

M Citeam din când în când despre revoluția rusă, despre oamenii care au făcut-o, vedeam filmele trimise de ruși în țară, filme de propagandă. Se lăudau. Proslăveau nimicuri. Am privit toate aceste filme cu un sentiment de repulsie. Unii credeau în ceea ce li se arăta pe ecran. E miraculos cum filmul îi făcea atât de lesne încrezători.

M.C. Pe mijloacele audiovizuale s-au bizuit mult comuniștii. Vremea încrederii în cuvântul tipărit trecuse. Înainte, însuși faptul că un cuvânt lua forma tipărită impunea respect, tiparul era un gir de autenticitate și consfințea orice opinie. Când mulțimea ziarelor a diversificat și opiniile, omul a devenit ceva mai circumspect. Acum pelicula consfințește. Ea pune pecetea de liberă trecere. Bunăoară, pentru unii dintre români, evenimentele din decembrie, întrucât au putut fi urmărite la televizor, n-au fost altceva decât un serial care a început rău și s-a sfârșit bine, cu moartea perechii dictatoriale. Când, la începutul lui ianuarie, cei din Timișoara și București au continuat să iasă în stradă, aceiași s-au comportat față de ei cu o mirare sinceră, a unui om care spune: „Ce mai vreți? de ce nu vă astâmpărați? — gata, serialul s-a terminat.” Aș vrea să reiau: printre colegii Majestății Voastre au fost simpatizanți ai Sovietelor?

M Nu. Sau cel puțin eu nu știu de așa ceva. Mai degrabă nu, lăsând la o parte că profesorii și educatorii noștri au făcut și imposibilul ca să ne scoată din sfera dezbatelor politice. Poate că au făcut rău; poate că ar fi trebuit să ne pună la curent cu tot ceea ce se petrecea în Europa aceluia moment și așa, mai târziu, ne-am fi descurcat mai ușor în hățișul vieții politice. Nu.

*

M.C. Aici, la Versoix, cum vă simțiți?

M Greu de răspuns. Înainte de decembrie 1989 aici era liniște, poate prea multă liniște. Acum, nu e ușor. Pentru că dacă până acum nici un an întoarcerea mea în țară ținea de domeniul imposibilului, la începutul anului a fost un moment în

care zidul ridicat între mine și țară mi s-a părut că a fost năruit. Dar despre asta nu vreau să mai adaug nici un cuvânt.

M.C. Ați sperat că lucrurile se vor schimba în România?

M Nu am sperat. Am știut. Am știut că nimic din ceea ce se dovedește de la început artificial nu este sortit să dureze. Comunismul este un artificiu social și politic. Chiar prin acest fapt, că nu ține seama de natura umană, el este ca o grefă pe care organismul o expulzează după o anumită vreme. Știam așadar că o doctrină cum este comunismul își conține germenii prăbușirii în ea însăși. Nimeni n-a luptat împotriva comunismului cu mai multă înverșunare decât comunismul însuși.

M.C. Da, dar comunismul a cucerit atâta teren în zone în care, înainte de război, nici nu putea fi vorba de așa ceva...

M Comunismul poate să se întindă, dar nu să și dureze. Este drept că viteza cu care s-au derulat lucrurile în țară m-a uimit. Când am auzit că la Timișoara autoritățile răspund cu gloanțe, am știut că a început sfârșitul. Am găsit undeva scris că violența este ultima resursă a incompetentului. Aici, incompetentul era mai întâi comunismul, și numai în al doilea rând omul care-l reprezenta, dovadă că moartea lui mai degrabă a complicat lucrurile decât să aducă liniște, așa cum au crezut unii. Incompetența are multe forțe de reprimare și aproape nici o formă de dialog. În loc să rezolvi conflictele discutând, lovești cu răngile, cu bâtele, ucizi. Un cinic ar spune că acestea sunt uneltele de convingere cele mai eficace. Cu asemenea unelte nimeni n-a convins pe nimeni. Revolta românească trebuia să se producă. Mă întreb cum de n-a fost prevăzută de opresori. Pe ce s-au bizuit ei întinzând coarda înfometării și a umilirii generale? Răbufnirea a fost justificată din toate punctele de vedere. Grav a fost că s-a trecut la represalii cu atâta violență. Cifra morților, pe care autoritățile au dat-o la sfârșitul anului 1989, mie cel puțin mi s-a părut mare, dar nu imposibilă. Eu știu că, pentru a-și păstra puterea, comuniștii nu se dau înapoi de la

nimic. Când au fost anunțate opiniei publice mondiale alte cifre, ce m-a întristat n-a fost, fără îndoială, faptul că n-au murit atâția oameni, dimpotrivă, am răsuflat ușurat, pentru că mă gândeam la familiile îndoliate; mi-a părut rău că a fost nevoie de minciună. Au murit mii de oameni, este adevărat, dar și un singur om dacă ar fi murit ar fi fost destul pentru ca dictatura să fie înlăturată. Acum, pe orice om îl tulbură încercarea de minimalizare a evenimentelor din decembrie. Este trist că minimalizarea se face din interior, nu din afară, că se găsesc oameni care ridică nepăsători din umeri și nu mai vor să audă că în România dictatura a fost dată la o parte cu prețul unui masacru. Pentru câți oameni au murit în țară, românii merită o soartă mult mai bună decât aceea pe care le-au rezervat-o noile autorități.

M. C. Spuneți că, înainte de decembrie 1989, viața la Versoix era liniștită. Cum se desfășoară acum o zi la reședința Majestății Voastre?

M. De la sfârșitul anului până acum, la Versoix am fost căutat de românii din țară și din diaspora, de jurnaliști, de oamenii mai multor televiziuni. A fost o năvală căreia abia i-am ținut piept. Era aproape imposibil să programăm întâlnirile în funcție de cereri. Ne-au interesat mai mult românii din țară și din diaspora, și mai puțin problemele ziariștilor și oamenilor de televiziune, care au problemele lor, mereu altele.

M. C. Ce vă spun oamenii din țară?

M. Că lucrurile nu merg bine și că numai într-un singur fel pot fi puse pe fâgașul lor, prin recunoașterea actului de la 30 decembrie 1947 ca ilegal și nereprezentând voința poporului român. Vin aici oameni simpli, de toate categoriile sociale, de toate meseriile, de toate vârstele, tineri, foarte tineri, unii. Unii din ei sunt foarte triști. Poate că românii ar trebui să se gândească mai mult la Dumnezeu.

M. C. Sire, în ultimii patruzeci de ani românii au pronunțat mai adesea numele lui Stalin, Dej sau Ceaușescu de-

cât numele lui Dumnezeu. Aceași politică a fost dusă și în celelalte dictaturi, poloneză, cehoslovacă, maghiară, bulgară etc. Omul trebuia să nu se mai gândească la Dumnezeu, ci la omul care putea să-i împiedice oricând accesul la locul de muncă, la pâine, la o locuință. Nu le-a avut niciodată pe măsura eforturilor și nevoilor lui, dar pentru că nu era împiedicat să le aibă și pe cele pe care le avea, el ar fi urmat să fie adus până la pragul recunoștinței față de un om care, practic, nu făcea nimic pentru el. Raționamentul este foarte simplu, dar pe el s-a bîzuit procesul de zeificare al dictatorilor din estul Europei. Cum vedeți redresarea României și de unde pornind?

M. Ori de unde ar porni redresarea României, dinspre industrie sau dinspre agricultură, nu trebuie să se uite cât de mult au suferit românii și că traumele lor morale trebuie vindecate. S-a apelat mult prea mult la conștiința omului, s-a bătut prea multă monedă pe datoriile pe care el le are față de colectivitate. Nimeni n-a îndrăznit să împingă exploatarea omului atât de departe — așa cum au împins-o organizațiile statale comuniste. Un om poate să aibă scrupule sau temeri; statul este o mașinărie impresionantă, și dacă este programată să distrugă, ea distruge fără să-și pună problema morală.

Românul trebuie să-și recapete încrederea în el însuși. Asta este vital. Trebuie să se uite iarăși la sine însuși cu bucuria că a venit pe pământ ca să-și îplinească o misiune; el trebuie să fie ajutat să-și descopere propriul său rol în societate. Lui i s-a spus mereu că muncește puțin sau că muncește prost, în vreme ce producea bunuri de care nu el și ai lui se bucurau. Astfel, lui i s-a insinuat că răul care-l înconjoară i se datorează, că el e flămând, înfrigurat și prost îmbrăcat pentru că nu muncește destul! Asta nu trebuie să se mai întâmple. Ca să-și recapete încrederea în el însuși, el trebuie însă să aibă încredere și în cei care-l conduc. Este o condiție la fel de importantă — pentru ca dorința de reconstruire a țării să nu rămână o vorbă goală. Dacă îi va lipsi iarăși încrederea în cei care-l conduc, el se va simți încă o dată înșelat și cred că este singurul lucru pe care românul nu-l merită, după atâta suferință. El trebuie să nu se

mai simtă ca un copil rătăcit într-o pădure. Pe vremea lui Ceaușescu și a celui alt, de dinaintea lui, Dej, românul știa că se află într-un hățiș greu de străbătut. La început a crezut că o să se descurce, cu timpul și-a pierdut această credință și a început să deznădăjduiască. După decembrie, în el a tresărit credința că a ajuns la un liman și că rătăcirea lui s-a sfârșit. Dacă această credință va fi contrazisă, nu știu ce-i va mai rămâne de făcut.

Omul trebuie să știe ce are de făcut astăzi, dar neapărat trebuie să ajungă la stadiul când ziua de mâine nu va reprezenta pentru el un fel de perete întunecos.

M.C. Cum vedeți rezolvându-se chestiunea atât de dificilă a reconcilierii naționale?

M. Este, într-adevăr, o chestiune dificilă. Întâi ar fi bine să răspundem la întrebarea: care este criteriul în funcție de care reconcilierea națională să nu fie încă o vorbă de propagandă, un paravan înapoia căruia să-și poată duce activitatea nestingherite forțe ostile, recrutate din rândul celor care au pierdut mari privilegii după evenimentele din decembrie? Dacă reconcilierea națională înseamnă iertare, ea nu înseamnă totodată și uitare sau lipsă de vigilență în trierea celor care țin în mână destinele semenilor lor. Noi trebuie să ne aducem aminte că suntem o țară europeană și că înainte de război am fost respectați pe Continent tocmai datorită faptului că valoarea a reprezentat criteriul principal în desfășurarea vieții sociale. O țară ca a noastră a dat întotdeauna personalități în cultură, în artă, în știință, în economie. Acum este momentul să găsim o modalitate de a le pune în valoare și de a le ajuta să producă după măsura capacității lor. O adevărată personalitate într-un domeniu sau altul are și conștiința propriei sale valori — și dacă simte că, ieșind la lumină, va fi pândită iarăși de pericolul aplatizării sau marginalizării, ea va întârzia să se exprime.

M.C. Avem nevoie de stimulente economice sau credeți că numai cu propriile noastre mijloace ne putem redresa?

M. Nici o țară nu s-a redresat de una singură. Peste efortul colectivității, este nevoie de colaborare cu țările europene. Cum

am spus însă, fără o încredere reală față de conducătorii ei, colectivitatea românească nu-și va regăsi forțele necesare reconstrucției. Defetismul numai așa poate fi depășit. În aceste momente, mai ales oamenii cu vocația conducerii trebuie să dea dovadă de spirit de sacrificiu. Asta înseamnă că este nevoie mai mult ca oricând de mari patrioți: de oameni politici, nu de politicieni. Oameni care știu să câștige puterea și s-o administreze sunt destui; nu de ei e vorba. De data asta e nevoie de oameni care să-și iubească patria până la jertfa de sine și care să nu-și caute timp pentru răsplăți și acumulare de bunuri.

M.C. De la începutul anului până acum au părăsit țara foarte mulți români. Numărul lor se ridică după unele statistici în jurul a 800 000 de persoane. Cum vedeți acest fenomen?

M. E un simptom greu de analizat în câteva cuvinte. E ca o gravă pierdere de energie. Dacă se scot bunuri materiale din țară, cei care le scot sunt sancționați în cazul când sunt prinși, iar bunurile respective recuperate. Cauza care a dus la pierderea atâtor oameni este obligatoriu să fie cercetată și sancționată în consecință. Pentru că nimeni nu-și închipuie că au fugit doar adolescenți cu vocația aventurii sau oameni fără căpătâi. Vor fi fiind și din aceștia. Dar dacă a ajuns să se știe de numărul celor care au cerut azil politic în țările europene, după alegeri și după 13 iunie, înseamnă că românii nu s-au desprins de țară numai din motive economice. Sentimentul de nesiguranță este cel mai greu de suportat. Omul înțelege prin viitor nu numai viitorul îndepărtat, cel de acum în o sută de ani, când va fi bine și așa mai departe. Omul înțelege prin viitor și zilele care i-au mai rămas de trăit până la sfârșitul vieții. Dacă e tânăr, nu vrea să reediteze experiența părinților lui, care ar fi putut să părăsească țara după război și n-au făcut-o, pentru a trăi, mai pe urmă, în condiții de lagăr sau și mai rău. Faptul că mulți au ieșit din țară după alegeri și după 13 iunie înseamnă că ei au avut o speranță. Această speranță trebuie să fie formulată cu curaj de sociologi și economiști, de juriști, în fine, de oameni de specialitate, nu de amatori.

M.C. Din România Mare au plecat mulți oameni în America, țărani mai ales.

M Dar după ce câștigau bani se întorceau în țară și cumpărau cu ei pământ! Ei au speculat o posibilitate economică și numai atât. Înseamnă că motivele economice nu sunt de ajuns ca să determine omul la despărțirea de țară.

M.C. Ce altă cauză credeți că ar putea să înlesnească opțiunea pentru o altă țară?

M Poate că și înțelegerea greșită a patriotismului. După aproape cincizeci de ani de comunism omul începuse să înțeleagă că a fi patriot înseamnă să rabzi de foame, de frig, să fii umilit și în același timp să afirmi că așa e bine, să aplauzi, în fine — să muncești și să capeți în schimbul muncii tale de zece ori mai puțin ca semenul tău dintr-o țară liberă. De o asemenea patrie, care îți cere așa ceva, te îndepărtezi ca de o mașinărie ucigașă. Patria se află dincolo de orice considerent economic și politic. Dacă vom spune oamenilor că nu avem nevoie de ei sau dacă ne vom comporta față de calitățile lor în așa fel încât ei să înțeleagă că nu avem nevoie de ele, ei vor pleca acolo unde se vor simți mai de folos decât acasă. Din păcate, ei nu sunt primiți conform așteptărilor. Nu știu cum sunt primiți ceilalți, dar românii primesc greu azil politic.

M.C. Întrucât, probabil, se consideră că după executarea lui Nicolae Ceaușescu nu mai există nici un motiv ca românul să-și ia hamul și praștia, cum spune vorba veche, și să plece în lume. Cunosce oameni care au votat cu încredere oarbă actuala formație politică, oameni care n-au colaborat cu regimul, nici membri de partid n-au fost. Au sperat că n-or să fie înșelați. După cinci decenii de cinism politic și-au spus că nu mai e loc pentru așa ceva. Iată că a fost loc. Frontul a câștigat alegerile pentru că în conducerea lui au fost oameni cu un exercițiu politic îndelungat. Ceilalți n-au avut, trebuie să recunoaștem, anvergură, nici abilitate. Unul dintre candidații la președinție a afirmat că populația românească a fost mituită dându-i-se ceva mai multă hrană decât în

dictatură, mărindu-i-se salariile sau reducându-se săptămâna de lucru. Chiar așa să fi fost, nu se spun asemenea lucruri unui popor care ar fi meritat și înainte să se hrănească mai bine, să aibă un salariu cât de cât omenesc, să nu muncească și duminicile. Asemenea afirmații nu se fac, ele nu dovedesc neapărat lipsă de abilitate, cât, sper să mă înșel, o necunoaștere a realității. Era de așteptat ca, fie el și de bună-credință, candidatul la președinție să-și piardă, în urma afirmațiilor sale, și puținul de simpatie pe care și-l câștigase. Un partid nu-și face propagandă electorală cu sloganul: „Prindeți lupii!” după ce mai întâi, cu o grabă care demonstra confuzie, superficialitate sau, tot așa, necunoașterea realității, a chemat în rândurile membrilor lui și membri ai partidului comunist. Despre care lupi putea fi vorba în sloganul respectiv? Ați vorbit despre o înălțare spirituală ca obligatorie pentru redresarea României. În latura practică a lucrurilor, ce considerați că trebuie să fie făcut mai întâi?

M Cred că o inventariere a tuturor forțelor și posibilităților reale de dezvoltare. Un gospodar bun pornește de la ce are și de la ce produce mai repede. Rana cea mai adâncă s-a petrecut în agricultură. Aici ar trebui să se concentreze înainte de orice atenția specialiștilor. Despre industrie, ce să spun? Ea este falimentară. Ce să repari aici? Niște vechituri? Industria trebuie reîntemeiată, dar nu, iarăși, ca pe vremea lui Stalin, pe baze politice. Ea este în prezent ceea ce a crescut, dacă se poate spune așa, din sămânța pusă din inițiativa și după metodele sovietice. Au fost secătuite resursele naturale, oamenii au fost istoviți în munci neproductive, inutile, care nu i-au răsplătit nici moral, nici material.

Marea problemă este partea umană.

Până acum, omul a muncit și n-a înțeles de ce pentru munca lui, grea, costisitoare de viață, a primit atât de puțin. Acum trebuie să i se arate clar că centralizarea înseamnă comunism. Ieșirea din comunism trece obligatoriu prin descentralizare și prin largirea inițiativei particulare. În plus, trebuie să i se arate că prin privatizare oamenii nu vor rămâne fără locuri de mun-

că: este atât de mult de făcut pentru reconstrucția țării încât va fi de lucru pentru toată lumea, în care timp se vor ivi noi posibilități de reciclare în industrie și în agricultură. De ce trebuie neapărat ca omul să aleagă pentru fabrică? La câmp, munca este grea. Dar ea ar putea să devină omenească și chiar frumoasă, dacă s-ar da pământ. Sigur că, dacă se vor întoarce acasă și vor avea pământul de acum, plus nesiguranța politică și materială, nu va merge bine nimic. Fără unelte moderne, fără bani, fără asigurarea că pământul nu le va fi luat iarăși înapoi, nu trebuie să-și facă nimeni iluzii că agricultura românească va renaște.

M. C. Cultivarea pământurilor întinse este o descoperire a secolului nostru și se pare că a dat rezultate.

M Depinde unde. Pentru americani, felul acesta de a lucra pământul este o realitate. Pentru europeni, el este un mit. Rușii l-au preluat de la americani și, după ce a ieșit penibil, au vrut să-l impună și altora.

M. C. Vedeți vreo reîmproprietărire?

M O reîmpărțire a pământului trebuie făcută, dar după alte criterii decât până acum. Un om lasă moștenire fiilor lui pământul pe care-l are. Pământul se fărâmițează. Asta duce la sărăcie. Nu e bine. Problema aceasta cade în sarcina oamenilor pricepuți, a sociologilor, juriștilor. Politicienii n-au ce căuta în rezolvarea ei. Nu văd refăcându-se marile moșii. Mari proprietăți de stat — poate, dar și acelea reasezate în funcție de altă concepție despre munca omului. Satul trebuie refăcut. El a fost rezervorul principal de valori al României dintotdeauna. Când comuniștii au făcut colectivizarea, ei au știut că asta îl va izgoni pe om din sat și-l va înrobi la oraș. Fără alungarea țăranilor din casele și pământurile lor, programul comunist n-ar fi reușit să ruineze țara așa cum a ruinat-o. Acum, așa cum spunea cineva, ne trebuie cât mai mulți oameni specializați în a face imposibilul.

Iată un imposibil program rezumat în aceste cuvinte ale lui Abraham Lincoln. Nu știu unde le-am găsit, le-am transcris cu gândul că-mi vor folosi cândva:

„Nu poți avea belșug descurajând chibzuința.

Nu poți să-i întărești pe cei slabi, slăbind pe cei puternici.

Nu-i poți ajuta pe salariați în dauna celor ce-i plătesc.

Nu poți propovădui înțelegerea între oameni încurajând lupta de clasă.

Nu poți ajuta săracii distrugând bogații.

Nu poți evita necazurile cheltuind mai mult decât câștigi.

Nu poți cere caracter și curaj celor pe care îi lipsești de independență și de inițiativa lor.

Nu poți ajuta cu adevărat pe cei pentru care faci mereu ceea ce ei înșiși ar trebui să facă.”

M. C. Comunismul a fost introdus greu și cu pagube catastrofale în România. Acum este firesc să ne întrebăm: cât ne va costa dezrădăcinarea lui? Astăzi este necesar să știm, de exemplu, de ce românii din unele sate vor să-și ia pământul înapoi, de ce alții, din alte sate, se tem să iasă din colective, din acele colective unde au fost vârați cu forța și pentru care au suferit amenințarea cu moartea, bătăi, închisori. Asemenea lucruri nu se judecă în pripă. De exemplu: cei mai mulți oameni care în perioada stalinismului erau elevi de liceu au învățat istorie după Roller. Cei mai mulți știau că tot ce se spune despre momentul intrării României în război, despre monarhia română, despre rolul partidelor istorice în dezvoltarea României este o nerușinată minciună. Și totuși, la începutul acestui an, aceiași oameni care știuseră cândva că tot ceea ce învățaseră ei despre partidele istorice n-are de-a face nimic cu realitatea au privit cele două mari formații politice cu suspiciune și afirmând despre ele exact lucrurile ce și le însușiseră împotriva voinței lor.

M Omul spune, de obicei, ceea ce știe. Dacă, între timp, ar fi avut curiozitatea să se informeze despre partidele istorice, sigur că altfel le-ar fi privit atunci când ele ar fi intrat pe scena politică a țării. N-a făcut-o pentru că necesitățile lui de informare la zi erau altele. Sau din indiferență față de subiect. Sigur

că neștiința lui a fost păgubitoare. Dar cred că nu va refuza să cunoască adevărul, dacă istoricul îl va informa bine, cu documente, și nu în scopuri electorale. Treptat ne vom curăța de această cunoaștere, parazitară, pe care românii au preluat-o pe negândite de la sovietici. Va trebui să ne aducem aminte toți că am trăit într-o țară liberă, unde dreptul la proprietate și inviolabilitatea persoanei au fost asigurate de lege, că n-am fost tratați dintotdeauna ca niște vite de povară, luate cu grămadă. Nu prin reeducare ne vom aduce aminte cine am fost și cine suntem. Reeducare fac comuniștii, ei învață pe om cum se duce lingura la gură și să recunoască despre sine lucruri pe care nu le-a crezut și nu le-a făcut niciodată. Ceea ce va urma să învățăm despre noi înșine însă nu va trebui să fie contrazis la fiecare pas de realitate.

NIMIC FĂRĂ DUMNEZEU

M.C. Cum vă petreceți sfârșitul de săptămână?

M. Când aveam mai mult timp, ieșeam afară cu Jeep-ul. Regina și fiicele mele sunt legate de natură. Câte o priveliște, de altminteri oarecare, îți schimbă sufletul.

M.C. Unde v-ați simțit, în ce peisaj elvețian, ca în România? Unde v-ați spus: „aici sunt acasă!“?

M. Mai degrabă în partea germană, dar n-aș putea să spun în ce loc anume. În Luxemburg însă, acolo e ca în Transilvania. E uimitor cât de asemănătoare sunt locurile.

M.C. Unde vă petreceți vacanțele?

M. În ultimii ani am plecat în mai multe rânduri în America. Fratele Reginei are o casă în Palm Beach, în Florida. Acolo e mai cald. Vara, câteodată, plecam în Franța, la Saint-Tropez, unde o verișoară a noastră are o mică proprietate. Acolo întindem corturile.

M.C. Oamenii din Versoix vă cunosc?

M. Da.

M.C. Știu cine sunteți și ce reprezentați pentru România?

M. Da. Discreția lor mi-a făcut întotdeauna bine.

M.C. Oamenii acestor locuri se salută între ei, chiar dacă nu se cunosc. Pe câte un drumeag, între o localitate și

alta, în câte o gară mică, pe străzile care duc spre centrul așezărilor — oamenii îți spun un bună ziua răspicat. E ca la țară, în România. Până când m-am obișnuit cu asta, de câteva ori am răspuns cu o oarecare întârziere.

M. Obiceiul e frumos. Oriunde ai fi, salutul omului îți dă un sentiment de siguranță. În alte părți din Europa asta s-a pierdut. Mergem după cumpărături, ne salutăm cu toată lumea. Când răspund la salaturile copiilor, mi se ia de pe suflet orice greutate.

M.C. Vă place muzica?

M. Da, în special muzica clasică. În special Bethoveen, Listz...

M.C. Vă rămâne timp pentru citit?

M. Puțin. Citesc mai degrabă cărți pe care le-am mai citit o dată. Pentru noutăți îmi lipsește vremea. Pentru ele am o sumedenie de *digest*-uri, ele mă informează destul de exact. Pe Eminescu îl deschid cel mai des, pentru muzica lui.

M.C. Vă simțiți bine printre elvețieni?

M. Cum să spun... elvețienii sunt oameni corecți. În plus de asta, sunt calmi și rezervați, știu să fie curioși numai atât cât să nu supere pe nimeni. Faptul că ei își păstrează neschimbat felul de a fi și obiceiurile m-a ajutat să nu-i deranjez, ca oaspete, prea mult. O vecinătate indiscretă ar fi obositoare. Cu cei pe care îi cunoaștem mai bine am păstrat relații statornice.

M.C. De când n-ați mai fost comandant de zbor?

M. Din 1960.

M.C. Când v-ați despărțit de aeroport...

M. Presupun întrebarea. Da, mi-a părut rău. După atâția ani de zbor, ajunge să-ți lipsească. Dar asta nu înseamnă că n-am mai condus de atunci nici un avion. Prietenii care mă luau cu ei în avion mă lăsau pe mine să-l zbor.

M.C. Ați avut din copilărie o înclinare pentru mecanică.

M. Epoca a aparținut automobilului. Curiozitatea mea pentru motoare vine din faptul că am auzit vorbindu-se mult despre ele, atenția tuturor era îndreptată spre noutățile din industria de automobile. Aș putea să spun că m-am născut cu plăcerea pentru motoare... Am un Jeep din timpul războiului. Eu îl îngrijesc. E Jeep-ul pe care mi l-a dăruit guvernul american în 1944.

M.C. Și merge?

M. Merge perfect.

M.C. Cum era văzută înclinarea aceasta în familie?

M. Cu destulă neplăcere. Nici n-a fost încurajată în mod special. Dimpotrivă. Aproape tot ceea ce-mi făcea plăcere, și-mi solicita ceva mai mult atenția, era privit de tatăl meu ca un început de manie copilărească. E o deosebire între manie și disponibilitate. În fond, cred că nu pasiunea mea pentru motoare și aviație i-a stingherit întâi pe tatăl meu și apoi pe Mareșalul Antonescu, ci faptul că stând între motoare de mașini și de avioane stăteam între oameni simpli, față de care mă legam cu sentimente durabile, de prietenie. În timp ce lucrează, omul își dă pe față caracterul. Eu pot să spun că alături de oamenii care trăiesc în preajma automobilelor și avioanelor am învățat mai multe despre români decât ar fi putut să mă învețe profesorii, frazeologia la modă, ziarele. Maestrul meu de zbor, Udriski, era un om minunat — entuziast, optimist, nu se lăsa niciodată pradă gândurilor negre, mă simțeam bine când lucram cu el. Deși nu era cu foarte mulți ani mai mare decât mine, m-a tratat, cel puțin în meseria pe care o stăpânea perfect, ca pe un fiu al său. Era modest. Ceea ce știa, știa bine. Prin el am ajuns să cred că românii au o înclinare cu totul specială pentru zbor. Când am plecat pentru prima oară de pe pistă neînsoțit de nimeni, m-a îmbrățișat, m-a sărutat — asta nu se uită, nu mai eram decât niște oameni care se bucură — da, când m-am ridicat cu avionul în simplu, așa cum se zice în limbajul aviatorilor, el cred că a fost mai fericit decât mine. Faptul că am putut să mă apropiu de oameni vine dinspre educația mamei.

Ea avea foarte limpede în minte că față de oricine, dar în special față de cei simpli, trebuie să ai o putere plină de cuviință, omenească și, în orice caz, să nu-i tratezi de departe, de sus...

M. C. Ce s-a întâmplat cu trenul care v-a dus în Elveția, în ianuarie 1948?

M Trenul? Nu m-am gândit la el de nu mai țin minte când. Vagoanele cred că au dispărut, poate au putrezit — atâția ani... cine mai știe? M-au lăsat în gara din Lausanne și au plecat în-
apoi, cu personalul care m-a însoțit.

M. C. E adevărat că primiți pe orice român?

M Pe cât se poate.

M. C. În ultima jumătate de an, casa de la Versoix a fost asaltată. Ce ați simțit intrând în contact cu atâția români într-un răstimp atât de scurt?

M Depinde. Unii vorbesc prea mult. Încolo — căldura celor mai mulți a trecut asupra mea ca o putere nouă, cu atât mai mult cu cât ei veneau din țară.

M. C. Aseară i-am spus unui tânăr: „Ce ai vrea să știi despre Regele nostru dacă ai avea posibilitatea să stai de vorbă cu el și să-i pui o singură întrebare?” El mi-a răspuns: „L-aș întreba dacă știe că are mai multă putere decât ceilalți oameni.” Întrebare de om foarte tânăr. O pun și eu.

M E greu de răspuns. Niciodată nu s-a vorbit mai mult de putere ca acum, după cel de-al doilea război mondial. Cărți de popularizare, tratate, studii de tot felul. A costat mult cercetarea acestui fenomen. Pentru mine puterea înseamnă lucrul pentru ceilalți. A lucra pentru ceilalți a fost și este menirea mea — și puterea mea, dacă punem un semn de egalitate între menire și putere. Eu trebuie să lucrez pentru alții într-o măsură mai mare decât oricare om, căci fiecare om trebuie să lucreze pentru celălalt, nu numai pentru sine. Cuvântul putere

nu-mi place. Când ești hărăzit de Dumnezeu să lucrezi pentru ceilalți, trebuie să ai autoritate.

M. C. Deci autoritate, nu putere.

M Puterea nu trebuie să urce niciodată mai sus de accepțiunea autorității. Autoritatea nu poate fi obținută decât de la oameni și numai prin respect reciproc. Cei mai mulți dintre inșii care acced la putere vor să fie respectați, în timp ce ei disprețuiesc... A te face ascultat înseamnă, de fapt, a te face înțeles. Un dictator nu dă explicații. Puterea de dragul puterii e întotdeauna ceva bolnăvicios... o patimă ca oricare alta, dar, pentru că se exercită de sus, este primejdioasă pentru viața oricărei națiuni. Un zugrav bolnav de paranoia, ținut în familia lui, în cercul restrâns al prietenilor, rămâne un zugrav paranoic și nimic altceva. Dacă din cauza împrejurărilor zugravul acesta își depășește condiția și i se îngăduie să aibă o răspundere peste zece, cincizeci, o sută de oameni; el devine Hitler și confiscă responsabilitatea zecilor de milioane ale popoului german.

M. C. Cultul puterii l-au avut în aceeași măsură legionarii și comuniștii. Există un freamăt interior al omului care conduce în mod discreționar. Acest freamăt poate oferi ceva asemănător cu fericirea. Dar există și un freamăt al omului care cere să fie condus în mod discreționar, și care-i poate oferi omului o iluzie de fericire. Comuniștii și legionarii au cunoscut aceste două trăiri, nici una mai omenească decât alta, la fel de josnice amândouă. Au practicat cultul biciului. Al sancțiunilor. Al celui mai tare. Al ascultării necondiționate.

M Nu-mi plac extremele. Firea mea nu le admite. Eu am trăit în afara lor. Ideologiile totalitare mi-au displicut. Dictatura regală n-a apucat să-și facă o ideologie, n-a căutat rațiuni de ordin ideologic, de exemplu, desființarea partidelor; dictatura Mareșalului a avut baze ideologice — și chiar asta mi-a displicut.

Eu nu pot să uit că ideologia comunistă — atât cât a prins — venea pe un teren deja cultivat pentru totalitarism.

Comuniștii au făcut mult rău. Mai ales în primele decenii de guvernare, când nu s-au mulțumit să scoată din circuit tot ce era excepție în rândurile oamenilor politici, în rândurile intelectualității românești. Nu știu ce s-a făcut cu elita celorlalte țări din lagărul socialist, dar știu bine că elita românească a fost privată de libertate, ucisă și că, astfel, nu i s-a permis să participe la redresarea economică a țării. Tocmai când ar fi fost nevoie de specialiști și de oameni care să pună interesele țării mai presus de orice! Ce ne puteam aștepta de la o Ana Pauker? Ea a privit cu ură la poporul român. A fost nevoie de secole pentru ca țara să ajungă pe aceeași treaptă cu țările europene și ei în câteva decenii au distrus totul. În timpul războiului, românii au avut cu ce să se hrănească. Comuniștii spun că au făcut industrie: o mașină de tocat energii omenești! Ne-au făcut sclavi în propria casă. Au distrus țărănimea, dar nu ca să se creeze o muncitorime în adevăratul înțeles al cuvântului, ci ca să amestece lucrurile, să nu le mai poți descurca... Nici naștii n-au provocat atât de multe ravagii câte au provocat comuniștii.

Germania și-a făcut mea culpa. Cred că e timpul ca și Moscova să-și facă mea culpa în fața popoarelor.

M. C. Vorbiți bine limba română. Înainte de a vă vizita, am avut o strângere de inimă — mă temeam ca nu cumva să se adevărească zvonurile despre uitarea limbii, pe care, în scopuri pe care nu mai e nevoie să le amintesc aici, le întrețin anumite cercuri din țară și din străinătate. Cum v-ați păstrat atât de aproape de limba română?

M. Chiar dacă după plecarea mea din țară n-aș mai fi vorbit cu nimeni, niciodată, românește, tot n-aș fi uitat-o! Gândesc în limba română. La început, în afară de cei câțiva oameni care au ieșit din țară împreună cu mine, români, ca Lazăr, de exemplu, sau Vișoianu... n-aveam cu cine vorbi limba de acasă. A fost o suferință. Nu am pierdut nimic. Eu nu pot să pierd limba poporului meu. Mă supără mult să aud vorbindu-se românește amestecat. Chiar și în jumalele românești, dau mereu peste un anumit fel de a vorbi greu de înțeles, oamenii au

început să întrebuințeze niște cuvinte ciudate, nici neologisme nu pot să le numesc... Câtă vreme în limba ta sunt atâtea cuvinte, de ce să iei cu împrumut din alta, doar așa... E ca și cum te-ai sătura de ele. Asta nu se poate accepta. Eu am rămas cu vechile obiceiuri ortografice: *â* din *a*, apostrof în loc de linioară... n-am verificat, ca să-mi pot da seama în ce măsură noua ortografie se justifică. Sigur că specialiștii știu mai bine ce și cum. Eu scriu cum am apucat în țară.

M. C. Biblia în ce limbă o citești?

M. În limba română și câteodată, când vreau să am un termen de comparație pentru câte un loc unde mi se pare că traducerea e neclară, în limba engleză. Cred că traducerea actuală trebuie să fie revăzută. Biblia din 1688 a fost tradusă în limba epocii. De ce trebuie să traducem tot în limba de atunci? E artificial.

M. C. Din țară, cine v-a susținut din punct de vedere moral? Cine v-a întreținut certitudinea că sunteți necesar țării, tot atât de necesar ca și în anii domniei?

M. Din păcate, până în decembrie anul trecut, puțini.

M. C. Nu ați primit scrisori?

M. Nu.

M. C. Nu ați primit cărți?

M. Nu. Doar în ultimii ani, când mai ieșea câte ceva din țară, mai primeam câte o carte poștală, de cele mai multe ori neisălită, mesaje rare... Oamenilor le-a fost teamă. E de înțeles. Chiar dacă mi s-ar fi scris, scrisorile ar fi fost reținute de cenzură, expeditorii lor ar fi avut de suferit. Puținele semne pe care le-am primit din țară au jucat un rol important în liniștea prea mare care se lăsase în jurul meu. Știam că e o liniște artificială — dar asta nu o făcea mai puțin dureroasă. În anii de la început a fost greu. În anii șaizeci, șaptezeci, și mai greu.

M. C. Vă ascult.

M Repet, știam ce se întâmplă, cauza acestei tăceri nu-mi era necunoscută. Legăturile mele cu țara au fost întrerupte — aproape tot ce primeam, primeam prin intermediari...

M.C. V-ați întrebat dacă tăcerea aceasta nu exprimă cumva realitatea?

M Nu, asemenea gânduri nu mi-au trecut prin minte. În plus de asta, eram informat de tot ce se întâmplă în țară. Ar fi fost o nedreptate ca eu să acuz pe cineva că nu-și periclitează libertatea pentru o scrisoare. Informațiile le primeam din altă parte, pe alte căi. Nu puteam să stau cu mâinile în sân și să așteptăm de la bunăvoința câtorva oameni sau centre de informații, ziare, posturi de radio, ca să știu în ce fel o duc românii în casa lor. Tăcerea lor știu că n-a însemnat rea-credință.

M.C. Românii care veneau în țară totuși aduceau știri despre Majestatea Voastră. Nu toate erau vrednice de crezare, destule însă s-au dovedit adevărate. Știm și noi cui să acordăm credit și pe cine să ascultăm cu suspiciune. Aș putea să spun că noi, românii, ne-am creat un organ anume pentru depistarea minciunilor și pentru citirea printre rânduri. Cel puțin în anii dictaturii, el funcționa; acum, când știrile sunt mai numeroase ca oricând și mai contradictorii, nu-mi dau seama dacă mai funcționează cu precizia de altădată.

M Am avut de câteva ori posibilitatea să verific — într-adevăr, cei din țară aflau despre noi, nu știu pe ce căi, totul... Și în alte privințe erau destul de bine informați.

M.C. Foarte multe știri ne-au venit nouă, românilor, din închisori. Paul Goma afirmă că faimoasele procente stabilite de Stalin și Churchill cu privire la țările din Răsăritul Europei erau cunoscute în închisori încă de pe vremea când românii îi mai așteptau pe americani. Când ieșea câte cineva din închisoare, ne dădeam seama că oamenii de dincolo de zăvoare sunt adesea mai bine informați decât noi, în probleme de politică internațională mai ales.

Românii vă ascultă în fiecare noapte de Anul Nou. Ei au constituit o forță nevăzută, forța așteptării, care în atâtea împrejurări s-a dovedit că nu este altceva decât forța credinței. Pretutindeni în țară au existat familii care în noaptea de Anul Nou nu primeau pe nimeni decât după ce vă ascultau în liniște mesajul.

A fost o vreme totuși când românii nu v-au mai putut asculta glasul.

M Într-adevăr, foarte puțină lume știe de ce s-a întâmplat asta. Probabil că în țară s-a crezut că faptul se datorează indiferenței, sau pur și simplu că eu însumi am început să accept guvernarea ilegală de la București.

La un moment dat, postul de radio BBC a trimis un mesaj din care eu trebuia să înțeleg că nu-mi voi mai putea înregistra mesajul. Am fost mâhnit. Cu atât mai penibilă a fost lovitura, cu cât Europa Liberă a adoptat imediat aceeași atitudine.

M.C. Au invocat vreo cauză?

M Da. Coexistența pașnică. Adică eu aș fi împiedicat realizarea coexistenței pașnice cu regimul comunist din România! Am fost invitat la Londra la o întrunire în care se discutau probleme de politică internațională. La un moment dat, un reprezentant de la BBC — nu-i rețin numele — a vorbit despre relațiile cu Estul, susținând că nu există nici un comunist în acest post de radio, nici măcar o tendință procomunistă. Asta se petrecea tocmai în momentul când promisem de la BBC o scrisoare oficială prin care mi se transmitea că nu mai e cazul să mi se înregistreze mesajele cu vocea mea. Atunci m-am ridicat și l-am întrebat deodată: „Cum se face, atunci, că exact după ce ați convenit cu Uniunea Sovietică să nu vi se mai bruieze emisiunile am fost oprit să mai înregistrez la postul dumneavoastră de radio?” Omul s-a făcut roșu la față și n-a știut ce să răspundă. Mi-a părut rău pentru el, dar nu puteam să las să se autorizeze în prezența mea o inexactitate. E un fapt...

M.C. Aceste posturi de radio, cel puțin din punctul nostru de vedere, au fost bine orientate. Jocul Moscovei sau al autorităților de la București l-au făcut nu ele, ci unii

lucrători, și asta nu s-a făcut gratis. Pentru lapte, medicamente nu s-au găsit bani. Pentru cumpărarea conștiințelor — oricâți. Punga de la București s-a deschis larg pentru ca Europa să nu afle la timp despre, bunăoară, evenimentele de la Valea Jiului. Când s-a aflat, evenimentele fuseseră deja clasate, indexate, ele își pierduseră puterea de iradiere... Șansa noastră a fost că nu totul poate fi cumpărat, că aceste posturi au fost slujite în mare măsură de oameni devotați patriei.

M E drept. În ceea ce mă privește, numai după instituirea administrației Reagan am putut relua înregistrările la Europa Liberă. Și pentru că a venit vorba de conștiințe... Acum îmi aduc aminte că, pe vremea când locuiam la Londra, era acolo un grup de români, nu știu cum se numea acest grup, care încerca să-i culeagă pe românii refugiați aici și să-i convingă să se întoarcă în țară. Pe unii au reușit să-i convingă. Ce li se făgăduise nu știu, dar unii s-au întors în țară. Ce s-a făcut cu ei? A fost o capcană? Și-au schimbat opiniile politice, și dacă și le-au schimbat atunci înseamnă că cei ce au reușit să-i convingă au dispus și de mijloacele necesare.

M.C. Vă deranjează calomniile ce se scriu sau se colportează în țară și în străinătate?

M Singur că atunci când ajung la cunoștința mea, numai plăcere nu-mi fac. Mă mâhnesc mai mult atunci când ele circulă în țară... efectul lor psihologic este aproape garantat. Nici o calomnie n-ar avea putere asupra relațiilor mele cu țara, dacă acolo n-ar fi confuzie. Dar la nivelul ideilor politice e confuzie și în confuzie se poate specula orice. Ce se spune despre mine în publicațiile din străinătate? Nu, asta mă deranjează mai puțin. Mai ales că sunt și rău scrise.

M.C. Poate faptul că sunt scrise nu le împiedică, așa cum ne-am așteptat în mod firesc, să-și facă efectul. Cui îi mai pasă astăzi că virgula este așezată între subiect și predicat, că fraza este construită defectuos? Nici nu mai știi cum să iei anumite lucruri. Dacă ar fi să judeci după

efecte, istoria scrisă de Roller a fost mai eficientă, în ceea ce și-a propus ea, deși numai bine nu e redactată, decât istoria lui Iorga...

M Știi și eu? Sunt multe publicații. Au scris vrute și nevrute. „Asta nu e răspunderea noastră, asta e răspunderea autorului”, se spune atunci când cineva protestează la calomnie. Penescu, colaborator al lui Maniu, a scris o grămadă de lucruri urâte despre mine. Tocmai el. Fusese ministru de Interne, aș spune că era de partea monarhiei. Tot ce a scris m-a uimit, dovedea că nu știe aproape nimic despre mine. Mai târziu a avut onestitatea să afirme că a greșit, că n-a fost bine informat. În fine.

M.C. Da, dar vorba apucase să se ducă. Veștile rele se răspândesc mai repede decât cele bune. Poate tocmai ultima mărturisire a domnului Penescu n-a circulat.

Noi am așteptat de la ziaristii români care trăiesc și scriu în Occident să se afirme cu mai multă vigoare. Cu excepția posturilor de radio însă, am fost surprinși să citim lucruri ne semnificative, pagini de interes strict particular, în timp ce în țară se petreceau lucruri strigătoare la cer.

Casa unui om liber poate fi închisă și deschisă și pe dinăuntru, și pe dinafară. O închisoare are toate încuietorile pe dinafară. Eu fac mărturisirea că am așteptat ca românii din afară să facă puțin mai mult pentru scoaterea noastră din detenție.

M În diaspora e nevoie de un ziarist profesionist care să unească toate aceste energii ce se risipesc în gol. E nevoie de un ziar cu credibilitate, bine informat despre starea de lucruri din România, obiectiv pe cât se poate. Deocamdată cele mai bune servicii le fac Europa Liberă, Vocea Americii, BBC. Dacă un ziarist nu dorește din toată inima să participe la risipirea confuziei, măcar să nu-și dea strădania s-o întrețină sau s-o sporească.

M.C. Știți ce s-a făcut cu Palatul Cotroceni?

M Da. Am auzit că o vreme a fost dat copiilor — și că acolo au fost clase de muzică, de balet, de pictură... A fost singurul lucru bun pe care l-au făcut comuniștii cu lucrurile rămase în urma noastră după 1947. Pe urmă l-au luat. Au înțeles că au făcut un bine, când ar fi putut să facă un rău — și l-au renovat sau l-au restaurat, nu știu în virtutea căror principii... Au dăruit mica biserică zidită de Șerban Cantacuzino. Au comis un sacrilegiu. De altminteri, n-a fost singurul. Știu că acum o bună parte din București arată ca după război.

M. C. Ce socotiți că este întâmplător și ce necesar în biografia Majestății Voastre?

M Nimic nu este întâmplător în viața unui om. Omul primește mesaje de pretutindeni, semne. Trebuie să înveți să le deslușești. Este ca la învățarea unei limbi. De cele mai multe ori mesajele acestea rămân fără răspuns, nu schimbă nimic în viața omului. De câteva ori, în tinerețe, mi-am dat seama de caracterul necesar al unor întâmplări — și am început să devin atent. Prima oară când am înțeles că tot ce se întâmplă omului seamănă cu o vorbire ascunsă, a fost la Florența, când m-am operat de urgență.

Eram în spital, asta am mai povestit, și într-o zi mi s-a adus în cameră un pachetel. Cineva mi-l trimisese din America, o fată sau un băiat de vârsta mea care auzise că sunt bolnav. În micul pachet era o sticluță cu apă sfințită. Așa scria pe un bilet. Eu eram proaspăt cusut, dar din cauza bronșitei, de care încă nu mă vindecasem, tușeam și aveam niște dureri teribile din pricina efortului. Într-o noapte, obosit de dureri și de nesomn, am luat sticluța și am băut apa, în credința că apa este într-adevăr vindecătoare. Or, s-a întâmplat ceva extraordinar. La o jumătate de oră după aceea, poate mai puțin, poate mai mult, nu-mi aduc bine aminte, mi-au dispărut durerile cu totul. Când s-a întâmplat asta, faptul nu m-a izbit. Mi se părea firesc să nu mă doară nimic. Dar după aceea mi-am adus aminte de durerile grozave de dinainte și parcă nu-mi venea a crede.

Altă dată a fost la Sinaia. Eram după o convorbire foarte în-cordată cu tatăl meu — a fost ceva apăsător, abia am dormit

și, când m-am trezit de dimineață, eram trist, cu o greutate mare pe suflet. În fața Foișorului, în spațiul unui vechi teren de tenis, fusese montată o biserică de lemn trimisă de Maramureș. Cum spuneam, în dimineața aceea mă simțeam trist, dezamăgit, moralmente eram complet la pământ — și mi-am spus că înainte de-a pleca la București, căci urma să plec în câteva ore, să intru în biserică. Mi-aduc aminte că am deschis ușa cu o cheie foarte mare și am intrat acolo. Am stat vreo zece minute așa, liniștit, și în momentul când am ieșit din biserică și am încuiat ușa, chiar în momentul acela, mi s-a luat greutatea de pe suflet. Tot răul care simțisem că mă apasă în jos s-a risipit, eram alt om, altul chiar și decât cel care fusesem cu o zi în urmă, înainte de răul ce mi-l provocase discuția cu tatăl meu.

M. C. Câți ani aveți?

M Șaptesprezece ani. Era prin 1937... Și celălalt semn că Dumnezeu vorbește omului în felurite chipuri, celălalt mare semn a fost că am scăpat cu viață din mâna comuniștilor. Asta n-a fost o lucrare a oamenilor. Este ceva greu de înțeles, mai presus decât toate teoriile. Mulți vorbesc despre Dumnezeu ca despre ceva abstract. Eu mă refer la acel Dumnezeu care se arată în faptele noastre de fiecare zi, în latura concretă a lucrurilor.

M. C. În *Cronica Transilvaniei*, sasul Georg Kraus relatează o întâmplare semnificativă în acest sens. Soția unui domn valah, pribeagă de mult la curțile Vienei, se înfățișează împăratului și-i cere să ducă în țară, ca să le îngroape acolo, oasele soțului ei și ale fiului ei. Conform unei vechi zicale, cum că pământul este al lui Dumnezeu pretutindeni, împăratul se miră, îngăduind totuși nobilei femei să-și facă datoria față de îndemnul inimii ei. Da, spune cronicarul sas, un bun cunoscător al locuitorilor printre care îi fusese dat să trăiască, da, este adevărat, pământul este al lui Dumnezeu pretutindeni, dar nu și pentru valahi.

M Observația nu este lipsită de temeii. Mulți români se comportă ca și cum pământul lui Dumnezeu n-ar fi decât în țara

lor. Este neliniștitor gândul că nu te mai poți întoarce. Suferința românilor închiși între granițele României e de înțeles. Pentru orice om căruia nu i se dă voie să părăsească o locuință, chiar dacă locuința îi aparține, ea se transformă în închisoare. E vorba de suferința detenției. Oamenii cred că imposibilitatea întoarcerii în propria ta casă produce mai puțină suferință! Același sentiment de neputință însoțește și interdicția de-a ieși din casa ta, și interdicția de-a intra în ea. În amândouă sensurile — e vorba de lipsa libertății. Nu contează în ce direcție se consumă frustrarea.

Prin 1954–1955 am băgat de seamă că în mine e pe cale să se schimbe ceva, dar nu în bine. Devenisem morocănos, necomunicativ, parcă pierdeam în fiecare zi câte ceva din fireasca bucurie de a fi a omului. Văzusem destui inși acrindu-se, și m-am temut să nu mi se întâmple și mie așa ceva, să devin și eu certăreț, să mă iau cu ai mei și cu străinii la harță din cine știe ce mărunțiș, ca omul când nu mai vede capătul necazurilor lui. În fine. Starea mea sufletească nu era deloc bună. Simțeam că trebuie să fac ceva pentru ieșirea noastră din impas, dar ce anume nu știam. Gândul la țară nu-mi da pace, și nici n-avea cum să-mi dea pace. Chiar dacă era chinuitor, el era gândul meu bun. Ceea ce îmi făcea suferința aproape de nesuportat era că, oricui aș fi vorbit despre soarta României, vorbele mele se izbeau de un neinteres total. De îndată ce schimbam vorba, cei mai mulți deveneau dintr-o dată atenți și dornici să mă asculte. Sigur, au fost oameni de o calitate superioară care au înțeles că deasupra tuturor preocupărilor mele stă preocuparea pentru România. Câți erau dispuși să asculte că forma de guvernământ din țară este din toate punctele de vedere ilegală? Oamenii vor să-și păstreze liniștea, și este firesc să fie așa, adică să se ferească de gânduri, de trăiri și de contacte neplăcute. Existența printre străini m-a făcut să mă observ cu mai multă atenție, să-mi supraveghez cu mai multă răbdare comportamentul, poate m-a ajutat să mă cunosc mai bine. Observând deci cât de mult îmi lipsește țara cu oamenii ei, am constatat că lipsa aceasta nu e singura.

Îmi lipsea chiar puterea de-a pune în aplicare în viața de toate zilele a ceea ce Isus a încercat să facă în timpurile lui. Vezi atâtea oameni care se duc la biserică, se bat în piept, își fac mea culpa, dovedind astfel că sunt conștienți de slăbiciunile lor, pe urmă ies din biserică și continuă să trăiască la fel ca înainte. E ceva grav. Cei care spun că se bizuie pe Dumnezeu e ca și cum nu l-ar lăsa pe Dumnezeu să se apropie de ei și să le facă viața mai ușoară.

Despre credința în Dumnezeu se spune că înmoaie inimile și caracterele, le face slabe și le pune, într-un fel, la dispoziția semenilor lor mai puternici. Nu e așa, nu e adevărat decât, poate, dacă ea, credința omului, nu este unită cu fapta. Dacă este unită cu fapta, credința noastră ne întărește, se face scut în fața necazurilor. A fi creștin este un mod de existență, nu a face din tine un membru al unei asociații sau confesiuni. Nu e de ajuns să cunoști fundamentele credinței, pentru că așa orice teolog ar fi mântuit. Sunt oameni simpli, care nu-și bat capul cu dogmele, dar care știu să se roage și care au convingerea nestrămutată că rugăciunea lor este ascultată. Se vede în felul de viață al omului dacă credința lui nu este numai o însușire de precepte. Nici naziștii, nici comuniștii nu-i iubesc pe cei care se apropie de Dumnezeu cu toată puterea lor de credință. Pentru că aceștia nu se mai lasă mințiți. Un creștin adevărat este o ființă lucidă, nu se lasă ademenită pe căi potrivnice naturii lui. El aparține adevărului, și adevărul ne eliberează.

M. C. Cum deosebiți un creștin de un creștin doar cu numele?

M După faptele lui. Credința în Cristos dă o anumită ținută morală. Sunt lucruri care nu merg împreună. Atunci când ești pătruns de învățăturile lui Cristos, nu este posibil să accepți idei de altă natură, să propovăduiești, de exemplu, rasismul, disprețul pentru om, legea celui mai tare și așa mai departe. Câteodată dușmanul se află foarte aproape de tine, în tine chiar, în dorințele tale pe care nu ai învățat să le deosebești. Ce fel de creștin pot fi eu dacă din atâtea ore câte are ziua nu rup nici măcar un ceas pentru reculegere? Mai multă grijă să am

de pantofii mei, pe care-i lustruiesc, sau de hainele mele, pe care le perii și le feresc de noroi, decât de sufletul meu? Atât de puțin preț pun pe darul acesta de la Dumnezeu?

Mulți spun că natura umană nu se poate schimba. Dar omul este alcătuit în așa fel încât să depindă de el dacă face binele și tot de el să depindă dacă face răul. Vreau să spun că omul poate fi și bun dacă o dorește. Or, eu am observat că unora le place să le spui că sunt răi, necruțători, peste poate de aspri cu semenii lor, nedrepti. Parcă le adresezi o laudă spunându-le asemenea lucruri. Este de neînțeles. Eu cred că natura omului este și bună. Și dacă omul vrea, ea se exprimă prin ceea ce are sădit în el mai bun. Noi, oamenii, ducem lipsa unei comuniuni în credință. Nu este de ajuns că eu cred. Ceea ce am obținut eu prin credință trebuie să devină și bunul aproapelui meu; el trebuie să știe în ce fel l-am primit pe Cristos în viața mea; dovezile mele că sunt pe calea cea bună trebuie să devină și calea lui.

Se spune că principiile care trebuie să călăuzească pe om sunt vorbe goale. Fără valorile morale absolute nu putem să viețuim. Cum adică, absolute? Întreabă unii. Simplu: ori ești cinstit, ori nu ești cinstit, nu poți fi în două feluri într-unul și același timp, cum nu poți să ocupi simultan două locuri diferite în spațiu. Dacă legea spune să conduci pe dreapta, nimeni nu stă la tocmeală cu tine dacă tu vrei să conduci pe stânga; ești sancționat; poți să te plângi oricui că totul e relativ, cine stă să te asculte? Să nu ucizi. Să nu râvnești la bunul aproapelui. Ce este relativ în aceste prescripții? Dacă ai ucis nu poți să spui că n-ai ucis. Dacă prescripția sună să mergi pe dreapta, mersul pe toate cărările arată doar că se poate merge și așa, dar nu fără riscul pedepsei. Da, se zice, dar perfecțiunea este o utopie, valorile absolute sunt și ele utopii. De acord, dar să ne aducem aminte de navigatorii din timpurile vechi. Ei aveau în loc de busolă Steaua Polară. Cine spune că, pentru asta, ei au vrut să ajungă acolo, la Steaua Polară? Navigatorii aveau în ea un reper neînșelător: ridicau ochii și-și dădeau seama imediat dacă se află pe drumul cel bun ori s-au rătăcit.

Unii spun în glumă că există o mie de feluri de-a fi cinstit. Spun așa pentru că vor să justifice, probabil, nepuțința lor de a fi astfel. Nu există decât un singur fel de-a fi cinstit, după cum nu există decât un singur fel de-a fi curat, dacă te-ai spălat bine din creștet până în tălpi. Să nu fii egoist. Să-ți iubești aproapele — în spiritul lui Cristos.

Când am descoperit toate acestea, m-am simțit mai puțin în-singurat. Mi-a fost mai ușor să mă gândesc la patria mea. Mi-am recăpătat liniștea, înțelegând că istoria se află în mâna lui Dumnezeu, nu în mâna muritorilor.

Mama era o credincioasă. Fără credință, n-ar fi reușit să treacă peste atâtea suferințe. Poate că ea găsisese cu mult înaintea mea reazemul despre care spuneam că începusem să-i simt lipsa. Poți să te ocupi de orice, de politică, de industrie, de literatură... dar nu în afara credinței în Dumnezeu. Dacă Europa a avut de suferit mai mult decât oricând în secolul acesta este pentru că s-a îndepărtat de El cu bună știință, pentru că a vrut să vadă dacă popoarele pot să supraviețuiască fără credință.

Nu, nu pot să supraviețuiască decât coborând sub condiția umană.

Când lipsește credința, nu mai poți deosebi între bine și rău. Băjbâi, te rătăcești, azi mergi după unul, mâine după altul și până la urmă spui că nu există nimeni care să cunoască adevărul sau că adevărul nu există.

Dar ceea ce știe omul din punct de vedere teoretic nu e de ajuns, trebuie să și trăiască. Un om care cunoaște bine legile și săvârșește o infracțiune, el nu este absolvit de pedeapsă pentru că este un bun cunoscător al legilor...

Aștept o renaștere spirituală nu numai în România, ci și în întreaga Europă. Legile și convențiile nu sunt destul ca oamenii să renunțe la violență. La violență oamenii ajung pentru că duc o viață tulbură, agitată, fără puncte de orientare.

Am văzut că oamenii nu mai știu să discute. Ori se închid în tăcerea lor, ori se ceartă. Suferințele îl fac pe om necomunicativ. Eu nu spun că toate acestea vor dispărea; dar dacă ai o credință vie în Dumnezeu, poți să le iei altfel, să le stăpânești. Prin credință chiar datoria față de patrie ți-o îndeplinești mai tare. Eu știu că de nimic nu s-au temut comuniștii mai mult decât

de credința oamenilor în Cristos. Ei înțelegeau mai bine decât toți că un om credincios este un rob mai puțin. Dacă ei au propovăduit ateismul, a fost pentru că numai așa puteau să scoată pe oameni de sub cea mai puternică protecție.

M. C. Învățătura lor n-a prins, în cele mai multe cazuri. În schimb, a produs un număr mare de indiferenți, de sceptici și, în fond, de deznădăjduiți.

M. Poate. Dar în Occident, unde ateismul n-a fost o religie, ca să spun așa, ce s-a întâmplat? Sunt aici mai puțini indiferenți, mai puțini deznădăjduiți? Întâi este important ca omul să știe ce trebuie să facă pentru ca propria lui credință să devină efecace. Pentru că sunt mulți oameni care spun că au credință în Dumnezeu, dar nu știu cum s-o folosească. E ca și cum ai avea o armă minunată, dar n-ai avea pricepere s-o mănuiesti și s-o întrebuințezi. Un om care este credincios și știe ce să facă cu credința lui este în sine o dovadă că Dumnezeu are putere să schimbe mintea oamenilor, contează mai mult decât o predică.

M. C. Ați avut profesor de religie în țară?

M. Da. Un om blând, preotul Nae Popescu. Am fost un elev rebel. Puneam fel de fel de întrebări la care nu mi se dădea niciodată un răspuns satisfăcător. Doar generalități. Generalitățile nu-mi plac nici acum când e vorba de credință. Aș vrea să aflu că bisericile din România nu se deschid doar duminicile și în zilele de sărbătoare, când se fac slujbele, ci în fiecare zi, pentru ca oricine trece din întâmplare pe lângă ele și are un gând pentru Dumnezeu să intre înăuntru o clipă, două să se reculegă.

M. C. Ce înțelegeți prin reculegere?

M. Reculegerea nu e totuna cu rugăciunea. Oamenii sunt înclinați mai mult să se roage, să ceară. E bine și așa. Dar e ca o convorbire telefonică în care spui o grămadă de lucruri, și spui, și nu mai termini, și nu-l lași și pe celălalt, de la capătul firului, să spună și el ce are de spus. Reculegerea e tăcere și ascultare. Când te reculegi, îl lași pe Dumnezeu să-ți vorbească.

La început vin gânduri nesemnificative, poate și triviale, nimicuri. Trebuie să ai răbdare ca toate acestea, care dovedesc cât de frământat e cugetul omului, să se îndepărteze de tine. E nevoie de liniște — și când se face liniște înăuntru, vin și gândurile de la Dumnezeu, răspunsurile. Ce ceri tu lui Dumnezeu e una. Ce îți dă El poate să fie cu totul altceva.

M. C. Cum vedeți Biserica românească?

M. O văd ocupându-se mai insistent de interesele morale și spirituale ale individului, și liberă de problemele politice. N-o văd sprijinind o grupare politică în dauna alteia. În general, o văd apropiindu-se mai mult de împărăția lui Dumnezeu. Cristos a spus: „Veniți la Mine toți cei trudiți și împovărați.” Preocuparea principală a Bisericii este să cheme la ea pe toți cei trudiți și împovărați. Și aceștia sunt foarte mulți. Oamenii au nevoie de hrană spirituală. Ani de zile le-a lipsit. Acum golul pe care-l simt unii în viața lor nu poate, nu trebuie să fie umplut cu orice.

M. C. Ați atins o problemă interesantă. Ați situat individul în centrul atenției de care trebuie să dea dovadă Biserica. De ce individul?

M. Noi greșim mult când în chestiuni de viață spirituală avem în vedere probleme cu caracter general. Pilda păstorului care a lăsat turma pentru scoaterea din necaz a unei singure oi se referă poate și la această obligație a omului de-a se ocupa de ceea ce stă în puterea lui. Poți să faci binele în mic; binele general cred că este preocuparea lui Dumnezeu. El a iubit lumea, de aceea s-a întrupat și a suferit moartea prin Fiul Său. Nouă nu ni se cere să iubim lumea, ci numai pe aproapele — și dacă ni se poruncește așa și dacă în ascultarea acestei porunci stă împlinirea întregii legi înseamnă că ni se cere foarte mult. Câteodată mă gândesc că e mai ușor să iubești umanitatea decât un singur om.

M. C. Un cuvânt despre dreptate...

M. Da, dreptatea... Mulți spun: „Eu am dreptate.” Într-un fel, fiecare are dreptate. Dar chestiunea nu este cine are dreptate,

ci unde este dreptatea. Dreptatea este totuna cu adevărul. Noi știm unde este adevărul, dar parcă ne vine peste mână să credem că este atât de aproape și atât de ușor de dobândit. Noi îl căutăm de cele mai multe ori departe, în locuri inaccesibile. Când Pilat l-a întrebat pe Cristos: „Ce este adevărul?” — Cristos a tăcut. Ar fi trebuit să întrebe: „Unde, în cine este adevărul?” Celor apropiați lui, Cristos le-a spus: „Eu sunt calea, adevărul și viața.” Celor apropiați, adică ucenicilor. În fața lui Pilat a tăcut. Degeaba i-ar fi destăinuit și lui unde, în cine se află adevărul. Omul aștepta răspuns la o altă întrebare.

M.C. Poate fi omul învățat să creadă?

M. Învățat? Dacă totul se învață, atunci și credința poate fi învățată. Dar dacă un om n-are auz muzical, poate fi el învățat să cânte? Dacă un om nu are în el o anumită disponibilitate pentru credință, orice cuvânt trece pe alături de conștiința lui. Cel mai bine ar fi să întrebăm așa: „Un om care are înclinare pentru credință poate fi chemat la credință?”

M.C. V-ați gândit la toate acestea îndelung...

M. Da, de când am aflat ce îmi lipsește și ce ar trebui să caut pentru ca suferința unei vieți departe de țară să capete semnificație.

M.C. Înțeleg că suferința aceasta n-a putut fi depășită.

M. Nicidecum. Sunt însă suferințe absurde. Acestea sunt foarte greu de suportat. N-au un înțeles, par să vină dincolo de orice necesitate.

Când o suferință își găsește rostul, ea începe să-ți vorbească în felul unui educator.

Cel mai bun educator se folosește de exemple concrete. De aceea îmi spun: Cuvântul lui Dumnezeu trebuie trăit — și mai puțin vorbit și disputat. La templu, Cristos a luat biciul. În loc să țină o predică, a lovit. Orice predică ar fi fost inutilă. Poate că era mai important să fie curățată casa Domnului de neguțatori, nu să înțeleagă neguțatorii de ce nu e bine să-și facă în pridvorul templului negustoria. Gestul lui Cristos a fost mai presus de orice teorie. Există și această necesitate, câteodată

— necesitatea acțiunii directe, neîntârziate și fără multe cuvinte. Dacă stăm să ne gândim bine, Cristos a făptuit mai mult decât a vorbit. Fără iubire nu poți să iei însă biciul. Nu ura l-a făcut pe Cristos să intre în templu, ci mânia.

M.C. Vă ascult...

M. Într-o zi, la Londra, la o întâlnire cu niște japonezi, un englez a ținut o conferință. Printre altele, a început să povestească prin ce a trecut ca prizonier de război, cum a fost maltratat și schingiuit de militarii japonezi. Japonezii care erau în sală se uitau unii la alții, parcă voiau să intre în pământ de rușine. Nici nouă, celor de față, nu prea ne era ușor să participăm la asemenea scenă. Când deodată, englezul a spus japonezilor, niște oameni tineri, care în timpul războiului mi se pare că nici nu erau născuți: „Cer iertare acum, față de voi toți, pentru ura pe care v-am purtat-o.” El ne spunea astfel că rău cu adevărat este sentimentul urii. Ea i-ar fi putut nimici, din interior, sufletul; schingiuitorii lui îi atinseseră numai trupul. M-am gândit mult la această întâmplare.

M.C. Ce carte prețuiți mai presus de oricare?

M. Biblia, fără doar și poate.

M.C. Ce altă carte a contribuit la deșteptarea spirituală a Majestății Voastre?

M. Nici o altă carte. Convorbirile cu mama au însemnat pentru mine mai mult decât multe cărți de teologie. Mama a fost un adevărat stâlp în viața mea. Ea fost puternică prin rugăciune. Rugăciunea este fapta noastră cea mai necesară raportului cu Dumnezeu. Și pentru că a venit vorba de faptă: am observat că oamenii se leagă mai mult de ceea ce spui decât de ceea ce faci. E grav că, uneori, ei și cred în vorbele pe care le aud. Să nu ne închipuim că un lăudăros, de exemplu, nu e crezut pe cuvânt. De multe ori oamenilor le e mai ușor să-l creadă decât să verifice dacă vorbele lui despre el însuși sunt adevărate.

M.C. Ați urât vreodată?

M Nu. Cineva spunea că ura este o formă prelungită de sinucidere. Din ură nu crește nimic. Ea este sterilă.

M. C. Vi s-a făcut vreo nedreptate în copilărie? Sau mai exact: ce întâmplare ați înțeles-o ca pe o nedreptate?

M Cred că mi s-a făcut o singură mare nedreptate. Am fost despărțit de mama. În rest, mărunțișuri care aproape că nu m-au atins. De câteva îmi amintesc uneori, dar numai cu o nostalgie firească, cu care trecerea timpului învăluie orice amintire. Odată, țin minte, la un examen de sfârșit de an, am primit la istorie o notă mediocră. Nu mai știu care era tema lucrării, dar eu eram convins că scrisesem bine, chiar și acum am sentimentul că nu mă înșelam. După ce ne-a dat lucrările înapoi, profesorul a ieșit din clasă. Pentru că nu-mi plăcea să-mi exprim vreo nemulțumire de față cu colegii, m-am luat după el și, după ce l-am ajuns, l-am întrebat din cauza căreia greșeli mi-a scăzut nota. Profesorul mi-a spus că nu e vorba de nici o greșeală. Era jenat văzând că aștept răspunsul; a zis: „Am primit ordin.”

M. C. De la cine putea fi primit un astfel de ordin?

M Numai de la tatăl meu. Poți să înțelegi ceva? Nu. Ei bine, după asta recunoști că ți s-a făcut o nedreptate, după faptul că nu înțelegi de ce ți s-a făcut.

*

M. C. Sunt gânduri care ne aparțin, gânduri pe care le preluăm de la alții fără să ne dăm seama când, gânduri pe care ni le impun împrejurările, gânduri care ne trec prin minte ca să le uităm în aceeași clipă, gânduri care ne urmăresc toată viața, gânduri de o mie și unul de feluri. Sunt gânduri care se zămislesc în noi înșine și gânduri ale altora, pe care ni le asumăm și care, o dată asumate, ajung să ne caracterizeze în aceeași măsură. Ce gând al altcuiva v-a impresionat până la a vi-l însuși?

M Am găsit mai demult scris pe o placă de faianță următoarele cuvinte:

„A fi tăcut este o umilință.
A fi tăcut când e vorba de defectele altora este caritate.
A fi tăcut în a nu rosti cuvinte inutile este penitență.
A fi tăcut la locul și la timpul potrivit este prudență.
A fi tăcut când îți duci crucea este eroism.”

M. C. Cine a spus asta?

M Nu știu. Totul fusese scris pe o placă de faianță.

M. C. Sunt gânduri pe care le comunicăm altora și, în loc să ne eliberăm de ele, ni se adâncesc și mai mult în cuget. Puteți să mărturisiți un astfel de gând?

M Da, cred că da. Într-o zi, prin 1960 cred, în fața unui auditoriu dispus să asculte adevărul, am citit aceste cuvinte:

„Indecizia și compromisurile și lipsa de curaj moral ne-au dus la sclavie și pe mulți, din atâtea țări, la comunism. Ca să nu stricăm buna dispoziție a câtorva persoane, am abandonat peste 700 000 000 de oameni în spatele cortinei de fier și de bambus. Nu ne hotărâm să facem ceva pentru redresarea situației prezente, pentru că ne temem să nu cheltuim prea mult, în care timp lăsăm milioane de oameni să fie omorâți în câmpul de sclavie, iar noi avem pace materială și confort. Am auzit vorbindu-se despre trădare. Astăzi, cel mai grav act de trădare este să închidem ochii în fața factorilor brutalității și în fața adevărului pe care nu vrem să-l vedem. Hrușciiov vrea să ia toată lumea și noi vrem pace. Dorința cui este mai puternică? Cine va birui? Eu vin dintre cei peste douăzeci de milioane de români, ținuți cu forța în spatele Cortinei de Fier... Asta s-ar putea repeta și cu alți oameni și cu alte țări, care acum își închipuie că au libertate. Ceea ce s-a întâmplat cu țara mea s-ar putea întâmpla cu oricare altă țară. Atâta timp cât mințim și punem minciuna deasupra tuturor valorilor, este exact ceea ce ar trebui să ni se întâmple.”

După ce am terminat de citit, s-a făcut tăcere în sală. Din când în când îmi aduc aminte de aceste cuvinte. Poate că ele s-ar fi pierdut dacă ascultătorii ar fi aplaudat...

M.C. Ați spus că, pentru a nu fi stingheriți câțiva oameni, au fost sacrificate milioane? Cine erau acei câțiva oameni atât de importanți?

M Unul din ei era Stalin. Pentru ceea ce reprezenta el personal, au fost puse țările din Răsăritul Europei la dispoziția Kremlinului. Și Churchill care spunea că socialismul este filozofia falimentului, crezul ignoranței și al invidiei...

M.C. Când a spus asta? Înainte sau după Ialta?

M Nu pot să precizez, probabil după, deși el știa destul de bine ce se întâmplă în Rusia și înainte de război. Citește rândurile astea.

M.C. „Părinte ceresc, care ai făcut oamenii după asemuirea Ta, care-i iubești pe toți, nu îngădui ca familia noastră să se desprindă de Tine, făurind bariere de rasă sau culoare.

Precum Fiul Tău, Mântuitorul nostru, s-a născut dintr-o femeie evreică, s-a bucurat de credința unei femei siriene și a unui soldat roman, i-a primit bine pe grecii care L-au căutat și a lăsat să-I poarte crucea un african, așa învață-ne și pe noi să-i primim la fel pe toți, de toate rasele, ca pe moștenitorii Împărăției lui Isus Cristos, Domnul nostru.”

E o rugăciune. A cui?

M Nu știu. Am găsit-o scrisă pe o foaie de hârtie. Cine o transcrisese uitase să noteze și numele autorului ei. E o rugăciune? Poate, deși rugăciunile sunt mult mai cuprinzătoare. Aceasta se referă doar la un singur lucru, la semnul egal pe care Dumnezeu l-a pus între oameni. Felul cum este gândit o face prețioasă și, cel puțin pe mine, mă emoționează ori de câte ori o redescopăr.

M.C. Credeți că natura omului este perfectibilă?

M Fără îndoială. Ceea ce suntem e darul dat de Dumnezeu nouă. Ceea ce devenim este darul nostru către Dumnezeu.

Este unul din acele gânduri atât de simple și atât de adevărate, încât omul pare să se fi născut cu ele.

*

M.C. Ați fost un copil fericit?

M Da. Atât timp cât am fost împreună cu mama, da. Chiar în acest moment mi-am adus aminte de o imagine la care nu m-am mai gândit de mult. Era prin 1927, 1928, cred că nu mai târziu. Ședeam în casă și mă uitam pe fereastră la apa din bazin. Și deodată am văzut că apa începe să se clatine din ce în ce mai tare, să se agite până când a început să dea pe afară. Era cutremur.

M.C. Ne-am născut pe un sol nesigur...

M Asta ne-a obligat la modestie și înțelepciune. Românii, chiar și atunci când au fost foarte bogați, n-au construit case foarte mari. N-aveau cum, nu le permitea pământul. Și atunci au construit în așa fel încât să se vadă frumos pe dinăuntru. Asta a ajuns să caracterizeze un popor întreg. Dacă pe dinafară suntem obligați să ducem o viață moderată, nimeni nu ne împiedică să ne facem o viață frumoasă pe dinăuntru, în inima noastră.

M.C. Comportamentul între străini al Majestății Voastre ne-a făcut cinste nouă, românilor. Cum a fost posibilă evitarea oricăror contacte compromițătoare vreme de atâția ani?

M Noi am considerat că trebuie să trăim în așa fel încât, fie și numai în fața conștiinței noastre, să reiasă că suntem în doliu pentru țară.

Noi nu puteam să umblăm oricum în lume, să ne îngăduim libertăți în nici un nivel al existenței noastre. Amuzamente, frivolități — acestea erau pentru alții, nu pentru noi, care veneam din mijlocul unui popor suferind. Acest gând ne-a dictat comportamentul.

M.C. Speranța popoarelor închise în lagărul comunist a fost Apusul...

M E regretabil. Pentru că, asta am spus-o mereu, comuniștii se află de fapt în Apus, nu în Răsărit. Cei din răsăritul Europei s-au săturat de mult să se facă experiență pe viața lor. Comuniștii din Vest sunt uimiți când aud că în țările socialiste partidele comuniste se risipesc sau se desființează. De la război până la intrarea rușilor în Cehoslovacia trecuseră douăzeci și trei de ani. Trebuia să treacă atâția ani și să fie nevoie ca rușii să intre în Praga pentru ca unii dintre comuniștii din țările europene să-și dea seama că au făcut o investiție rușinoasă?

M.C. Acești *unii*, pe care i-ați amintit acum, s-au lepădat atunci nu de comunism, ci de Moscova. Au rămas la vechile lor convingeri, încercând să dea dovadă de o oarecare independență față de centrul adevărat al doctrinei comuniste. Lucrurile se complică dacă ne aducem aminte că, până nu demult, șefii tuturor partidelor comuniste din Europa și de aiurea au întreținut relații strânse cu dictatura de la București. Doctrinarii comunismului, adevărații marxiști, n-au fost în țările unde se experimenta în mod practic comunismul; ci în Italia și Franța, în Germania liberă. Ei erau învățați la școlile de partid din România. Aveau credit. Capcana a fost perfectă. Au folosit-o cu viclenie mai-marii ideologiei românești; au intrat în ea naivii, ceilalți au găsit încă un argument că sunt pe calea cea bună și că privilegiile de care se bucură au un temei aproape legal...

M Rezultatele propagandei comuniste se văd mai bine acum decât oriunde în Africa. De unde s-au retras francezii, americanii, spaniolii — golul s-a umplut cu iluzia comunistă. Chiar dacă românii au urât în masă comunismul, să nu uităm că ei au trăit vreme de patruzeci și cinci de ani sub apăsarea lui. Vrând-nevrând, omul s-a obișnuit cu un fel de a fi neconvenabil, întâi de toate, pentru el însuși. El a învățat să tacă, de exemplu. Trebuie să se dezvețe să mai tacă. A învățat să-l lase înă-

inte pe cel mai rău pregătit decât el. Acum de ce ar mai face-o? Sunt multe inerții. Trebuie să ne scuturăm de ele.

Dar eu sunt optimist în ceea ce ne privește. Românii au suferit cel mai mult. Și celor ce au suferit cel mai mult o să li se dea înapoi cel mai mult.

Important este ca omul să se obișnuiască iarăși cu adevărul. Să nu-i fie rușine de adevăr. Unii oameni mint de rușine, vrând să-și acopere greșelile sau vrând să le acopere pe ale altora. Adevărul e mult mai practic. După cum spui, se face tăcere — și tăcerea e prețioasă atunci când ai ceva de făcut. Am văzut că lucrătorii care vorbesc mult n-au randament în aceeași măsură.

M.C. Care ar fi atitudinea cea mai potrivită a românilor față de trecut?

M Românii trebuie să-și cunoască istoria, mai ales istoria ultimelor secole, care a fost cel mai primejdios falsificată. Trebuie să se înapoieze oamenilor adevărul despre ei înșiși.

Noi trebuie să ne întoarcem la viața civilizată de dinainte.

Noi avem la ce să ne întoarcem.

Pe noi comuniștii ne-au scos din făgașul nostru. Dacă pornim înainte de aici, din locul unde suntem, din stadiul actual al istoriei noastre, nu pornim dintr-un loc bun. Ce înseamnă să preiei industria de azi? Ea trebuie pusă pe baze noi. Ce înseamnă să refaci agricultura, păstrând în vigoare aceleași relații ale omului față de oameni și față de pământ? Noi am avut o lege bună, o Constituție care poate să pună iarăși ordine în haos. Pe trecutul nostru trebuie să ne rezemăm, de la el mai departe trebuie să pornim. Cei patruzeci și cinci de ani de comunism au încurcat în așa fel totul, încât ghemul acesta nu mai poate fi descâlcit. A existat o Academie Română. Ea a fost amestecată cu valori false. Să ne întoarcem la criteriile de selecție ale Academiei Române de odinioară. Viața noastră va fi nevoie să fie așezată întâi pe baze morale, și mai pe urmă pe cele politice. Criteriile de selecție și de promovare de asemenea trebuie să vină din altă direcție, nu din direcția politicului. Când un om se află pe locul pentru care s-a pregătit și care, prin aceasta, i se cuvine, omul acesta este fericit: se înțelege pe sine, îi înțelege

și pe alții. Când nu se află pe locul său, chiar dacă se află pe un loc mai bun decât ar fi sperat, el este neliniștit, agresiv, privește pe alții cu neîncredere, are părerea că, aidoma lui, toți se află pe locuri nepotrivite cu priceperea lor.

M.C. Sunt glasuri care afirmă că orientarea Majestății Voastre în problemele naționalităților nu este fermă.

M Acestea sunt glasuri. Depinde ale cui sunt și ce reprezintă ele. Constituția noastră, mă refer la adevărata Constituție a românilor, cea redactată după alcătuirea României Mari, și nu la constituția comunistă, care este reflexul unui act ilegal, arată clar că toate naționalitățile de cetățenie română au drepturi și îndatoriri egale cu ale românilor și că privilegiile, în aceste condiții de egalitate, se exclud. Nu știu cum se poate pune în termeni mai buni problema aceasta, decât așa cum s-a pus după Unire.

În problema maghiară, despre care răuvoitorii au afirmat că nu m-am pronunțat corect, trebuie să spun înainte de toate că n-am acceptat și nu voi accepta niciodată „discuții de principii” într-o chestiune care și-a găsit de multă vreme justa rezolvare. La Frankfurt, în 20 decembrie 1986, mi-am expus clar punctul de vedere. Nu am lăsat loc de îndoială sau de interpretări echi-voce. Când reunirea Transilvaniei cu Regatul României a început să fie contestată, mai ales în America, de emigrația maghiară ultrașovină, sprijinită de Budapesta comunistă și, bineînțeles, cu binecuvântarea Moscovei, s-a pornit de la faptul că minoritatea maghiară este persecutată, supusă unui adevărat etnocid cultural. Atunci am afirmat că toți locuitorii României, românii înșiși, care constituie o majoritate de 89%, sunt tratați cu aceeași cruzime de regimul comunist, că maghiarii, al căror număr este exagerat de propaganda externă, și-au pierdut pozițiile privilegiate de care s-au bucurat în anii ocupației Ardealului de Nord și situația de favoare ce au avut-o, încă timp de decenii, după aceea, când foarte mulți dintre ei colaborau activ cu cârmuirea impusă de Uniunea Sovietică în România. Mai clar decât atât nu știu dacă se mai poate. Am spus: drepturi și îndatoriri egale, și nici un privilegiu! Cei care vor privilegiu și

care socotesc absența lor un rău sau o încercare de etnocid, să se gândească la milioanele de români uciși de comuniști pe teritoriul României și la românii de dincolo, din Basarabia și Bucovina, care și-au pierdut viața, numai pentru că au fost români, în lagărele rusești și pe îndepărtatele pământuri siberiene. Nu din vina românilor au plecat sașii din Transilvania, ci din vina comuniștilor. Regimul comunist a practicat o politică de scoatere a românilor din locurile lor, i-a silit să se destăreze, i-a vârat în închisori, lor nu li s-a permis să-și dea adevărata măsură. Ei n-au fost tratați ca niște străini în țara lor? Să-i chemăm pe sași înapoi, dar trebuie să facem tot ce ne stă în putere ca să-i chemăm și pe români înapoi. Dar asta nu se poate face în mod cinstit și cu rezultate bune, fără să se ajungă la o stabilitate politică demnă de o țară europeană.

M.C. Ce răspuns aveți pentru cei care resping ideea monarhică?

M Același răspuns pe care l-am dat în iulie 1989 la televiziunea maghiară și care l-a făcut furibund pe Ceaușescu. Eu am fost totdeauna un rege constituțional, respectând Drepturile Omului, restabilind Constituția din 1923, potrivit căreia toți cetățenii țării se bucură de aceleași drepturi, indiferent de originea lor etnică și religioasă. Dar, am mai spus atunci, astăzi România este o monarhie absolută, în care fiecare persoană e proprietatea statului. Are o dinastie care nu domnește sucesiv, un membru după altul, ci toți laolaltă, secătuiind bogata noastră țară.

M.C. Cum vedeți rolul partidelor astăzi?

M Cred că forțele politice nu trebuie dispersate. Când în jurul unei forțe sunt prea mulți, oamenii încep să nu se mai asculte între ei, și până la urmă se produce vacarm. E bine ca un dialog să nu dureze multă vreme, să permită fiecăruia să se exprime și ceilalți să-l asculte cu atenție. Se știe despre Regele Carol I, care împreună cu câțiva patrioți de talia lui Kogălniceanu a organizat și modernizat viața politică a României, că, la un moment dat, n-a vrut să admită o a treia formație politică,

în afara celor două, liberală și conservatoare. Cel care venise la el cu proiectul a fost Take Ionescu. S-a supărat atât de rău, încât abia către sfârșitul vieții a admis să reia legăturile personale cu marele om politic. Sunt anumite momente ale vieții politice când orice element nou introdus în angrenaj ar putea să deterneze sensul întregului angrenaj, să-l pervertească. Despre Carol I se spune că nu s-a amestecat în politică. Da, nu s-a amestecat. El a avut un rol de arbitru, ceea ce este cu totul altceva.

M. C. Socotiți pozitiv că s-a desființat Partidul Comunist Român?

M. Dar nu s-a desființat deloc! Nu există nici o formă juridică care să ateste această realitate. N-am citit nicăieri vreo lege sau vreun decret de desființare a acestui partid. De obicei partidele se dizolvă în cadrul unui ultim congres, cu asentimentul majorității.

M. C. Într-adevăr. S-a spus despre el că este terminat, că a murit, dar unde este actul de deces? Când moare un om, de obicei ne întrebăm: unde sunt moștenitorii? Cine sunt ei? Cât li s-a lăsat și după ce criterii?

În loc să clarifice lucrurile, nedesființarea cu acte în regulă a Partidului Comunist Român a produs exact confuzia de care era nevoie pentru plasarea noilor cadre de partid pe orbita vieții noastre politice. Despre un râu care intră pe sub pământ și continuă să curgă nu spunem că nu mai există. Astăzi oricine are dreptul să spună că Partidul Comunist Român acționează subteran.

M. Da, situația partidului comunist, astăzi, nu este deloc clară. El este sau nu este? Și acum se ridică problema: e democratic să-l desființezi? Asta este o problemă pentru oameni care nu știu ce înseamnă în realitate, nu în teorie, comunismul. Comunismul nu trebuie să fie citit, nici văzut, el trebuie să fie trăit ca să se arate în întreaga sa hidoșenie. Sigur, e frumos: egalitate. Ce fel de egalitate? Din ce punct de vedere? Cu cine egalitate? Cine stabilește care este numitorul comun care poate să facă posibilă această egalitate? Îl faci pe bogat sărac? Înlo-

cuindu-l pe cel bogat cu statul, desființezi astfel și exploatarea? Comunismul a avut la dispoziție mult prea mult timp ca să demonstreze ce vrea de fapt și ce poate. A demonstrat că el este nociv și ruinător; a demonstrat că a făcut mai mult rău decât nazismul. Or, dacă nazismul a fost interzis pentru crimele lui și dacă naștii au fost puși sub urmărire, nu înțeleg de ce răufăcătorii ideologiei roșii să fie ocrotiți. Crimele comunismului se prescriu, după câte îmi dau seama. De ce? Îndeobște, orice crimă are un făptaș. Conform oricărei legi din lume el nu poate fi lăsat să umble în libertate. Altminteri, se răpește responsabilitatea omului față de propriile fapte și se încurajează crima.

Chestiunea este complicată în țările din Răsărit, pentru că experimentul s-a făcut la scară mare, pe sute de milioane de vieți și pe timp îndelungat.

Ceea ce știu însă este că oamenii nu trebuie să se mai organizeze pentru a lupta împotriva oamenilor, pentru a propovădui ura, violența, pentru a adânci ruptura dintre păturile sociale. Energiile trebuie să se polarizeze cu alt sens. Dar va fi nevoie, în același timp, de o justiție care să-și respecte cu sfințenie menirea și care să facă din lege un adevărat instrument de limpezire a atmosferei politice și sociale din România. S-a spus că legionarii n-au drept, pentru crimele lor, să mai participe la viața politică a țării. Foarte bine. Un om care a ucis sau care a luat apărarea unui ucigaș sau care a făcut parte dintr-o confrerie ce nu s-a dat înapoi de la omucidere nu mai poate să vorbească în numele concetățenilor lui, ori să-l reprezinte în vreun fel sau altul. Legionarii au ucis oameni. Au ucis și comuniștii. Și acestora, care au schingiuit și au ucis, trebuie să li se aplice același tratament, măcar în chestiunea atât de delicată a reprezentativității.

M. C. Ați afirmat că, la fel de stricători ca și legionarii, comuniștii au avut de partea lor durată de acțiune. Cei dintâi au stat la putere, pe dezordine, vrajbă și sânge, doar cinci luni de zile. Comuniștii, tot pe dezordine, pe vrajbă, pe sânge, și-au păstrat puterea discreționară vreme de aproape cincizeci de ani. În toate domeniile

de activitate, mâna lor a lăsat urme adânci, și cum se vor netezi ele e greu de spus. În viața spirituală am convingerea că procesul de redresare ne va costa mai puțin timp. Aș îndrăzni să spun că un poem fierbinte și curat, scris într-o noapte, poate să compenseze toată producția de nerozii a celor cinci decenii de maculatură propagandistică — și eu cred că acel poem a fost scris. De altminteri, marea cantitate de mângăleală comunistă n-a fost citită de nimeni, nici chiar de cei care au poruncit-o. Aș spune că ea n-a făcut rău decât celor ce au produs-o. Căci n-a avut cititori. Însă, în timp ce aceste scrieri fără cititori mâncau hârtie, precum și spații în librării, în România s-au produs valori cu un preț cu atât mai greu de calculat cu cât oficialitățile nu le-au cerut. Ca pretutindeni în lume, excepțiile n-au fost nenumărate. Refuzând să credem că ele există, așa cum refuză să creadă, pe de o parte, vâtafii de până mai ieri ai culturii românești, dar, din păcate, și o parte din emigrație, căreia nu-i vine să creadă că și în mizerie, și în lipsă de libertate se poate crea, ar fi totuna cu a pune sub semnul îndoielii creativitatea unui popor. Unii spun: dacă nu știu care s-a publicat, e un semn indubitabil că ea nu e bună — și în virtutea acestui raționament, cartea rămâne necitită. Pe acest raționament s-au bizuit însă și cenzorii când au dat cale bună spre tipar unei întregi literaturi neconvenabile din punctul lor de vedere. Lăsând la o parte că, tot din punctul lor de vedere, ea nu covârșea cantitativ! Anul 1971, anul când partidul a revenit la vechea și statornica lui dorință de-a transforma arta într-un instrument de îndobitocire, anul revoluției culturale, a despărțit, într-un fel, apele. Pe cei fără vocație sau care și-au iubit mai mult bunăstarea decât propria artă i-a făcut propagandiști. Pe ceilalți i-a trimis la masa de lucru. Cărțile bune au apărut; nu multe; ca în toate literaturile lumii. Că n-au intrat în manuale, că despre ele s-a scris puțin sau în așa fel încât să nu li se trădeze adevăratele sensuri, că n-au intrat în topul oficial — asta este

cu totul altceva. Dar ele există, și datoria noastră, nu mai puțin decât datoria celorlalte culturi, este să li se permită intrarea în circuitul de valori al Europei. Artă românilor a atins în acești ani grei dimensiunea tragicului. Cer iertare pentru această poate prea lungă, dar eu cred că necesară, paranteză.

Acum ar fi timpul să vă pun o întrebare delicată. Ce înseamnă pentru Majestatea Voastră un om credincios?

M Un om credincios este prin forța lucrurilor un element de stabilitate în viața socială a unei țări. Munca pentru el nu este o vorbă goală sau numai o cale de a-și câștiga pâinea. Un om credincios muncește ca pentru Dumnezeu — și va munci bine, pentru că pe el îl trimite la muncă nu numai gândul datoriei, ci și un optimism care nu se dobândește decât prin credință. Oamenii credincioși, indiferent de confesiunea căreia i-au aparținut, au avut mult de suferit în acești ani — și ortodocșii, și uniții, și luteranii, și cultele protestante au dat martiri care acum ar trebui cinstiți pentru jertfa lor. În vremuri de prigoană, au de suferit cei care cred mai puternic; chiar dacă tac, oficialitățile îi urăsc în mod instinctiv. Ei sunt liberi. Stăpânul lor e nevăzut. Pe cel de pe pământ, om ca și el, nu-l recunosc decât, cel mult, pentru a-i da partea cezarului, adică foarte puțin. Libertatea tuturor cultelor trebuie să fie nu numai prevăzută, ci și asigurată de lege.

Regina era puțin nedumerită de mulțimea confesiunilor. „Care este cea adevărată?” întreba ea mereu. Bunicul i-a răspuns: „Suntem cu toții pe mai multe vapoare. Am pornit toți spre același scop. Unii sunt mai aproape, alții sunt mai departe de mal. Important e să nu-ți pierzi credința. Cine își pierde credința, chiar dacă se află pe vapor, e ca și când și-ar pierde busola. Se rătăcește.”

Ori de câte ori vorbesc despre necesitatea credinței, îmi aduc aminte de vorbele lui William Penn: „Dacă nu te lași condus de Dumnezeu, ești sortit să fii condus de către tirani.”

Mă gândesc uneori că, după primul război mondial, mai mult decât oricând până atunci, dovezile de credință ale europenilor începuseră să scadă și că așa a fost posibilă ascensiunea

nea unor dictatori ca Mussolini sau Hitler. După cel de-al doilea război, înmulțirea dictatorilor a arătat că necredința s-a răspândit ca o molimă și că de aceea oamenii au fost lăsați în întuneric, pe mâna unor tirani. Un credincios nu se teme. Și acolo unde nu este teamă, nu este nici tiranie.

10-18 iulie, 1-15 octombrie 1990

UN AN DE LA PRIMELE CONVORBIRI

M. C. Sire, sunt la fel de nepriceput în mânuirea acestui aparat de înregistrare ca și la cele dintâi convorbiri. Sper să mă refamiliarizez cu el...

A trecut un an de când convorbirile din care s-a alcătuit primul volum s-au încheiat. Spuneați că sunteți surprins de felul cum a fost primită cartea.

M Da, pentru un anumit grup, nu m-ar fi surprins să fie primită bine. Dar ecoul a fost mult mai mare decât mi-am închipuit. Chiar și aici, în străinătate, a provocat emoție.

M.C. În ce mă privește, așteptam o reacție cât de cât favorabilă din partea colegilor de breaslă, a prietenilor și a tuturor celor care și-au exprimat direct opțiunea pentru reinstituirea Regatului României. Faptul că și în ziarele indiferente la ideea monarhică s-au înregistrat referiri pozitive mă convinge că respectul pentru istorie este treaz la o bună parte din români și că adevărul se impune de la sine.

M Îmi pare rău că n-au fost referiri mai numeroase la documente.

M.C. Vă gândiți probabil la Memoriul Majestății Voastre către Roosevelt, din 1945, la textele convorbirilor cu reprezentantul sovietic al Comisiei Aliate, la răspunsurile pe care le-ați dat în cadrul Anchetei organizate de Departamentul American — la documentele care, după atâția ani, scot la iveală, negru pe alb, indiferența Aliatilor la suferința popoarelor din răsăritul Europei...

Sire, v-ați gândit vreodată că această indiferență față de noi nu traducea, în fapt, decât teama față de Uniunea Sovietică?

M Nu, chiar în felul acesta nu, doar dacă nu te grăbești să cauți o singură cauză catastrofei postbelice...

M. C. Catastrofă?

M Da, catastrofă. În țările apusene se sfârșea războiul, în celelalte însă începea unul ascuns, care a durat până în zilele noastre și în unele locuri mai durează încă. Războiul comunismului împotriva oamenilor. Asta nu e o vorbă, e o realitate. Noi ne aflăm acum în aceeași situație în care se aflau unele țări apusene după război, dar ne e de două ori mai greu, dacă te gândești că războiul împotriva oamenilor a durat patru decenii și jumătate. Ai spus că americanilor, după război, le-a fost teamă de ruși și de aceea i-au lăsat să-și facă jocul în țara noastră și în celelalte țări socialiste. Ipoteza aceasta ar putea fi luată în discuție. La urma urmei, ce știau americanii despre ruși înainte de război? Abia după război și-au dat seama că sistemul lor este potrivnic oricărei alianțe și că principiile lor politice îi obligă să încheie alianțe, să le folosească și pe urmă să se întoarcă împotriva lor. Așa ceva americanii nu mai văzuseră sau, dacă văzuseră, nu la asemenea scară. Da, teamă... Vorbeam despre documentele din cartea care a apărut la București... De ce crezi că istoricii nu s-au ocupat încă de ele?

M. C. Cred că e prea devreme, Majestate. Eu am convingerea că ele au fost deja parcurse și fișate și că în curând vom avea surpriza unor comentarii. Istoricii de bună-credință așteaptă și alte documente, noi termeni de comparație. V-au atins comentariile răuvoitoare?

M Singur le numești răuvoitoare. Nu, nu m-au atins. Ce spun adversarii despre noi e una, că otrăvesc opinia publică e alta. Va trebui odată să vorbim mai mult despre calomnii. De ce o vorbă bună despre un om se prinde mai greu decât o minciună cu scop denigrator? Când citesc prin ziare atacuri la adresa

noastră și a familiei noastre, mă gândesc că ar trebui să nu ne întristăm. Dimpotrivă. Atacurile lor arată că ne facem datoria cum trebuie. E teama care produce violență...

M. C. Credeți că teama i-a îndemnat pe ziariști, în timpul celei de-a patra descinderi a minerilor în București, să producă acele texte calomnioase?

M Era în ele o furie fără rost. N-am înțeles-o. Sigur că le-a fost teamă, dar nu de noi: s-au speriat pentru că venirea minerilor a făcut să se dea pe față cine și de ce îi manevrează.

M. C. Ați fi intrat în țară pe un asemenea fundal politic?

M Au fost în țară și alte momente politice de mare instabilitate. Noi nu vrem să rezolvăm chestiunea Constituției din 1923 în astfel de zile confuze. În plus, în septembrie a fost vorba de o istorie locală, care interesa disensiunile între premier și președinte. Când premierul a fost silit să demisioneze, minerii s-au retras. Așa ceva se putea rezolva și fără desfășurarea asta de forțe. Dacă în urma acestei venituri ar fi căzut președintele, acțiunea s-ar fi chemat lovitură de stat. A făcut impresie proastă. Cine conduce în România? — se întreabă lumea. Minerii. În România statul de drept e o vorbă.

M. C. Vreți să mai rămânem puțină vreme asupra acestui subiect?

M De ce nu...

M. C. Cum calificați aceste forme de acțiune?

M Nu e vorba să le calific eu. Ele sunt forme de primitivism politic. Când recurgi la asemenea metode, dovedești dispreț pentru societatea civilă. Nu te interesează, adică, decât rezultatele acțiunii. Ce au vrut guvernanții României de după evenimentele din decembrie? Liniște, pentru ca înapoia ei să poată conspira la deturnarea sensului revoluției, care a fost anticomunist și deci și antisovietic. Primele două descinderi ale minerilor au făcut ca lumea occidentală să devină circumspectă cu România. Cui a folosit această bruscă izolare? În orice caz,

nu populației românești, ci celor care i-au chemat pe mineri. Rămâne de văzut care a fost scopul acestei inițiative și de ce au avut nevoie cei câțiva oameni care s-au pus în fruntea treburilor politice ale României să se tragă un zid nevăzut în jurul țării. Chiar și bine să fi ieșit din primele două chemări ale minerilor la București, primitivismul acestui mod de a trata conflictele cu populația rămâne ceva peste care nu se mai poate trece.

M.C. Sire, în ziua când au venit mineri pentru întâia oară în capitală, dând impresia locuitorilor din celelalte localități ale țării că la București se întâmplă ceva abominabil împotriva salvatorilor patriei și că numai așa poate fi restabilită ordinea, în ziua aceea actualul președinte a afirmat că numai o dată cu prezența minerilor la București poate fi vorba, în sfârșit, de o revoluție. Revoluție deci n-a fost când puterea comunistă a umplut țara de sânge; eroismul tinerilor nu a tras îndeajuns în cumpănă pentru ca evenimentul să poată fi numit revoluție — a fost nevoie de răngi, de capete sparte, de chipuri pline de sânge, adică de ceva care seamănă cu încăierarea suburbană. Despre cea de-a treia venire a minerilor, imediat după alegeri, sunt convinși că se va vorbi la vremea cuvenită și că oamenii care le-au aplaudat sinistra intervenție vor afla un adevăr ce-i va face, pentru viitor, ceva mai rezervați. Cert este că noi, românii, am fost instigați la un răzvoi civil și, dacă n-am căzut în capcana aceasta, faptul s-a datorat proverbialei noastre puteri de îndurare. A patra oară mineri au afirmat că au venit pentru nevoile lor.

M. Se poate. Cei mai mulți probabil că pentru asta au crezut că au plecat de acasă. Cei care i-au adus însă au știut că o dată ajunși la București vor interveni într-o răfuială. Problema mi se pare mai complicată. La început am știut, au fost chemați pentru a intimida opoziția. A, nu despre spărgătorii de geamuri e vorba. Ei au fost trimiși de autorități, astea sunt trucuri vechi, culmea e că prind... Pe urmă, bănuiala noastră că mineri se vor constitui într-o unealtă de represiune s-a confirmat. Naziștii procedau la fel. Transformau în „mână de

acțiune” câte o categorie socială împotriva altora, în care trebuia să intre frica.

Un lucru e sigur. Ceva trebuie să se schimbe în viața minerilor, pentru ca ei să nu mai poată fi manevrați de unii și de alții, chiar împotriva intereselor lor. Prestigiul minerilor era asigurat chiar de viața lor grea, de felul lor de luptă organizat pentru drepturile lor. Acum acest prestigiu nu mai există. Lumea îi privește cu ochi bănuitori, și asta nu e drept, pentru că mineri lucrează în condiții grele.

M.C. Sire, dacă ultima lor descindere în București s-a datorat tot unei manevre — atunci mișcarea le-a scăpat din mână. Aceiași mineri, care cu un an în urmă făcuseră măcel în Piața Universității, de la intrarea în oraș și până în centru și-au schimbat conținutul lozincilor și au început să ceară demisia președintelui. Bucureștenii nu s-au mai temut de mulțimea mărșăluind a minerilor și au intrat în vorbă cu ei încă de la intrarea în oraș. Probabil că bănuielile celor mai mulți s-au confirmat, în aceste dialoguri nesupravegheate de autorități, și s-a întâmplat exact ceea ce n-ar fi trebuit să se întâmple din punctul de vedere al nevăzuților organizatori ai acestei invazii: mineri au ocupat Piața Universității, exact în felul cum o ocupaseră cu un an înainte bucureștenii nemulțumiți de vasta fraudă politică ce se comitea sub ochii națiunii. Ca să vezi încheindu-se în istorie ciclul faptei și răsplății după faptă, uneori e nevoie să se aștepte decenii sau veacuri. Acum, numai după un an, i-am văzut pe mineri pactizând cu victimele lor de odinioară și cântând împreună, ținându-se de umeri, cântecele care scosese ră din minți autoritățile postrevoluționare: „Mai bine mort decât comunist...”

Ceea ce aflau mineri acum era că puterea nu a fost interesată de ei decât în măsura în care i-a putut folosi ca pe un ciocan pentru zdrobirea opoziției; acum deveniseră și ei un pericol, dar nu pentru populația nemulțumită, ci pentru putere, dovadă că bună parte din ei au pornit-o chiar spre sediul puterii, la Cotroceni. Mineri nu

vor mai veni la București. Chiar așa, cu prețul săvârșirii unor crime, ei și-au depășit condiția și nu vor mai veni. Iar dacă vor mai săvârși prostia să iasă din minele lor, nici populația, nici opoziția nu vor fi ținta furiei lor. Ei sunt acum jigniți. Spun peste tot: „Am venit de trei ori la București să ajutăm conducerea țării, acum am venit pentru noi și ne-au întâmpinat cu bastoane de cauciuc și gloanțe.”

M Bine, dar ce spun ei acum nu dovedește că au înțeles până la capăt ce s-a întâmplat cu ei. Pentru că ei pun în cumpănă cele trei venituri în sprijinul puterii cu ultima lor venire pentru propriile revendicări. Nu se potrivește. N-ar fi trebuit să vină nici prima dată, nici ultima oară. Chiar dacă au strigat „Jos guvernul!” sau „Jos președintele!”, asta nu înseamnă decât că o categorie socială, mineri sau metalurgiști — în fine, o categorie socială poate să dea jos guvernul când vrea ea, dacă e nemulțumită. Va trebui să vină o zi în România când un guvern o să-și dea demisia nu pentru că n-a vrut sau n-a știut să stea de vorbă cu mineri, ci pentru că el singur va ști să-și evalueze propria neputință de-a face față nevoilor țării.

M. C. Sire, acum fostul guvern se află într-o situație bună. El n-a căzut deci pentru că s-a dovedit incapabil să conducă țara în această perioadă, ci pentru că l-ar fi dat jos minerii. Minciuna se vede de departe, dar nu înțeleg de ce se trece așa de ușor peste ea.

M Din declarațiile noului guvern reiese că nu se va petrece nici o modificare în politica lui economică. Dacă pe noul guvern îl preocupă continuitatea, de ce a fost nevoie de această schimbare?

M. C. Pentru că minerii au cerut-o...

M Nu e un motiv. Într-o modificare de guvern trebuie să se declare criteriul în funcție de care s-a făcut modificarea respectivă. Ceea ce rămâne clar este chiar incoerența comportamentului politic actual... Dar poate că de incoerența asta e nevoie,

și ea e întreținută ca fructuoasă la un nivel mai greu de controlat.

M. C. Dacă rezumăm toată povestea cu ultima venire a minerilor, minus oprirea lor în Piața Universității, totul arată mijloacele foarte sărace ale politicii din țară. Un prim-ministru refuză sub diferite pretexte să discute problemele de muncă ale minerilor, asta e luată drept sfidare și întârâtă spiritele, minerii vin în capitală, cer președintelui să se dispenseze de primul-ministru, primul-ministru se pune la dispoziția președintelui, președintele declară că acceptă demisia primului-ministru, deși între a te pune la dispoziția cuiva și a-ți da demisia e o oarecare distanță.

M Așa se vede pe deasupra. Adevărul e sigur ceva mai adânc. Din toată istoria asta n-au de câștigat decât guvernarea. În țările civilizate, oamenii cred că peste tot în lume lucrurile stau ca la ei acasă. Ești francez, ești confundat cu politica pe care o duce guvernul francez. Unui englez nu-i trece prin minte că guvernul unei țări poate să acționeze cu bună știință împotriva poporului, de exemplu să-l izoleze de restul lumii, ca să se mențină la putere și pentru a face ca glasul opoziției să nu mai fie auzit. Unui englez nu-i trece prin minte așa ceva. El crede că poporul român, ca orice alt popor, e de acord cu politica guvernului său. Izolarea românilor convine, deocamdată, pentru că unii nu se pot menține la putere decât dacă lucrurile merg rău. Pentru a face binele e nevoie de bună-credință, de pricepere, de specialiști. Comuniștii și urmașii lor nu-și mai găsesc locul acolo unde lucrurile merg bine. Li se vede incompetența.

La noi lucrurile se complică, în loc să se simplifice. Ceva trebuie făcut de urgență. Se cheltuie prea mult ca să se producă dezordine, iar eu cred că siguranța statului, poliția trebuie reorganizată în așa fel încât inteligența, care oricum e pusă la lucru, să-și modifice scopurile în bine, pentru apărarea populației. Orice urmă de învățătură rusească trebuie să fie izgonită din aceste două instituții... Uneori subtilitățile acestea te

fac să rămâi uimit — dar la ce bun? E ca o boală mortală cu un aspect atrăgător.

M. C. Se spune că noi, românii, am avea ideea fixă a scenariilor. Dar, din nenorocire, punerile la cale, provocările de situații penibile și de stări politice în care populația e silită aproape să ceară legi și măsuri care, până la urmă, se dovedesc neconvenabile chiar pentru viitorul ei, din nenorocire toate acestea au înapoia lor autori.

M. Înainte ca dictatura sovietică să-și înceapă jocul și la noi, s-a urmărit mai întâi să se izoleze țara de privirea critică a străinilor. Pentru că vrând, nevrând și românii trăiesc în lume... Așa că, ori de câte ori aud vorbe care pun în discuție relațiile cu țările democratice, acuze de cosmopolitism, refuzuri de colaborare sub cuvânt că românii nu vor să-și vândă țara, știu că pericolul dictaturii e aproape și că pentru asta lucrează minți pricepute să ne izoleze.

M. C. Vreau să mă întorc puțin. În timp ce minerii invadaseră iarăși Bucureștiul, a apărut un articol în care se afirma că vă aflați într-un avion, în drum spre România. Când l-am citit, mi-am dat seama imediat — și ca mine au fost mulți — că la mijloc e o calomnie în plus. Articolul era și rău scris, nu numai lipsit de orice urmă de bărbăție.

Noi am știut, repet, că e vorba de o minciună. În momentul când minerii începuseră să ceară nu numai izgonirea premierului, ci și scoaterea președintelui din scaun, a fost nevoie ca atenția publică să fie deviată. Noi ne-am dat seama despre ce e vorba, dar ceilalți? Ceilalți, care abia așteaptă să afle dincotro vine răul...

M. Serviciul Român de Informații a dat o dezmințire...

M. C. Da, e aici dovada unei oarecare corectitudini. Dar dacă ne gândim că această dezmințire a venit după câteva zile... În această lipsă de grabă eu, cel puțin, văd o intenție — și intenția era ca acest zvon să aibă timp de răs-

pândire, să pună pe gânduri, să rodească. De obicei, o dezmințire este ascultată, dar foarte rar este și colportată.

M. Toate acestea pot fi lăsate în urmă cu ușurință și uitate. Îngrijorarea noastră nu l-a avut în vedere nici pe autorul acelui articol, nici pe cel care a dat dezmințirea. Noi am fost îngrijați de evenimentul în sine. Lucruri dintr-astea știi unde încep, dar nu știi niciodată unde și când se termină. Pentru o răfuială între doi oameni s-au cheltuit oricum prea mulți bani și prea multă energie sufletească. Spun și acum: se putea și fără transformarea Bucureștiului într-un câmp de bătaie.

M. C. Se afirmă că România nu are o imagine bună în lume din cauza opoziției. De altminteri, opoziția e acuzată de multe neajunsuri care fac grea, aproape insuportabilă, viața românului. Bunăoară, pentru foarte mulți, din cauza partidelor nu se găsește mâncare. În același timp, opoziția ar vrea să aducă străinii și să le vândă țara și tot ea ar strica și imaginea României...

M. Bine, dar nu opoziția i-a adus pe minerii în București! Iar atunci când guvernării vorbesc despre imaginea României, care ar trebui îmbunătățită, se înțelege, e ca și cum ar vorbi de o fotografie care ar trebui retușată, ca omul să arate mai frumos. Nu imaginea României trebuie corectată, ci realitatea României. Realitatea aceasta nu opoziția a stricat-o mai rău decât o găsise la sfârșitul lui 1989, doar nu opoziția se află la putere, nu ea are pârghiile economiei în mână. Și când e să se ia o hotărâre în Parlament, de fapt nici n-ar mai trebui să se treacă la vot, e o formalitate penibilă, doar se știe că majoritatea covârșitoare aparține partidului de guvernământ... Întotdeauna există o diferență între realitatea unei țări și imaginea pe care ne-am făcut-o despre ea. Altceva credeam despre Anglia înainte s-o fi văzut întâia oară. Din diferența asta iese surpriza. Dar, după câte îmi dau seama, politica actuală vrea să scoată în mod obligatoriu o diferență între ce este România și imaginea ei. Diferența aceasta are în vedere o fraudă profitabilă — nu în folosul poporului român, ci al administratorilor lui.

M.C. Sire, anul trecut, într-una din convorbiri, mi-ați spus că principala activitate a Majestății Voastre în exil s-a legat strâns de existența Comitetului Național Român. N-am avut răgaz să insistăm asupra acestui subiect; acum însă, cred că a venit vremea să vă întreb: considerați necesar să-l punem în discuție?

M. Nu știu cât de oportun este să vorbim despre Comitetul Național. Că e necesar să se știe ce a însemnat el pentru români — asta e fără îndoială.

M.C. Distincția aceasta e întrucâtva neliniștitoare. Dacă ați făcut-o, trebuie să aveți un motiv.

M. Da, dar ca întotdeauna nu unul special, mai degrabă unul de principiu. Nu tot ce știi merită sau e nimerit să fie spus cu glas tare. Și pe urmă, te gândești că sunt lucruri despre care e mai bine să taci. Am observat însă că, tot căutând un moment potrivit să spui adevărul, nu dai decât de lucruri care-ți arată că pentru adevăr nu e niciodată momentul cel mai potrivit. Asta te umple de mâhnire. Anul trecut m-am bucurat că am trecut repede pe lângă subiect... Acum să vorbim despre el, dar trebuie să-ți spun de la început că o fac fără prea multă bucurie.

M.C. Sire, aproape nici unul dintre subiectele convorbirilor de anul trecut n-a fost plăcut. De ce acesta ar face excepție? Vă întreb, prin urmare, ce a vrut să însemne acest Comitet Național.

M. Pentru noi, Comitetul Național Român a însemnat guvernul României în exil.

M.C. Recunoscut de puterile străine?

M. Am precizat de la început, *pentru noi*, adică pentru românii care au simțit nevoia de o reprezentare oficială între străini și care l-au creat în consecință. Comitetul Național a fost gândit ca un *guvern în exil*; americanii n-ar fi acceptat să aibă pe teritoriul lor o astfel de formulă politică.

M.C. De ce?

M. Pentru ei, vremea guvernelor în exil trecuse o dată cu victoria asupra Germaniei naziste.

M.C. Vreți să spuneți că din punctul de vedere al foștilor aliați în Europa s-ar fi instalat, o dată cu pacea, și un fel de paradis terestru?

M. Nu tocmai, dar e puțin adevăr în ce spui. Englezii, de exemplu, au acceptat guvernul în exil al lui De Gaulle pentru că Franța intrase sub ocupație germană. Asta li s-a părut firesc. În rușii, însă, n-ar fi permis pe teritoriul lor un guvern al vreunei țări ocupate de ruși. Ca și cum ocupația rusească ar fi fost cu ceva mai bună decât ocupația nazistă!

M.C. Aveți o explicație pentru această discriminare?

M. Cred că mai degrabă nu vreau s-o am. Poate că oamenii simpli din țările care-și continuau evoluția după accidentul războiului nu prea știau ce e comunismul; nu erau informați și mulți îl priveau ca pe ceva luminos. Oamenii politici însă știau totul. Ei n-au scuza ignoranței. Știau tot adevărul despre Rusia încă dinainte de război și acum erau informați de tot ce se petrece în țările socialiste. Așa că nici vorbă de un *guvern în exil* recunoscut cu acest nume de vreuna din puterile aliate.

M.C. Ce ar fi dovedit această recunoaștere?

M Ar fi dovedit, de la început, o desolidarizare fățișă față de politica sovietică în țările din Răsărit. Ar mai fi dovedit că există speranța că eliberarea popoarelor se va petrece într-un viitor apropiat. Sigur, se vorbește despre Ialta; dar noi știm că nici un contract din lume nu e respectat dacă, după încheierea lui, el nu mai este profitabil și de o parte, și de alta. Cuiva trebuia să i se dea satisfacție deplină în țările din răsăritul Europei: a mai existat încă un beneficiar al sancționării acestor țări, despre care ceilalți aliați au știut.

M. C. Altul decât Uniunea Sovietică?

M Da, altul.

M. C. Deci un guvern al României în exil a existat, dar sub un nume pe care și Occidentul să-l poată recunoaște fără să zgândărească prea mult orgoliile rușilor de la București.

M Da. La nivelul opiniei publice, încă nu se punea semnul de egalitate între nazism și comunism, ca astăzi. Așa încât României, nefiind considerată drept țară sub ocupație, ci liberă, ca și cum ea și-ar fi ales forma de guvernământ, i s-a recunoscut ceva mai încolo guvernul patronat și supravegheat la fața locului de ruși.

M. C. Și totuși...

M Și totuși românii au fost acceptați la Washington cu acest Comitet. Departamentul de Stat știa ce rol joacă și ce rol îi acordăm noi. Noi credem că, acceptându-ne, americanii au înțeles să recunoască — în tăcere și închizând oarecum ochii — că își asumă o parte însemnată de responsabilitate față de soarta țării.

M. C. Care ar fi cel mai evident indiciu că americanii au întrevăzut adevăratul scop al creării Comitetului Național?

M Ei au înțeles exact ce facem noi. Primul președinte al guvernului a fost generalul Rădescu. Or, generalul Rădescu fu-

sese, în țară, ultimul prim-ministru numit de noi în condiții de libertate. Chiar de aceea l-am numit. Sigur că nu numai pentru asta. Noi am crezut despre el că este persoana cea mai potrivită pentru a face politica românească. Dar și dacă l-am fi prețuit mai puțin, tot pe el l-am fi numit. Am vrut să se știe că există o continuitate în felul nostru de a vedea lucrurile. La fel s-a procedat și cu numirea membrilor în Comitet. La constituirea lui au participat reprezentanții tuturor partidelor care intraseră în ultimul guvern democratic de la București: liberalii, țărăniștii și social-democrații lui Titel Petrescu. Atât. S-a acționat în felul acesta pentru ca și românii, și autoritățile de la Washington să nu aibă nici o îndoială asupra orientării noastre, care trebuia să rămână una democratică.

M. C. Ar fi fost posibil altminteri?

M Da, ar fi fost posibil. În vara lui 1948, membrii mișcării legionare care se aflau în Occident au cerut să aibă și ei reprezentanți în Comitetul românilor.

M. C. Această cerere vi se pare acum, după trecerea atâtor ani, legitimă?

M Nu vreau să judecăm așa lucrurile. Fiecare întâmplare are două însemnătăți: una din timpul când s-a petrecut, și alta dobândită după trecerea unui oarecare timp. În chestiunea aceasta, opinia mea de acum nu e importantă. Îmi aduc însă aminte care a fost opinia noastră dictată de împrejurări. Am spus nu. Cei care au redactat documentul afirmă că sunt legați strâns de dinastie.

M. C. Asta era mult, dacă ne amintim numai felul cum au petrecut legionarii trenul cu care pleca din țară Regele Carol.

M Da, era mult din punctul lor de vedere. Dar nici nu puteam să uităm că ei sunt fracționați și că declarația de azi a unui grup putea să fie contrazisă mâine de alt grup. Dar nu numai acesta a fost motivul pentru care am respins participarea lor la Comitetul Național. Aproape toate asigurările lor sunau bine.

M.C. Vi le amintiți?

M. Da, le-am reținut, pentru că ne aflam într-un moment important al vieții noastre politice. Ei asigurau întreaga diasporă că renunță la organizația lor politică și că se vor încadra, fiecare după conștiința lui, în formațiuni politice cu caracter democratic. Se angajau să se țină cât mai departe de frământările și luptele ce s-ar putea ivi în politica românească și chiar să renunțe la orice idee sau formulă politică totalitară.

M.C. Și totuși s-a spus *nu* acestei participări.

M. Așa a fost, s-a spus *nu*. În toată lumea liberă, frica de totalitarism...

M.C. Și totuși, în răsăritul Europei se instala chiar atunci noaptea totalitară...

M. Asta nu se vedea — sau nu apucase să intereseze pe nimeni, doar pe noi și pe specialiști. În mintea oamenilor era mai vie amintirea crimelor săvârșite de toate formațiunile extreme drepte decât frica de comuniști. Spuneam că în lumea liberă oamenii nici nu mai voiau să audă de totalitarism. Experiența nazistă era atât de proaspătă, speria atât de tare, că rușii, ori de câte ori voiau să compromită pe cineva sau să-l elimine din jocul politic, îl acuzau de nazism. În țară, rușii se împiedicau de generalul Rădescu pentru că voia să facă politică românească. El era antisovietic, dar pentru antisovietismul și anticomunismul lui declarat era tratat de nazist. Să zicem că i-am fi crezut pe legionari și am fi dat curs acestei declarații. Ar fi reieșit nu că am fi fost dispuși să recuperăm niște forțe politice de care am fi avut nevoie printre străini, ci, pur și simplu, că suntem pregătiți să facem politica nazistă. Și Bucureștiul și Moscova ar fi jubilat, asta presupunând că la Washington nimeni nu s-ar fi împiedicat de prezența legionarilor în formația noastră și ne-ar fi recunoscut cu ei cu tot.

M.C. Ceea ce nu s-ar fi întâmplat.

M. Sigur că nu s-ar fi întâmplat, asta o știau și semnatarii declarației; altminteri, ei n-ar fi scris negru pe alb că vor să intre în Comitet ca membri ai celorlalte partide, și nu ca membri ai mișcării legionare. Ei considerau mișcarea desființată, iar pe ei înșiși se numeau *foști* legionari. În fine, ca să fie clar pentru toată lumea că ei nu vor să aducă prejudicii Comitetului și că acest Comitet nu se va conduce după nici un principiu extremist, ne asigurau că vor susține stabilirea unor relații normale între români și naționalitățile conlocuitoare, ceea ce pentru ei era mult... Dar acceptarea colaborării cu legionarii ar fi năruit totul.

M.C. Ați avut vreun moment de ezitare înainte de a vă opune acestei colaborări?

M. Nu. Era o chestiune de principiu. Noi voiam să continuăm politica noastră din momentul când am repus în drepturi Constituția din 1923. La acest lucru ne-am gândit mai mult decât la părerea rușilor. Cu minciunile și diversiunile eram obișnuiți. Sigur că ei abia ar fi așteptat să facem un compromis, ca să umple lumea cu calomniile!

M.C. Și totuși, dacă n-ar fi existat nici o temere, nici din partea Moscovei, care mistifica din vocație, nici reticențele lumii libere?

M. Am spus mereu că nu e bine să judeci faptele așa, socotindu-le din momentul când s-au produs și făcând presupuneri. Admițând că cele două piedici n-ar fi existat, tot n-am fi conlucrat cu membrii mișcării legionare.

M.C. Acum cred că e momentul cel mai potrivit pentru o explicație.

M. Nu știu dacă am mai vorbit despre asta, parcă da, deși n-a apărut în cealaltă carte — în fine, am observat că sunt oameni cu care nu mai poți să stai de vorbă după ce s-au legat de o idee; orice le-ai spune, la orice acțiune i-ai chema cu tine, ei tot la ideea lor ajung. Și legionarii, și comuniștii nu pot lucra în colaborare, pentru că ei subordonează totul programului

lor, și când e cazul, și când nu e cazul. Ei transformă compoziția oricărei fapte, oricărei idei. Pornești cu ei într-o direcție și ajungi într-alta, iar ei știu de la început că se vor abate din drum când nici nu te aștepți, chiar și când sunt de bună-credință.

M.C. Ce înțelegeți în cazul acesta prin a fi *de bună-credință*?

M Eu nu mă refeream la carieriști, ci la oameni care sunt consecvenți cu ideile lor. Ce să mai vorbim de unii care nu se abat din drum nici când drumul se dovedește greșit! Țasta e fanatism curat — în fine, extremiștii, chiar când nu sunt niște carieriști, trădează fără voia lor orice înțelegere.

M.C. De ce?

M Pentru că ei, cei mai mulți, se aleg dintre oameni cu firi pătimase, agitate: unii, în loc să slujească o idee, vor să se salveze prin ea — dar nu e o regulă generală.

M.C. Comportamentul fanatic presupune întotdeauna sinceritate?

M Nu, pentru că altfel toți fanaticii ar putea fi înțeleși când ajung la crimă. Unii își apără ideea. Aceștia sunt mai puțini și uneori fac impresie bună, pentru că sunt gata de jertfă. Cei mai mulți apără avantajele pe care le obțin impunându-și ideea; aceștia sunt cei mai numeroși; ei sunt fanatici până în momentul crimei, după aceea se comportă ca niște infractori, sunt capabili de orice trădare ca să scape de pedeapsă. Dar, de orice fel ar fi ei, oamenii constrânși să se poarte fanatic ajung să comită diverse orori; ei amenință, bat cu pumnul în masă, pun condiții și nu se gândesc decât la scop.

M.C. Scopul oricărei acțiuni politice sună înălțător când îl formulezi.

M Da, dar extremiștii vor să ajungă la el fără să-și aleagă mijloacele. Este tocmai ceea ce noi nu putem să admitem din principiu: ce înseamnă asta, că scopul scuză mijloacele? E o minciună jalnică. Noi am văzut că după felul cum îți alegi

mijloacele îți dai seama cât de curat e scopul. Mijloacele constituie chiar esența vieții politice, într-o democrație. Ce înseamnă asta, să atingi un scop cu mâinile pline de sânge? Până să-l atingi, te schimbi tu, nu mai ești același. Dacă ai omorât ca să obții un lucru înălțător, lucrul acela își pierde orice valoare după ce ai ucis. Pentru o idee omul se jertfește pe sine însuși, nu-l jertfește pe altul; când îl jertfește pe altul pentru ideea lui sau pentru interesele lui, coboară la un fel de înțelegere primitivă, devine o primejdie pentru semenii lui.

M.C. În concluzie...

M În concluzie, Comitetul Național Român s-a constituit fără reprezentanții mișcării legionare... Un risc serios era că mișcarea legionară nu putea fi ținută sub control, chiar dacă la vârf se hotărâse dizolvarea ei. Am spus și repet: de îndată ce este acceptată într-un joc politic, orice extremă tinde să se constituie în corp separat și, în fond, să subordoneze întregul joc politic propriei necesități. Am spus nu; spun și acum că am procedat corect și spre binele României. Păcat că azi, în România, nu se procedează la fel cu extrema stângă, cu cei care au rămas mai departe comuniști. Prezența lor în viața politică e la fel de dăunătoare.

*

M.C. Sire, despre existența Comitetului Național Român, despre o instituție care a ținut loc de guvern democratic al românilor, fac mărturisirea că am știut foarte puține lucruri. Ca mine sunt milioane de români. Autoritățile de la București înțeleg că au avut cunoștință de el.

M Fără îndoială! Dar au făcut tot ce le-a stat în putere ca românii din țară să nu afle nimic sau, dacă se întâmpla ca știri despre activitatea lui să ajungă în țară, să compromită tot, și fapte, și idei, și oameni. Pentru comuniști era vital să nu se știe că românii sunt reprezentați în lumea liberă. Și alte țări intrate sub supravegherea Moscovei au avut în exil comitete naționale, cehii, bulgarii, polonezii, dar asupra lor propaganda comunistă nu s-a năpustit cu atâta ură cum s-a năpustit asupra Comitetului românilor.

M. C. De ce?

M. Numai Comitetul nostru acționa sub ascultarea regală. Iar despre participarea noastră la victoria Aliaților se știa pretutindeni. În jurul ei trebuia să se creeze cât mai multă confuzie, în așa fel încât românul să nu mai înțeleagă până la urmă nimic, să se întrebe și el dacă a făcut bine renunțând să meargă până în pânzele albe cu Hitler. Ce să mai vorbim de străini...

M. C. Care a fost atmosfera constituirii Comitetului și cum a fost primită știrea creării lui printre românii din diaspora?

M. Comitetul s-a făcut pe temeiul unei necesități. Trebuia să-l facem. Românii care ieșiseră din țară ni-l cereau cu stăruință, așa că noi am răspuns dorinței celor mai mulți de-a ne organiza și de-a nu ne irosi puterile printre străini. Chiar în anul când am ieșit din țară, acest comitet a pus stavilă unor acțiuni cu consecințe greu de calculat.

M. C. Puteți să dați exemple?

M. Da, cel puțin unul da. Cei mai numeroși români au ieșit din țară tineri, bărbați în putere. Ei erau incapabili să admită că țara lor e tratată ca țară învinsă. Mulți dintre ei făcuseră frontul ca militari de carieră, alții ca simpli combatanți sau voluntari. Nu e greu să-ți dai seama ce era în sufletul lor. Ei încă se socoteau victorioși, luptaseră alături de Aliați, și nu înțelegeau de ce, în loc să trăiască în țara lor și să fie cinstiți pentru binele pe care-l făcuseră Europei, trebuie să pibegească din țară în țară... Ei ne-au cerut să li se permită organizarea unor trupe care să facă posibilă o intervenție armată.

M. C. Cum a fost primită această cerere?

M. Cu un refuz categoric. Toate informațiile noastre mergeau într-o singură direcție — că întregul popor român era ostatic în mâna comuniștilor. A intra cu arma în mână într-o Românie în care viața fiecărui om putea să fie folosită ca obiect de șantaj ni s-a părut o nebunie.

M. C. Dar poate că așa s-ar fi atras atenția asupra noastră?

M. N-am atras noi, românii, destul atenția asupra noastră? Am stat noi până atunci cu mâinile în sân? Noi am luptat ca să ne păstrăm statutul de Aliat, când alții ar fi vrut să ne coboare la condiția de carne de tun... Nu era nevoie să atragem atenția asupra noastră, pentru că orice am fi făcut n-ar fi fost luat în considerație ori ar fi fost interpretat în defavoarea noastră. O intervenție armată în România ar fi fost privită ca un act nesăbuit. Nimeni n-ar fi sprijinit-o. Un capitol în viața Europei fusese încheiat definitiv. Începuse cea mai rea dintre păcile care s-au încheiat vreodată în Europa. Cred că și cei care o semnaseră așteptau să vadă ce o să iasă din ea. Cum spunea Argetoianu: „Să vezi când o să izbucnească pacea!” Dacă am fi patronat o asemenea mișcare armată, am fi făcut-o nu cu scopul de a învinge, căci știam care sunt forțele adversarului. În cel mai fericit caz am fi tras un semnal de alarmă, dar toată lumea asurzise parcă în anii aceia, cine crezi că ne-ar fi ajutat? Știam că în țară foști militari și români cinstiți s-au retras în munți și luptă cu arma în mână contra comuniștilor. Ajutoarele din afară ajungeau greu până la ei. Granițele erau păzite de o armată instruită să filtreze orice, după modelul sovietic, la fel și spațiul aerian, legăturile erau proaste și se stabileau cu niște riscuri extraordinar de mari.

M. C. Și totuși, informațiile din țară ajungeau la Comitetul Național destul de prompt.

M. Nu mă refer la legăturile prin care aflam tot ce se petrece în țară. Mă gândesc la ajutorul material de care aveau nevoie luptătorii în munți, ca să nu se considere singuri sau trădați.

M. C. Știați că lupta lor n-o să-i scoată pe sovietici din țară?

M. Nu ne gândeam așa. Pentru noi, lupta de rezistență în munți era un fapt și trebuia sprijinită atâta vreme cât oamenii care se angajaseră în ea nu capitulasera. Nu poți să demobilizezi

un om care are o credință, sub cuvânt că-i lipsesc puterile; poți doar să-i atragi atenția că credința lui nu e bună, ceea ce nu era cazul.

M.C. Cum era privită în Occident rezistența românească?

M În cel mai fericit caz ca un anacronism. Pe atunci se povestea despre tot felul de luptători pierduți prin nu se mai știe ce insule, care nu aflaseră că războiul s-a terminat. Și pe urmă, nici nu se știa prea bine cine și împotriva cui luptă: români care nu vor să admită că nazismul a căzut sau români care nu se împacă ușor cu gândul că țara lor e ocupată de ruși? Confuzia era întreținută cu dibăcie și cădea cum nu se poate mai bine Moscovei.

M.C. Cum suportau această realitate militarii noștri refugiați în Occident?

M În Occident erau refugiați nu numai militari din România, ci și din toate țările rămase dincolo de cortina de fier. Șeful desemnat al militarilor români era D. Petrescu, un om integru și un patriot în adevăratul înțeles al cuvântului. El și ceilalți desemnați ai militarilor din țările ocupate de ruși aveau consultări periodice. Țin minte că în anul morții lui Stalin s-au întrunit la Paris pentru a se informa reciproc de situația militară a refugiaților. Cu un an înainte, generalul Petrescu făcuse propuneri pentru înființarea de unități militare în Apus.

M.C. Cum au fost primite propunerile generalului?

M Au fost luate în serios, la Washington și Paris, dar, ca de obicei, nu pentru necesitățile prezentului imediat.

M.C. Comitetul Național avea cunoștință de propunerea generalului?

M Sigur, altfel generalul nici n-ar fi făcut-o, el reprezenta pe linie militară Comitetul și-l reprezenta bine.

M.C. Deci acordul Majestății Voastre pentru o acțiune armată exista?

M Da, dar acțiunea ar fi urmat să se încadreze într-o mișcare generală, să-i cuprindă și pe cehi, slovaci, polonezi, unguri, bulgari și așa mai departe, în cazul când autoritățile militare occidentale și-ar fi dat consimțământul.

M.C. Acestea, înțeleg, erau la curent cu încercările de organizare ale militarilor refugiați din țările ocupate de ruși.

M Da, dar Occidentul își urmărea propriile interese. Cred că așa, cu o Europă împărțită în două, și le urmărea mai bine. Țări puternice, cu un mare potențial de creație, erau scoase astfel din concurență.

M.C. Convenabil...

M Da, lucrurile se așezau, căpătau un aspect de normalitate. Ca să spun drept, nu ne așteptam ca, de la un moment dat încolo, să se pună chestiunea unei colaborări între țările cu sisteme politice diferite — în fine, generalul Petrescu ne-a informat prin aghiotantul nostru, generalul Petre-Lazăr, că la întrunirea aceea de la Paris, din 1954, s-a constatat că, pe timp ce trece, posibilitățile militare ale refugiaților din țările ocupate scad în mod îngrijorător. Asta ne-a întristat, pentru că printre altele ne arăta că timpul trece, dar nu lucrează pentru noi.

M.C. Ați crezut că s-ar putea opri ofensiva comunistă printr-o astfel de mișcare concertată?

M Da, am crezut, dar asta pentru că nu vedeam o soluție de mijloc. Nu erau decât două căi: ori o liniște în care să ia proporții monstruoase activitatea de sovietizare, ori o acțiune militară. Dacă voiai să se schimbe ceva cu adevărat în răsăritul Europei, calea diplomatică nu era cea mai nimerită. Ca noi gândeau și polonezii, și cehii, și bulgarii, pentru că nici ei nu se puteau mulțumi cu o așteptare pasivă...

M.C. Credeți că marile puteri au împiedicat organizarea militară a refugiaților politici?

M Da, așa cred. Lor nu li se putea spune pe față să stea cu mâinile în sân. În felul acesta marile puteri ar fi recunoscut că

ele n-au un program de luptă coerent împotriva Sovietelor. Putea să li se spună însă că nu e încă momentul unei acțiuni decisive, fără ca, în același timp, să li se împiedice organizarea. Din acest fel ezitant al francezilor de-a stabili relații cu refugiații noștri s-au pierdut chiar și vieți omenești.

M. C. Când, în ce an?

M. În 1953. A fost un an foarte agitat pentru Comitetul Național. În anul acela au fost condamnați și executați opt români trimiși în țară de unele servicii de informații occidentale.

M. C. Aveați cunoștință de trimiterea lor în acțiune?

M. Personal, nu, Comitetul Național însă știa totul, prin delegatul său specializat în aceste probleme. Când cazul a devenit notoriu, mi s-a explicat că șeful unuia dintre serviciile de informații care pregătiseră misiunea știa că plecarea ultimilor doi oameni spre țară era cunoscută de serviciile din țară, și totuși a lăsat ca acțiunea să curgă, așa cum se spune, sub cuvânt că pregătirea misiunii a costat mult... Asta ne-a durut și ne-a pus în gardă. Am înțeles încă o dată că de pe pământ străin e greu să lucrezi în folosul țării.

M. C. Considerați că sacrificiul acestor români a fost zadarnic?

M. Nici un sacrificiu, până la urmă, nu e zadarnic, am fi preferat însă să câștigăm vieți, nu să le pierdem. Câți au înțeles că acei opt români veniseră în slujba țării lor? Au fost socotiți spioni ai puterilor străine, trădători și așa mai departe. Propaganda comunistă n-a avut decât de câștigat, uite ce fac românii care s-au dus dincolo, s-au vândut și luptă împotriva țării. Nu se spunea că e vorba de luptă împotriva comunismului.

*

M. C. Putem să ne întoarcem puțin în timp?

M. Da.

M. C. Cum a fost alcătuit Comitetul?

M. Așa cum am spus, pe baze democratice, după ce ne-am consultat cu generalul Rădescu. Părerea lui, și asta era și părerea mea, era că formarea Comitetului e așteptată de oficialii americani. De altminteri, crearea comitetelor ce trebuiau să reprezinte toate țările ocupate de ruși interesa mult jocul politic care se prefigura și pe care foarte, foarte puțini îl bănuiau; cei mai mulți erau stingheriți de aceste comitete, dar numai pentru că nu cunoșteau interesele de la centru.

M. C. Care a fost indiciul că aceste comitete au fost, de fapt, agreate de Departamentul de Stat american?

M. Cel mai important indiciu a fost că nici una din țările ocupate de armata sovietică n-a rămas nereprezentată de un comitet. Gurile rele vedeau în asta dorința americanilor de a ne organiza pentru ca să ne țină sub supraveghere, ca nu cumva acțiunile românilor refugiați pe teritoriul lor să aducă prejudicii relațiilor lor cu Uniunea Sovietică.

M. C. După cum au evoluat lucrurile — mă refer la faptul că pe măsură ce anii au trecut ajutorul american, la care românii au sperat poate mai mult decât la ajutorul lui Dumnezeu, s-a rezumat la declarații —, după cum au evoluat lucrurile bănuiala aceasta, a gurilor rele, pare să nu fi fost lipsită de suport.

M. Nu. Cred că dorința administrației americane de a crea Comitetele Naționale ale țărilor din răsăritul Europei e mai presus de această bănuială. Pur și simplu, au vrut mai mult, dar n-au putut, nu e vorba de rea-voință, ci de neputință. Că neputința lor și a celorlalți Aliați a dat asemenea rezultate încât să poată fi bănuiați de cine știe ce intenții răuvoitoare, asta e cu totul altceva.

M. C. Ați colaborat bine cu guvernul Rădescu?

M. Mai degrabă da. Într-un singur punct ne-am înțeles foarte greu. El vedea Comitetul Național compus din oameni care să nu aibă obligații de partid.

M.C. S-ar fi putut și așa?

M. Orice s-ar fi putut, dar dacă noi am fi acceptat acest punct de vedere am fi riscat să atentăm la viața partidelor. Vasăzică, în țară orice alt partid în afară de partidul comunist fusese interzis. Iar noi, ce-ar fi urmat să facem? Să ratăm șansa organizării în exil a partidelor care participaseră la ultimul guvern democratic din România! Nu puteam să accept dorința generalului Rădescu. Faptul că membrii Comitetului nostru ar fi urmat să fie legați în continuare de partidele lor însemna pentru noi o garanție în plus că partidele nu se vor destrăma. Era o amenințare pe care aveam obligația s-o îndepărtăm.

M.C. V-ați înțeles totuși cu generalul Rădescu.

M. Da, ar fi mai bine să spun că am căzut la o înțelegere. Atât timp cât a durat colaborarea noastră, el nu s-a putut împăca deloc cu gândul că oamenii cu care lucrează, Vișoianu, Caranfil, Gafencu, Cretzianu, Niculescu-Buzești, Fărcășanu, Zissu, Ghilezan și alții, reprezintă partide sau, chiar dacă sunt independenți, înclină spre unul sau spre altul. Comitetul și-a datorât viața în bună măsură generalului, dar, dacă stai să te gândești bine, tot din partea lui a primit lovituri destul de puternice. Nu înțeleg nici acum de ce credea el că un independent slujește mai bine o cauză generală decât un reprezentant al unui partid. Dacă nu accepți că un partid reprezintă o direcție pozitivă a intereselor colective și nu vezi în el decât o adunare de oameni care își urmăresc, ca într-o conspirație, doar propriile lor interese, atunci mai bine... ce să spun... Despre toate partidele cam așa se exprimau toți cei care, prin comportamentul lor, au pregătit dictaturile în Europa, și pe urmă ce-au obținut? — un singur partid, o mașină de distrus personalități și care își permitea orice abuz în numele câtorva vorbe greu de prins cu mâna. Am acest punct de vedere. În democrație se merge pe încredere, numai fapta contează — iar generalul Rădescu nu era de acord cu principiul nostru de alcătuire a guvernului în exil. Este adevărat că nu ne aflam în țară și nu aveam posibilitatea să facem alegeri, dar el însuși nu avea încredere până la capăt în sistemul democratic.

M.C. Am înțeles că totuși a conlucrat până la urmă cu membrii Comitetului Național.

M. Da, dar totdeauna într-o atmosferă încărcată. La un an după constituirea Comitetului, generalul Rădescu mi se plângea într-o scrisoare de toate dezavantajele faptului că a admis să lucreze cu oamenii partidelor și nu cu independenți, așa cum ar fi vrut.

M.C. Ar fi fost chiar un pericol să lucreze cu independenți?

M. Da. Noi oricum nu puteam să organizăm alegeri, așa cum am arătat. Trebuia să ne mulțumim numai cu neajunsul acesta, care făcea, într-un fel, să țină lucrurile pe loc, la starea ultimului guvern democratic din țară. Masa refugiaților însă era compusă din oameni care aderaseră la unul dintre cele trei partide — dacă am fi dat ascultare lui Rădescu, n-am fi făcut altceva decât să producem între Comitet și românii din exil un spațiu gol. Și asta n-ar fi fost nimic, dar am văzut că tocmai în aceste spații goale e loc de obicei pentru manevrele cel mai greu de controlat. Te poți aștepta la orice.

*

M.C. În 1948 situația politică din România coborâse atât de jos, încât a apărut ca o necesitate vitală crearea unui Comitet Național.

M. Cineva trebuia să apere cauza românească. Dinăuntru, asta nu se putea. Pușcăriile erau pline de oameni care încercaseră să riposteze agresiunii comuniste — în mod practic, în țară n-avea cum să funcționeze un organism reprezentativ. Toate încercările eșuaseră, iar noi trebuia să atragem atenția lumii asupra ceea ce se întâmplă în România, înainte ca noul regim să intre în relații diplomatice constante cu țările libere. În țară, la Ministerul de Finanțe fuseseră numiți directori generali doi cazangii. Când în raport se scria că pregătirea unei persoane nu mai e hotărâtoare în numirea într-o funcție de stat, ci vechimea sau activitatea în partidul comunist, eu nu primeam numai o informație despre o situație concretă, eu luam cunoș-

mitetul Național să protesteze energic, pentru că tocmai acum era mai multă nevoie de informații din și despre Basarabia, unde deportările luaseră forme de sălbăticie nemaiîntâlnite. Acum se vorbește mult despre genocide... După cel de-al doilea război mondial, în Bucovina de nord și în Basarabia s-a petrecut un genocid pentru care văd că nimeni nu dă astăzi socoteală. Declarația lui Truman i-a făcut pe comuniști furibunzi, dar nu i-a abătut din drumul lor.

M. C. Vă așteptați la o astfel de reacție, bunăoară la oprirea deportărilor?

M. Să spun drept, nu. Noi îi cunoșteam pe ruși. O reacție au avut ei, dar ce face un hoț când e prins asupra faptului, dacă n-ai mijloace să-l oprești? Își vede mai departe de treabă și e furios că l-ai deranjat și că acum știe mai multă lume că e hoț, nu numai tu, care ești păgubașul.

M. C. Într-un sens, chiar și numai atât e mult. Când a început totuși greul pentru Comitetul Național? Nu mă refer la neliniștile provenite din interiorul partidelor, la deosebiri de vederi care provocau în toate organizațiile libere din lume disensiuni — noi, care de aproape cinci decenii ne-am obișnuit cu toate formele de manifestare ale unanimității, ne speriem auzind, bunăoară, că între generalul Rădescu și Vișoianu au fost deosebiri de vederi, ba chiar nu vrem să vorbim despre ele când se întâmplă să le aflăm, ca nu cumva să se spună că între românii de dincolo, chiar și la cel mai înalt nivel, au fost certuri.

M. Între anii 1952 și 1953 a fost o perioadă grea pentru românii din exil. Înainte de moartea lui Stalin, partidul republican din America și-a luat obligația să denunțe toate pactele care au condus la scindarea Europei și au lăsat milioane de ființe omenesti la cheremul comuniștilor, pe care oamenii normali din lume îi considerau continuatorii nazismului. Eisenhower chiar a cerut Congresului american să treacă la fapte, pentru că așa se angajase în fața întregii lumi. Toată emigrația a stat

atunci cu sufletul la gură. Am sperat că suferințele românilor se vor isprăvi în curând. Însă, chiar în luna când a murit Stalin, Congresul american, în loc să se dezică de pactele cu Rusia sovietică, se mulțumește să se declare în dezacord cu felul în care aceste pacte secrete au fost interpretate de Moscova. Dezamăgirea noastră a fost și mai mare când John Foster Dulles a declarat că înțelege nevoia rușilor de-a avea la granițe state prietene și că americanii n-au de gând „să exporte revoluții”.

M. C. Tot atunci, după câte se știe, postul de radio Europa Liberă și-a redus emisiunea pentru România la zece minute.

M. Lucrurile s-au legat între ele. Atunci s-a hotărât și trecerea postului la München, din rațiuni economice, dar și sub cuvânt că pentru români emisiunile nu dau rezultate. De ce tocmai pentru români? Asta ne-a atins și ne-a făcut să ne aducem aminte că românilor li se rezervase, până atunci, doar o oră pe zi în cadrul programului, în timp ce, de exemplu, cehii aveau aproape douăzeci de ore, iar Albania doar un sfert de oră. Acum nu vreau să trag nici o concluzie. Ai întrebat când au început să meargă lucrurile mai greu. Atunci, în 1952 și 1953, când ne-am dat seama că nu ne apropiem de capătul unor nedreptăți, dimpotrivă, că ne aflăm la începutul unei alte perioade de așteptare. Unii erau de părere că exilul trebuie să fie reorganizat în vederea unei lupte naționale, propunerile erau însă vagi, nu ni se spunea despre ce luptă e vorba: lupta cu arma în mână? sau lupta politică? Lupta politică o ducea oricum Comitetul, cu rezultatele știute.

M. C. Am înțeles că s-a propus și mutarea Comitetului Național Român în Europa, pentru o mai mare eficiență.

M. Asta nu se putea.

M. C. Exista deci un motiv, abia acum îmi dau seama că alegerea Washingtonului ca sediu al Comitetului Național Român n-a fost întâmplătoare. Trebuia ca acest organism politic să fie despărțit cumva de locul de re-

sedință al Majestății Voastre? S-a condiționat, vreau să spun, funcționarea Comitetului în America de rămânerea Majestății Voastre în Europa?

M. Despre acest amănunt vom mai vorbi, poate, și altă dată. În anul acela s-au ridicat glasuri dintre refugiații politici, care cereau remanierea Comitetului Național.

M. C. Erau îndreptățite aceste cereri?

M. Poate, dar numai dacă privești lucrurile din punctul de vedere al oamenilor care le formulau. Eu mă întreb întotdeauna: de ce să facem un lucru nou când lucrul pe care-l avem s-a dovedit util? La fel ne-am întrebat și atunci: avem un Comitet Național, nu e mai bine să-l perfecționăm pe acesta decât să facem ceva nou? Comitetul avea activitate, nimeni nu stătea cu mâinile în sân, era Caromanul, care fusese înființat de curând, cu consimțământul nostru, exista Fundația Universitară Carol I, înființată la Paris din inițiativa Comitetului Național și patronată de noi, existau și alte instituții care depindeau acum de Comitet și care nu funcționau fără aprobarea noastră. Să desființezi Comitetul ca să faci altceva ar fi însemnat să dai satisfacție doar unui singur om, unui grup de interese, în fine, unei ideologii. Nu puteam să ne consultăm fiecare membru al diasporei, dar am sperat ca românii să aibă încredere în ceea ce am făcut noi și să ne ajute, chiar și când acțiunile noastre nu erau bine înțelese. Noi eram obișnuiți să dăm explicații și să venim în întâmpinare oricăror reticențe, dar acum numai prin Comitetul Național. Nu puteam să facem neapărat altceva, deși așa riscam să nu mulțumim pe toată lumea. Comitetul fusese format numai de cinci ani și multora li se părea că este un organism îmbătrânit. Mai supărător decât orice era că aproape toți românii care cereau să fie reprezentați într-o formă sau alta contestau rolul partidelor politice. Or, nouă asta ne amintea de anii de dinaintea celor două dictaturi, când partidele erau denigrate, acuzate de toate relele, ca peste tot unde era totalitarism sau se aluneca spre totalitarism. Voi spune mereu că atitudinea față de partide e un test. Cu cât cineva neagă mai cu tărie necesitatea partidelor în viața politică a unei

țări, cu atât opțiunea lui pentru dictatură e mai clară. Nu se putea renunța la Comitet. Era ca și cum ni s-ar fi propus ca numai românii să iasă din cercul celorlalte Comitete Naționale... Or, asta nu se putea, Comitetul nostru colabora cu celelalte, aveau în destule privințe activitate comună. Nu am văzut nici înainte — și nici acum nu văd — rațiunea desprinderii noastre dintr-un sistem de reprezentare care ne făcea solidari cu soarta mai multor state din estul Europei. Renunțați la Comitet, acolo sunt bătrâni! Așa era, în Comitet fuseseră desemnați oameni în vârstă, ei dețineau ponderea, dar nu din cauza asta nu ne mergea nouă bine. Și, în fond, toate acțiunile la care eram îndemnați din afara Comitetului erau pe lista noastră de priorități, pentru ele luptam și noi.

*

M. C. Disensiunile de care ați pomenit au dus la retragerea generalului Rădescu. Cum ați primit această decizie?

M. Mi-a părut rău că generalul n-a găsit un limbaj comun cu o bună parte din membrii Comitetului. Criza însă n-ar fi trebuit să capete amploare. Până la numirea unui președinte nou, s-a hotărât ca un grup de trei persoane să exercite funcția de președinte. I-am numit pe Grigore Gafencu, pe Popa și pe Vișoianu. Le-am cerut colaborarea armonioasă, și asta se putea, pentru că în chestiunile fundamentale membrii Comitetului Național nu erau divizați.

M. C. Din câteva documente pe care le-am cercetat reieșea că unul din motivele rupturii dintre generalul Rădescu și unii membri ai Comitetului a fost și o oarecare distanță dintre generații.

M. Asta e sigur, dar distanță de vârstă era și între membrii Comitetului, ceea ce nu-i împiedica să ajungă adeseori la concluzii comune. Trebuie să se știe însă că cei mai în vârstă nu acceptau cu inima ușoară consultările directe, pe față. Prin '51 sau '52, nu mai țin bine minte, cei mai tineri au împiedicat anumite operațiuni pe care generalul Rădescu plănuise să le

ducă la îndeplinire în țară, după ce ar fi trebuit ca eu să trec în America, fără să fiu însoțit de nimeni din familia mea.

M. C. Ați respins acest plan de acțiune...

M. Da, n-am fost de acord cu el, pentru un motiv foarte simplu. Orice acțiune de amploare ar fi trebuit să aibă sprijinul Apusului. Apusul însă nu se angajase să ne sprijine la acest nivel, iar noi nu puteam să ne asumăm acțiuni care nu puteau fi controlate în mod riguros, mai ales că ele ar fi urmat să se facă în numele nostru. Am ajuns la concluzia că acțiunile Comitetului nu trebuie să aibă un caracter de clandestinitate atâta timp cât perspectiva unei acțiuni mai mari, concertate, nu părea imposibilă.

M. C. Acțiunea aceasta de amploare a întârziat.

M. Da, poate mai mult decât se cuvenea. Sunt oameni generoși din fire, dar care, nu se știe de ce, nu-ți dau ajutorul cerut în clipa când îl ceri. Ei spun că dacă ai nevoie într-adevăr de ajutor poți să-l ceri și peste două-trei zile, iar dacă peste două-trei zile nu-l mai ceri înseamnă că te-ai descurcat singur și că, de fapt, n-ai avut nevoie de ajutorul altcuiva. Câteodată această optică dă rezultate. În ce ne privește pe noi, nu. Românii chiar aveau nevoie de un ajutor neîntârziat. Orice acțiune de mai mare amploare ar fi fost întreprinsă, fie din inițiativa Comitetului Național, fie din inițiativa altui organism din diaspora, ea era sortită unor critici severe.

M. C. Cum s-a exercitat acțiunea Comitetului Național în America și în țările din vestul Europei?

M. Prin reprezentanți, delegați și corespondenți, în funcție de importanța țării unde se aflau români și în funcție de numărul acestora într-o țară sau alta. În unele state, care au recunoscut în mod oficial calitatea împrumutului, acesta a căpatat titlul de însărcinat cu afaceri.

M. C. Au fost țări care nu au acceptat să ia în considerare această calitate?

M. Da, cele care recunoscuseră guvernul de la București. Aici ar fi de discutat. La început, cele mai multe țări democratice au manifestat rezistență în fața guvernelor din răsăritul Europei. Era normal; însă, treptat, relațiile diplomatice au fost reluate, întâi prin consulate, apoi prin ambasade. În prima fază, acestor reprezentanți ai noștri li s-a acordat atenția cuvenită, fiind recunoscuți ca aparținând întregii națiuni române, nu numai diasporei. Activitatea acestor emisari ai Comitetului Național s-a îngreunat pe măsură ce statele din Europa de Vest au acceptat politica faptului împlinit. Țări democratice intrând în relație cu niște guverne care nu reprezentau opțiunea popoarelor, în fine...

M. C. Majestate, în țările comuniste instituția guvernamentală a fost strict decorativă. În România au condus reprezentanții Partidului Comunist, care se aflau sub directă conducere a Partidului Comunist al Uniunii Sovietice.

M. Da, guvernele țărilor democratice intrând în legătură cu Comitetul Executiv al Partidului Comunist... Noi știam asta, știa toată lumea că guvernul român e o marionetă, un organism fără personalitate, dar lumea spune *nu* răului până în ziua când începe să se obișnuiască cu el. Asta s-a întâmplat și cu țările unde Comitetul Național a propus reprezentanți cu funcție diplomatică. Ei nu-și începeau lucrul până când nu primeau aprobarea noastră. Așa se proceda și în țară. Guvernul propunea ambasadori.

M. C. După câte am înțeles, o bună parte din reprezentanții Comitetului au fost recrutați din rândul diplomaților care nu s-au mai întors în țară, unde i-ar fi așteptat plutonul de execuție, închisorile, lagărul, Canalul.

M. Așa e, iar asta a ușurat mult contactele cu țările europene. Am amintirea momentului când am numit pe Nicolae P. Comnene, fost ministru al afacerilor externe, ca reprezentant în Italia al Comitetului Național. El fusese o vreme ambasadorul României pe lângă Vatican. Pe Miron Giuroiu, care fusese secretar

al legației din Stockholm, l-am numit în Suedia. Cam după aceiași principiu s-au făcut numirile și în alte țări.

M.C. Care au fost atribuțiile principale ale acestor reprezentanți?

M. Ei organizau acțiunea de informare a publicului din țările în care erau numiți. Asta nu era puțin, să îți piept unor propagandiști de profesie, bine plătiți, mai ales când toată lumea simțea nevoia de liniște. Ce fel de liniște e aceea pe care o obții știind că ți se dă o minciună în loc de adevăr? În fine. Acești reprezentanți aveau sarcina să informeze și țara, prin toate mijloacele, dar mai ales folosind relațiile cu secțiunile românești ale posturilor de radio pentru străinătate — Roma, Istanbul, Madrid, Londra, Atena. Printre hârtiile de aici s-a păstrat un fel de statut care reglementa atribuțiile reprezentanților Comitetului Național. L-am consultat acum câțeva vreme și mi-am dat seama că e bine întocmit, un îndrumar aproape perfect de ce ar trebui să facă trimisul unui guvern în exil în domeniul vieții politice, economice și financiare, în presă și propagandă, în cultură. N-au fost lăsate deoparte nici problemele legate de viața religioasă, pentru că noi trebuia să știm care este atitudinea Bisericii față de regim. În condițiile în care a acționat, lipsa de informații i-ar fi fost fatală Comitetului. Noi trebuia să știm cât mai multe lucruri despre viața internă a României, să avem informații despre noii oameni politici ai României și despre felul cum înțelegeau ei să numească reformă ceea ce nu era decât distrugerea sistematică a țării. Ajungem mereu aici. Știi de ce cred că oamenii Moscovei s-au grăbit să distrugă tot ce era de valoare în țara noastră? Pentru ca, în cazul când se va întâmpla ca lumea să se dezmeticească și să se ridice împotriva lor, să nu mai poată fi reluat nimic din locul unde s-a produs ruptura.

M.C. Credeți că s-au gândit la asta?

M. Da, așa cred, s-au gândit, pentru că atenția lor a fost îndreptată asupra elementelor de continuitate ale poporului, spre ele și-au îndreptat în primul rând acțiunea distrugătoare. Au vrut să facă imposibilă sau aproape imposibilă reconstrucția.

M.C. Dacă luăm în seamă ce se petrece acum în țările din Est se pare că au și izbutit, în mare măsură. A fost vorba, fără doar și poate, de un program urmat pas cu pas. Proiectând încă de-atunci ca reconstrucția să devină, într-un viitor oarecare, un coșmar mai greu de suportat chiar decât guvernarea lor, comuniștii au lucrat metodic.

M. Au procedat astfel pentru că altceva nu știu să facă. Ei în nimic n-au metodă mai bună decât în materie de distrugere. Din mâna lor nu iese niciodată nimic bun. Dacă România a mai produs valori între timp, ele sunt din afara sistemului de gândire comunist. Regula comunistă e să se producă un fel de nimic, dar cu foarte mult zgomot. Comuniștii nu știu să conducă altfel popoarele.

M.C. În legătură cu informațiile de care răspundeau reprezentanții Comitetului Național — la ce ar fi urmat ele să folosească?

M. Noi eram pregătiți în orice clipă să ne întoarcem în țară, chiar dacă au fost ani lungi când nădejdea românilor își pierdea din putere. Nu era vorba deci doar de cunoașterea realității de-acasă. Informațiile pe care le primeam făceau ca absența noastră să fie doar una fizică. Cea mai grea și cea mai importantă activitate a reprezentanților Comitetului a fost legătura permanentă cu românii din diaspora. Un ambasador se ocupă, de obicei, și de refugiații din țara pe care o reprezintă. De data aceasta, „ambasadorul” era și el un refugiat, unul dintre cei mulți, și sub acest aspect neprotocolar el trebuia să țină evidența tuturor compatrioților săi, să le asigure protecția, să-i ajute în caz de nevoie. Ei erau preocupați în mod special de tinerii transfugi, sarcina lor fiind să obțină pentru ei locuri de muncă sau burse de la guvernele și universitățile țărilor respective. Există o întreagă arhivă referitoare la activitatea reprezentanților Comitetului Național. Cam până la ocuparea tuturor ambasadelor românești de trimisii României comuniste, reprezentanții Comitetului trimiteau lunar rapoarte sintetice și în fiecare săptămână informații la zi despre ultimele evenimente din țară. Unii și-au îndeplinit mandatul chiar

și după ce relațiile diplomatice ale României cu țările din Europa și America s-au restabilit. Oricine poate să-și dea seama în ce condiții au lucrat oamenii aceștia. Mulți se întreabă de ce acțiunile Comitetului Național Român au înaintat greu. Ei întreabă, de fapt, de ce lipsește acestor acțiuni aparența de mișcare continuă, de vioiciune, pe care o are orice viață politică normală. Asta e nedrept. Îl legi pe om de-o mână și-l pui să lucreze ca și cum ar avea două. În fine. — Pentru că roadele unei acțiuni, chiar dacă apăreau și se dovedeau bune, apăreau mai târziu decât în condiții firești, dar amplificate pe fondul așteptării rezultatelor. Sunt criticați membrii Comitetului Național, dar nimeni nu vrea să ia în considerație că sub supravegherea lor s-a înființat Fundația Universitară Carol I la Paris.

M.C. În ce an?

M. Hotărârea a fost luată din inițiativa noastră în toamna anului 1950. Atunci am numit o comisie formată din profesorii universitari C. Marinescu, Sergescu și Veniamin, care să pregătească statutul și regulamentul de funcționare al Fundației.

M.C. Banii pentru această fundație de unde proveneau?

M. Banii, în jur de șapte milioane de franci francezi, proveneau din fondul de dispoziție al fostei legații române din Lisabona.

M.C. În toamna aceluiași an au fost întocmite cele patru memorii ale Comitetului Național. Memoriul lui C. Vișoianu despre violarea tratatelor și dreptului internațional de către Uniunea Sovietică, prin care se cerea și numirea unei comisii de anchetă...

M. Comisia de anchetă despre agresiunea sovietică s-a făcut — au cerut-o, probabil, și celelalte Comitete —, dar s-a făcut destul de târziu. În materie de politică internațională, mai ales după un război, procesele înaintează greoi; de obicei, interesele învingătorilor primează asupra necesității restabilirii adevărului. La ancheta aceasta am răspuns și eu.

M.C. Din păcate, de la răspunsurile Majestății Voastre până în 1989, când lumea întreagă a ajuns să fie exasperată de continua agresiune comunistă, a trecut destul de multă vreme. Celelalte memorii au fost făcute de Alexandru Cretzianu, Augustin Popa și Iancu Zissu și aveau în vedere: unul — chestiunea prizonierilor de război deținuți în Uniunea Sovietică, și celălalt — instituirea unui regim de drept pentru refugiații politici.

M. De toate aceste probleme nu putea să se ocupe nimeni din interiorul lagărului românesc. Doar noi le puteam discuta ca oameni liberi, bine intenționați și bine informați. Aceste ultime două aspecte din viața țării erau ținute sub tăcere. Cineva trebuia să ia apărarea prizonierilor români, deportaților, refugiaților politici, deși atmosfera era ca vai de lume. Memoriile au fost prezentate la Adunarea Generală a Națiunilor Unite.

M.C. Ne-am întors înapoi...

M. Da, dar acum mi-am adus aminte de anul când am propus înființarea Fundației Universitare Carol I și de cele trei memorii... Da, totul mergea foarte încet. Noi am fi vrut să avem alt ritm, dar lipsea ceva, nu pot să-mi dau seama cum se face că între străini trece atât de mult timp de la intenție la faptă. Chiar și golurile se astupă greu. Vasăzică Niculescu-Buzești, pe care ne bizuiam mult, murise în 1949, și abia la întrunirea din septembrie 1950 s-a luat hotărârea înlocuirii lui cu profesorul universitar Anton Crihan, din partea Partidului Național-Țărănesc. Tot atunci și-a dat demisia Emil Ghilezan, și el tot țărănist. Nu cred că era momentul. În fine.

M.C. Vorbeați despre trecerea timpului în exil și despre acțiunile omului, care se întind aproape întotdeauna pe o durată nefiresc de mare, chiar și când ele sunt încununate de succes. În cazul acțiunilor Comitetului Național, ce anume zădărnicea fapta, zădărniciind totodată și curgerea firească a timpului?

M. Nici nu-ți dai seama cât de mult conta pentru noi atitudinea guvernelor occidentale față de comunism. Cea mai mărunta dovadă că suntem însoțiți în lupta noastră împotriva nedreptăților ce ni s-au făcut înflăcără pe români, le dădea spor. Din nenorocire, când relațiile cu Uniunea Sovietică îi obligau pe occidentali la declarații reticente față de noi și față de sistemele criminale din răsăritul Europei, noi făceam mari pași înapoi. Așa cum totul se amplifică în bine, așa se amplifică și în rău. Sigur că nu poți fi mulțumit cu o asemenea stare de lucruri. Dar realitatea nu e alta. Pe pământ străin n-ai cum să prinzi rădăcini; vrei, nu vrei, te bate vântul, iar dacă ai prins rădăcini nu mai ești al patriei decât cu inima. Dar despre asta o să mai vorbim.

Comitetul Național Român a publicat la Washington o carte, *Suprimarea drepturilor în România*. Asta era prin 1949. Era o dare de seamă foarte documentată despre tot ce se întâmpla în țară după intrarea rușilor și denunța încălcarea tuturor tratatelor și angajamentelor internaționale în ceea ce ne privește. Conținutul ei a ajuns până la Adunarea plenară a Națiunilor Unite. Cartea a stârnit indignare și în America, și în Europa, căci am avut grijă s-o trimitem peste tot, s-a scris despre ea în toate ziarele importante ale lumii, a fost inclusă în Buletinul Oficial al Congresului american, la cererea lui John Lodge, de la Camera Reprezentanților. Toate acestea au dat avânt Comitetului. Însă în același an, în Adunarea Generală a Națiunilor Unite, Ernest Bevin, care era ministrul de externe al Marii Britanii, a spus, cum mai spusese și altă dată, că e gata oricând să cumpere securitatea Vestului european, lăsând pentru asta Estul la voia rușilor. Asta a demoralizat pe toată lumea. Cum să acționezi eficient pe fondul acestei realități? Ce spunea Bevin în 1949 era adevărul curat! Dar dacă noi am fi ținut seama de acest adevăr, ar fi trebuit să ne încrucișăm brațele și să încercăm orice altceva în afară de lupta pentru România.

M. C. Ați anticipat, Sire. Locul acestor cuvinte ar fi fost mai potrivit la o concluzie.

M. După atâția ani, privind în urmă, îmi dau seama că acest Comitet Național al românilor a făcut chiar mai mult decât i-au îngăduit împrejurările. Ba chiar a lucrat acolo unde oricine s-ar fi lăsat păgubaș. Cine a citit discursul lui Ernest Bevin în Camera Comunelor a înțeles că România și celelalte state din lagărul socialist au fost abandonate Moscovei, cu condiția ca Moscova să nu-și continue activitatea propagandistică în Franța, Italia și Grecia.

M. C. Alianții s-au înșelat. Rușii au pus stăpânire pe noi, iar în țările unde ar fi urmat să nu-și mai permită nici o imixtiune și-au intensificat propaganda. Nicăieri, în Europa nesovietizată, comuniștii n-au fost mai mulți și mai agitați ca în Franța, Italia, Grecia.

M. Căderea României în mâna rușilor deci nu s-a produs deodată, ceea ce arată că nici un tratat nu ne-a dăruit lor în mod expres. Noi am intrat sub jugul lor treptat, în urma unei politici tenace. Chiar și în '56 erau șanse de eliberare. În fine, Comitetul Național a trimis lui Bevin o scrisoare, pe care am văzut-o și la care am subscris. Poate că termenii scrisorii erau prea blânzi — dar așa se văd lucrurile azi. Atunci mi se părea că tonul scrisorii e ferm și credeam cu toată tăria că va impresiona. Dacă n-ar fi crezut asta, Comitetul n-ar mai fi scris nici o scrisoare. Aici stă secretul, că n-am încetat să credem în ziua restabilirii legalității, deși realitatea nu a încurajat decât rareori credința noastră. Noi vedeam că istoria merge împotriva noastră. În pofida acestui fapt, trebuia să ne îngrijim, de exemplu, de românii fugari în Iugoslavia și internați în lagărele de aici.

M. C. Granița cu Iugoslavia rămăsese singura poartă spre lumea liberă și era forțată de mulți români. Se știe că Organizația Internațională a Refugiaților nu mai primea înscrieri după octombrie 1949. Nu e locul să întrebăm sub ce presiuni această organizație nu mai era socotită utilă, nici să răspundem la întrebarea: ce mare minune se întâmplase între timp în Europa comunistă, dacă ideea

de refugiat începuse să nu mai pară serioasă? În ce-i privește pe români, Comitetul Național cum a reacționat?

M Comitetul Național ajunsese prin diferite mijloace, dar mai ales prin Crucea Roșie, să obțină de la iugoslavi ca fugarii români internați la ei să primească vize pentru țările occidentale, iar pe unii din țară chiar să-i ajute să treacă frontiera clandestin.

M. C. În perioada aceea însă, iugoslavii au trimis destui înapoi, în țară.

M Da, formula era fie că sunt fasciști, fie că sunt în slujba capitalismului imperialist! Nici poarta iugoslavă nu mai oferea garanții pentru români, așa încât Comitetul Național a cerut guvernului american să intervină la Belgrad.

M. C. S-a obținut ceva?

M În parte. Soluția noastră era ca Organizația Internațională a Refugiaților sau Crucea Roșie să-i ia sub oblăduirea ei pe români. Nu s-a putut obține o relație constantă cu aceste două organisme. Până la urmă, Caromanul a fost nevoit să preia toate cazurile, să se ocupe de ele. Dacă am fi așteptat în această chestiune ajutorul autorităților străine, mulți dintre românii noștri s-ar fi pierdut definitiv.

*

M. C. Ați pomenit de asociațiile românilor din exil.

M Ele au fost dintotdeauna. Comunitatea românească simțea nevoia să se organizeze, să-și caute problemele comune și să și le rezolve împreună. Fără aceste organizații, viața în exil ar fi fost de două ori mai grea, un coșmar. Comitetul Național Român avea cunoștință de ele, le cerea colaborarea. Generalul Petre-Lazăr le avea în evidență și mă ținea la curent cu activitatea lor. Unele aveau publicații. Le primeam, primeam rapoarte de activitate, fie prin aghiotantul nostru, fie prin Comitetul Național. Și asta era normal, pentru că, din momentul când diaspora a început să crească prin treceri ilegale de frontieră,

cei mai mulți rămâneau într-un fel îndatorați Comitetului Național și asociației Caroman.

M. C. În ce fel îndatorați?

M Românii fugari era preluați uneori chiar de la graniță de reprezentanții Comitetului Național. Li se acorda asistență. Mulți n-aveau la ei nici acte de identitate. Ei intrau în evidența Comitetului Național. Autoritățile străine erau bănuitoare cu tot ce venea din țările comuniste. La înalt nivel — colaborare, mâini întinse, dar la nivelul polițiilor nu era ușor să scapi de bănuiala că ești trimis de comuniști să faci spionaj. Cineva trebuia să garanteze pentru tine. Din lagărele și închisorile Iugoslaviei mulți români din țară și originari din Banatul sârbesc fugeau la Trieste. Erau printre ei chiar și români din nordul Transilvaniei, fugiți în Serbia încă din timpul ocupației maghiare. După război, au început și ei să fugă la Trieste. Comitetul Național Român și asociația Caroman a intervenit pentru ei pe lângă autoritățile aliate. Destul de mult timp, noi am fost cel mai bine reprezentați pe lângă Aliați din punctul acesta de vedere. Pe atunci, delegatul Caromanului din Paris era fostul consul general al României la Trieste, Di Demetrio, care a iubit mult pe români și i-a ajutat prin toate mijloacele. Acest Di Demetrio era al treilea din familia lui numit consul general al României la Trieste. Monseniorul Capros, de aici, se ocupa foarte serios de viața coloniei românești. Pentru copiii celor veniți din Banatul sârbesc și Ungaria a făcut și o școală în limba română, care dispunea de fonduri alocate de Caroman și Comitetul Național. Toate acestea au existat. Cineva trebuie să vorbească despre ele.

M. C. Spuneați că în perioada de aparentă deschidere a României spre Vest au fost create multe asociații în diaspora noastră și că multe din ele au păstrat legătura cu Majestatea Voastră și Comitetul Național.

M Unele. Altele au fost create în contrasens cu Comitetul Național. Atacurile mai mult sau mai puțin concertate împotriva lui au ajuns să-l subzecească foarte rău. Atacurile aveau în vedere slaba lui activitate.

M.C. Cât adevăr justificau aceste atacuri?

M. Sigur că activitatea Comitetului din ultima perioadă nu se putea compara cu cea din primii ani. Trebuie să se știe însă că acest Comitet a fost atacat și pe vremea când activitatea lui era sistematică și susținută, atât cât se putea, de marile puteri. Pentru puțina lui activitate din ultimii ani, care l-a făcut să se piardă de la sine, pot să depun și eu mărturie. Ceea ce nu înțeleg e că, în loc să se pună umărul la menținerea lui, i-au dat lovituri puternice. Deși se știa că doar Comitetul Național avea putere de reprezentare în fața guvernelor străine și doar de el guvernul comunist de la București se simțea dator să țină seamă, dovadă e că l-a urât și a instigat pe unii români din exil împotriva lui... Spuneam că în 1974 am aprobat o nouă formație a Comitetului Național. Era o necesitate, dar nu chiar atât de ușor de acoperit. Vișoianu voia să aducă în Comitet oameni noi, noi voiam același lucru, bun, i-am spus, rămân oameni din ce în ce mai puțini în Comitet și oamenii aceștia sunt din ce în ce mai necunoscuți de un număr tot mai mare de români care vin în diaspora. Noi îi cunoșteam pe Ghilezan și Fărcășanu, pe Popa, pe Zissu, pe Caranfil, pe George Ciorănescu, pe Grigore Constantinescu, pe Victor Corne, pe Iancu Rațiu și pe atâția alții, dar numele lor nu spunea aproape nimic oamenilor născuți prin '40-45 și care ajunseseră în străinătate după 1965... Bine, i-am spus lui Vișoianu, în principiu suntem de acord, aducem oameni noi. Dar aici am avut neînțelegeri cu el. I-am spus: să-mi dați liste, să știm cine sunt oamenii pe care vrem să-i cooptăm. Dacă am fi fost în țară, ne-ar fi fost ușor, în țară oamenii se remarcă liber, ei ies la iveală ușor, îți dai seama repede ce pot și alegerea e mai ușoară. Dar aici nu-i știam pe toți — și aici s-au cam încurcat puțin lucrurile, metoda asta, a prezentării de liste, nu era operativă aici, era ca și cum Vișoianu ar fi venit la mine cu un număr fix de oameni, gata ales, iar eu aș fi fost pus în fața unui fapt împlinit. I-am spus: dacă mi se aduce o listă de zece-douăzeci de oameni și eu o să aleg dintre ei, e bine, dar cum să vii cu numărul exact de oameni? Eu nu puteam, de pildă, să spun: pe cutare nu. Însemna că eu nu fac un comitet, ci dau afară oameni dintr-un comitet deja alcătuit. Era o diferență.

M.C. S-a mai făcut și altă încercare de remaniere a Comitetului Național?

M. Da, mai demult, prin 1950, după ce generalul Rădescu a refuzat să mai convoace Comitetul. Nu era momentul cel mai potrivit pentru manifestarea ambițiilor personale și pentru discutarea unor chestiuni de principiu, dacă e bine sau nu e bine să ne conducem după Constituție în exil. Sigur că era bine, doar nu puteam să născocim alt cod de comportament politic. Un alt moment de criză a fost prin 1953, când Vișoianu a insistat să se formeze un nou Comitet. Am scris o scrisoare Comitetului, asta era în vara lui 1953, și am cerut să se coopteze un număr mai mare și mai reprezentativ de oameni noi, atrăgând atenția că trebuie să extindă consultările la reprezentanții mai multor categorii profesionale și instituții românești din exil. Am vrut ca acest Comitet să refacă măcar în mic viața parlamentară din țară. La fel, am vrut să avem reprezentanți în Comitet pe criterii profesionale și să ne bazuim mai mult pe consiliile de conducere ale partidelor, pe care credeam că le mai putem consulta. Vișoianu ne-a scris de la Londra o scrisoare în care ne avertiza că o largire a Comitetului după criteriile pe care i le propuneam ar putea să tulbure exilul și mai mult și că multe organizații ar putea să se destrame. El mi-a scris alarmat că în exil condițiile de viață și de activitate politică sunt haotice și că, prin largirea Comitetului, haosul nu s-ar diminua, ba chiar dimpotrivă. Pe membrii Comitetului eu îi numisem. Și iată că ei nu au fost în stare, la rândul lor, să propună alți oameni de ispravă. Le înțelegeam reticențele, înțelegeam că e greu să-și ia răspunderea unor recomandări, dar ei ar fi trebuit să-și asume acest risc.

M.C. E un reproș?

M. Într-un fel da, e un reproș. În 1953 viața în exil era poate haotică, așa cum spunea președintele Comitetului, dar nu întâl-neai complicațiile care s-au ivit după restabilirea relațiilor diplomatice cu guvernul comunist din România. Dacă acest risc ar fi fost asumat, românii care au venit în diaspora după 1965 ar fi găsit poate un Comitet Național puternic și capabil să se

adapteze la noutăți, iar teama că oamenii mai tineri, fugiți din România, ar putea să reprezinte interese obscure n-ar mai fi paralizat dorința naturală de înnoire.

M.C. Ce ar fi însemnat, în 1953, asumarea încă unui risc, peste riscul de-a fi străin în țară străină?

M. Ar fi însemnat obișnuirea cu riscul. E mai păgubitor să-l ții deoparte pe cel bun decât să riști alegând o persoană care peste o vreme se dovedește nepotrivită. De o asemenea persoană te dispensezi, însă pe cel bun s-ar putea să-l rănești și să-l pierzi pentru totdeauna.

M.C. Dar poate că Vișoianu și ceilalți din Comitet au ridicat atât de sus ștacheta tocmai pentru a n-o putea trece nimeni și astfel pentru a rămâne ei singuri în Comitet...

M. Mi-e greu să gândesc în felul acesta. Realitatea e că, după o vreme, când Comitetul a ajuns în patru oameni, ei s-au alarmat și mi-au cerut lărgirea lui cât mai grabnică. În 1974 condițiile de cooptare a unor noi membri erau mai greu de îndeplinit, deși exilul era mai numeros decât în anul înființării Comitetului. În 1953, Vișoianu și ceilalți erau activi, erau chiar bătaioși. Mai mult decât reprezentanții celorlalte Comitete Naționale, ei s-au bătut pentru interesele României și ale românilor. Eu știu că, uneori, nu s-au făcut simpatici la Departamentul de Stat, mai ales Vișoianu, care-i acuza pe toți americanii că nu fac destul pentru români. El nu se sfia să spună că acțiunea Americii pentru binele României nu e facultativă, ci e o datorie, o obligație morală, și asta i-a supărat pe mulți.

M.C. Considerați o lipsă de diplomatie felul acesta de-a lucra al lui Vișoianu?

M. Poate. Dar sunt situații când nimeni nu-ți oferă șansa unei căi de mijloc. Mai ales în 1956, când ne-am dat seama că nimeni n-are de gând să modifice nimic în structura politică a Europei și nici să-i ajute pe oameni să scape de ruși, imobilitatea americanilor a fost exasperantă. Atunci, probabil, Vișoianu s-a făcut mai nesuferit ca oricând. Tăcând, n-ar fi obținut ni-

mic. Dar nici vorbind nu i-a scos pe americani din pasivitatea lor. Cel puțin atunci am văzut clar care este poziția lor adevărată față de noi. Câteodată mă gândesc că singurul reproș care poate fi adus Comitetului Național e că n-a fost în stare să-i schimbe pe americani.

M.C. Ceea ce mi se pare absurd. Nu se poate uita că, printre atâtea acțiuni, Comitetul Național a ținut în America un ziar românesc, iar în Franța o publicație care nu poate fi trecută ușor cu vederea, *La Nation roumaine*, unde au tipărit nu numai români, ci și persoane importante din celelalte emigrații.

M. În afară de asta, Comitetul nostru s-a străduit să mențină în activitate aproape trei decenii Fundația Universitară Regele Carol I. Aici s-a lucrat cu seriozitate. În plus, Fundația a coordonat apariția unui ziar în românește, *România*, și o revistă de ținută, *Revue d'Etudes roumaines*. Nouă nu ni se pare puțin. A făcut cineva mai mult, între timp, sau chiar după ce Comitetul Național și-a încetat activitatea? Atât au putut oamenii lui, atât au făcut. Eu cred că uneori au avut curajul să se angajeze în acțiuni peste puterile lor și au izbutit cel mai adesea, nu au lăsat lumea liberă să ignore realitățile din răsăritul Europei, chiar dacă asta nu convenea.

M.C. Sire, cum primeați veștile legate de disensiunile din Comitet?

M. Cu destulă tristețe, dar și fără să mă aștept la altceva. Când erau certuri între membrii Comitetului, mi se părea că asta e ceva natural. Nu lucrau împreună niște roboți, lucrau niște oameni, și în condiții de neînvidiat. Am spus și voi mai spune că oamenii care au criticat și care mai critică, uneori pe bună dreptate, Comitetul Național ar trebui să se bucure că n-au fost ei în locul lor. Cât rău ne-a făcut faptul că în Comitet s-a produs ruptura între grupul Rădescu, Gafencu, Fărcășanu, Caranfil și restul, care forma majoritatea...

M.C. Sire, acest grup era chiar îndreptățit să se rupă de Comitet?

M Nu cred. În general, mi-e greu să cred că oamenii nu pot să înțeleagă că împreună le este mai bine, chiar și certându-se, decât răspândiți care încotro... Într-un fel, a fost bine că ruptura nu s-a produs mai târziu, dar așa bine... A fost o perioadă tulbură, s-au întâmplat atunci multe, și bune și rele, totuși impresia noastră e că acest Comitet a lucrat după puterile lui și că a greșit, e drept, dar niciodată în rea intenție.

M.C. Când considerați că și-a încheiat activitatea Comitetul Național Român?

M După 1975, o dată cu demisia lui Vișoianu. Imediat, s-a înființat la Paris un Consiliu Național Român sub conducerea lui Penescu. S-a spus că acest Consiliu e mai bine reprezentat și că nici o orientare politică din exil n-a fost omisă. Sigur, în acest Consiliu a intrat și un grup legionar, sub numele de Partidul Social-Creștin. Noi n-am putut să girăm o asemenea poziție, de altfel se știa care este atitudinea noastră față de orice mișcare extremistă și nu ni s-a cerut părerea.

M.C. O întrebare, poate incomodă — dacă nu vreți nu răspundeți.

M Să vedem.

M.C. S-a afirmat că cea dintâi ruptură din sânul Comitetului a pornit de la banii dintr-un fond așa-numit național.

M Da, așa e, dar nu numai. Generalul Rădescu nu s-a retras din pricina acestui fond, care a tulburat ca un măr al discordiei o bună parte din emigrație. Comportamentul său era al unui om cinstit, dar care nu mai are timp să ia în considerație nuanțele. Câteodată, trecea de la o opinie la alta fără vreun motiv și ținea să și-o impună cu orice preț... În exil toată lumea e cu sufletul tulburat. Foarte puțini știu să-și păstreze cumpătul și să evalueze exact primejdiile.

M.C. În posesia cui se afla acest fond?

M În posesia lui Alexandru Cretzianu, care înainte de exil fusese ambasador la Ankara. Aici iar se încurcă lucrurile. S-a spus că fondul a fost dus în Occident ca să folosească diasporei, în cazul când comuniștii din țară vor pune mâna pe putere. După câte știu eu, acest fond n-a fost destinat refugiaților români. Fondul era constituit din disponibilitățile Băncii Naționale în străinătate și era destinat plății corpului diplomatic, în eventualitatea că legăturile lui cu țara s-ar fi întrerupt. Ceea ce știu e că Alexandru Cretzianu nu a vrut să pună acest fond la dispoziția Comitetului Național, sub cuvânt că o să dea socoteală de el la întoarcerea în țară. Asta l-a înfuriat pe Caranfil; mi s-a comunicat că, auzind aceste vorbe, a ieșit din cameră trântind ușa. Asupra lui Alexandru Cretzianu apasă această povară. El și-a însușit suma, ea n-a fost manevrată de Comitetul Național. Noi am cerut lămuriri amănunțite în sensul acesta și le-am primit din partea unor oameni de înaltă ținută morală.

M.C. Vă rog să mă iertați că mă întorc. De ce totuși Vișoianu a ezitat să lărgească Comitetul chiar de la întâia propunere a Majestății Voastre?

M El a crezut totdeauna că o formațiune politică mai largă își va pierde unitatea. Era părerea lui, la care ținea. Noi însă am insistat, și în 1953 a acceptat punctul nostru de vedere, deși nu cu inima ușoară și chiar rămânând la părerea lui. A trebuit să țin cont și de părerea celorlalți membri ai Comitetului, căci numai prin lărgirea acestuia putea să se asigure o colaborare cu Comitetul pentru Europa Liberă.

M.C. Consiliul Național de la Paris, al lui Penescu, a avut o activitate mai susținută în exil, cu mai multe rezultate?

M Nu știu. Am urmărit mai degrabă activitatea pe la diferite foruri internaționale a lui Grigore Gafencu.

M.C. L-ați apreciat?

M Mult. De aceea am avut o strângere de inimă când a părăsit Comitetul Național. Pe Caranfil, într-un fel, l-am înțeles, el

nu era un om politic în adevăratul înțeles al cuvântului, era un tehnician, în țară fusese ministru al aerului și-al marinei, lumea de-acasă îl cunoștea, lucrările pentru lacurile din jurul Bucureștiului el le-a făcut. În fine, pe el l-am înțeles că a părăsit zgomotos Comitetul, dar pe Gafencu mai puțin; el era un om politic și știa mai bine care sunt urmările unei sciziuni. Probabil însă că activitatea sa personală îi aducea mai multă satisfacție, și cu mai puține pericole, decât activitatea de la Comitetul Național, care era expusă multor greutăți și umilințe. Cea mai grea sarcină pe care un om poate să și-o ia în exil este aceea de-a reprezenta o populație care nu poate să depună mărturie că vrea să fie, într-adevăr, reprezentată.

M.C. O populație având oricând posibilitatea să-l conteste ca reprezentant...

M. Și suspiciunile... Dacă ieșai din România cu pașaport, toată lumea te suspecta. Nici Ionel Styrcea n-a scăpat de bănuieli. Când a ieșit din țară, chiar oamenii din Comitet, care-l cunoșteau bine, au recomandat să fie înconjurat cu o oarecare prudență.

M.C. Vă rog să faceți precizări, Majestate.

M. Styrcea povestise că, înainte de-a părăsi țara, Maurer și Drăghici i-ar fi recomandat să facă un fel de propagandă pentru guvern, cum că au făcut și comuniștii ceva pentru România, și că aceiași i-ar fi oferit bani, pe care el i-a refuzat. Povestea a aprins închipuirea oamenilor. Asta era prin 1965. Styrcea a fost și a rămas un român adevărat și un patriot. Dar dacă nici el n-a scăpat de bănuieli, ce să mai spunem de alții, mai puțin cunoscuți... Gafencu ne-a scris mereu, ne-a ținut la curent cu întreaga lui activitate. El era un bun ziarist și un om politic cu multe cunoștințe, era apreciat la diferite foruri. Competența lui era în afară de orice discuție. El a avut o participare bună la Mișcarea Europeană, a activat în cadrul ei. Socotea că Mișcarea Europeană ne poate fi de folos. Ne-a scris de câteva ori că Pactul Atlantic ne-ar putea dezavantaja dacă ar adopta o politică defensivă. În acest caz, ne scria el, lumea ar rămâne

împărțită în două, iar cei din Apus ar căuta să ajungă la o înțelegere pașnică cu Uniunea Sovietică, lăsând toate țările răsăritene în mâna rușilor. Din păcate, Gafencu a văzut bine. Din punctul lui de vedere, românii din exil ar fi trebuit să rămână în contact cu Mișcarea Europeană, s-o cultive, nu să-i aducă la tot pasul critici — ceea ce, din păcate, nu s-a întâmplat.

M.C. Da, dar Gafencu s-a retras la un moment dat din Comitet.

M. Este adevărat. Atunci, gestul lui m-a surprins. Însă, prin 1954 a propus înființarea unui Consiliu, spunea el, după criterii obiective, dar și mai larg, care să ajute integrarea românească în sânul unei comunități mai unite.

M.C. N-ați dat curs acestei propuneri. De ce?

M. În primul rând pentru că tot ce-și propunea Consiliul acesta își propusese și Comitetul Național. Mereu mă întrebam: de ce nu vor să conlucreze cu Comitetul? De ce vrem noi să facem mereu un lucru nou, când avem deja unul pe care putem să-l facem mai bun? Poate că atunci ar fi trebuit să fiu mai ferm și să cer cu mai multă insistență reunirea celor două grupuri. Era nevoie de inteligența politică a lui Gafencu. Îmi dădeam seama că un asemenea om nu trebuie să se depărteze de Comitet. De fapt, când am cerut un Comitet Național cu o conducere tripartită, formată din Gafencu, Vișoianu și Popa, asta am vrut, să nu-l pierdem pe Gafencu. În fine. Îmi este din ce în ce mai greu să vorbesc despre toate astea. Dacă fac un reproș, el se referă la neputința oamenilor de-a lucra împreună. Nu ne înțelegem? Foarte bine! E imposibil să nu găsim măcar un punct în care să fim de acord. De la el putem să pornim.

M.C. Cum vi s-au părut totuși propunerile lui Gafencu din 1954, pentru înființarea Consiliului?

M. Bune, parcă mai limpezi decât programul Comitetului. Așa era și firesc. Când Gafencu a făcut programul Consiliului, el avea deja un termen de comparație.

M.C. Unde ar fi urmat să aibă sediul acest Consiliu, în concepția lui?

M. La Paris. Gafencu gândea ca un ministru de externe, avea un fel de vedere a lucrurilor de sus, nu se încurca în amănunte. Faptul că activa la Mișcarea Europeană îl ajuta mult. El era apreciat acolo, nu era obligat, ca Vișoianu la Washington, să se războiască cu amănunte și funcționari indiferenți sau pur și simplu neinteresați de problemele concrete ale românilor. Spre deosebire de Gafencu, Vișoianu se afla mereu pus în situația de petiționar pentru diverse nevoi pe care orice emigrație le naște. Gafencu cred că nici n-ar fi putut rămâne până la capăt în Comitet, decât, poate, dacă i s-ar fi încredințat sarcini de mai mare anvergură, ori acestea nu se prea iveau pentru români — ca și pentru ceilalți, aparținând Comitetelor altor popoare. Gafencu ne-a atras atenția, tot prin 1959, că raportul de forțe dintre Est și Vest s-a modificat. Rușii stăpâneau acum și arma atomică, iar acest eveniment dezechilibrase realitatea politică a momentului. Am primit mai multe rapoarte, dar numai de la Gafencu se înțelegea clar că soarta României este pecetluită, nu neapărat pentru că americanii ne-au părăsit, ci pentru că ei înșiși au probleme de apărare. Teamă de un război atomic a imobilizat Apusul și l-a făcut inapt să lucreze spre binele altor popoare.

M.C. N-ați fost deloc de acord cu crearea Consiliului propus de Gafencu?

M. În principiu n-ar fi fost rău să se facă, dar Gafencu a vrut un Consiliu care să înglobeze și activitatea Comitetului de la Washington. Am mai spus: e neplăcut să desființezi ceva. Cei din Comitetul de la Washington, care la început spuneau că ar fi de acord cu Gafencu, nici n-au mai vrut să audă de asta. Mi-am dat seama că așa vor merge lucrurile când Vișoianu a afirmat că ideea e bună în principiu, dar că ne-o va supune spre aprobare. Cred că ideea unui Consiliu a venit puțin prea târziu, după ce se produsese sciziunea în Comitet. Dacă ar fi venit propunerea din altă parte, nu de la Gafencu, care pără-

sise Comitetul, poate că ideea lui n-ar fi întâmpinat nici o rezistență.

M.C. Care ar fi fost scopul final al acestui Consiliu și cum vedea Gafencu organizarea exilului?

M. Într-o scrisoare a lui, asta era la un al de la moartea lui Stalin, mă avertiza că teama de un război atomic va face ca acțiunile Apusului împotriva sovietelor să se oprească, așa că rămânerea noastră în exil s-ar putea să dureze. El aici vedea cauza. Acum, cred că vedea bine. El începuse să vadă în exil nu o „adunare de fugari necăjiți”, ci o parte smulsă dintr-o țară care nu mai poate vorbi și nu-și mai poate apăra în nici un fel interesele. Gafencu gândea bine, contactele lui de la Mișcarea Europeană îl ajutau să vadă mai clar lucrurile. Din nenorocire, emigrația românească cerea să fie ajutată urgent, de la o zi la alta, și asta acapara energia oamenilor într-o direcție practică, o fărâmiță.

Pentru noi a însemnat mult reînființarea Fundației Universitare Carol I la Paris. Raportul pentru necesitatea înființării ei l-am cerut încă de pe vremea generalului Rădescu; proiectul a fost realizat după aceea. Aveam de gând să facem în inima Europei un centru cultural românesc puternic. Întâiul proiect, întocmit de Fărcășanu, se referea la o viață culturală în general. Cel de-al doilea proiect era mai clar. De altfel, întâiul proiect avea în vedere o fundație culturală; celălalt, care a și fost pus în aplicare, a ridicat nivelul fundației la treapta universitară. În exil se aflau oameni deosebiți, profesori și conferențieri cunoscuți în țară, mari cărturari, Brăiloiu, Crihan, Bazil Munteanu, Sergescu, Mircea Eliade, C. Marinescu și alții. Ei erau apreciați și printre străini, dar ne-am gândit că știința lor poate să fie folosită și pentru românii refugiați. Cu o asemenea Fundație, emigrația noastră devenea ceva mai mult decât, așa cum spunea Gafencu, o adunare de oameni sărmani. Noi am numit membrii comitetului de direcție și pe directorii Fundației, iar Comitetul Național a ajutat mult la consolidarea prestigiului ei. Am crezut că prin înființarea acestei Fundații Universitare vom ajuta la formarea tineretului exilat și că-l vom îndepărta

de concepțiile totalitariste la modă. S-au acordat burse, premii. Prin această Fundație au fost emise certificate de studii.

M.C. Ați pomenit de concepțiile totalitariste. Mai constituiau ele, după lecția războiului, o primejdie pentru tineret?

M. Totalitarismul e atrăgător pentru că pare să dea garanția ordinii și a justiției. Oamenii tineri au un instinct al dreptății mai dezvoltat decât ceilalți. Ei văd mai bine compromisurile, iar totalitarismul făgăduiește întotdeauna să despartă apele, ori laie, ori bălaie. Asta atrage simțul de dreptate al tânărului. El intră în capcană mai ușor, pentru că lumea în care trăiește poate să fie mai rea sau mai bună, dar niciodată perfectă. Totalitarismul făgăduiește perfecțiunea, iar omul tânăr, care tinde spre ea, acceptă greu traiul laolaltă și al celor buni, și al celor răi, și al ideilor generoase, și al ideilor care lasă loc pentru egoism sau ură. Noi am încercat să-i ferim pe tinerii noștri de excese și nu puteam s-o facem altfel decât prin cultură. Fundația Universitară a apărut ideile democrației, parlamentarismul, când în mintea oamenilor era încă vie batjocura partidelor din timpul celor două dictaturi și când în Europa de răsărit căpăta prestigiu ideea partidului unic. Noi ne gândeam că tinerii aceștia se vor întoarce foarte curând în țară și vor fi pregătiți să lucreze după principii democratice.

*

M.C. Puteți să precizați momentul când Comitetul Național a înțeles fără nici un dubiu că așteptarea unor zile mai bune pentru români se va prelungi?

M. Da, cred că da. În 1963 sau 1964. În această perioadă, Comitetele Naționale ale tuturor țărilor răsăritene și forul care le unea, Adunarea Națiunilor Europene Captive, cu fiecare acțiune a lor au mers împotriva politicii oficiale a guvernului american. Vișoianu ne scria într-un raport că românii, ca și ceilalți reprezentanți ai emigrațiilor din Răsărit, au devenit un fel de piedică în calea politicii americane și că guvernele doresc să le răstrângă pe cât posibil activitatea, dar nu atât cât să supere mulțimea de cetățeni americani proveniți din Răsărit.

M.C. De ce să nu-i supere?

M. Cum de ce? Cetățenii de origine română, poloneză, bulgară, cehă, slovacă, maghiară și așa mai departe mergeau la urne și nu erau chiar atât de puțini încât să nu dezechilibreze raportul de forțe politice din America. Te-ai gândit vreodată la asta?

M.C. Nu, să spun drept, nu. Mă gândeam că în anii 1963–1964 la București se urmărea să se obțină transformarea legațiilor în ambasade, în America și Marea Britanie, în Franța. Cum a fost întâmpinată această acțiune a românilor?

M. Mi se pare, nu sunt sigur, dar Comitetul Național a depus, cred, la Departamentul american un protest. Nu s-a făcut, bineînțeles, nimic. Pe noi ne exaspera nu atât faptul că guvernul comunist din România începuse să răspândească zvonul că politica lui nu mai e dirijată de la Moscova, pe noi ne exaspera ideea că acești guvernanți au început să fie crezuți.

M.C. Sire, nu cred că erau crezuți decât de lumea care astăzi e preocupată de România, mâine de nu știu ce țară, după cum își fac jocul ziariștii. Acolo unde trebuia să se știe, se știa bine ce fel de politică se face în Republica Socialistă România. În realitate, au fost forțe interesate să se creadă că pot să existe în sistemul sovietic și țări care dau semne de independență. Uniunea Sovietică primea, în felul acesta, o notă bună. Între Gafencu și Vișoianu, pe cine ați fi ales?

M. Gafencu era un om politic de cabinet, un teoretician. Pentru el, politica era mai mult o știință. Așa se explică priceperea lui de-a colabora în cadrul unor organisme internaționale. Vișoianu a fost silit să fie un practician. Și el era înzestrat cu o deosebită clarviziune, dar, spre deosebire de Gafencu, el ieșea din casă, era văzut pretutindeni. Oriunde se întâmpla ceva deosebit cu vreun român sau vreo instituție românească în exil acolo era și el. De aceea, părea accesibil — și chiar era așa. Gafencu trăgea concluzii după ce primea date și statistici și

după ce stătea la masă și își scria conferințele și articolele politice. Vișoianu vedea în cine știe ce amănunt de neluat în seamă un semn care îl alarma și-l făcea, pentru mulți necunosători, nesuferit. Dar de câte ori avertismentele și previziunile lui nu s-au dovedit reale!

M. C. Lucrând împreună credeți că s-ar fi înțeles?

M. Nu-mi dau seama dacă în exil ar fi putut să conlucreze cu bune rezultate, însă acasă, în țară, nu mă îndoiesc. În țară străină, orice confruntare de idei pare o bătălie pe viață și pe moarte. Rupturile definitive între oameni sunt mult mai numeroase decât acasă. Acasă e mai greu să-ți imaginezi că un om poate să-ți devină un dușman de moarte, ești între ai tăi, te simți apărat. În țară străină, orice străin ți se pare că poate să devină aliatul celui cu care ai intrat în conflict. Cu străinul te înțelegi mai greu și, dacă adversarul ți-l ridică împotriva, atunci nu mai e nimic de făcut. Orice animozitate care acasă se aplanează parcă de la sine între străini se amplifică și devine uneori ireconciliabilă.

M. C. Îmi închipui ce climat prielnic pentru programul ei de dezbinare a găsit securitatea comunistă, mai ales în ultimele decenii, printre români...

M. Când Kennedy a inaugurat politica de colaborare cu orice fel de regim, diaspora a fost zguduită pe termen lung. Și am mai spus: sciziunea nu românii ei între ei au provocat-o, nici neîndemânarea sau greșelile Comitetului Național, ci, pe scurt, politica marilor puteri. Și ce personalități politice ridicau capul pe atunci? Hrușciiov fascina lumea cu apucăturile lui, hm... Ce steag mai putea ține Comitetul Național? Cu el s-a întâmplat exact ce s-a întâmplat în țară cu românii. Mulți au intrat în partid pentru că nu mai era nădejde de întoarcere la normalitate, de vreme ce toate guvernele occidentale făceau concesii comuniștilor. Rapoartele Comitetului Național, pe care din 1953 le primeam lunar, erau scrise de niște oameni exasperați, care vedeau cu ochii lor cum se îneacă orice încercare de intrare în normalitate.

*

M. C. Vreau să vă pun o întrebare simplă, dar cred că destul de grea.

M. Să vedem.

M. C. Cât de mult v-au afectat dovezile de adversitate ale oamenilor din exil?

M. Trebuie să recunosc că nu m-au lăsat indiferent atacurile lor. De altfel, am spus asta și anul trecut. Mai mult mă întristau însă atacurile de acasă, pentru că nu puteam să le dau replica la fața locului. Încolo, ce să spun? Eu cred în iubirea românilor pentru Casa noastră. Chiar și când am lipsit contactele directe cu oamenii care ne-au iubit, nu ne-am pierdut credința în iubirea românilor. Față de această căldură omenească, ura unor oameni ca Urdăreanu n-a însemnat până la urmă nimic. Nu ura lui ne-a făcut exilul greu.

M. C. V-ați simțit trădat?

M. Trădat? De cine?

M. C. De oamenii din imediata apropiere a Majestății Voastre.

M. Nu. Unii au vrut să insinueze că nu știu cine a lucrat sau lucrează împotriva noastră. Trebuie să ai rezistență la otrava asta; azi un picur, mâine altul, și te pomenești că sentimentele tale față de un om nu mai sunt ale tale, ci ale celui care a vrut să-l denigreze. N-am vrut să ascult asemenea vorbe. Despre Niculescu-Buzești s-au spus felurite ciudățenii, unii se întreabă și acum de ce a plecat din țară la sfârșitul lui 1944, că n-ar fi ales cel mai bun moment. Ceea ce știu e că el a lucrat împreună cu Maniu și că împreună au încercat să scoată oameni de valoare din țară. Se temeau că în curând sovieticii și oamenii lor își vor arăta colții. Când a venit guvernul Sănătescu, comuniștii deja începuseră să se agite...

M. C. Ați dat credit opiniei că Buzești știa mai multe lucruri despre viitorul politic al țării în momentul când a plecat?

M Nu vreau să fac nici o presupunere în acest sens. Nimeni dintre noi n-ar fi putut să spună mare lucru despre viitor. Am convingerea că pe atunci nici Aliații nu știau cum o să fie peste zece, cincisprezece ani. Tot răul s-a făcut de azi pe mâine. Ce nu s-a spus până acum niciodată e că și americanii, și englezii și-au făcut lor înșiși mult rău acceptând politica din aproape în aproape și a faptului împlinit. Niculescu-Buzești și alții ar fi putut să presimtă apropierea unei catastrofe, iar atunci când a ajuns în America să mai afle câte ceva și să-și confirme bănuiele, care erau și ale noastre. Dar să fi aflat el că în România Constituția va fi scoasă din uz și că o să înceapă procesul de sovietizare, asta nu e de crezut. Buzești nu știu să fi făcut țării vreun rău. Dacă în calitatea lui de ministru de externe ar fi uneltit împotriva țării, eu aș fi fost cel dintâi care aș fi aflat. Dintre democrați s-au găsit oameni mai slabi de înger sau politicieni mai puțin îndemânatici, dar trădători nu. Despre comuniști se poate vorbi în termenii aceștia, pentru că pe ei religia lor îi învață că n-au și că nu trebuie să aibă patrie.

M.C. Sire, ce anume v-a atras atenția că în viața exilului s-a petrecut o schimbare esențială?

M În exil au fost și români care au reușit să facă avere și să aibă influență nu numai printre refugiați, ci și printre oamenii politici ai țărilor care le ofereau cetățenia. Când i-am auzit, prin 1963–1964 și mult timp după aceea, spunând că după părerea lor trebuie să se întrețină relații economice cu România, că România trebuie ajutată, atunci mi-am dat seama că în viața exilului s-a modificat ceva. Dar nu în bine, ci în rău.

M.C. Pentru noi, cei din țară, ajutorul acesta însemna un fel foarte eficace de a-l ajuta pe Ceaușescu personal și pe cei care țineau cheile lagărului românesc.

M Așa ne gândeam și noi. Am mai spus-o, din clauza națiunii celei mai favorizate a avut de câștigat numai regimul. Bani câștigați n-au intrat în casele oamenilor, pentru viața și sănătatea lor, represiunea a crescut în schimb, a crescut și numărul privilegiilor. Asta da, s-au îmbogățit vârfurile. Iar exilul a

primit poate cea mai puternică lovitură de la constituirea lui. Atunci am știut că indiferența față de țările din Răsărit a foștilor aliați e un rău ușor de trecut față de încercarea lor de-a repara ceva în țările respective.

M.C. Sire, vorbind despre Comitetul Național Român am vorbit în mod implicit despre exilul românesc. Credeți că problema a fost epuizată?

M Nu, nici pe departe, întâi pentru că în exil au existat mai multe asociații care au lucrat pentru binele românilor. Activitatea multora o cunosc, pentru că ele ne-au ținut la curent cu tot ce au făcut, ne-au trimis documentație. Știu mai multe lucruri despre asociațiile care au recunoscut Comitetul Național Român...

M.C. ...mai precis, care au recunoscut că acest Comitet funcționează sub patronajul Majestății Voastre și că este singurul for de reprezentare al unei Româнии democratice.

M Așa s-ar putea rezuma lucrurile. Dacă stai bine să te gândești, Comitetul Național Român n-a fost desființat. Demisia lui Vișoianu nu a primit aprobarea. Nu există un document al dizolvării lui. Aș putea să spun că el a activat atâta vreme cât în țară a existat nădejdea că lucrurile se vor îndrepta. Când România a fost cuprinsă de deznădejde, atunci și Comitetul Național s-a risipit. De prin 1975, programul lui Ceaușescu de fabricare a unor oameni noi a făcut ca în țară orice glas să amuțească mai rău ca în Rusia sovietică. N-a fost ca o moarte, a fost ca o amuțire.

M.C. Acum se poate vorbi despre o renaștere a nădejzii românilor. Întrevedeți reînființarea unui Comitet Național?

M Aici nu.

M.C. Sire, știu că problema națională se află pe primul loc al programului monarhiei și că, din punctul de vedere al Majestății Voastre, numai din rezolvarea acestei probleme va decurge binele României. Care vi se pare a fi, în prezent, nevoia principală a unei țări aflate într-un proces real de reconstrucție?

M. Ordinea. E nevoie de ordine, dar deocamdată țara nu se află pe adevăratul ei făgaș, părăsit cu forța la 30 decembrie 1947. Ce se întâmplă acum în România nu este nici măcar începutul unui proces de reconstrucție. De ce? Pentru că s-a folosit o grămadă de bani pentru întreținerea unor fabrici și uzine care nu produc și nici de aici înainte nu vor produce, din punct de vedere economic ele fiind moarte. Banii care s-au cheltuit pentru menținerea lor seamănă cu un fel de transfuzie de sânge făcută unui cadavru. Dacă persoanele care au pus mâna pe conducerea țării ar fi vrut într-adevăr să facă bine, nu numai să capete puterea, ar fi apelat la oameni de știință și de cultură, le-ar fi cerut sfatul, i-ar fi antrenat în conducerea efectivă a țării. Toți aceștia au fost împiedicați să se apropie de pârghiile de unde ar fi putut să acționeze spre binele țării. S-au făcut asupra lor presiuni, au fost supuși unor campanii de compromitere, după școala denigratorilor sovietici, așa încât omul simplu să spună: bine, bine, ăștia nu sunt de ispravă, dar cine să vină în locul lor? Așa s-a creat impresia că România e o țară săracă în personalități și că singurii care se pricep la politică sunt comuniștii.

M.C. Depinde despre ce fel de politică e vorba, căci dacă e vorba de politica de până acum nimeni nu-i întrece, abia ei sunt profesioniștii, iar reprezentanții partidelor politice niște aspiranți fără prea multe perspective. Dorința noastră însă e ca tocmai acest fel de politică, față de care omul cinstit se simte copleșit ca în fața unui munte de impurități, să-și piardă creditul în fața națiunii, nu să continue să sperie, să inhibe, să îndemne la retragerea fiecăruia în casa lui.

M. Unii oameni, cei mai mulți, săvârșesc câte o ticăloșie și abia după aceea își dau seama de fapta lor și o regretă. Alții cred că fac binele și pun patimă în acțiunea lor, dar când văd că au făcut o prostie se retrag la timp, își pun cenușă în cap. Comuniștii și urmașii lor fac răul cu bună știință: îl premeditează, caută mijloace de realizare și veghează ca nu cumva să se amestece din întâmplare și binele. Comunismul nu e o doctrină, dacă stai bine să te gândești, deși așa se prezintă ea de la început. E un fel de apucătură a oamenilor despre care se spune că nu au nici un Dumnezeu. Altfel, de ce s-ar fi înțeles atât de bine autorii de manuale comuniste cu cei care știau despre Marx doar din auzite și nici atât? Nu e nevoie să știi pe Marx și Lenin. Nu e nevoie decât să ai înzestrare pentru lene, minciună, zăzanie și să nu te dai în lături de la mânuirea rănilor. Mă pune pe gânduri faptul că se continuă experimentele pe pielea oamenilor și oamenii încă nu-și dau seama de asta. Să lansăm zvonuri, să vedem care e reacția, să luăm o măsură — și, dacă lumea tace și o înghite, o păstrăm, dacă iese scandal facem un pas înapoi. Cine folosește populația pentru asemenea experimente săvârșește o crimă împotriva omului. Sunt puteri care vor să transforme omul într-un fel de animal de cușcă. Disprețul este poate cel mai periculos sentiment atunci când el este practicat de sus în jos și ajunge să domine relațiile între oameni.

M.C. Sire, sunt zile întregi — de la o vreme — când cea mai importantă problemă a noastră pare să fie problema naționalităților. În zilele acelea, impresia care se im-

pune de la sine e că nu se mai poate face un pas înainte până când această problemă nu primește un răspuns unic, decisiv, indiscutabil — literă de evanghelie. Atunci se vorbește mult, Parlamentul se blochează înăuntrul discuțiilor despre soarta minorităților, se creează un simțământ de insecuritate atât în rândul populației românești, care își vede prestigiul oarecum periclitat în fața celorlalte națiuni, cât și în rândul minorităților, care simt nevoia să se organizeze ca înaintea unei amenințări grave. Pe urmă, lucrurile intră în normal, oamenii tac, ziarele tac, în Parlament nimeni nu mai pomenește nimic despre raporturile dintre români și minorități. Pentru ca, din te miri ce, ciclul să fie reluat, cu aceleași cuvinte, în același climat tensionat, ca și cum despre aceste lucruri nu s-ar fi discutat niciodată.

M Chestiunea minorităților a fost pusă în termenii cei mai firești în Constituția din 1923. Ce lipsește astăzi în România este un organism specializat care să se ocupe constant de problemele minorităților, nu numai în momente de criză. S-a întâmplat povestea de la Târgu-Mureș. S-a instituit o comisie de analiză a situației, foarte bine, dar s-a lucrat ca și cum asemenea evenimente n-ar putea să se mai repete. De fapt, crearea acestei comisii de anchetă dovedește că nu există un organism specializat, cum am mai spus, un minister a cărui activitate să arate că minoritățile există în România nu numai când se întâmplă ceva scandalos! Dacă prezența lor e indiscutabilă, atunci mi se pare normal să ne preocupăm de ele cu seriozitate, să le cunoaștem nevoile, dorințele. Totul se poate discuta, dar nu la întâmplare, nu haotic sau sub presiunea faptului împlinit. Totdeauna am spus că orice poate fi pus în discuție. Cea mai neconvenabilă atitudine e tăcerea, pentru că ea pregătește situații explozive.

M. C. Știu care este poziția Majestății Voastre în legătură cu minoritatea maghiară și cu Transilvania. Cred că e necesar să formulați cât se poate de limpede: cum vă si-

tuiați față de posibilitatea existenței unei regiuni autonome maghiare în Transilvania?

M Am spus: despre orice se poate discuta cu minoritatea maghiară, orice doleanță a ei. Opinia noastră e că atunci când o dorință ajunge să fie rostită, ea are un temei. Totul deci se poate discuta. Nu vom admite să discutăm însă nimic legat de problema granițelor. Nici noi nu vom ridica această chestiune, nici nu ne vom lăsa prinși într-o discuție pe tema asta. Sigur că se poate discuta și despre granițe, dar e inutil. Iar pretenția înființării unei regiuni autonome chiar în centrul României mi se pare ceva dincolo de orice rațiune. O regiune autonomă maghiară au făcut rușii în România. Să ceri reînființarea ei, după ce se știe care a fost rostul republicilor autonome în țările din componența Uniunii Sovietice, este o provocare la care nu trebuie să se răspundă. Reînființarea unei enclave maghiare în Transilvania ar fi tot atât de absurdă și de inumană ca și, de exemplu, decizia de a-i lua pe toți maghiarii de pe teritoriul României și de a-i obliga să trăiască în enclava respectivă.

Drepturile omului trebuie respectate. După crearea unei regiuni autonome maghiare în Transilvania, ce ar urma să se întâmple? Românii să plece de-acolo, iar dacă altcineva, de altă naționalitate, ar voi să trăiască acolo, pentru asta să se îndeplinească formalități ca pentru locuirea într-o țară străină? Dacă stai să discuți despre așa ceva, dacă te lași prins într-o discuție pe o temă ca asta, nu ies decât prostii, absurdități. Când rușii au făcut aproape în fiecare țară câte o republică autonomă nu s-au gândit la respectul ce li se cuvine minorităților. Pentru asigurarea acestui respect doar există legi, și nu suprafețe de pământ împrejmuite, enclave, mai știu eu ce. O dată înființate, aceste republici autonome se transformau într-un fel de deget întins amenințător spre populația majoritară. Ia să vedem, în Uniunea Sovietică unde sunt cele mai multe puncte de conflict și de dezordine? În enclave. Popoarele vor să se emancipeze de stăpânirea Moscovei și procesul acesta de emancipare e împiedicat cu brutalitate de mișcările din zonele autonome. De ce ar trebui să fie dată azerilor o zonă cu populație majoritară armeană? Acum acolo e bucluc, se varsă sânge. Când rușii au

făcut împărțirile acestea nedrepte pe hartă, s-au gândit că nu știu peste câtă vreme popoarele vor voi să se desprindă de acest colos imperial, iar desprinderea asta, dacă se va face cumva, atunci să se facă cu sânge, cu prețul vieților omenești, drept pedeapsă pentru neascultarea poruncilor de la centru.

M.C. Sire, Constituția din 1923, despre care ați pomenit mai înainte, credeți că în chestiunea naționalităților este aplicabilă fără eventuale corectări?

M. Da, așa cred. Pentru că în Constituția noastră totul este prevăzut în mare și cei care au făcut-o s-au gândit ca fiecare cuvânt să exprime cu claritate o realitate; acolo nimic nu este interpretabil. Ca să poți rezolva amănuntele, trebuie să știi cum stau lucrurile în mare. Or, în comunism și în perioada de tranziție, pe care eu o văd mai aproape de comunism decât de democrație, grija pentru claritate e departe de preocupările guvernanților. Acum, nimic nu are stabilitate pe tabla jocului politic, totul își găsește locul doar o clipă, pe urmă configurația jocului se schimbă.

Evenimentele de la Târgu-Mureș au fost provocate; nu se urau ungerii și românii chiar atât de mult pentru a fi domoliți de autorități cu tancurile.

M.C. Dispoziția a fost bine gândită, Sire. Desfășurarea aceea de forțe a fost proiectată din vreme. Trebuia să reiasă că românii nu pot să trăiască laolaltă cu ungerii și că, în cazul acesta, se poate ridica și chestiunea unei autonomizări.

M. Constituția noastră spune că teritoriul României este unic, indivizibil, un întreg. De când se știu pe lume, românii nu vor să se despartă. Obsesia aceasta aparține populațiilor iugoslave. Ele au motivele lor să nu poată sta unii împreună cu alții. Împărțiri de teritorii, zone autonome — asta nu se potrivește și la noi. Dacă unii dintre maghiarii din România cer așa ceva, foarte bine, să ceară. Noi n-avem nici o obligație să înregistrăm cererea lor. De ce ar trebui să fim iritați de-o asemenea cerere? Cei din Corsica vor să capete autonomia, dar așa ceva

constituția franceză nu permite, și nimeni nu-și pierde timpul să dea argumente că dorința lor e nelegitimă. Nu din dispreț, ci pentru că sunt situații când nimeni nu stă să asculte argumente. În chestiunea relațiilor noastre cu maghiarii din Transilvania nu de argumente istorice ducem lipsă, ci de oameni care vor să asculte. Tensiunea aceasta este deasupra dovezilor documentare. Ascultarea legii este singura cale de împăcare cu realitatea. Mă întreb dacă însăși regiunea autonomă maghiară din timpul lui Stalin s-a făcut în raport cu vreo prevedere din constituția comunistă — mie mi se pare că și față de această constituție a fost comisă o gravă ilegalitate. Am convingerea că repunând în vigoare Constituția din 1923 orice chestiune legată de problema minorităților va înceta. Românii și cetățenii români de naționalitate maghiară au aceleași drepturi și îndatoriri. Constituția noastră nu admite privilegiu.

M.C. Și totuși, legile vechi prevedeau anumite privilegii pentru străin, ca și pentru văduvă sau pentru orfan.

M. A, da, dar acelea nu erau privilegii, erau înlesniri. Întotdeauna m-am gândit la legile nescrise sau legile vechi... Mi-am dat seama cu câtă înțelepciune au fost conduse popoarele în vechime. Oamenii la început au gândit cum trebuie, pe urmă au uitat de unde au pornit, au vrut să fie mai bine și au stricat totul, s-au rătăcit. De exemplu, înainte nu era voie să ridici spicele care cădeau în urma secerii. Spicele rămase pe câmp erau dreptul străinului și al celui sărac din țara ta. Cine-și mai aduce aminte de asta? Legile speciale pentru străini, pentru văduve și pentru orfani, pe care creștinii le-au moștenit de la vechii evrei, dovedeau multă înțelegere pentru aceste categorii de oameni.

M.C. Ați fost străin în țară străină...

M. Încă sunt. Ca străin, am acordat aproape fără voia mea mai multă atenție străinilor. E trist să-i vezi de sărbători cum nu-și găsesc rostul. De sărbători, duminicile, în fine, oamenii stau între ei, la casele lor. Cine primește la masa lui de sărbători un străin — acela e un fericit.

M.C. Ați pomenit despre privilegii. Ce dovedesc ele atunci când sunt acordate?

M. Dispreț, asta dovedesc. Pentru noi nu există oameni de categoria întâi, a doua, a treia. Comuniștii au inventat asta. Când nu le plăceau ochii tăi te trimiteau la munca de jos, ceea ce arăta cam ce concepție au ei despre muncă. Gândind așa, acorzi și privilegii. Când admiti că există o muncă înjositoare, admiti și că munca poate fi o pedeapsă sau ceva rușinos — iar privilegiul cel mai mare, din acest punct de vedere, e nemunca. Dar cum să întreții altfel vrajba între oameni?

M.C. Am înțeles că ați urmărit evenimentele din Transilvania și consecințele lor. Ați aflat, prin urmare, și că unele familii de români au fost nevoite să plece din zonele cu o mai compactă populație maghiară.

M. M-a surprins întâmplarea. M-am întrebat: cum s-a ajuns aici? — doar oamenii aceștia au trăit împreună și pe vremea lui Ceaușescu. Ce s-a întâmplat? Au fost confundați românii cu Ceaușescu, încât ura împotriva lui să treacă și asupra unor oameni nevinovați? N-au suferit și românii de pe urma dictaturii? Sunt foarte uimit că tocmai într-un moment când democrația nu pare ceva foarte îndepărtat, dimpotrivă, conflictul interetnic ne pătează obrazul.

M.C. Cine credeți că e interesat de întreținerea acestor conflicte?

M. Răspunsul e de la sine înțeles. Cine are de pierdut cu adevărat într-un regim cu adevărat democratic? Noi trebuie să fim atenți la cei care simt că le fuge pământul de sub picioare, n-are importanță că sunt maghiari sau români. Au fost români care au colaborat cu puterea și au lucrat împotriva drepturilor omului. Dar în aceeași măsură au existat și astfel de maghiari; faptul că aceștia au aparținut unei minorități nu-i absolvă să se retragă și ei din viața politică. Doar nu numai minoritățile au fost asuprite în timpul dictaturii, pentru ca reprezentanții lor în partidul comunist să se bucure acum de un regim spe-

cial. Un om izgonit dintr-o localitate... De ce păcate ar trebui să se facă el vinovat! Maghiarii nu pot să uite că sunt urmașii celor care au fost stăpâni mai multe sute de ani în Transilvania. Sigur că ei nu se întreabă dacă această stăpânire a fost dreaptă sau nu — pentru ei e greu și trebuie să ținem seama și de asta, nu să ne prefacem că nu știm și, dacă nu știm noi, așa ceva nu există. Maghiarii sunt minoritari în Transilvania, așa ceva nu poate fi contrazis de nimeni. La rândul lor, românii nu se pot constitui în minoritate, căci sunt prea multe milioane. Să-și imagineze românii care se tem pentru Transilvania ce ar însemna pentru statul ungar o uriașă mulțime de români care ar vrea dreptul, conform tuturor legilor internaționale, să se așeze oriunde vor ei pe teritoriul panonic, să întemeieze școli, biserici, centre culturale, reviste, universități! E ceea ce știu și autoritățile maghiare.

M.C. Atunci care ar fi rostul tuturor acestor tensiuni?

M. Nu văd ce e de neînțeles aici? Când se întâmplă să se scrie ceva împotriva românilor, de exemplu că în România s-a procedat și se procedează încă la etnocid, toată lumea de la noi se miră și se pregătește să dea replică. De ce? Asta înseamnă că noi așteptăm să ni se facă bine, să fim iubiți, să se vorbească despre noi cu admirație. Nu e rău, asta e un semn că în relațiile noastre pornim de la presupunerea că binele reciproc e posibil. Părerea mea e că nimeni n-are nici o obligație să lucreze pentru binele nostru decât noi înșine. De ce e obligatoriu să fim vorbiți de bine? Obligatoriu e ca noi să nu facem rău; și să fim cu inima împăcată ori de câte ori cineva ne arată cu degetul, și să nu ne clintim din convingerile noastre, și ceea ce știm noi despre noi înșine să ne folosească efectiv, nu să rămână doar o cunoștință goală.

Românii trebuie să nu uite că nu mai sunt cei de dinainte de 1918; ceva esențial s-a schimbat, o dată pentru totdeauna, în relațiile lor cu Budapesta. Românii trebuie să știe că însăși Ungaria, chiar dacă ar vrea, nu mai este în stare să refacă relațiile cu românii din Transilvania — doar dacă instituția iobăgiei ar reînvia pe întreg teritoriul european, cu toate formele ei

de-a ține omul pe loc și fără alte drepturi pentru el decât acelea pe care i le acordă stăpânul locului respectiv. Cu toate aceste cunoștințe despre ei înșiși și despre vecinii lor, românii n-au de ce să se teamă. De ce se zdruncină atât de repede încrederea românilor în ceea ce știu ei despre ei înșiși?

M. C. Vă referiți la noi, oamenii de rând?

M Sigur, la ei, nu la cei care au vreun folos din deturnarea în cine știe ce direcții a acestor cunoștințe...

M. C. Probabil că istoria nu ne-a favorizat. Sunt însă glasure autorizate care afirmă că nouă, românilor, ni s-a rezervat o soartă cu totul specială în rândul popoarelor și că toate aceste suferințe au rostul de-a ne pregăti pentru ziua noastră cea mare.

M Gândul acesta e mare și frumos și nu contrazice cu nimic îndemnul meu la încredere în puterile noastre. România la care mă gândesc eu este România în care m-am născut. Atunci era mare — așa încât ceea ce ni se atribuie, în legătură cu atitudinea față de Transilvania, vine dintr-o rea-credință incalificabilă sau dintr-o slăbiciune a minții. Ungurii au acceptat realitatea, știu că Transilvania e românească, deși nu le va conveni niciodată să accepte asta cu inima ușoară. În rest — provocări, îndemnuri la zădărnici și la ură. Autorii lor simt că ies din scena politică. Când cineva vede că nu mai poate să facă nimic într-o afacere unde s-a pus punct, ce-i mai rămâne, dacă el nu se împacă deloc cu evidența? Vorbește, vorbește de rău, vrea să surpe încrederea în lucrurile așezate o dată pentru totdeauna, umblă cu ura în suflet și o transmite și altora. Cum să trăiești cu ura în suflet? Asta e ce nu pot să înțeleg. Ura face rău altuia, dar în primul rând celui care o poartă. E ca o substanță ucigătoare.

M. C. Sire, în ultimii ani ați călătorit, v-ați întâlnit cu străini interesați de problemele românilor, cu români. E bine știut că maghiarii din diaspora au fost, și în timpul dictaturii de la Budapesta, mai legați de problema Transil-

vaniei decât românii din diaspora. Vă întreb dacă ați avut prilejul să discutați cu ei asupra acestui subiect.

M Mai întâi trebuie să facem o precizare. Românii din afară au fost și ei legați de Transilvania, ba chiar cu mai multe motive decât maghiarii. Deosebirea e că ai noștri, cei mai mulți, au refuzat să colaboreze cu guvernul de la București în disputa aceasta. În plus, cei mai mulți și-au dat seama că disputa aceasta nu poate duce nicăieri — și, dacă nu s-au agitat pe tema Transilvaniei cât s-au agitat maghiarii, asta nu înseamnă dovadă de dezinteres.

Și acum să-ți răspund la întrebare. Da, de curând am fost la Paris, unde am ținut o conferință la Institutul de Relații Internaționale francez. Mi-au pus o grămadă de întrebări. Printre oamenii care erau acolo se afla și un profesor maghiar, care mi-a pus aceeași întrebare referitoare la posibilitatea unei regiuni autonome în Transilvania. I-am răspuns și lui același lucru: nu se poate. Acum mă gândesc că ar fi trebuit să-l întreb și eu, la rândul meu: vor cu adevărat maghiarii să trăiască într-o rezervă? Profesorul n-a mai spus nimic. Nu știu dacă a fost de acord cu răspunsul meu sau nu, dar — în fine, n-a mai spus nimic.

M. C. Care este din punctul de vedere al Majestății Voastre problema cea mai importantă a românilor?

M Una singură, care le cuprinde pe toate, așa cum împlinirea poruncii „Iubește-l pe aproapele tău“ face să se îplinească de la sine toate celelalte porunci. Problema națională. Numai când România va fi întreagă vor fi rezolvate și celelalte dificultăți, inclusiv dificultățile legate de tensiunile interetnice. De ce s-a ridicat atât de târziu chestiunea Basarabiei? Au trecut doi ani, guvernării s-au încurcat în subtilități — asta dacă au fost de bună-credință și nu, cum credem, legați de periculoasa dibăcie rusească când e vorba să transforme chiar și cele mai grave probleme în ceva despre care nici nu-ți mai vine să pomenesti. Ca să-ți dai seama cam cum ar voi rușii să se discute problema Basarabiei, e destul să urmărești politica lor, la ei acasă, în privința naționalităților. În chestiunea Basarabiei,

doar dialogul dintre București și Moscova mai poate readuce lucrurile pe făgașul lor dintotdeauna.

M.C. Sire, aş vrea ca despre Basarabia să nu vorbim acum. Acestei probleme, în măsura posibilităților, ar fi bine să-i rezervăm un capitol special.

M De acord.

M.C. Aş vrea să-mi răspundeți pe scurt la câteva întrebări privind acel interviu pe care l-ați acordat televiziunii maghiare cu puțină vreme înainte de evenimentele din decembrie 1989.

M A, da, ce bucluc... Am primit după acest interviu, scriitori, unele fără nici un rost, pentru că autorii lor nu văzuseră filmul televizat — vorbeau din auzite, în fine.

M.C. Consider că e momentul să se facă lumină, tocmai pentru că am constatat că cei care discută despre conținutul interviului, blamându-l, știu bine că n-ați făcut nici o declarație compromițătoare. Deci: pentru interviu v-ați deplasat la Budapesta sau echipa de filmat a televiziunii maghiare s-a deplasat aici?

M Interviul mi s-a luat aici, la Versoix.

M.C. Cine v-a pus întrebările?

M Nu-mi aduc bine aminte numele lui, parcă se chema András, în fine, el a cerut să vină aici, pentru o emisiune numită „Panorama”.

M.C. Când?

M În vara anului 1989.

M.C. Era după mesajul pe care l-ați adresat președintelui Comisiei pentru Drepturile Omului de la Geneva?

M Da, mesajul l-am trimis în ianuarie și atrăgeam atenția că, dacă se cere aplicarea Declarației Universale în state tinere din alte continente, cu atât mai mult apare absurdă tolerarea

negării lor într-o țară din vechiul continent, ca România. Am cerut în mesajul meu să se acorde prioritate, în lucrările Comisiei, unui popor de douăzeci și trei de milioane de locuitori constrânși să aplaude o putere care-i înfometează și le distruge satele. Am folosit chiar cuvântul infamie.

M.C. Credeți că acest mesaj a iritat Bucureștiul?

M Nu cred. Știu.

M.C. De cine era însoțit reporterul?

M De o echipă de filmare, o echipă ca oricare alta. În echipa aceasta era și cineva cu care am vorbit românește, mai era încă unul, din Germania, cu care am vorbit în limba engleză. Întrebările tot în limba engleză mi s-au pus. Trebuie să spun că de față era și Mocsoni-Styrcea, de altminteri legătura s-a făcut prin el.

M.C. Cum a decurs convorbirea?

M Normal. Întrebări simple, răspunsuri simple, nimic complicat. La un moment dat am vorbit românește, am făcut o declarație, pentru că știam că asta se va auzi și în Transilvania, unde postul de la Budapesta era prins și ascultat.

M.C. Da, textul acestei intervenții mi l-ați dat anul trecut și a fost inclus chiar în textul *Convorbirilor*. Ați vorbit împotriva lui Ceaușescu.

M Am vorbit împotriva tuturor lucrurilor care se întâmplau în țară atunci. M-am ridicat contra politicii dictatorului, am vorbit despre monarhie. Această intervenție ar fi trebuit s-o facă Comitetul Național Român — dar el nu mai are, din 1975, nici o activitate, iar celelalte asociații nu și-ar fi luat răspunderea unei atitudini frontale, care să angajeze nume de oameni și instituții.

M.C. Ați făcut vreo declarație din care să reiasă cumva dreptul Ungariei la teritoriile Transilvaniei?

M. Nu.

M. C. Vi s-au pus întrebări despre minoritatea maghiară?

M. Da. Am fost întrebat despre minoritatea maghiară.

M. C. Ați făcut vreo afirmație ambiguă, care să dea loc la interpretări pentru o înțelegere răuvoitoare?

M. Noi nu putem vorbi despre minoritatea maghiară, nici despre granițele Transilvaniei, decât ca un rege al României, care s-a născut într-o Românie Mare și care nu-și închipuie o alta. Constituția din 1923, pe care am repus-o în drepturi de îndată ce dictatura mareșalului Antonescu a fost înlăturată, se referă la România aceasta, cu Transilvania, Basarabia și Bucovina. Istoricii comuniști și persoanele care cred că iubirea lor de patrie ar putea să aibă mai multe justificări decât iubirea noastră pentru Țară uită aceste câteva puncte principale din viața noastră. Noi nu le uităm niciodată. Ce aș fi putut să spun eu despre minorități? Că e bine să le cedăm Țara? De ce sunt unii oameni dispuși să creadă că tocmai noi putem să contrazicem legile bunului-simț? Printre ei, îi includ și pe cei de rea-credință, care și-au făcut o profesiune din a-mi atribui numai afirmații potrivnice firii. Cei care mi-au cerut interviul pentru „Panorama” știau foarte bine toate acestea și nici n-ar fi îndrăznit să pună vreo întrebare care să contrazică statutul regal. După ce s-a terminat interviul, Regina Ana l-a întrebat pe reporter, căci mai degrabă noi am fi vrut să știm ce gândesc ei: „Ce credeți despre Transilvania?” Și omul a răspuns: „Transilvania este românească și gata.”

M. C. Atunci de ce interviul a stârnit protestele unor români din diaspora? Căci le-am citit, Sire, am opinia mea despre ele, vreau doar ca Majestatea Voastră să dea o explicație iritării ce se simte în tonul tuturor intervențiilor.

M. Au fost ani când am așteptat de la români un semn, o scrisoare. Pe românii de acasă i-am înțeles: ei chiar dacă mi-ar fi scris, scrisorile lor n-ar fi ajuns niciodată la noi. Poate printr-un miracol... I-am înțeles și pe românii din afară, căci ei

aveau rude în țară care ar fi avut de suferit dacă s-ar fi aflat că ei întrețin relații cu mine. Asta nu înseamnă că nu am avut corespondență cu românii din exil, ea există în arhiva noastră, dar pe mine m-ar fi bucurat mult scrisorile de la oamenii pe care nu i-am cunoscut personal niciodată. Noi am făcut și alte gesturi publice, de pildă mesajul pe care l-am trimis Comisiei pentru Drepturile Omului. N-am primit nici o scrisoare. Dar când am atacat dictatura și am făcut comparația între un dictator și un rege care conduce în mod absolutist, scrisorile n-au încetat să curgă. Din Italia, din America, de nu mai știu unde, toate conțineau același reproș, că am acceptat să stau de vorbă cu ungurii. Asta reprezenta pentru toți ceva inadmisibil. Era clar că nu știau ce anume am declarat în interviu. În scrisorile lor nu se refereau la nimic precis. Cineva îmi reproșa că am stat de vorbă cu oamenii care i-au ucis pe vremea lui Horthy familia. Altcineva spunea că am întins mâna dușmanilor României. Un profesor de istorie mi-a scris că am oferit un prilej ca frazelor mele să li se atribuie nu știu ce sensuri neconvenabile. În fine, nimic precis. Aproape toate aceste scrisori semănau între ele, și asta m-a întristat, pentru că eu altfel de scrisori așteptam. Ei nu luau apărarea României, căci România n-are nevoie s-o apere nimeni, o apără Dumnezeu... Ei apărau pe dictator, ascultau de o indicație a cuiva care avea grijă ca dictatorului să i se raporteze că și printre românii din exil există oameni care nu sunt de acord cu criticile mele la adresa regimului. Cam asta a fost povestea cu interviul. Poate că n-ar fi trebuit să pomenesc de indignarea acelor persoane. Mă întrebam înainte dacă nu cumva scrisorile lor au pornit din niște inimi sincere, dar mi-am adus aminte că întrebarea asta mi-am mai pus-o o dată: concluzia mea a fost, din păcate, alta.

M. C. Sire, credeți că în România sunt forțe interesate să întrețină starea conflictuală dintre minorități și populația majoritară?

M. Da, și nu numai în România. După război, rușii din Comisia Aliată au început să lucreze ca la ei acasă și chiar să facă

abstracție, cu brutalitate, de opiniile celorlalți membri ai Comisiei. Au fost preocupați de arhivele noastre, de aurul și de recoltele noastre, dar nu în ultimul rând — de minorități. Nu trebuie să supere pe nimeni, pentru că acesta e adevărul. Pe sași și șvabi i-au scos din casele lor și i-au trimis în lagăre, au depopulat sate întregi — cu populația germană rușii aveau un program special. Restul însă, după un triaj riguros în favoarea oamenilor fără cine știe ce prestigiu în comunitățile respective, au fost ridicați peste noapte în funcții, spre stupoarea chiar a comunităților din care făceau parte. Nu e greu să stârnești astfel resentimente în sânul populației majoritare. Puțini au tras o concluzie din faptul că aceleași resentimente au fost stârnite în rândul românilor și din cauza românilor selecționați de comuniști după aceleași criterii jignitoare. Vasăzică, și dintre minoritari comuniștii i-au ales pe cei mai răi, pe cei mai dispuși să dea cu barda în Dumnezeu, cum se spune. Pentru început era nevoie de mână forte, iar în programul de sovietizare a popoarelor din răsăritul Europei un punct important a fost folosirea cu precădere atât a populațiilor alogene, cât și a tuturor persoanelor capabile de acte antisociale.

M.C. Credeți că în România sunt și astăzi forțe care au interesul să întrețină starea conflictuală dintre români și minoritari?

M Sigur, cu precizarea că o întrețin nu cei care vor să înceapă ceva nou, să democratizeze țara în adevăratul înțeles al cuvântului, ci persoanele care simt că se sfârșește ceva o dată pentru totdeauna. La circ sunt scamatori care fac fel de fel de mișcări în plus ca să acopere o singură mișcare înșelătoare. Așa și cu cei care au ceva de pierdut. Ei atacă exact unde se primește imediat replica. Sentimentul cel mai vulnerabil, cel mai reactiv, cum se spune, e sentimentul național. Românii au probleme în agricultură, recoltele au fost compromise sau stau nestrânse pe câmp, și tocmai acum în Parlament se discută despre raporturile cu minoritățile. Toți oamenii de bună-credință își iubesc țara și nația, dar nu în felul acesta. Noi chemăm pe români și pe minoritari la patriotism și la mai

multă seriozitate în relația cu ideile mari ale umanității. Sentimentul patriotic e o energie care nu se cheltuiește pe orice. Dacă un om s-a născut într-o familie maghiară sau evreiască, de asta e răspunzător numai Dumnezeu; totul depinde de felul cum este el educat să respecte țara unde s-a născut. Aceiași lucru e valabil și pentru români. Am cunoscut, în anii exilului nostru, oameni care s-au comportat în așa fel, încât numele de român să nu fie laudat după cum ar fi meritat. Pentru noi, în problema națională, ca și în celelalte probleme ale vieții politice românești, nu există două soluții. Mai multe căi de-a ajunge la aceeași soluție da, dar nu două soluții, una de ochii lumii și alta pe ascuns.

Cum să umbli pe toate cărările? Cine te mai ia în serios? Unii spun să te faci frate cu dracu' până treci puntea. Nu e o soluție... Dacă refuzi să te faci frate cu dracu', Dumnezeu îți trimite chiar atunci un ajutor care să te scoată din bucluc. Dacă treci puntea cu ajutorul dracului, după aceea nu ești tu omul care s-a făcut frate cu dracu'? Proverbul ăsta nu-mi place deloc. Sunt pentru sinceritate și pentru lucrul pe față. Chiar dacă ai greșit, nu-ți poți reproșa în plus că ai umblat cu viclenii.

M.C. Aș vrea opinia Majestății Voastre despre mișcările naționaliste din țările din estul Europei.

M De la început precizez că tot ce este în exces nu e bun. Mai vreau să fac o precizare. Țările din vestul Europei nu pot pricepe ce se întâmplă, de fapt, în țările care au gravitat în jurul Kremlinului, pentru că în conștiința populațiilor lor nu s-a produs nici o perturbare legată de conștiința națională. Naționalismul francez, naționalismul englez, naționalismul italian și așa mai departe... Nimeni nu vrea să renunțe la nația lui. Fiecare se simte jignit dacă vorbești de rău țara din care face parte și, când patria lui e în pericol, pune mâna pe armă fără să întrebe pe cineva dacă asta e bine sau nu. Noi nu vrem să punem în discuție ceea ce ține de bunul-simț. Dar de bun-simț e și să-l lași pe celălalt să-și iubească patria sau să-și evalueze sentimentele față de țară după ce, vreme de aproape cinci decenii, a fost împiedicat să și le manifeste în mod firesc. În dic-

taturile comuniste sentimentul național a fost dirijat, după necesitățile partidului, de felurite conjuncturi. De cele mai multe ori el a fost oprimat, iar când a fost speculat a fost speculat excesiv, pentru ca omului să ajungă să i se facă lehamite.

M.C. Pentru că, de fapt, scopul final al partidelor comuniste nu a fost niciodată cultivarea sentimentului național. Ele au avut un program unic, dictat de la Kremlin, legat de așa-zisul internaționalism proletar. De la acest program dictatura românească n-a făcut nici ea excepție.

M. Comunismul a încurajat egoismul și indiferența la nevoile și grijile aproapelui. Or, o politică națională corectă pornește de la îndemnul trăirii în armonie cu aproapele, de la respectarea principiului altruismului. Nimeni nu poate să spună, ar fi o îndrăzneală prea mare, că românii nu și-au iubit patria în timpul deceniilor de dictatură. Dar se poate recunoaște că neputința de-a manifesta un sentiment modifică până la urmă însuși sentimentul, dacă neputința asta este întreținută. Un pom crescut în libertate are altă înfățișare decât un pom silit să-și facă loc printre obstacole.

Iată ce cred: în această perioadă, popoarele sovietizate din răsăritul Europei simt nevoia să facă un pas înapoi, într-o zonă pe care occidentalii o numesc naționalism. Ce se întâmplă acum a căpătat în majoritatea cazurilor un aspect excesiv. Dar excesul acesta este o replică la excesul celălalt, care întâi a fost internaționalismul proletar și pe urmă, sub ultima dictatură, un patriotism de paradă, pentru că nu România era amenințată, ci dictatorul care își spunea lui însuși România. În fine. Nu vreau să justific nici un exces și nici nu mă refer la gălăgia așa-zis patriotică a unor oameni interesați să provoace dezordine și să amestece cel mai frumos sentiment, iubirea de patrie, cu antisemitismul, cu xenofobia... nu la ei mă refer, ci la românii cinstiți, care în atâtea și atâtea împrejurări n-au avut voie să se manifeste ca români, după dreptul popoarelor, care e sfânt. Ei simt nevoia să facă un pas înapoi...

M.C. Să se redefiniească...

M. Da, asta e un cuvânt bun. Noi credem că acest pas e necesar. Ca să poți merge înainte trebuie să știi bine cine ești. În cazul nostru, să ne aducem aminte ce-am fost înainte ca mințile oamenilor să fie hrănite cu cea mai proastă hrană, cu ideologia internaționalistă, care, chiar dacă n-a prins, repet, a produs mulți indiferenți. Cei care spun că sunt în Europa sunt francezi, englezi, italieni, belgieni și așa mai departe. Când și noi vom intra în comunitatea statelor europene, trebuie să știm bine că suntem români, să nu ne mai îndoim de asta, să nu ne mai lăsăm să ni se zdruncine credința în noi înșine.

M.C. Ce ar însemna un pas înainte?

M. A te comporta ca un român fără să simți nevoia s-o mai spui, sau să te bați cu pumnul în piept. Ce-ar fi ca un om care merge pe stradă să-și supravegheze mișcările la fiecare pas? Perioada de tranziție pune în suferință orice realitate, orice sentiment. Totul trebuie reevaluat.

M.C. Sire, în același timp, românii simt nevoia de puțină ordine.

M. Și asta e o nevoie firească, dar au și început s-o speculeze cei care și-au păstrat admirația pentru dictatură. Este extraordinar să vezi cum oameni care au experimentat pe pielea lor dictatura continuă să pledeze pentru dictatură fiindcă l-au iubit și l-au admirat pe Antonescu. O dictatură știi când începe dar nu știi niciodată când se termină. Să ne aducem aminte că aproape toți dictatorii au început prin a fi iubiți și au isprăvit striviți de ura celor care i-au aclamat. În Italia, se spune, nimeni n-a fost mai iubit ca Mussolini. Da, e nevoie de ordine, dar o ordine care să nu se facă cu mână de fier, asta poate s-o facă orice prost — în fine, poate nu e cuvântul cel mai potrivit. E drept că nu toți oamenii știu să se comporte în momente de libertate, dar ce e acum în țară nu se poate numi libertate — e altceva: e ceva care se destramă și încă n-a apucat să se constituie.

M.C. Asta s-ar numi haos?

M Nu știu. Nu cred. Oamenii au nădejde, am simțit asta din ce mi-au spus, din ce am citit. Toate informațiile pe care le am confirmă nădejdea.

M.C. Sire, în anii dictaturii observam cum de la o zi la alta dispar din București cerșetorii. E de la sine înțeles că și miliția îi alunga de pe la colțurile unde își făceau veacul și că-i silea să se mute în locuri din ce în ce mai puțin profitabile. Dar cred că dispariția lor treptată nu se datora numai vigilenței unor autorități care, dacă nu aveau în program îmbunătățirea vieții populației, ținneau cu ghearele și cu dinții de păstrarea unei imagini a României de unde suferința morală, boala, mizeria să fi fost eradicate. Vigilența aceasta putea fi înșelată oricând; breasla cerșetorilor e destul de tenace și înzestrată cu destulă fantezie, așa că principala cauză nu era numai teama superstițioasă a privilegiatilor de a se întâlni cu urâtul, ci și o tot mai vădită absență a nădejzii. Înaintea cui să întinzi mâna și cine să se mai încumete la milă, când tot mai multă lume sărăcește? Omul dă din micul său surplus. O dată cu dispariția acestuia, sentimentul compasiunii este zădărnicit. Nici acum oamenii n-au mai mult, Sire, dar Bucureștiul s-a umplut de cerșetori. E un semn că nădejdea a sporit. Ceva s-a petrecut în lumea noastră, știu ei, cerșetorii, ce știu.

Spuneam că oamenii au nevoie de puțină ordine. Pentru că în ei a renăscut speranța, poate că mai conform cu realitatea ar fi să spunem că au nevoie de mai multă seriozitate. Ce părere aveți?

M Perioadele de tranziție sunt grele, și asta o știe toată lumea. La dezordine s-a adăugat și sentimentul că se poate face orice, ușor de confundat cu sentimentul libertății. În aceste momente e bine să se ridice glasuri puternice, care să se bucure de stima și credibilitatea oamenilor, și să îndemne la austeritate. Nu e vorba de austeritatea de război pe care o propovăduiau zilnic comuniștii, ci de o austeritate productivă și într-adevăr necesară redresării economice a țării.

M.C. Nu toți oamenii știu să se comporte în libertate. Pentru unii, infracțiunea este chiar dovada libertății lor.

M Când vorbim de libertate nu trebuie să amestecăm lucrurile. Așa e: peste tot în lume unii nu știu să se comporte în libertate, dar asta nu înseamnă că nu este nevoie de libertate. Dacă amestecăm lucrurile și spunem că din cauză că e libertate oamenii se fură unii pe alții sau ies la drumul mare, sau intră în avutul obștesc, atunci să nu ne mai mirăm când autoritățile folosesc aceste nereguli ca pretext pentru suprimarea libertăților tuturor. Sentimentul patriotic de care vorbim — acum, în această perioadă grea, poate să ne scoată la liman. Spiritul de sacrificiu decurge din patriotism, dar nu trebuie să apelăm la el oricum și oricând. Aici e vorba de cheltuială de viață. Când ceri unei populații așa ceva, trebuie să chibzuiești bine și să împingi cât mai departe posibilitatea eșecului. Aici nu e vorba de un joc cu pierderi și cu câștiguri, ci de sacrificiu.

M.C. După opinia Majestății Voastre, acum ar fi cazul să se ceară poporului spirit de sacrificiu?

M Da. Dar nu cred că până acum s-a gândit cineva cu seriozitate în ce direcție să angajeze acest potențial de sfințenie. El este cerut cu insistență, dar spre un sens vag, uneori chiar împotriva intereselor colectivității, sau pentru necesitățile unui viitor nedeterminat. Și se mai ridică o problemă: cine este acela care cere această jertfă? În numele cărei idei și de pe ce temelie morală? Noi chemăm la patriotism. Pentru că la patriotism poți să-i chemi în aceeași măsură și pe unguri, și pe evrei, și pe toți ceilalți. Dar și pe români.

M.C. Faceți vreo distincție între naționalism și patriotism?

M Noi da. Naționalismul e o pornire a omului legat de patria sa, care însă poate scăpa oricând de sub control și să se umple de alt conținut. Naționalist a fost și profesorul Iorga, naționaliști au fost și legionarii care l-au ucis. Unde e deosebierea? Noi ne dăm seama unde e — dar cuvântul asta e ca apa,

ia orice formă. Și așa sunt multe alte cuvinte pe care le folosesc oamenii politici.

M.C. Deci, într-un fel, există o explicație a mișcărilor naționaliste din răsăritul Europei.

M. O explicație există: sentimentul patriotic ținut în frâu atâția și atâția ani sau folosit în scopuri propagandistice, o dată eliberat, ajunge să se manifeste în cele mai neașteptate feluri. Cum să crezi că din iubire de țară poți să lovești sau să nedreptățești pe cineva care nu e de aceeași nație cu tine? Până ieri îți era prieten, bun vecin, și deodată începe dușmânia! Patriotismul e o trăire pozitivă, el nu poate împinge la violență.

M.C. Credeți că românii au vocație xenofobă?

M. Românii? Cine a spus asta?! Nici un popor nu e mai ospitalier ca poporul român. Poate exagerez, poate și alte popoare sunt la fel, dar experiența noastră ne obligă să facem asta. Veneau la noi oameni care spuneau că au fost în România și că aici nu se trăiește chiar așa de rău, pentru că au fost invitați de unii, de alții și n-au simțit lipsurile. Noi știam cum făceau românii ca oaspeții să se simtă în largul lor, aici e vorba și de mândrie — de ce să știe străinul că ție îți merge mai rău? —, în fine. În credința noastră ortodoxă, ospitalitatea e socotiă un dar și are un nume.

M.C. Xenofilia... iar cel dintâi care a fost binecuvântat pentru această virtute a fost patriarhul Avraam.

M. Românii au acest dar. Poate că nu totdeauna oaspeții au fost la înălțimea acestei virtuți, dar asta e bine s-o lămurească istoricii.

M.C. Părerea mea, Sire, e ca nici ei să nu se ocupe prea mult de dovezile noastre de ospitalitate. Poate că mai nimerit ar fi să dea o explicație răbufnirilor calificate drept xenofobe și cum se întâmplă că ele apar în momente de criză politică, în momente de recesiune economică.

M. Iubirea de țară a românului n-are nevoie să fie îmboldită. Acum lucrurile merg rău și se caută explicații și vinovății. Dar înainte de evenimentele din decembrie lucrurile mergeau mai bine? Cine erau vinovații înainte aceiași sunt și acum, nu trebuie să-i căutăm printre maghiari, evrei, ucraineni, tătari și așa mai departe. Din cauza lor le-a mers românilor mai rău în timpul ultimei dictaturi? Ce spunem noi sunt lucruri simple, dar mi se pare că nici alții nu trebuie să se îndepărteze de lucrurile simple.

*

M.C. Sire, zilele trecute mi-ați arătat câteva scrisori pe care le-ați primit din diferite centre ale diasporei românești. Erau atacuri, cele mai multe, pe deasupra însă erau scrise și rău, într-o limbă română fără speranță de îndreptare. În câteva dintre ele, semnate, erați acuzat de filosemitism. Sunteți filosemit?

M. Sunt filosemit, dar nu mai mult decât filoenglez sau filogerman sau filorus... Noi ne-am născut în credința creștină și învățătura creștină ne învață iubirea de oameni. Cum poți să fii creștin și totodată antisemit? Pentru un creștin, ura este o crimă. Cine spune că este creștin și este antisemit nu e creștin sau i se pare lui că este creștin. E o nebunie să crezi că suferințele de azi ale umanității se datorează unei conspirații evreiești. Credința asta e veche, de pe vremea când evreii erau acuzați că pângăresc pâinea pentru împărțășania creștinilor. Prostia face mai mult rău decât orice conspirație. Noi știm că prima poruncă pe care Ieremia a dat-o atunci când a plecat în exilul din Babilon a fost ca fiecare evreu să se roage pentru binele cetății în care va ajunge să locuiască. Cel puțin așa știu eu. Legea aceasta a ordonat viața în exilul evreilor. Fără respectarea ei, acest popor ar fi dispărut de pe fața pământului. Nu e de la sine înțeles? Evreii au trăit risipiți și numai în locuri unde li se permitea; bărbații n-au avut voie să poarte armă nici pentru legitimă apărare. Ce rău puteau să facă ei celorlalte popoare? Mai degrabă au făcut bine. Iar noi, creștinii, nu vom ajunge niciodată să înțelegem de ce suntem creștini dacă nu

vom avea înțelegere pentru credința lor, din care am luat totul, de la cele zece porunci până la părerile despre organizarea politică. Noi suntem un popor latin și ortodox. De ce, când e vorba de modelele regale, nu ne referim la regii latini, ci la regii evrei, la Saul, la David, la Solomon? Ei sunt pentru noi modele și simboluri.

M.C. Sire, toate acestea cred că nu le mai știe toată lumea, pentru că doctrina comunistă a acționat asupra ființei umane cu forța unei religii noi, în plină afirmare. Așa stând lucrurile, comuniștii n-au luptat împotriva creștinilor doar ca să-i rupă de credința lor și să-i lase fără Dumnezeu: le-au luat oamenilor credința în Dumnezeu și au pus în loc o învățătură care abia acum vedem că s-a prins, fără să fie nevoie ca omul să creadă în ea.

Vorbeam despre nepotrivirea dintre doctrina creștină și antisemitism...

M Un preot antisemit e o aberație. De aceea noi credem că un rol important în stârpirea antisemitismului îl au preoții noștri. Ei au mijloace să arate fiecărui creștin cât de mult dăturează poporului evreu. Mulți spun că în vechime evreii s-au dedat la genocide. Dar e o inexactitate. În vechime, aproape după orice luptă, cei care opuneau rezistență erau exterminați. Era vorba de un procedeu de epocă și el a fost practicat în mod curent și de alte popoare, încă înainte de constituirea poporului Israel. Popoarele necreștine de după Cristos nu i-au luat pe evrei drept model de violență. Noi avem considerație mai repede pentru contribuția lor la îmblânzirea umanității. De ce să nu se știe că ei, cei dintâi, au interzis jertfele umane? Avraam a fost cel dintâi om care a găsit o formulă inteligentă de evitare a uciderii primului născut, prin înlocuirea lui cu un animal de jertfă. E un pas foarte mare în înțelegerea legăturii dintre om și Dumnezeu.

M.C. Sire, se aduce tot mai frecvent reproșul că, după război, evreii au intrat în conducerea partidelor comuniste, de unde au făcut politica Moscovei, atât la noi cât și în celelalte țări socialiste. Este o realitate.

M N-au fost numai evrei, ci și maghiari, bulgari. Nici de români nu trebuie să uităm. Toți au intrat în capcana rușilor, așa cel puțin înțeleg eu lucrurile. După experiența nazistă, era ușor să devii comunist fanatic dacă aparțineai grupurilor etnice vâdate de naziști. Așa că e de înțeles de ce mulți oameni care au avut de suferit au considerat că victoria împotriva lui Hitler a fost propria lor victorie. Ar fi păcat să ne prefacem că nu înțelegem acest fapt. Dar asta s-a întâmplat și în celelalte țări, în Italia, în Franța, în Germania, care au intrat imediat după război în procesul de democratizare. Acolo, stânga a devenit puternică, iar în locurile de frunte ale stângii au intrat tot cei care fuseseră prizonieri de naziști din motive etnice sau din motive politice. În lumea occidentală, lucrurile s-au așezat cu timpul, guvernele democratice au făcut legătura cu viața de dinainte de război. În răsăritul Europei, tocmai legăturile cu viața de dinainte de război s-au rupt, conform unui program, așa că este o deosebire esențială între ce au făcut antifasciștii cărora li s-a făcut loc în conducerea politică a Franței, de exemplu, și ce au făcut antifasciștii din guvernele în întregime comuniste din țările din răsăritul Europei, în România să zicem.

M.C. În Franța, în Italia, toată lumea bună s-a înghesuit, mai de voie, mai de nevoie, la stânga; au făcut și ei ce-au putut ca să uite — unii au colaborat cu nemții, iar ceilalți că au dat modelul fascist Germaniei lui Hitler. În ceea ce îi privește, s-ar putea spune că întoarcerea la democrație a trecut prin culoarul obligatoriu al unei stângi destul de agresive.

M De aceea, probabil, strigătele de ajutor ale românilor au rămas fără răspuns sau, în fine, fără un răspuns cât de cât concludent. Dar noi vorbeam de minoritățile care sunt acuzate că au adus comunismul în România și de acuza care se aduce evreilor în acest sens. Să stăm și să judecăm. Victoria asupra Germaniei lui Hitler au reputat-o Aliații. Sovieticii au fost aceia care au avut cel mai mult de câștigat de pe urma acestui război. Întâi în plan intern, pentru că, după victorie, cine ar

mai fi avut curajul să se mai opună lui Stalin și politiciii lui? În plan extern, destul de multă lume naivă i-a simpatizat, cum simpatizezi orice om căruia i s-a făcut o nedreptate și care, până la urmă, are norocul să câștige în lupta cu agresorul lui. O propagandă dibace a făcut ca lumea să rămână cu impresia că numai Rusia a fost invadată de Hitler. Nu trebuie să uităm că, de la un moment dat, sovieticii s-au confundat cu victoria. Aveau foarte multe argumente să iasă în față, pentru că, într-adevăr, la ei nemții au făcut ravagii. Victoria a devenit o ispravă a rușilor și ei au speculat cum au știut mai bine acest plus de superioritate fals în țările care au intrat sub influența lor. Dar rușii singuri n-ar fi făcut mare lucru în țările din răsăritul Europei. Ca să poată pune bazele sovietizării, și-au asociat pe cei care se simțeau îndreptățiți să se împărtășească din roadele victoriei și cărora soarta le scosese în cale o compensație. Pentru că sovietizarea înseamnă, printre altele, și de-naționalizare, era mai greu să-i folosești de pildă pe polonezi împotriva polonezilor, pe români împotriva românilor și așa mai departe. Au fost folosiți românii care aveau ceva de răzbunat, tineri care nu știau de unde vin și încotro se duc, oameni de nimic, comuniști localnici mai mult sau mai puțin legați de Moscova și oameni din sânul minorităților, ca Ana Pauker de exemplu, chiar cetățeni sovietici.

M. C. Despre cei din sânul minorităților se vorbește ca despre singurele unelte de agresiune ale sovieticilor. Evreii și reprezentanții celorlalte naționalități au deținut o vreme, e drept, locuri importante în conducerea partidului comunist. Dar românii? A fost o epocă în care oamenii erau vârați cu forța în partid, în așa fel încât să se poată vorbi și la noi de mase de comuniști. Despre sutele de mii de români care au acceptat această stigmatizare ce să mai spunem? Ca să se pună pe picioare mecanismul sovietizării n-a fost nevoie numai de o mână de oameni aparținând minorității evreiești sau maghiare, a fost nevoie de un mare număr de români — n-are importanță cum, pe ce căi au fost ei aduși la religia comunistă.

M. Nu evreii au declanșat marile prigoane, chiar dacă și ei, ca și românii, au lucrat în justiție, în securitate, în armată. Prigoana s-a declanșat de la Moscova. Tăvălugul trebuia să treacă peste toți, și peste vinovați, din punctul de vedere al comuniștilor, și peste nevinovați. Fiecare român cât de cât răsărit, fiecare om cu o oarecare putere de influență avea la Moscova un dosar amănunțit. Când am aflat asta am fost foarte tulburat... Părea ciudat ca un minoritar să decidă anii de pușcărie la care trebuia să fie condamnat un român. Dar cu ce întrece păcatul acesta păcatul românului care își trimite fratele într-un lagăr de exterminare? Comunismul poartă vina. Între Ana Pauker și românul Petru Groza noi nu vedem nici o deosebire. Ba pot să spun că, dacă nu erau ei, rușii ar fi găsit pe alții, chiar și mai răi. Pentru mine orice formă de xenofobie e un fel de întunecare a minții.

Știi cine au pierdut pentru că au crezut că sunt părtași la victorie și s-au lăsat folosiți de Moscova? Minoritarii evrei. Pentru că, la un moment dat, conducerea de la Moscova și de peste tot în țările socialiste a început să aibă comportament antisemit — iar acest antisemitism a fost dezlănțuit în conducerile partidelor comuniste chiar de Stalin. Au pierdut și pentru ei, dar și pentru imaginea poporului din care făceau parte și care n-avea nici o vină. Dar dacă s-au dispensat de minoritari, românii care i-au înlocuit zeci de ani la rând au fost mai buni? Cei doi dictatori, Dej și Ceaușescu, n-au fost evrei, și amândoi erau antisemiți, e lucru știut.

Despre aceste lucruri, dacă începi să vorbești, nu mai termini niciodată. Pentru noi lucrurile sunt clare. Evreii au avut de suferit pentru că sunt evrei. Când cineva face o crimă e pedepsit pentru crima lui, nu pentru naționalitatea lui. Românii care au murit în închisori au murit pentru convingerile lor politice. Trebuie să fim cinstiți până la capăt... În 1940 și în timpul războiului, evreii din România au murit sau au suferit pentru că au fost evrei. Dacă s-a întâmplat, s-a întâmplat, de ce să acoperim cu o minciună o realitate? Nu avem voie să ștergem nici o pată de sânge omenesc. Așa e, am fost o vreme aliați ai Germaniei. Germania ducea politica ei de exterminare

a evreilor. Antonescu nu putea să facă paradă de filosemitism, Doamne ferește, chiar trebuia să demonstreze că împărtășește opinia oficială a Berlinului în privința evreilor. Filosemit să fi fost, dar nu era, și tot ar fi trebuit să demonstreze că în România politica față de naționalități nu diferă, în esență, de politica Berlinului. Și când te gândești cu ce ochi privea Berlinul spre români și că numai alianța cu ei, impusă tot de ei, din rațiuni economice, n-a umplut lagărele de exterminare cu români, așa cum a făcut-o cu polonezii, ucrainenii și alții, reprezentând „națiuni inferioare”... În fine. Nu înțeleg de ce trebuie să ne ascundem după deget. Legionarii au omorât români și evrei după criteriile lor, în timpul lui Antonescu au fost omorâți evrei pentru motivul că au fost evrei și numai pentru atât. Pentru că, orice s-ar zice, nici Antonescu nu era de capul lui. Obligațiile lui față de Axă era mari. „Independența” lui față de Hitler e un mit.

Să afirmi că asta nu s-a petrecut e și rușinos, dar și periculos, pentru că de la oameni care nu recunosc o faptă te poți aștepta la orice și, înainte de orice, la repetarea oricând a acelei fapte. Trebuie să spunem răspicat: da, și în România au fost omorâți oameni — și chiar să ne cerem iertare pentru asta, n-are importanță că nu noi am făcut-o. Am mai spus-o, comuniștii din Rusia întârzie să-și ceară iertare în fața propriului lor popor și în fața umanității, căci ei au săvârșit păcate de moarte pe toate continentele. La fel și comuniștii din România, indiferent de nația lor, trebuie să-și asume răspunderea pentru victimele pe care le-au făcut. Altfel țara nu va propăși. La câte victime au fost, s-a gândit cineva să facă socoteala ucigașilor? Au omorât pe criteriu național sau nu — asta contează? E un fel de nebunie, când omul ajunge să creadă că el poate să hoțărăscă cine trebuie să trăiască sau nu. În fine, repet, trebuie să ne cerem iertare și să rupem și lanțul crimelor, și lanțul răzbunărilor.

M.C. Și totuși, Sire, politica lui Hitler de exterminare a populației evreiești din România n-a putut fi dusă până la capăt. Cărui fapt se datorează asta?

M. Cred că românilor în general. Românii nu sunt antisemiți, inteligența românească s-a dezvoltat în condiții grele de existență, înconjurată de străini cu care românii au învățat să conviețuiască, în jur nu prea erau prieteni, iar frații de limbă erau destul de departe... Pentru ei întâlnirea cu evreii veniți din răsărit n-a fost o surpriză. Dacă la noi climatul ar fi fost antisemit și populația s-ar fi lăsat cuprinsă de psihoza antisemită, poate că ar fi ieșit mai rău. De exemplu, în timpul legionarilor, și românii priveau cu frică la manifestările lor, așa că n-a fost un lucru neobișnuit că evreii au găsit adăpost în casele noastre. Marea mulțime a românilor nu se lasă ușor prinsă în acțiuni de masă, fiecare vrea parcă să aibă ceva deosebit față de celălalt, am văzut asta când eram în țară. Trăsătura asta de caracter are avantaje în multe împrejurări politice, mai ales în momente de criză.

M.C. Sire, vă rog să exemplificați pentru că sunt surprins de această afirmație.

M. Demonstrațiile comuniste dintre 1944 și 1947 n-au fost spontane. Ele au ieșit dintr-un calcul și au mobilizat foarte puțină lume. Restul populației le-a privit cu multă rezervă. Dacă românii ar fi avut vocația acțiunilor de masă, în ultimii doi ani s-ar fi făcut multă vărsare de sânge.

M.C. Dar venirea minerilor la București?

M. Acea n-a fost o acțiune de masă. Ce s-a făcut cu ei e afară de orice justificare și încă nu poate fi calificat.

M.C. Să ne întoarcem. Opinia Majestății Voastre e că în România nu s-a făcut până la capăt jocul Germaniei antisemite din cauza populației autohtone?

M. Da. Ca să faci genocid, trebuie să ai acordul și sprijinul populației băstinașe. Prin 1958, Sabin Manuilă și doctorul Filderman au scris un raport pentru Congresul Internațional de Statistică despre populația evreiască din România. Acești doi oameni au fost două somități și în plus aveau faima unei moralități indiscutabile.

M. C. Înainte de a se refugia, Sabin Manuilă a fost directorul general al Institutului Central de Statistică din România și membru al Academiei. Despre Filderman nu știu nimic.

M Știu că înainte de a pleca din țară a fost președintele Uniunii Evreilor. A fost membru al Parlamentului Român. Am raportul lor, l-am luat dintr-un dosar în care e vorba și despre Regina Elena. Citește aici.

M. C. „În nici o țară dominată de naziști, n-a supraviețuit o așa de mare proporție a populației evreiești.”

M În țară a fost opoziție la atitudinea antisemită. Culmea e că la noi aproape tot ce a interesat oficialitățile a întâmpinat opoziția sau dezacordul populației. Românii știau de unde vine antisemitismul. Nu le plăcea să fie ecoul nemților și în chestiunea asta. Le era de ajuns că din cauza politicii lor au pierdut Basarabia și nordul Transilvaniei, fiind pe urmă siliți să intre în război. Locuitorii din orașele mari, din București mai ales, nu uitaseră comportamentul german în timpul ocupației din celălalt război. Chiar dacă oficial se ducea o politică antisemită, această politică n-a avut sprijinul populației, dimpotrivă. Și ultimul dictator comunist a dus o politică antisemită, și totuși populația română nu l-a urmat nici în această privință. Sigur că sunt excepții. Pentru antisemitismul extremei drepte franceze nu acuzi de antisemitism toată Franța. După pierderea controlului asupra unor teritorii românești...

M. C. Vă gândiți la nordul Transilvaniei și la Basarabia?

M Da, după ce autoritățile românești au pierdut aici controlul, noile autorități au comis atrocități. Așa că, atunci când se vorbește despre numărul de morți și de evacuați spre lagăre de pe teritoriul Transilvaniei, trebuie să se specifice cu claritate că la mijloc e vorba de fapta autorităților maghiare. Pe urmă, să nu se uite că după Tratatul de pace din februarie 1947 de la Paris mulți evrei din Basarabia și Bucovina au fost deportați în Siberia, împreună cu mulți români din partea locului.

M. C. Raportul Manuilă-Filderman aproximează numărul la 10 000. Ceva mai înainte însă, în 1941, din cei aproape 30 000 de minoritari evrei 10 000 s-au retras în interiorul Rusiei sovietice, dar se precizează în raport că s-au retras din fața armatelor germano-române. Când Basarabia a redevenit teritoriu românesc, comunitatea evreiască a numărat 126 000 persoane la recensământ. Au fost deportați în Transnistria de autoritățile românești 109 000, din care 50 000 au pierit. Iată ce se scrie în raport: „Pierderile de vieți omenești din regiunile Basarabia, Bucovina și regiunea Herța sunt de 103 000 suflete (49 419 + 54 500). Aceasta este cifra evreilor de a căror existență nu se mai poate găsi nici o urmă, majoritatea lor fiind suprimată, iar o parte, care nu poate fi desigur evaluată, s-a retras în interiorul Rusiei, majorând cifra de 10 000 dată de Dr. E. Kulischer și Dr. W. Filderman.”

M Astea sunt cifre și poate că nu exacte. Raportul a fost făcut în 1957, când condițiile de lucru ale lui Sabin Manuilă și Filderman nu erau tocmai bune. Dar chiar și dacă cifrele ar fi mai mici, cu ce ne poate încălzi asta? Au murit oameni, ei nu se mai nasc a doua oară ca să mai putem consola în vreun fel pe supraviețuitori. Și cei care au supraviețuit... Lumea n-a făcut nici destul, nici ce trebuie ca să împiedice acest măcel absurd. Pare nedrept ca niște oameni care n-au participat la evenimente, unii dintre ei nici nu se născuseră în anii aceia, și care nu reprezintă nici punctul de vedere al guvernelor de atunci, nici al celor de acum trebuie să ceară iertare pentru fapta abominabilă petrecută în anii războiului.

M. C. Sire, bine ați spus că *pare* nedrept. Nu este însă nedrept, atâta vreme cât tot niște oameni, care nici nu se născuseră în timp ce crematoriile de la Auschwitz și din alte lagăre funcționau din plin, au aceleași convingeri cu cei care le-au construit. În ce ne privește pe noi, românii, în timpul dictaturii comuniste nici nu putea fi vorba de scuze publice. Acum, după evenimentele din decembrie, ar fi fost cazul să le cerem, dar autoritățile

române nu întreprind nimic, nici măcar împotriva tuturor celor care s-au trezit la apucătura antisemită, fie ei comuniști naționaliști, de care Ceaușescu se folosea ca să ne arate cât de mult își iubește patria, fie reprezentanți ai acelei mentalități primitive care, de mai multe secole, la noi sau aiurea pe fața pământului, văd în populația evreiască o vastă conspirație împotriva umanității, ceva întunecos. Dar, cum ați spus, unele teme, o dată abordate, cer discuții nesfârșite.

M Da, și tocmai ele sunt cele mai simple. Ce e aici complicat? Ura are nevoie de mai multe argumente decât iubirea. Am văzut asta: unor oameni le place să se rătăcească în situații confuze, așa cum alții se complac în întuneric. Legea sună simplu: *Să nu ucizi*. Ce se mai poate discuta aici? Orice criminal crede că a avut dreptate să-și ucidă adversarul. El e în stare să-ți spună fel de fel de povești, să-ți dea explicații. Dar cine mai stă să-l asculte?

M.C. Se spune că adevăratul bine pe care-l poate săvârși omul e să încerce din răputeri să nu facă răul.

M E destul de frumos zis, dar, gândind așa, s-ar putea spune că omul nu poate să facă decât rău, dacă e vorba să facă ceva. Am ceva mai multă încredere în puterea omului de-a face binele. Când România a permis, în timpul războiului, ca evreii să emigreze spre Palestina, eu cred că nu s-a evitat răul, eu cred că s-a făcut un bine, dacă ne gândim la agresiunea Germaniei, cu care ne-am aliat, o repet și o voi repeta mereu, numai pentru scoaterea Transilvaniei de nord și Basarabiei din mână străină. Când Ribbentrop s-a supărat pentru decizia noastră, Mihai Antonescu i-a răspuns simplu că guvernul român nu înțelege să-i extermine pe evrei, el este pentru emigrare. Tot un bine, cred eu, a fost făcut de guvernul român din timpul războiului, când a acceptat ca evrei din Polonia, Ungaria sau Slovacia să intre în România, pentru ca de aici să poată fugi. Antonescu n-a permis ca România să se facă părtaşă la așa-numita „soluție finală” a nemților. Asta trebuie să se ia în considerare. S-au întâmplat și la noi lucruri îngrozitoare. E o deo-

sebie însă între regimul lui Szálasi, care la ordinul lui Eichmann a scos și a deportat din Transilvania de nord, cedată Ungariei, 250 000 de oameni, și între refuzul lui Mihai Antonescu atunci când Ribbentrop i-a cerut să procedeze de urgență la deportări. Ce dovedește asta? Asta nu dovedește neapărat că în România n-au fost antisemiți. Au fost. Știu de exemplu că, în iunie 1941, de moartea celor peste trei mii de evrei asasinați de armata germană au fost responsabile și elemente legionare care lucrau încă în poliția de acolo. Se dovedește însă că, deși România se afla în plină dictatură și partidelor nu li se permitea să funcționeze încă de pe vremea când tatăl meu, Regele Carol al II-lea, a înființat partidul unic, Frontul Renașterii Naționale, regimul nu putea să nu țină seama de opiniile ferm democrate ale conducătorilor partidelor politice. În plus erau personalități cu orientare democrată, un popor întreg căruia nu i-a plăcut niciodată vărsarea de sânge — și Casa Regală. Antonescu nu era chiar singur în țară.

Subiectul e ca un sac fără fund. S-au întâmplat multe în România. Am citit de-atunci multe mărturii despre aceste evenimente. Unele dintre ele abia după douăzeci de ani, treizeci de ani au fost scoase la iveală.

M.C. Care e cuvântul ultim al Majestății Voastre în această chestiune?

M Cuvântul ultim? Despre toate acestea vom mai vorbi acum, dar dacă ar trebui neapărat să încheiem acum vorba despre acest subiect aș spune că nici o suferință nu trebuie să fie trecută cu vederea sau minimalizată. Au murit mulți evrei din cauza nazismului și a politicii duse de guvernele care nu puteau să se sustragă presiunilor lui Hitler. Au murit mulți români, evrei, germani, unguri din cauza politicii dirijate de la Moscova. Nu știu a cui sălbăticie a fost mai mare. Și într-un caz și într-altul, s-au găsit oameni de toate naționalitățile care au dat o mână de ajutor morții. S-a întâmplat vreodată și altfel în istorie? La nenorocirile care s-au întâmplat în perioada de dinainte de război până astăzi s-a adăugat, din păcate, încă o nenorocire: faptul că nouă ni s-a dat să le trăim.

M.C. Am citit o intervenție a doctorului Johann Rosenfeld din Frankfurt, tipărită în 1953. E o pagină caldă, o dovadă de înțelegere a lucrurilor și, implicit, un apel la înțelepciune. Când scrie despre cauzele adevărate ale plecării evreilor din România, el nu se referă la antisemitismul românilor, căci el nu există într-o proporție semnificativă, ci la faptul că și evreii, ca de altminteri și mulți români, dați-mi voie să citez, căci am notat textul, „au sperat că România postbelică va păși pe o cale de propășire democratică — fie ea chiar socialistă — și s-au înșelat, s-a înșelat și evreimea românească. Socialismul de tip răsăritean — scrie mai departe doctorul Rosenfeld —, impus prin forță din afară (la care impunere, trebuie s-o spunem cinstit, au contribuit și mulți evrei...), nu a rezolvat marile probleme economice și sociale ale țării. Problemele sociale au devenit mai acute și au determinat populația evreiască să prefere emigrarea”. Tot în acest articol doctorul Rosenfeld citează pe fostul ofițer superior SS, Gustav Richter...

M Mi se pare că o copie a declarației lui o avem și noi în arhivă.

M.C. Da, am văzut-o, dar mi se pare important că ea a fost citată în acest articol de atitudine față de poporul român, și acum citez din nou, e vorba de Gustav Richter, „care în anii 1941–1944 a fost atașat responsabil al problemelor evreiești pe lângă misiunea germană la București, omul lui Adolf Eichmann”. Iată ce declară Richter la proces (la procesul de la Frankenthal): „Trei ani am încercat și m-am căznit să scot și să transport evreii din România la Auschwitz, mergeam zilnic la Antonești, la Rege și la ceilalți cu mesaje și presiuni de la Hitler, Himmler și Heidrich, dar totul era în zadar, românii refuzau categoric să-mi predea pe evrei.”

Sire, această declarație nu vrea să șteargă nici o pată de sânge nevinovat care s-a vărsat în România în acea perioadă și nu absolvă pe nimeni de păcatul crimei, iar pe noi de datoria de a ne cere iertare. Ce v-am citit acum

vine doar în sprijinul afirmației Majestății Voastre că în România, chiar dacă ea se afla în plin război cu aliatul german și în plină dictatură, antisemitismul n-a avut o susținere sistematică de la cel mai înalt nivel, ci chiar o opoziție, care se explică prin absența a ceea ce se cheamă *bază de mase*.

M Dacă e vorba de lucruri scrise, să știi că după moartea mamei mele am primit o tăietură din *Adevărul*, care apare în limba română la Tel Aviv. Era un articol scris de doctorul Th. Lavi; scria negru pe alb că Regina s-a dovedit providențială în timpul războiului pentru situația evreilor din România și povestea de câte ori s-a văzut rabinul Șafran cu ea, cum i-a cerut lui Ion Antonescu să oprească deportarea evreilor din Bucovina, în fine. Articolul acela m-a răscolit, pentru că apărea după moartea mamei mele. Mi s-a părut un gest frumos să recunoști public binele pe care l-a făcut un om. Regina n-a putut să oprească tot răul care se făcea la noi, dar eu îmi aduc aminte că, în alte țări, persoane cu multă influență n-au ridicat nici un deget în apărarea măcar a copiilor evrei, dacă nu a evreilor. Mama a cerut lui Mihai Antonescu să dea ordin împuternicitului guvernului în problemele evreiești să aprobe trimiterea de ajutoare în ghetourile și lagărele din Transnistria. Tot Mama l-a determinat pe Ion Antonescu să aprobe readucerea în țară a orfanilor evrei din Transnistria.

M.C. Am citit și eu declarația doctorului Lavi și am înțeles că Eichmann s-a opus categoric acestei decizii. Ceea ce arată câtă libertate de acțiune avea, în ultimă instanță, însuși Mareșalul... La acțiunea aceasta de înfrânare a elanului exterminator al Germaniei lui Hitler a contribuit și patriarhul Nicodim, la îndemnulurile insistente ale rabinului Șafran.

M Patriarhul a reacționat destul de lent, pentru că se afla între ciocan și nicovală, nu voia să-i facă greutatea lui Ion Antonescu. Credința lui l-a făcut să uite de orice calcul politic și a venit la Mama. Asta era în 1941, când deportările evreilor din Bucovina spre Transnistria începuseră. Mama a venit la mine

și ne-am înțeles să-l chemăm la masă pe von Killinger. A fost o zi îngrozitoare. Am vorbit eu, a vorbit Mama. Nici n-a vrut să audă. Sunt oameni cărora mintea nu le folosește decât la rău. Ambasadorul promise o sarcină și nu avea urechi pentru noi, care-l împiedicam să și-o îndeplinească. Și totuși, Mama nu s-a lăsat până când mareșalul Antonescu n-a dispus ca evreii care nu plecaseră încă din Cernăuți să rămână pe loc. Pentru ceilalți nu mai era nimic de făcut.

M.C. De aici reiese că n-am fost niciodată cu Axa pe picior de egalitate, de vreme ce, de la cel mai înalt nivel, în problema atât de importantă a naționalităților dialogul se purta de pe asemenea poziții — cei care aveau îndrăzneala de replică periclitându-și situația și riscând ceva mai mult decât antipatia germană.

M Trebuie ca toată lumea s-o recunoască: da, n-am fost pe picior de egalitate cu Germania, altfel ne-am fi oprit la Nistru. Tot ce-a spus Ion Antonescu despre obligațiile morale față de aliații germani după ce a trecut Nistrul a fost vorbărie goală. El își amintea mai bine decât toți ceilalți statutul față de Hitler. Cu Hitler n-a fost nimeni pe picior de egalitate, decât cei care l-au refuzat.

M.C. Sire, doctorul Lavi deplânge faptul că pe cele câteva alei de la Yad Voshem, dedicate „celor drepti din sânul popoarelor” nu există pomul și tăblița cu numele Reginei-mame. Mai mult, el adaugă că atâta vreme cât a stat la Institutul Yad Voshem a încercat să găsească un loc Reginei noastre printre cei care au făcut bine, după puterile lor, năpăstuitului popor evreu — dar n-a putut. Spune el: „au fost impedimente diplomatice”.

M A, da, n-au vrut să-l supere, probabil, pe dictatorul comunist. Dar tot ce s-a întâmplat seamănă foarte bine cu viața mamei mele și cu credința ei despre felul cum trebuie făcut binele. Ea era pentru modestie și pentru ascunderea faptelor bune pe care le face omul. Credea că binele e o datorie care nu trebuie răsplătită. Ceea ce s-a făcut e bun făcut și noi credem că răs-

plata e la Dumnezeu, nu la oameni. Cine face binele în așteptarea răsplății gândește ca un negustor acolo unde nu încapă nici un fel de negustorie.

M.C. Ați putea să trageți o concluzie?

M Chestiunea raporturilor oricărui popor cu poporul evreu, cel puțin până acum — nu știu de ce, dar mie mi se pare că nu ține de politică, ci de morală. De altfel, raporturile dintre toate popoarele ar trebui să fie supravegheate de morală; cu toate popoarele, dar mai ales cu poporul evreu. Însă despre asta ar fi nevoie să începem o nouă discuție.

M.C. Acum câteva zile, înainte de a începe să înregistrăm, mi-ați spus că a existat un moment în care Germania hitleristă a înțeles că nu vom mai putea suporta pierderi de oameni și materiale și că, sufletește, România întreagă e pregătită să abandoneze alianța. Care a fost acel moment?

M Când au văzut că nu-și pot îndeplini pe spezele noastre programul de exterminare a evreilor din România. În domeniul militar, nesupunerea la programul lor, la care România a fost, cu câteva excepții, subordonată, ar fi fost etichetată drept o trădare. În chestiunea naționalității evreiești românii și-au putut manifesta dezacordul, chiar dacă nu întotdeauna cu succes. Și apoi, Hitler avea și despre noi, românii, o opinie mizerabilă. Ne disprețuia. Era un ignorant și disprețuia tot ce nu cunoștea. Bunica mea, Regina Maria, nu s-a născut printre români, dar cu cât îi cunoștea mai bine, cu atât îi iubea mai mult; oameni simpli, săraci, femei bătrâne de prin sate, pe toți i-a tratat ca pe niște prieteni și rude. Și un parvenit ca Hitler să se exprime despre români în termenii cei mai umilitori... În fine. Totuși, trebuie să ne cerem iertare cu glas tare, să ne audă toți. Românii nu trebuie să urmeze politica sovieticilor. Ei nu-și cer iertarea nici când îi prinzi cu mitraliera în brațe; aruncă vina pe victimă și o vorbesc de rău până când ori îi lași în plata Domnului, ori începi să-i crezi, dar dacă ridici numai la un colț pătura vezi acolo milioane și milioane de cadavre... Și ei au

ucis, ca și naziștii, au ucis chiar și oameni incapabili de rezistență politică, tocmai ca să intre spaima și în ceilalți, mai îndrăzneți. Și când frica intră în om, atunci poți să faci din el propriul lui dușman.

*

M. C. Vorbeați despre felul cum unii își ascund păcatele politice în loc să și le mărturisească.

M Și le ascund ca să le poată săvârși în continuare. Dar ei nici nu-și socotesc faptele păcate! Ei au o justificare pentru toate crimele lor și sunt surprinși când cineva îi trage de mânecă. De curând, Moscova a promis că o să distrugă și ea o parte din armament. Au anunțat că au și făcut-o, când colo — l-au ascuns. De ce l-or fi ascuns? Americanii au arătat cum l-au distrus pentru că ei știu că acum există mijloace de verificare. Ceilalți s-au făcut de râs, dar nu e pentru prima oară. Cu asta s-a obișnuit toată lumea, iar ei nici nu mai roșesc, în cel mai bun caz dau vina unii pe alții. Te ascunzi după deget. Crezi că dacă tu închizi ochii lumea nu te vede.

M. C. Sire, în politică minciuna nu e un indiciu de prea multă imaginație, ca la copii, bunăoară, ci de lipsă de imaginație. Aș spune că e vorba de o gravă deficiență. În legătură cu cele discutate mai înainte aș vrea totuși să insist asupra unui amănunt, căci, nu știu de ce, parcă a mai rămas ceva de spus...

M O să și rămână. Sunt discuții care intră în cerc vicios dacă nu te oprești la timp. Eu bănuiesc de unde vine acest sentiment de nemulțumire: te gândești că, orice am spune noi aici și oricâte argumente am aduce, tot o să se găsească unii care să spună că ne-am ferit să ne ocupăm de lucrurile esențiale.

M. C. Aș vrea să ne întoarcem puțin. E un adevăr că o parte din populația evreiască a îmbrățișat comunismul.

M Da. Am spus că mie mi s-a părut firesc să fie așa — de când au început să fie vânați de naziști. Unde să se ducă? Forțele democratice își pierduseră puterea în toată Europa.

M. C. După război au făcut jocul puterii sovietice, după un program al acesteia.

M Ei nu-l cunoșteau în întregime, nu-și închipuiau că în curând vor fi înlăturați din conducerea partidelor. E clar că nu ei au inițiat fascizarea metodelor de lucru ale comuniștilor din Moscova și din celelalte țări sovietizate! Dacă ei le-ar fi inițiat, aceste metode nu s-ar fi păstrat și după înlăturarea evreilor din comitetele centrale ale partidelor comuniste. Au rămas românii la conducere. Au făcut ei ceva mai bun? Au schimbat viața românilor? E atâta confuzie acum, după evenimentele din decembrie 1989... Dacă nu știu care personaj politic ar fi fost evreu cu adevărat, el s-ar fi dus la sinagogă și s-ar fi comportat ca un evreu. El s-a dus însă la ședințele comitetului central, pentru că era comunist, împreună cu alți români. Ce se mai poate adăuga peste asta?

Se vorbește despre un oarecare Nicolski. El nu e semnificativ decât pentru doctrina comunistă. Pe el nu învățatura lui Moise l-a făcut torționar, ci învățatura lui Lenin și Stalin. El a copiat metodele naziste nu ca să-i răzbune pe evrei, cum se insinuează, ci pentru că așa i s-a dictat de la Kremlin și n-a avut destulă minte să judece pe cont propriu. Spun încă o dată: dacă un om ca el ar fi fost evreu, s-ar fi dus la sinagogă, să se închine împreună cu oamenii cinstiți și credincioși în Dumnezeu. Însă el a făcut crime fără să tresară, ca un nazist oarecare, a crezut că nu poate fi vinovat și nici nu poate fi tras la răspundere niciodată, pentru simplul fapt că a executat ordinele superiorilor lui... Francezii trebuie să fie antiromâni pentru că ultimul dictator din România era chiar român? Sau să-i confunde pe români cu el? Sunt lucruri care trebuie judecate la rece. Românii n-au alungat niciodată pe nimeni din țara lor și tocmai acum nu e bine să contrazicem felul nostru ospitalier de a fi.

La întrebarea cine tulbură apele și cine are interes să provoace la antisemitism, noi nu avem decât un singur răspuns: comuniștii. Pentru că și noi punem o întrebarea, la rândul nostru. Din cauza cui au fugit românii din țara lor? Din cauza evreilor sau din cauza comuniștilor? Pentru că, împreună cu românii, au fugit și evreii, și sașii, și șvabii. De ce să fi plecat evreii

în alte locuri dacă la noi în țară lucrurile ar fi mers bine? Între cele două războaie, oameni de toate neamurile au venit la noi, pentru că era nevoie de mână de lucru, era și pâine. Românii continuau să plece. De ce? Trebuie să dăm repede răspuns la toate acestea. Și trebuie să ne gândim și la românii care trăiesc în țările dimprejur: în Iugoslavia, în Ungaria, în Bulgaria, în Grecia.

M. C. Sire, ultimul dictator a făcut lege de comportament politic din atitudinea față de românii aceștia. Punctul său de vedere, pe care-l susținea ori de câte ori guvernul maghiar sau cel german se interesa de soarta maghiarilor sau germanilor aflați pe teritoriul românesc, era că nici guvernul român nu se preocupă de conaționalii risipiți în spațiul balcanic! Și întotdeauna dădea semne de iritare!

M. Pentru că în problema asta personajul pe care l-ai amintit era obligat să se dea de gol. De fapt, el reprezenta politica Moscovei. El trebuia să critice preocuparea Germaniei pentru sașii din România, pentru ca românii să nu se întrebe de ce nu există absolut nici o preocupare pentru românii din Basarabia, din Ucraina, din satele românești din Crimeea, de ce nu se face nimic pentru românii din Bulgaria, căroră li se schimbă numele, sau pentru românii din Iugoslavia, care pentru a căpăta un loc de muncă mai bun sau pentru a fi promovați în munca lor nu se mai declară români, ci iugoslavi.

M. C. Dar naționalitatea aceasta nu exista, după cum nu există nici naționalitatea sovietică!

M. N-are a face. Românii nu puteau să se declare nici sârbi, nici macedoneni, nici muntenegreni, se declarau iugoslavi. Cu ei se începe ceva nou în țările socialiste. Am citit că în ultimii ani ai dictaturii se spunea că în România trebuie să se vorbească limba socialismului. Cu cât e mai aberantă această afirmație decât ideea fixă a Moscovei că există un popor sovietic? În fine. În problema românilor care trăiesc în Balcani eu constat o continuitate de vederi cu politica ultimei dictaturi.

M. C. Poate e doar o inerție...

M. Când e vorba de politică, nimic nu e întâmplător, nici inerția. Guvernanții de acum, ca și ceilalți, așteaptă să fie întrebați despre românii din Balcani. Nu cred că au pentru ei vreun răspuns — decât tot răspunsul lui Ceaușescu, adică fiecare guvern să se ocupe de minoritățile lui...

M. C. Nu au răspuns pentru că nu au un program coerent în această chestiune.

M. Cum așa? Pentru că preocuparea Budapestei pentru maghiarii din România deranjează, ca să le putem împiedica această preocupare, noi le dăm exemplu lipsa noastră de interes, cu adevărat criminală, pentru românii noștri din Balcani? După război, Comitetul Național și organisme lui, care aveau grijă de soarta refugiaților, nu i-au lăsat deoparte pe românii din Ungaria și din Banatul sârbesc, chiar dacă cetățenia lor nu era română.

M. C. Sire, știu că între cele două războaie mondială populația românească risipită în sudul Dunării a intrat în mod consecvent în vederile autorităților românești.

M. În Valea Timocului, în Macedonia, în Grecia și peste tot unde erau români au fost ridicate școli, biserici, lăcașuri de cultură. S-a făcut mult și pentru românii care-și spun aromâni. Autoritățile din țară i-au încurajat în toate direcțiile. Nu s-au mai simțit singuri. Foarte mulți au trecut Dunărea și s-au dovedit, în țară, niște mari români. Acum, tot ce s-a făcut pentru populația românească din sudul Dunării a fost stricat.

M. C. Un amănunt pe care nu cred că-l cunoașteți: unul dintre cele mai frumoase licee românești ridicate de statul român în Macedonia a fost vândut de Ana Pauker pe un preț de nimic, ceva de ordinul zecilor de lei. O dată declarat dezinteresul statului comunist față de românii din aceste țări, nici politica guvernelor de acolo n-a fost mai înțeleghătoare. În Valea Timocului erau școli în limba română. Ele au fost închise. La fel și bisericile.

M Politica Regatului Român față de naționalități a fost înțeleaptă. Dovadă că nici grecii, nici sârbii sau macedonenii nu au reacționat cu iritare la inițiativele culturale ale românilor. Plus că în școlile românești se învăța și limba țărilor-gazdă. În fine. Când le-au ridicat, susținându-le apoi din punct de vedere material, autoritățile românești n-au vrut să facă din școlile și bisericile noastre puncte de întreținere a vreunor conflicte cu statele respective, dimpotrivă.

M.C. Credeți că va veni o vreme când aceste legături cu români din sud vor fi refăcute și supravegheate, așa cum spuneți, cu înțelepciune de statul român?

M Da, cred asta cu toată tăria; când se va face din nou România Mare și prestigiul țării noastre pe harta Europei n-o să fie doar o vorbă pentru protocolul diplomatic, ci o realitate. Atunci, chiar românii risipiți prin Balcani, atâția câți au mai rămas...

M.C. Aromânii, Sire, au jurământul lor de neuitare a limbii și datinilor lor.

M Mă gândesc și la ceilalți, care s-au simțit părăsiți și n-au avut unde să învețe limba română prin orașele Iugoslaviei, Bulgariei, Greciei... Atunci, chiar și românii aceștia se vor uita cu alți ochi la România, vor deveni ceea ce erau în vremuri normale și ceea ce ar fi trebuit să fie toți minoritarii oricărei țări, un fel de punți de legătură între țara care-i găzduiește și țara lor de obârșie. Noi credem că nu trebuie să întindem prea mult coarda. Românii sunt și ei oameni, și dacă înainte mai era o justificare că au fost lăsați fără nici un ajutor printre străini, acum nu mai e nici una.

M.C. Credeți că guvernele țărilor unde sunt enclave românești vor avea o tresărire de neplăcere dacă autoritățile române vor da semne că se interesează de conaționalii noștri?

M Nici gând. Dimpotrivă, vor da dovadă de înțelegere, cred că în felul acesta chiar autoritățile române vor crește în stima

celorlalte guverne. Așa va fi mai clar pentru toată lumea că în România s-a întâmplat ceva nou. Ar fi un semn de normalizare a relațiilor între oameni. Cred că nimeni n-are nimic împotriva unui om care s-ar apuca să-și caute copiii, după ce împrejurările l-au rupt de ei ani și ani de zile.

După cel de-al doilea război mondial, în felul cum a fost divizată Europa nu s-au luat în considerare sentimentele naționale. La nedreptatea aceasta, care văd că nu se mai termină, nu trebuie să adăugăm și noi nedreptățile care se fac în relațiile cu minoritarii, fie ei evrei, fie ei maghiari sau români. Adaug *români*, pentru că și românii trebuie să se dezmeticească și să aibă grijă de minoritarii lor răspândiți în grupuri compacte prin țările din răsăritul Europei.

M.C. Sire, anul trecut, în timp ce transcriam convorbirile de pe banda magnetică, am avut impresia că n-am insisat destul asupra chestiunii Basarabiei. Și asta nu pentru că subiectul ar fi fost de mai puțină importanță decât altele, ci pur și simplu pentru că nu știu ce fel de sfială m-a împiedicat să revin asupra lui. Revin acum: care este ultimul cuvânt al Majestății Voastre în această problemă?

M. Sunt multe de spus. Dar, înainte de orice, trebuie să ne înțelegem că vorbim despre România și despre granițele ei.

M.C. Faceți o distincție cumva între România și Basarabia?

M. Nu, nicidecum. Arăt de unde trebuie să începem discuția. Ori de câte ori vine vorba, între oamenii politici, în ziare, despre pactul Ribbentrop-Molotov, sunt uimit să aud pomenindu-se despre Țările Baltice și Basarabia. Interesant că apropierea asta se face și la București, și la Chișinău. Nu e bine. Dacă tot e să se facă apropieri, atunci logic e să se spună: Țările Baltice și România. Altfel, se creează impresia că Basarabia trebuie să-și poarte singură de grijă, ca o țară de sine stătătoare, care în urma pactului amintit și-ar fi câștigat autonomia. Este absurd — dar nu reiese asta?

M.C. Înțeleg că din punctul de vedere al Majestății Voastre Basarabia nu putea fi cerută decât de la București.

M. Fără îndoială. Este o problemă de geopolitică și ea trebuie rezolvată în termenii ei. Basarabia nu a fost niciodată un ținut autonom — decât în mintea diversioniștilor ruși. Ei s-au nu-

mit singuri salvatori ai popoarelor, eliberatori, ocrotitori ai națiunilor sau minorităților asuprite. Și pe vremea când veneau în numele ortodoxiei, și când s-au făcut propovăduitori ai comunismului, au folosit aceste vorbe mari ca să provoace sciziuni chiar și acolo unde n-ar fi locul. S-au priceput să deștepte în om un fel de vanitate care-l rupe de semeni și-l face să acționeze împotriva lui însuși. E de ajuns să-i spui unui om mai slab de înger că de el depinde cursul spre bine al unui moment istoric — și dintr-o dată el nu mai aude nimic, decât opinia pe care i-ai strecurat-o când l-ai împovărat cu o atât de mare responsabilitate. Pe urmă se organizează alegeri sau un referendum. Omul își exprimă opinia, dar când ar trebui să beneficieze de izbânda acesteia, i se arată cu cinism că nu a votat în interesul lui, dimpotrivă.

Am mai spus-o, dar poate nu e rău să repet că în țările din Europa de Est, cu toate structurile sociale și politice sovietizate, referendumurile sunt cele mai eficiente modalități să obții de la populație exact ceea ce populația ar trebui să refuze. În dictaturi, procentele ajungeau până aproape de sută la sută. Asta intimida, ca orice minciună spusă pe față și susținută cu mijloace brutale. O dată cu publicarea rezultatelor, lumea trebuia să afle că împotriva opiniei partidului nu e decât un mic număr de oameni, comparabil cu al celor care nu se prezintă la vot din cauza unor grave boli psihice. După căderea dictaturilor, procentele au fost aproape întotdeauna de partea celor care au organizat alegerile și care n-au vrut deloc să adopte o poziție de neutralitate față de ideile în conflict! Se poate spune că popoarele din marea închisoare comunistă nici n-ar fi fost chemate la urne dacă organizatorii alegerilor și referendumurilor n-ar fi știut dinainte că nu există nici un risc să fie contrași. Uniunea Sovietică se destramă sub ochii noștri. Mijloacele prin care ea a reușit să țină popoarele într-o barbarie absurdă, aceste mijloace supraviețuiesc și vor continua să dea rezultate, dacă instituțiile care le-au favorizat nu vor fi desființate.

M.C. Acum se vorbește despre un posibil referendum în Basarabia.

M Am auzit și încă nu-mi vine să cred. Despre ce referendum poate să fie vorba? Trebuie să stabilim întâi la cine apelează acest posibil referendum. La românii din Basarabia sau la întreaga populație a acesteia? Dacă se apelează la români, la ce întrebare trebuie să răspundă ei? Dacă vor sau nu vor să trăiască în țara lor? Dacă vor să devină cetățenii patriei lor unice sau nu? Oricum ar fi formulată, întrebarea nu sună bine, oricât de abil ar sugera ea că omul a și ajuns să trăiască binefacerile libertății, de vreme ce poate să ia o decizie împotriva lui însuși. Orice referendum în chestiunea Basarabiei presupune din capul locului că un român ar putea să răspundă *nu* la întrebarea dacă vrea să fie român și să trăiască în patria lui. Cei care agită această întrebare sau amenință că o vor pune poporului vor să arate că ei practică democrația și nu fac un pas fără să-l consulte pe cetățean. În fond, ei se fac vinovați de prezumția că ar exista români în stare să-și repudieze patria. Nu intri în democrație ridicând la acest nivel responsabilitatea cetățeanului. În problema Basarabiei, trebuie să fie întrebată numai Istoria României. Acolo găsim toate răspunsurile.

M.C. Într-adevăr, nimic mai aproape de nonsens decât a întreba un român dacă vrea să fie sau nu român. Un referendum, adică legiferarea vinovatei presupunerii pe care Majestatea Voastră ați denunțat-o, ar putea obține răspunsul sugerat de autorități. Iar acestea, prin însuși faptul că nu se exprimă coerent în favoarea reîntregirii, provoacă acea confuzie care se poate transforma oricând în climatul prielnic pentru diversiuni.

M Dacă la ora aceasta ar exista impedimente imposibil de trecut pentru actul reîntregirii, autoritățile, și de la București și de la Chișinău, s-ar grăbi să le expună. Evidențind nedreptatea săvârșită prin aplicarea pactului Ribbentrop-Molotov, Țările Baltice au reușit să se rupă de Uniunea Sovietică. Nu pot să nu mă întreb: de ce România nu s-a aliniat acestui curent?

M.C. Ea a transferat această sarcină Basarabiei.

M E adevărat, dar numai în vorbe, nu și în fapte; pentru că Basarabia și-a declarat independența pe fondul tulburărilor de la Moscova, și nu în raport cu pactul amintit. Ea se aliază țărilor din sânul Uniunii Sovietice, care-și caută independența în funcție de alte îndreptățiri.

M.C. Aceasta ar fi consecința directă a faptului că Basarabia a fost lăsată să-și caute singură drumul.

M Pentru autoritățile de la București, calea aceasta a fost cea mai comodă.

M.C. De unde crede Majestatea Voastră că vine această „comoditate“?

M Din declarațiile actualului președinte al României, care în zilele imediat următoare sângeroaselor evenimente din decembrie 1989 a afirmat cu claritate că în raporturile cu Uniunea Sovietică nu are nici o pretenție teritorială. Declarația se referea la teritoriile românești de dincolo de Prut. Am luat cunoștință de ea cu neliniște, simțind că dintr-o asemenea atitudine nu poate să iasă nimic bun. Românii trebuie să-și dea seama cât de importantă este problema Basarabiei, dacă ea a figurat pe lista celor dintâi asigurări de loialitate care au fost date Moscovei.

M.C. În cazul acesta, asigurările însemnau totodată și promisiunea, față de soviete, că România nu va tulbura cu suferința ei teritorială pe liderul de la Kremlin. Și într-adevăr, promisiunea a fost ținută cu sfințenie: a vorbi despre Basarabia ca despre o parte integrantă a României a devenit în ultima vreme un fel de tabu, de care țin seama, ca de un consemn, toți factorii de decizie de la București. Sau, dacă se vorbește, atunci se vorbește în termenii cei mai neadecvați cu putință, mai exact în termenii în care Basarabia își poate îngădui acum să vorbească, de vreme ce a fost lăsată singură. La Chișinău se cere independență, întrucât nu există nici o motivație ca de aici să se ceară anularea pactului germano-sovietic; iar oficialitățile de la București răsuflă ușurate, adoptând

limbajul acestei cerințe ce s-a născut dintr-o vicleană abateră de la drumul firesc al procesului de reîntregire. Poate fi Basarabia o țară, și încă una independentă?

M. Basarabia, Moldova, Muntenia, Transilvania, Oltenia, Banatul, Dobrogea sunt doar locuri de naștere ale omului. De îndată ce el începe să vorbească românește, el este român și aparține unei țări unice și indivizibile — România. Basarabeni sau olteni ne numim doar după locul de baștină. Dacă suntem de acord cu independența Basarabiei înseamnă că în principiu suntem de acord și cu independența Banatului, Olteniei, Transilvaniei și așa mai departe. E un fel de a gândi periculos și foarte antiromânesc.

M. C. Majestate, Basarabia a fost pusă în situația de a cere independență; și fără voia ei, tot această mișcare ar fi făcut-o pe tabla de șah a situației politice actuale. Cum răspunderea pentru denunțarea pactului germano-sovietic cădea în sarcina Bucureștiului și cum Bucureștiul n-a întreprins nimic în această direcție, e ca și cum Basarabiei i s-ar fi sugerat calea spre independență. Și, după cum s-a văzut, liderii de la Chișinău s-au descurcat singuri și cu mijloacele la care aveau acces; profitând de fundalul cel mai zgomotos în politica de la Moscova, au declarat Basarabia stat independent. Cum vedeți acest eveniment?

M. Pare un pas înainte și mulți l-au aplaudat. Dacă te gândești mai bine, este vorba de un pas, ba chiar de mai mulți pași, înapoi. Basarabia a fost constrânsă să se întoarcă la perioada celor câteva luni de independență de dinainte de actul Marii Uniri. E ca și cum, după ce a gândit și a vorbit ca o ființă matură, un om s-ar reîntoarce la limbajul copilăriei.

M. C. Un fenomen de regresie...

M. Se poate spune și așa. Dar mai grav este că, în felul acesta, declarația de independență a Basarabiei se ridică împotriva actului Unirii de la 1918 și-l anulează.

M. C. Vă rog să nu treceți repede peste acest aspect al chestiunii.

M. Unirea de la Alba-Iulia nu s-a încheiat pentru un termen limitat. O temelie o pui după ce te-ai gândit bine la ea. După ce ai hotărât unde și cum s-o așezi, n-o mai părăsești. Am învățat să cred că tot ce s-a întâmplat cu românii s-a raportat și se va raporta la actul fundamental al așezării țării pe temelia ei adevărată. Iar acum, Basarabia își declară independența. Față de cine? Dacă și-ar fi declarat independența precizând că se are în vedere Uniunea Sovietică, lucrul ar fi de înțeles, deși numai până la un punct. Spun *până la un punct*, pentru că mă gândesc la raportul dintre parte și întreg. Dar nu s-a făcut nici o precizare, ca și cum Basarabia a fost răpită și anexată de sovietici ca teritoriu cu statut de țară independentă. E foarte trist că lucrurile au luat o asemenea întorsătură.

Basarabia nu poate și nici nu trebuie să fie independentă față de România, ca de altminteri nici un alt pământ românesc. Taina unității noastre stă în acest fapt: că Muntenia sau Basarabia nu sunt independente față de România, fără ca în același timp să aibă față de ea un statut de subordonare.

M. C. Prin urmare, convingerea Majestății Voastre e că Basarabia a fost silită să rățăcească pe un astfel de drum.

M. Cam așa ar veni. Ce ar fi putut să spună românii de dincolo de Prut dacă de la București s-ar fi cerut anularea pactului sovieto-german? În clipa de față, basarabenii compensează cum pot fapta neromânească a guvernanților noștri. Credem că zbulciumul unora este de bună-credință și are cu adevărat în vedere reîntregirea. Dar de ce a fost nevoie să ajungem în acest impas? Nu era mai simplu ca România să lupte deschis, cu istoria în mână, pentru repararea nedreptății care i s-a făcut de către Hitler și Stalin în 1939 și pe urmă, după război, de Aliați? Așa, Basarabia este independentă și față de România. Iar conform legilor bunului-simț, de îndată ce România i-a recunoscut independența, și ea este acum independentă față de Basarabia! Asta este realitatea. Pe oriunde o iei, dai de o înfundătură;

simți nevoia mereu să te întorci și să cauți locul de unde ai greșit drumul.

M.C. Consecință a unui mod de-a acționa tipic comunist, sunt alese, și astăzi, căile cele mai complicate, așa încât adesea te poți întreba dacă cel ce le-a ales vrea cu adevărat să-și atingă obiectul acțiunii sau, cine știe, ține să se îndepărteze de el. Dar dacă se poate presupune o conducere incompetentă, e greu să presupui un popor incompetent. Românii au știut ce să ceară viitorilor guvernanți. La acest nivel ei n-au putut fi înșelați. Când au votat, ei au votat și pentru reîntregirea neamului. Nu cunosc români care să nu fi presupus că printre obligațiile noii conduceri se va număra și cererea răspicată a teritoriilor ocupate de sovietici. Cei mai mulți au crezut că problema Basarabiei se va rezolva pe cale diplomatică. Românii li s-a părut că a cere Basarabia și Bucovina e de competența celor pe care i-au ales. Dacă aceștia ar fi dat un singur semn că au nevoie de sprijinul populației, românii ar fi ieșit în stradă până la unul. Se vede, Majestate, că n-a fost nevoie de acest sprijin de vreme ce nu a fost nici sugerat, nici cerut.

M. Ai pomenit de stilul de lucru comunist, lent și întortocheat. Ar fi bine ca numai datorită acestuia să se fi produs abaterea de la calea impusă de istorie. Mă tem că la mijloc e vorba și de o reminiscență de mentalitate a Cominternului. Comuniștii din România răspândeau opinia că Basarabia nu este pământ românesc. Ei nu s-au sfiit să susțină această aberație chiar în timp ce România se afla în război pentru teritoriile de dincolo de Prut. La fel vorbeau și despre Transilvania sau Dobrogea. Pe atunci am citit că, din punctul de vedere al Moscovei, comportamentul României trădează tendințe imperialiste. Astăzi, unui om tânăr afirmația poate să i se pară o glumă, un semn de necuviință, în fine. Nu e vorba de glume sau necuviințe. E un punct de vedere stabil, care a stat la baza anexării Basarabiei.

M.C. Dar nici ei nu credeau o asemenea nerozie!

M. N-are importanță că nu credeau. Comuniștii ruși n-au avut niciodată nevoie de adevăr; ei au avut nevoie de un număr de propozițiuni care să le justifice întocmirea statală. Uniunea Sovietică este o fraudă de proporții și avea nevoie de aceste propozițiuni, au făcut din ele un fel de mecanism de distrugere a oricărei opinii contrare. Cominterniștii nu oboseau să vorbească despre tendințele imperialiste ale Regatului României; atunci ei se obișnuiau și-i obișnuiau și pe alții cu ideea că Basarabia este o țară ce trebuie scoasă de sub asupra românească.

M.C. Ați spus că se obișnuiau și-i obișnuiau și pe alții cu ideea că Basarabia nu este pământ românesc. Doar despre obișnuire e vorba? Nu e prea puțin?

M. Nu, nu e prea puțin. Noi am fost supuși unui atac continuu din direcția tuturor forțelor antidemocratice din România comunistă și din afara ei. De aceea, știu ce putere capătă asupra oamenilor un neadevăr repetat la tot pasul. Oamenii și instituțiile care au împrăștiat minciuni despre noi au făcut-o în cunoștință de cauză. Ei au lansat calomnia că noi am plecat din țară, în ianuarie 1948, cu vagoane încărcate cu averi. Dar ei știau mai bine decât toți cu câte lucruri ni s-a permis să ieșim din țară, doar ei ne-au controlat și ei ne-au numărat obiectele, și știau foarte bine câtă abjecție au pus în controlul pe care ni l-au făcut. Dacă ar fi spus despre noi numai o singură dată că am jefuit țara la plecarea noastră, ar fi fost vorba numai de un zvon, care cu timpul s-ar fi pierdut, lumea ar fi așteptat dovezi, argumente și, neprimindu-le, l-ar fi uitat. Dar au repetat lucrul acesta fără rușine și când era cazul, și când nu era cazul, au scris-o prin toate cărțile lor de propagandă. S-au mulțumit să repete minciuna, chiar și atunci când multora ea le intrase în suflet și nu mai era nevoie să li se aplice procedeul. În acest fel de propagandă împotriva adevărului, totul e tenacitatea.

M.C. Un procedeu care nu costă nimic și de aceea poate fi aplicat oricând și pe termen oricât de lung. În afară de asta, nu presupune nici mare cheltuială de inteligen-

ță. Ce s-a spus despre Majestatea Voastră a fost preluat cu vehemență, dar în același stil, de propaganda comunistă din ultima vreme. Nu-mi dau seama cât de naivi sunt cei ce le împrăștie. Cei care le inspiră o fac cu premeditare — și nu se tem, exact în stil comunist, că vreo instanță le va cere probe și argumente.

M Despre Basarabia au mințit și sovieticii și comuniștii români. Efectele propagandei lor se văd abia astăzi. Să admitem că Basarabia ar fi procedat bine cerându-și independența într-un moment când autoritățile de la București ratau posibilitatea să ceară cu toată îndreptățirea anularea pactului Ribbentrop-Molotov. Iată, acum Basarabia este independentă. De ce această independență n-a avut drept consecință și imediată alipire la România? De-aici oricine poate să-și dea seama că la rezolvarea acestei probleme s-a pornit dintr-o direcție greșită. Asta dacă nu cumva totul a fost gândit, și atunci nu mai este vorba despre o greșeală de calcul, ci despre o manevră împotriva dreptului poporului român la hotarele lui.

M.C. Urmarea acestei propagande se vede și în slaba reacție a populațiilor de pe ambele maluri ale Prutului.

M Aici ar trebui să nu ne grăbim. Firește că nu toți românii au ajuns să afle istoria granițelor țării, așa cum o știu specialiștii sau oamenii care au socotit de datoria lor să se informeze — dar nu din cărțile de istorie ale comuniștilor. Toți știu însă că Basarabia e pământ românesc; adevărul acesta e în inima lor. Reacția lor e slabă, dar eu cred că din alt motiv, nu din lipsă de patriotism sau din necunoașterea amănunțită a istoriei și a termenilor de drept internațional. Românii au simțit că problema pământurilor de dincolo de Prut trebuie să fie rezolvată la un nivel deosebit de înalt și au lăsat celor în drept s-o discute la masa tratativelor. Ei și-au închipuit că nu au de-a face cu dictatorul Ceaușescu, care în momentul când a văzut că popularitatea lui e la pământ a pomenit de pactul Ribbentrop-Molotov. El a sperat că făcând puțină agitație se va redresa ca patriot în fața poporului.

M.C. Sire, îngăduiți-mi să vă întrerup. Personajul pe care l-ați amintit acum a vizitat în anul 1974 Basarabia. Mulți au avut naivitatea să creadă că a venit vremea ca nedreptățile teritoriale ale României să fie, dacă nu reparate imediat, măcar discutate, și că acesta ar fi scopul vizitei lui. Nu numai că n-a fost așa, dar a și declarat că România n-are nici o pretenție teritorială și, în general, nimic de revendicat Uniunii Sovietice. Românii l-au văzut atunci pe autorul declarației plimbându-se, însoțit de reprezentanții puterii sovietice în Basarabia, prin viile și livezile românilor, pe care-i lăsa, de data asta în mod festiv, pe mâna mutilatorilor de conștiințe instruiți la Moscova pentru interesele Moscovei. De atunci, asupra subiectului acestuia dureros s-a așternut pentru destul de multă vreme tăcerea. Și totuși — așa cum ați remarcat — Ceaușescu, în cel mai greu moment al biografiei lui, a simțit că s-ar putea salva sugerând că, de vreme ce e în stare să denunțe public pactul Ribbentrop-Molotov, ar fi dispus, pentru a-și demonstra patriotismul și, implicit, utilitatea, să se angajeze într-o luptă pentru Basarabia. Cât de sinceră era declarația lui ne putem da seama numai din faptul că a făcut-o la ananghie, cum se spune, și numai spre a se salva pe sine însuși.

M Comportamentul lui în fața primejdiei îmi aduce aminte de pilda ispravnicului celui necredincios, care, știind că va fi scos din slujbă pentru că risipise averea stăpânului, a chemat pe datornicii acestuia și le-a redus la jumătate datoriile, așa încât să beneficieze de recunoștința lor atunci când își va pierde slujba. Cristos a pus pilda ca să arate că există o înțelepciune pentru ceasul al unsprezecelea.

M.C. Există și o astfel de înțelepciune.

M Da, și trebuie să fie și ea luată în considerație, atâta vreme cât poate să fie comparată cu lipsa de înțelepciune a celor ce nu vor să se abată de la calea lor, nici cu o clipă înainte de dezastru. În decembrie 1989, când a pomenit despre pactul germano-sovietic, Ceaușescu se afla în situația acestui ispravnic

risipitor amenințat cu izgonirea. El a rostit un adevăr, deși prin el urmărea numai amânarea propriului dezastru. Însă, declarația din ianuarie 1990 trebuia să repare „gafa” pe care Ceaușescu o făcuse în fața Kremlinului și dovedea că moartea tinerilor din decembrie n-a constituit pentru conducerea provizorie de la București un sprijin pentru a afirma că aservirea față de vrăjmașul cel mai constant al poporului nostru s-a terminat. Acea declarație reprezintă un fel de reînnoire a unui legământ de vasalitate.

M. C. Declarația n-a fost deloc întâmplătoare. Ea intră în logica unui statornic comportament prosovietic, adică procomunist. De la înălțimea aceleiași instanțe politice, în timpul evenimentelor din decembrie a fost chemată într-ajutor Armata Roșie, pentru ca imediat după dizolvarea Pactului de la Varșovia să fie semnat tratatul militar cu Uniunea Sovietică, spre uimirea tuturor țărilor foste socialiste. Care ar fi calea pe care autoritățile române actuale ar trebui s-o adopte în momentul de față?

M. Acum, nici una. Ele au și pornit pe o cale, dar ea nu duce la reîntregire. Înainte de declarația de independență și de constituirea Republicii Moldova, românii aveau în mână toate șansele, nimeni în lume n-ar fi îndrăznit să conteste legitimitatea reîntregirii. De îndată ce Basarabia și-a declarat independența, orice acțiune oficială de la București ar putea să aibă de aici încolo însemnătatea unei imixtiuni în treburile interne ale unei țări, cum se spune la comuniști. Iată unde s-a ajuns. Doar o altă conducere ar putea să atace chestiunea Basarabiei dintr-un unghi realist și convenabil.

M. C. Se insinuează la mai multe niveluri, fie ale vieții politice, fie în presa care susține că dedesubtul acestor aparențe nepopulare există o strategie pentru unirea cu Basarabia, că în această problemă ar fi recomandabil să se umble cu mijloace subtile.

M. Întâi că ai spus „unire”, când e vorba de reîntregire. Unirea s-a produs demult. Actul ei există și doar foarte ostile intere-

selor noastre îl pot contesta. Cât privește mijloacele, nu înțeleg — ce este subtil în susținerea unui drept evident? Ce s-ar fi întâmplat dacă oamenii de la conducerea Țărilor Baltice n-ar fi pornit pe față și hotărât împotriva pactului Ribbentrop-Molotov? Despre ce subtilitate ar fi putut să fie vorba acolo unde totul era limpede ca lumina zilei? De ce în politica de la București e nevoie să se facă întuneric acolo unde totul este clar? Doar ca să se băjbâie? Acum, e ca într-o casă după ce un om a închis ușile și ferestrele, vrând să convingă pe cei care trăiesc în ea că afară e noapte.

Fără Basarabia, România nu este un lucru întreg. Cele mai multe suferințe ale ei chiar de aici se trag. Românii au început să afle care e cauza principală a nemulțumirii lor. Ei vor Basarabia așa cum un organism vătămat vrea să se vindece și astfel să-și recapete integritatea. Conducerea actuală al pierdut pentru totdeauna șansa de a se așeza în fruntea românilor în cea mai importantă chestiune pe care ar fi avut-o de rezolvat.

M. C. Dacă ar fi existat unire la acest nivel, am fi avut de-a face cu o altă conducere, cu un alt program și cu alte preocupări, aflate dincolo de urmărirea obstinată a puterii. În convorbirile de anul trecut, Majestatea Voastră făcea distincția dintre putere și autoritate. De atunci am fost ceva mai atent și am constatat, cu multă uimire, de câte ori au folosit cuvântul *putere* reprezentanții de-acum ai puterii.

M. Am observat că, în ultimele decenii, conducerile comuniste au fost obsedate de politica externă. Asta arată cât de mult au dorit ele pacea și colaborarea între popoare... La adăpostul agitației pentru raporturile cu alte state se lucra la ruina conștiinței naționale, la distrugerea oricărei bune relații dintre individ și colectivitate, dintre cetățean și patria lui. La început comuniștii au acoperit activitatea de subminare a propriei lor țări sub masca internaționalismului. Însemna o crimă să vorbești despre identitatea popoarelor, despre dreptul acestora la autodeterminare, să ceri cu istoria în mână, așa cum ziceam, ca o țară să revină la hotarele ei adevărate.

M.C. Într-adevăr, Majestate, au fost vremuri când folosirea cuvântului *român* era supravegheată, ca nu cumva repetarea lui în alte contexte decât acelea îngăduite de documentele de partid să jignească sentimentele internaționaliste ale stăpânilor de la Kremlin, care se uitau cu ostilitate la spațiul ocupat de noi pe pământ. Îngăduiți-mi să vă întreb totuși de ce ați adus vorba despre acest moment penibil în formă și sângeros în fond al istoriei noastre postbelice?

M. Când și-au dat seama că ideea internaționalistă se trădea-ză drept cea care este, adică un mijloc ascuns de consolidare a imperiului sovietic, ca să-și poată menține controlul asupra statelor răsăritene, iar asupra celorlalte să-și exercite presiunea prin intermediul așa-numitelor partide frățesti, de fapt niște agenturi, comuniștii au renunțat să-și propage pe față ideile internaționaliste și au recurs la politica externă ca la cel mai eficace mijloc de diversiune. A început să se vorbească din ce în ce mai insistent despre colaborarea cu toate statele, indiferent de orânduirea lor politică. Era ceva nou. Noi știam că, în materie de politică, de la Răsărit nu poate să vină nimic bun și am înțeles destul de repede ce stă dincolo de manevra asta. Noua orientare pomenea despre colaborare pe toate planurile, dar numea „amestec în treburile interne” orice sugestie a celor din Vest în legătură cu democrația și drepturile omului. Și totuși, pentru mulți occidentali faptul că țările comuniste ieșeau din bârlogul lor șirecurgeau la activarea ministerelor lor de externe însemna un pas înainte și chiar un fel de oftat de ușurare. Nu e plăcut și nici comod pentru nimeni să stea mereu încordat în fața unui adversar. E drept că adversarul acesta nu dădea semne de slăbiciune, părea însă că vrea și el să facă un mic efort de umanizare. Uneori, e mult să vezi că o fiară se mai îmblânzește, cât de cât, și ești mulțumit.

La sfârșitul deceniului al șaptelea și începutul deceniului opt, România a reușit să ia ochii Occidentului în materie de politică externă și chiar să-l înșele în destule privințe. Pe cât creștea popularitatea liderului comunist în afara țării, pe atât îi scădea popularitatea în interior. Până când occidentalii și-au dat

seama că au de-a face cu un intermediar primejdios, cu un reprezentant pe bani al celor mai întunecate interese, au trecut mulți ani. Ca și alți conducători de state socialiste, el era, de fapt, ministrul de externe al României; și, după exemplul lui Hrușciiov, ducea tratative personale cu din ce în ce mai mulți oameni politici și de afaceri, aceștia din urmă interesați direct să-i sporească prestigiul. Între timp, așa cum s-a întâmplat și în alte țări socialiste, noi știm că el a ruinat țara. Noul internaționalism, al politicii externe, a fost însoțit în interior de teroare, de pauperizare, de umilirea și învrăjbirea păturilor sociale, de o propagandă naționalistă ca în timpul unui război. O nenorocire în plus a fost și că, în contact tot mai strâns cu diversioniștii din București, diaspora noastră a avut mult de suferit. Apelurile patriotice nu aveau un obiect clar exprimat. Nu se spunea pe față de unde vine primejdia. Se insinua doar că de la ruși și că românii nu trebuie să dea semne de neliniște, nici să protesteze, pentru că e mai bine să tacă și să rabde asuprirea din interior, decât să vorbească și să se trezească peste noapte cu năvala armatei sovietice. Propaganda naționalistă a fost atunci mai insistentă ca oricând, dar a avut efect invers; nu în ceea ce privește iubirea de patrie, ci în privința dorinței omului de a mai asculta orice cuvânt despre istoria pământului lui. Este o reacție de apărare. Până când nu se va ivi cineva vrednic de încredere, care să spună că România a fost o țară bogată și puternică din punct de vedere economic și militar, că omul trebuie să-și învețe istoria și să și-o iubească, până atunci românul va privi bănuitor și cu inima închisă la orice îndemn de cunoaștere a trecutului, plictisit de vorbăria goală a comuniștilor. Aici am vrut să ajung, la această realitate dezastruoasă. Românii trebuie să facă un pas dincolo de constatarea simplă că a venit vremea reîntregirii țării.

*

M.C. Se spune că mai întâi ar trebui să se facă unirea spirituală a românilor și numai după aceea să se treacă la unirea teritoriilor.

M Cine a spus grozăvia asta? Oricine ar fi spus-o, cum nu s-a gândit că această unire există, unirea spirituală! Doar vorbim aceeași limbă toți. Toți cărturarii români sunt ai tuturor românilor. Există unitate de credință, de istorie. Cine îndrăznește să le nege? Și chiar dacă așa ar fi, și-am fi ajuns să fim dezbinați din punct de vedere spiritual, asta n-ar fi o consecință a smulgerii Basarabiei din întregul Țării? Și așa stând lucrurile, concluzia n-ar fi că trebuie mai întâi să ne reîntregim pământurile ca să ne putem uni și spiritele? Îmi pare rău că există români care gândesc astfel. Dar poate că astea nu sunt decât vorbe.

M.C. Nu, din nefericire nu sunt doar vorbe, avem de-a face cu o atitudine clar exprimată față de ideea reîntregirii. În numele ei se vorbește despre posibilitatea unirii într-un viitor indecis, ca și când evenimentul Marii Uniri din 1918 nu s-ar fi produs. Care credeți că sunt impedimentele reale pentru actul de reîntregire?

M Noi avem speranța că românii își vor înțelege mai bine nevoile decât cei care îi reprezintă acum. În primul rând, fiecare român ar trebui să se simtă jignit că pe teritoriul patriei lui staționează trupele Armatei Roșii. Când această armată s-a retras din teritoriile de dincoace de Prut, foarte mulți au răsuflat ușurați și au vorbit despre generozitatea Moscovei; nu s-au întrebat de ce României i se face un regim special. României nu i se făcea nicidecum un regim special și cine afirmă că Armata Roșie s-a retras din România uită sau vrea să uite că Basarabia e pământ românesc și că așa au și tratat-o sovieticii. De fapt, armata sovietică nu s-a retras niciodată din România. Din alte țări foste socialiste ea se pregătește acum să se retragă, sub presiunea noilor realități politice; dar dacă noi, românii, vom continua să ne jucăm cu vorbele, s-ar putea ca numai din România să nu se retragă, pentru noi Basarabia însemnând, fără nici un echivoc, România.

M.C. Sire, anul trecut, într-una din convorbiri, ați mai atacat o dată problema staționării pe teritoriul României a armatei sovietice și, dacă îmi aduc bine aminte, ideea

care m-a surprins atunci era că, pentru aparența de generozitate a Moscovei, autoritățile comuniste de la București trebuie să fi dat puternice și bine argumentate garanții de cumințenie. Ultima afirmație a Majestății Voastre nu intră deloc în contradicție cu cele spuse anul trecut, dimpotrivă: ideea că armata sovietică n-a părăsit niciodată România, atâta vreme cât considerăm că Basarabia e pământ românesc, o include pe cea dintâi. Prin urmare, pentru Majestatea Voastră unul din impedimentele reîntregirii ar fi prezența Armatei Roșii pe teritoriile românești.

M Fără îndoială. Această armată reprezintă o forță extraordinară. Lumea a aflat că totuși ea s-a dovedit inferioară armatelor americane — și s-a liniștit —, dar nimeni nu vrea să țină seama că o asemenea forță militară reprezintă un uriaș potențial de dezordine pe teritorii vaste. Or, noi știm că dezordinea poate deveni o armă de mare eficacitate distructivă atunci când cei care o provoacă și o mențin sunt sub o comandă fluctuantă. O dată scăpată din mână, Armata Roșie poate să înstăpânească haosul. Nu e nevoie să fie dotată cu arme de mare subtilitate; armele pe care le posedă îi sunt de-ajuns ca să facă ravagii de-a lungul unei bune părți din lumea noastră. Și de fapt, a cui este această armată?

M.C. A Uniunii Sovietice...

M Deci a unui stat care este pe cale să se destrame. Deja ea nu mai este a Letoniei, Estoniei, Lituaniei — iar acum nu mai este nici a Ucrainei, Bielorusiei sau a Republicii Moldova. Și totuși, ea continuă să existe și să staționeze pe aceste locuri, ca și cum nici nu s-ar fi petrecut nimic — economie de piață, declarații de independență... Armata Roșie s-a născut într-o atmosferă de mare dezordine și a făcut să sângereze popoare întregi. Până a devenit o forță care să apere organizat toate injustițiile rânduielilor comuniste, a uluit prin câte ravagii a produs. Această armată, instruită pe principiile internaționalismului comunist, nu va putea fi desființată cu ușurință. Ea a fost decenii la rând un fel de sperietoare. Lumea occidentală n-a

cunoscut până acum ce înseamnă puterea ei de anarhie; s-ar putea s-o cunoască în viitor, la popoarele de pe teritoriile Uniunii Sovietice.

M.C. Ar fi cu putință?

M. Da. Oriunde se află Armata Roșie, acolo nu poate fi vorba de armate naționale. Nu mai este un secret pentru nimeni, deși despre asta nu se vorbește prea mult, că armatele naționale ale țărilor din fostul lagăr socialist au fost controlate pas cu pas de Moscova și chiar anexate intereselor ei. Ce fel de independență are deci Republica Moldova? Ea și-a declarat-o, dar nu și-a cucerit-o, dovadă că pe teritoriul ei staționează o armată antrenată de la începuturi să nu apere interese naționale. Dacă nu ai o armată proprie, îți lipsește și însușirea independenței. Deocamdată, Basarabia este ocupată — și ea suferă din această pricină. Asta este de înțeles și poate să explice ezitățile și chiar teama de acțiune a românilor de acolo pentru reîntregire. Nu înțeleg însă de ce autoritățile de la București nu se simt jignite că pe teritoriul lor continuă să se miște armatele roșii.

M.C. Dar în Țările Baltice? Nici acolo lucrurile nu stau mai bine din acest punct de vedere.

M. Am spus că între Țările Baltice și Basarabia nu există nici o asemănare! Estonia, Letonia și Lituania au fost anexate, prin pactul Ribbentrop-Molotov, ca țări de sine stătătoare. Prin același pact, României i s-a rupt Basarabia. Și dacă, astăzi, iei România cu tot cu Basarabia și nu faci păcatul istoric să vorbești despre existența a două țări românești, atunci este evident că România continuă să fie ocupată de armata sovietică — firește, nu în cazărmile de la București, ci în cazărmile de la Chișinău. Vorbim acum despre retragerea militarilor sovietici de pe teritoriul baltic ca despre o posibilitate. Despre retragerea lor din România, România așa cum o înțelegem noi, nimeni nu spune nici un cuvânt.

M.C. Sire, este a doua oară când faceți referiri la această armată și de fiecare dată am simțit că vă ascult vorbind

despre populația unei țări fără nume, alcătuită din cele mai distrugătoare elemente ce intră în componența tuturor țărilor pe care le supraveghează și stăpânește, gata să se reverse în orice clipă asupra lor și să le constrângă la o condiție vasală.

M. Chiar așa e. Numai că aceasta are un nume, Uniunea Sovietică. Ea n-are nimic în comun cu nici o țară din care e constituită. Uniunea Sovietică va exista atâta vreme cât va exista și Armata Roșie. Acest lucru îl vor înțelege chiar țările din blocul sovietic, care astăzi își cer independența cu mai multă sau mai puțină îndrăzneală.

M.C. Însăși Rusia?

M. Însăși Rusia va simți că Uniunea Sovietică înseamnă Armata Roșie, asta în cazul când nu se va confunda cu ea și cu interesele ei, ceea ce, după câte am văzut până acum, poate să pară uimitor, dar nu imposibil.

M.C. Considerați, așadar, că întâiul și marele impediment în calea reîntregirii noastre continuă să fie prezența Armatei Roșii pe teritoriul românesc...

M. Da, asta se poate afirma răspicat. Și până când la București nu se vor rupe sigiliile de pe dosarul Basarabia și nedreptatea ce ni s-a făcut prin pactul Ribbentrop-Molotov nu va fi reclamată în fața instanțelor internaționale, până atunci autoritățile românești vor da dovadă că participă, cu o lipsă de patriotism fără precedent, la adâncirea sciziunii dintre cele două pământuri românești.

Am auzit afirmându-se că doar o economie înfloritoare a României i-ar putea ademini pe românii din Basarabia să ceară ei înșiși reîntregirea. Este un fel de a gândi negustoresc, inadmisibil. Românii au bun-simț, nu cred că există nici unul în stare să spună că nu-și iubește mama pentru că e săracă. Impedimentele sunt: Armata Roșie, autoritățile actuale ale României, zvonurile care îi mențin pe români în expectativă.

M. C. Sire, românii s-au dezobișnuit să se mai gândească la această armată, așa cum se gândesc, de exemplu, locuitorii tuturor țărilor care, în urma laltei, au căzut sub ocupație sovietică. Neavând-o mereu în fața ochilor, așa cum au avut-o polonezii sau cehii, ca să mă rezum doar la două exemple, românii de dincoace de Prut au fost ceva mai relaxați, iar unora li s-a părut că, spre deosebire de altele, țara noastră se bucură de un regim special.

M. De ce fel de regim special se poate bucura o țară ocupată? Asta înseamnă că spui că regimul de la București a inspirat Kremlinului mai multă încredere decât oricare altul. Prin politica lor, sovieticii au obținut cu o singură lovitură două rezultate, amândouă convenabile: românii de dincoace de Prut li s-a părut că primejdia s-a îndepărtat de ei, iar celorlalți că sunt părăsiți de frații lor și lăsați singuri în mâna ocupantului. Noi n-am făcut niciodată această despărțire. Cel puțin din punctul acesta de vedere, de afară lucrurile s-au văzut clar și nu știu dacă din Comitetul Național Român a fost cineva care să nu se refere și la Basarabia, la Bucovina de nord și la celelalte ținuturi ocupate de ruși, atunci când acționa pentru România. E de necrezut ca românii de pe cele două maluri ale Prutului să se fi uitat unii pe alții. Iar dacă într-adevăr s-au uitat, asta este un lucru care poate să sperie. Asta ar însemna că propaganda comunistilor a produs o sciziune adâncă între noi, dacă propriile noastre suferințe au ajuns să ne fie indiferente. În timp ce unii mureau în închisorile securității și la Canal, sub supravegherea consilierilor sovietici, cei de peste Prut erau luați din casele lor și duși în Siberia. Suferință a fost destulă, și de o parte, și de cealaltă.

M. C. Sire, meștesugul diversioniștilor, fie sovietici, fie români în slujba sovieticilor, a atins poate aici, în această chestiune, perfecțiunea. Ca să uitate necazurile fratelui de sânge, ca să-i uitate până și numele, omul trebuia mai întâi să coboare pe scara suferinței până la treapta neștirii de sine. Ca să-și uitate credința, el a fost împins în adânc de tot, în locul unde ființa nu-și mai pune între-

bări legate de hrană, de locuință, de căldură, de lumină. La acest nivel, interesul pentru propria ființă se pune în termenii supraviețuirii. Vina pentru indiferența la necazurile celor de peste și de dincoace de Prut o poartă cei care au limitat preocupările la căutarea hranei zilnice, la preocuparea pentru ziua de azi.

M. Eu știu că românii din Basarabia au fost scoși din casele și pământurile lor și deportați. Dacă ei nu-și dau seama că au fost osândiți la pribegie și la moarte doar pentru că sunt români, atunci trebuie să ne întrebăm cine are interesul ca suferințele acestea să-și piardă adevărata însemnătate. Când știe de ce suferă, omul este mai puternic. Când nu știe de ce, sau când altcineva reușește să-l facă să uite, atunci el este un suferind de două ori.

Mi s-a povestit că un om trecut de vârsta mijlocie a întrebat pe un profesor: „Domnule, răspunde-mi, ce suntem noi, români sau basarabeni?” Am rămas uimit când mi s-a relatat întâmplarea. Asta arată că românului acestuia i s-a răpit explicația suferințelor lui. Ocupantul sovietic nu s-a mărginit să-l aducă în situația de a nu mai ști nici numele nației lui; el l-a ținut flămând, l-a nedreptățit luându-i pământul, l-a silit să lucreze în colhoz, l-a amenințat cu izgonirea din casa lui și așa mai departe. Asta arată că una fără alta nu se poate. Ca să-l deznăționalizezi pe om, trebuie mai întâi să-l umilești.

M. C. Poate că e vorba de un caz izolat.

M. Nu cred. Dacă un singur om a fost auzit vorbind astfel despre el însuși înseamnă că el nu este singurul. Îndoiala lui este îndoiala mai multora. Dar chiar dacă ar fi așa cum spui, că e vorba de un caz izolat, nu e grav că există un om care nu cunoaște numele patriei lui? Vina n-o poartă el. El seamănă cu un bolnav, iar vina o poartă cei care l-au îmbolnăvit. Cineva trebuie să se grăbească și să-l lumineze. Altminteri, pentru un singur om în care a putut să se nască întrebarea dacă este basarabean sau român, vor fi răspunzători și cei care i-au vârat în suflet îndoiala, și cei care n-au făcut nimic ca să-l scape de ea.

M.C. În chestiunea granițelor românești este nevoie de luminători și în teritoriile românești de dincoace de Prut, printre cei care au ajuns să poată trăi fără Basarabia, în felul unui mutilat care nu numai că nu face nimic spre a-și compensa deficiența, dar nici măcar nu mai visează să și-o compenseze. După câte îmi dau seama însă, propaganda sub diferite forme împotriva reîntregirii s-a întetit.

M Este un simptom care poate fi considerat bun. Înseamnă că persoanele sau instituțiile care sunt interesate în menținerea României în statutul ei actual, de țară mutilată, se află acum în alertă, își dau seama că oamenii se trezesc, și basarabenii au început să înțeleagă mai bine ce înseamnă să aparții unei țări care numai prin aportul lor numeric ar putea să transforme România într-o țară puternică în centrul Europei.

M.C. Credeți că poate fi vorba de două Românii?

M Nicidecum. Am auzit vorbindu-se și de așa ceva, dar este absurd. Eu înțeleg că sunt forțe care duc o activitate antiromânească și-i înțeleg și pe cei care, fără voia lor, le fac jocul. Nu-i înțeleg însă pe cei care uită tot ceea ce știu despre România și se lasă conduși înapoi, în istorie, în anii de dinaintea Principatelor Unite. Ce rost are să se vorbească despre două Românii acum, când până și basarabenii smulși Moldovei, la 1812, știau că sunt români și că aparțin unei singure patrii, chiar dacă aceasta nu avea numele ei de astăzi? La 1812 Basarabia a fost smulsă din vechea Moldovă...

M.C. Majestate, îngăduiți-mi să vă întrerup. Dintre cei care s-au angajat, din motive mai mult sau mai puțin obscure, să împiedice reîntregirea României, s-au ridicat și glasuri care afirmă cu o seriozitate care poate să inducă în eroare cugetele mai slabe, și acestea sunt destule, că Basarabia are nevoie de unire, dar nu cu România, ci numai cu teritoriul Moldovei, din care a fost odinioară ruptă.

M E foarte posibil, și lucrul acesta dovedește că o conștiință națională se dobândește greu și se pierde ușor. Se poate ca un

om să treacă de la indiferența față de propria lui naționalitate la credința că este doar basarabean, apoi să-și dea seama că un basarabean aparține Moldovei, iar pe urmă să descopere că moldovean înseamnă român. Vina că omul nu știe chiar de la început ce naționalitate are nu cade în seama lui, ci în seama educatorilor lui, iar dacă el ajunge în mod treptat la înțelegerea lucrurilor nu poți să-l învinovățești cu nimic, peste o vreme el tot va ajunge la adevăr. Dar să faci politică de stat din ceea ce i se trece cu vederea unei persoane care bâjbăie prin întuneric după o ieșire, asta este inadmisibil.

Să ne întoarcem. În 1812 Basarabia a fost ruptă de Moldova, dar această Moldovă avea o populație care nu se îndoia că este românească. Cuvântul român a existat înainte de România și a fost folosit unde trebuie și când trebuie; altfel, nici n-ar fi fost posibilă Unirea Principatelor din voința acestora. Oricum am judeca lucrurile, e uimitor faptul că există astăzi fie și un singur om în stare să conteste reîntregirea României ca act legitim sau să proiecteze instituirea pe harta Europei a două țări românești — și acest om nu este pus la locul său cu severitate. În problema națională poate că este singurul domeniu unde nu încap controversele, comentariile sau nuanțele. Când România trăiește mutilată de aproape cinci decenii, ce pot să spună locuitorii ei? Că nu a venit încă timpul să se reîntregească? Doar toate momentele pentru reîntregirea noastră sunt și ne vor fi nefavorabile. Cine să ne facă în dar Basarabia, adică un lucru care este al nostru?

M.C. Majestate, mulți români se tem că dacă vom ridica ceva mai tare glasul pentru Basarabia ni se va lua Transilvania.

M Nu, nicidecum. Așa ceva nu se mai poate întâmpla niciodată. În acest moment nu există în lume și nici nu sunt semne că se va ivi vreo instanță care să se atingă de Transilvania. Cine s-o ia? Care mare putere și-ar mai îngădui astăzi să săvârșească o crimă teritorială? Asta în cazul când ar exista o mare putere care ar vrea să dăruiască Transilvania cuiva. Iar dacă, singură, Ungaria ar vrea să-și lărgească teritoriile, așa ceva

nu se poate întâmpla la masa tratativelor, ci numai cu puterea armelor. Or, așa ceva iarăși nu este posibil, din motive pe care Ungaria le știe foarte bine și singură. Noi nu trebuie să uităm că astăzi trăim ultimele consecințe ale celui de-al doilea război mondial și că în prezent nu mai poate fi invocată nici o altă motivație pentru altă mișcare a granițelor decât în raport cu vechea lor așezare, ceea ce oricum ne-ar avantaja, căci înainte de război eram o Românie mare. Despre Transilvania trebuie să ne găsim timp și să vorbim mai mult, dar nu despre mistificările istoricilor din diaspora maghiară sau despre manifestările colerice ale nu știu cărei organizații din Budapesta sau din România. Trăim în lume doar, și în lume afirmațiile și dorințele sunt mai multe decât poate să le îngăduie adevărul; fiecare poate să-și afirme dorințele, se știe însă că sunt lucruri care nu pot fi luate decât cu asentimentul posesorului lor. Transilvania nu poate fi dăruită, nici luată; în ceea ce o privește, actul Unirii din 1918 este viu și o apără de orice intenție de perturbare a drepturilor poporului român.

În ceea ce privește Basarabia, despre valabilitatea acestui act au luat cunoștință cancelariile din Uniunea Sovietică, din Germania și de pretutindeni — îmi este greu să înțeleg de ce el nu coordonează acțiunile de la București sau de la Chișinău. România a fost despărțită de unul din ținuturile ei importante. Sigur că de asta răspund beneficiarii pactului din 1939. Dar mai poți să-i chemi la masa tratativelor, când tu însuși consfințești, din proprie inițiativă, această despărțire? — Când din despărțirea pământurilor românești există oameni și instituții care fac politică de stat?

M.C. Poate că nu e vorba de o inițiativă românească. Poate că e vorba despre o constrângere, la care cele două conducători românești s-au supus.

M. Imposibil. Ceea ce se întâmplă acum, adică apariția pe harta Europei a două Românii, într-un moment când cele două Germanii vor împlini în curând un an de la unirea lor, nu poate să fie decât rezultatul unei inițiative din interior. Iar dacă, să presupunem, inițiativa vine din afara țării, ce s-ar putea spune

despre cei care n-au denunțat-o în fața lumii întregi? Oricum, mișcarea s-a făcut fără asentimentul poporului — iar asentimentul poporului nu înseamnă chemarea lui la referendum, ci presupunerea că nici un român nu poate să dorească două Românii. Nu se trece prin referendum actul de naștere al unei țări. Dar dacă cineva ar îndrăzni să facă această chemare la referendum, atunci ar trebui să aibă încă o îndrăzneală, de care nu știm cum s-ar justifica în fața umanității europene: îndrăzneala de a aduce la urne numai și numai cetățeni de origine română. Altminteri, cetățenii de altă origine ar fi puși în situația delicată de a fi întrebați dacă stăpânul casei vrea cu adevărat sau nu să fei stăpânul casei, dacă e bine să rămână în casa lui sau s-o abandoneze.

M.C. ...iar întrebarea să fie formulată chiar de stăpânul casei.

M. Dacă se va mai insista în această direcție separatistă, cele două Românii vor arăta pe harta Europei foarte rău, ca o realitate monstruoasă, provocată de lipsa de înțelepciune a guvernanților de acum.

La Solomon au venit două femei să li se facă dreptate. Amândouă născuseră. Cu o noapte înainte, una din ele s-a culcat peste fiul ei și l-a omorât. Ca să nu rămână fără copil, a profitat de somnul celeilalte femei și i l-a furat. Lui Solomon i se cerea să hotărască al cui e copilul rămas în viață. Cunoști decizia lui?

M.C. Da, a cerut ca pruncul să fie tăiat în două și jumătățile să fie date celor două femei. Și una și alta știau care este adevărul. Mama copilului rămas în viață a refuzat însă soluția acestui fel brutal și perfect inefficient de împărțire, cedând celeilalte copilul, numai să-l vadă viu și nevătămat. Cealaltă, care nu-i dăduse naștere, a acceptat-o fără să-și dea seama că soluția lui Solomon era, de fapt, un mod de a stăvili reacția adevăratei maternități. Am înțeles. Ați amintit această poveste despre înțelepciunea lui Solomon pentru a sublinia că România nu poate fi decât una singură și că în situația politică

de acum trăim ca în urma aducerii la îndeplinire a deciziei lui Solomon.

M Împărțirea României a fost una artificială. În legitimitatea ei n-a crezut niciodată nimeni și cu atât mai puțin cei care au provocat-o. Abia acum se cere cu adevărat împărțirea României: căci o cer guvernării ei. Dacă ar cere-o poporul, ar fi ca și cum mama cea adevărată din povestea lui Solomon ar cere tăierea în două a copilului. Aici nu se va ajunge, pentru că poporul român nu a degenerat, iar poporul român nu este făcut din cei care-l guvernează acum și care n-au reușit să-i cunoască până acum nevoile. Am auzit unele glasuri afirmând că, într-adevăr, Basarabia trebuie să se întoarcă în granițele României, dar numai după ce o să-și vindece rănila provocate în timpul lungii dominații sovietice. Punctul acesta de vedere eu îl consider puțin naiv; nu vreau să cred că el ar putea să-i reprezinte pe cei care încurajează orice amânare, sperând că, dintr-o amânare într-alta, se va ajunge la punctul unde se va ivi o piedică imposibil de trecut în calea reîntregirii României. Nu numai românii de dincolo de Prut au răni sufletești și materiale de pe urma robiei sovietice. Același fel de răni le au și românii din diaspora, și nu înțeleg de ce să nu și le vindece împreună.

M.C. Sire, ați remarcat încă una dintre frazele politicii de amânare a reîntregirii. Unii au prins-o din zbor și o promovează, atrași de formularea oarecum poetică și neîncercând să caute ce se află puțin mai jos, pe treapta următoare a consecințelor ei.

M Sunt momente când mă întreb dacă cei care fac tot ce le stă în putere pentru amânarea momentului reîntregirii României, care promovează independența Basarabiei și față de România, sunt cu adevărat de rea-credință — sau numai niște oameni pe care orice acțiune dusă până la capăt îi înspăimântă.

M.C. Vă rog să continuați cu o explicație.

M Am cunoscut persoane care nu au îndrăzneala să ducă un lucru până la capăt, nici propriile lor hotărâri. Nu pot să-mi

dau seama de ce. Este interesant că energia pe care ar trebui s-o folosească pentru acțiune ei o folosesc la împiedicarea ei. Sunt niște oameni nefericiți. Comuniștii au făcut un principiu din această deficiență. Ei au împiedicat în mod programatic finalizarea multor proiecte. Am urmărit ani și ani de zile cum orice promisiune bună se transforma în contrariul ei.

M.C. Cauza acestei politici?

M Nu poate să fie decât una singură. În închisoarea comunistă, nimeni nu trebuie să se simtă mulțumit. Apariția bineului, a câștigului, a răsplății trebuie amânată mereu. Omului i se pare așa că și el pune umărul la eșecul pe care-l constată, în timp ce este îndemnat la fapte mari. Amânarea este mijlocul cel mai utilizat al acestui mod de-a distruge însemnătatea oricărei acțiuni. Astăzi, cea mai mare satisfacție care ar putea să li se dea românilor ar fi reîntregirea patriei lor. Dar comuniștii n-au vrut niciodată să dea vreo compensație morală poporului. Când conducătorii de partid săvârșeau păcate de proporții stridente, ei nu erau sancționați decât în cerc restrâns sau, pur și simplu, mutați în alte posturi, să nu-i treacă omului simplu prin gând că simțul lui pentru dreptate ar putea fi vreodată satisfăcut. La fel procedau și naziștii. Conducătorii de astăzi ai României poate că vor și ei reîntregirea României — în felul lor: ei sunt moștenitori ai unei mentalități ce nu s-a construit în jurul imediatelor nevoi sufletești ale națiunii. Dacă ar voi cu adevărat reîntregirea, ei ar ridica de urgență, pe lângă problema economică, problema minorităților din Basarabia și ar alcătui un program coerent, pentru a le explica în ce fel își vor găsi ele locul într-o Românie Mare.

M.C. Majestate, aș vrea să amânăm discuția acestui aspect al lucrurilor pentru următoarele întâlniri...

M Nu. Ceea ce vreau să spun nu poate fi trecut cu vederea în discuția de acum. În Basarabia s-a creat după război o situație cu totul specială. Politica de deznaționalizare aici s-a dus cu mai multă vigoare: Moscova avea de-a face cu un popor care vorbea limba română, în vreme ce această latură de pământ

trebuia să devină o zonă-tampon. Așa că s-a procedat de urgență la etnocid. Românii au fost fie uciși, fie deportați, fie trimiși să muncească în cele mai îndepărtate colțuri ale Sovietelor, iar celor care au rămas în zona lor li s-au luat pământurile, au fost vârați în colhozuri și supuși unui regim drastic de rusificare. Din rapoartele Comitetului Național Român reiese că majoritatea oamenilor cu carte — profesori de toate gradele, preoți, juriști, mulți dintre ei formați fie în școlile înființate după Marea Unire în Basarabia, fie în școlile de dincoace de Prut — au fost scoși din mijlocul poporului, pe care l-ar fi putut susține din punct de vedere moral, și aruncați ca elemente primejdioase în închisori sau trimiși în lagăre de exterminare. În plus, pe lângă armata sovietică, a venit o mare mulțime de cetățeni de origine rusă. De ei era nevoie în aparatul administrativ și în treburile partidului. Lor li s-a pus în sarcină, efectiv, să populeze Basarabia, ca reprezentanți ai unei mari puteri și ai unei ideologii învingătoare. Asupra loialității lor nu plana nici un dubiu. Alături de ei au venit oameni din toate colțurile Rusiei, încurajați de ideea că într-un loc de muncă cât de cât mai bun va fi preferat oricând un străin. În fine, despre aceste lucruri oricum vom mai discuta... Vreau să spun că în 1812, când Basarabia a fost ruptă de vechea Moldovă și anexată imperiului, s-a procedat întocmai: rușii au adus aici bulgari, germani, găgăuzi, albanezi și chiar elvețieni sau englezi. Aceștia au fost tratați ca niște coloniști într-o țară a nimănui, au primit câte șaiszeci de hectare pentru fiecare cap de familie. Să trecem peste asta. Despre consecințele unui astfel de tratament preferențial poate vom mai vorbi. Lăsăm la o parte chiar și faptul că în atitudinea față de românii din Basarabia există o continuitate, nefiind nici o deosebire între politica imperiului rus și cea a comunismului moscovit...

Să privim în față realitatea: astăzi, România trebuie să se confrunte cu marea problemă a minorităților din Basarabia, din Bucovina de nord și cele trei ținuturi pe care Ucraina le-a primit în dar de la Moscova. Rușii nu sunt puțini. Vor vrea ei să trăiască în România? Vor dori să se întoarcă la vetrele lor? Unii s-au născut pe pământul românesc și sunt legați de locul lor

de naștere, poate că vor dori să rămână pe loc, nimic mai legitim. După câte știu eu, cei mai mulți n-au unde să se întoarcă. Unii au venit aici trimiși pentru nevoile Moscovei. Vor vrea ei să înțeleagă că acum trebuie să slujească alte nevoi, din afara oricărei ideologii? Vor ști să renunțe la atitudinea de coloniзаторi, pe care le-au inoculat-o și întreținut-o cei care i-au trimis, ca și celorlalți, care au avut parte de mici privilegii numai pentru că au fost ruși?

M. C. Majestate, pot fi minoritățile din Basarabia o piedică majoră pentru realizarea ideii de întregire?

M. Dacă se acționează cu aceeași lipsă de înțelepciune cum s-a lucrat până în prezent, cred că da. La București, după câte îmi dau seama, nu există un program în această direcție. Dacă populația de origine rusă ca și celelalte minorități vor dori să trăiască mai departe pe pământ românesc, noi trebuie să avem în vedere că, astfel, vom avea într-o singură zi o nouă minoritate, comparabilă cu minoritatea maghiară! Aceasta din urmă este una, ca s-o numim așa, aproape naturală, are vechime pe pământul românesc, există o istorie a relațiilor noastre cu ea. Rușii din Basarabia, care au avut un statut asemănător cu al unei pătri conducătoare, vor căpăta un statut nou, de minoritate. Și dacă, să presupunem, îl vor accepta, cum vor ști românii să-i întâmpine pentru ca acceptarea lor să nu provoace dezordine și să nu se asemene cu o invazie? Deocamdată, autoritățile de la București n-au o soluție pentru chestiunea minorităților din Basarabia.

M. C. Nu au o soluție pentru că după evenimentele din decembrie 1989 n-au proiectat o Românie în adevăratele ei granițe. Pe lista preocupărilor lor ar fi trebuit să figureze în mod prioritar problema națională; nu se poate spune că nu i s-a dat importanță, dovadă că a fost înlăturată în termeni cei mai clari, mă refer la cea dintâi declarație importantă pe care fostul președinte al Frontului Salvării a făcut-o înaintea națiunii și înaintea puterii sovietice — că românii nu au revendicări teritoriale. Dar despre asta am mai discutat. Că autoritățile românești

se referă în toate împrejurările la o Românie redusă la hotarele trasate de mâna ocupantului sovietic, se vede din constituția trecută prin referendum. Pentru autorii ei, România este întreagă chiar acum. Nu întâlnim nici o formulare din care ar putea să reiască contrariul. Soluția problemei naționale se află în Constituția din 1923. Față de aceasta, actuala constituție legitimează un regres. Nu poate fi soluționată problema minorităților dacă mai înainte nu și-a găsit răspunsul cuvenit problema națională.

M Deocamdată, reîntregirea României nu pot s-o mai ceară decât românii, nu guvernânții lor. Aceștia au lăsat din mâini Basarabia cu o nepăsare pe care ar voi s-o transmită tuturor. Indiferența lor față de starea granițelor românești e moștenită de la comuniștii care au învățat din *Manifestul* lui Marx că ei nu au și nici nu trebuie să aibă patrie. Religia internaționalistă a vrut să nimicească în om fundamentul personalității lui și să-l deștrădăcească. Vom înțelege că în România comunismul a făcut un pas înapoi în ziua când, de la București, se va cere în termeni categorici reîntregirea țării. Guvernânții de astăzi au validat anexarea Basarabiei și Bucovinei de nord de către sovietici, după cum acum se pregătesc să legitimeze nedreptatea care i s-a făcut României la 30 decembrie 1947. Aceste două nedreptăți nu pot fi luate decât împreună. Denunțându-le, România va înceta să fie prizoniera legămintelor ei de vasalitate față de Răsărit.

*

M. C. Sire, anul trecut, la Alba-Iulia a fost sărbătorită Marea Unire. Au vorbit mulți — și au fost lăsați să vorbească și șefii partidelor istorice.

M Da, știu.

M. C. Îngăduiți-mi să continui. Publicul l-a huiduit pe liderul Partidului Național Țărănesc și l-a aplaudat frenetic pe președintele Senatului. Cel dintâi a zăcut în închisorile comuniste pentru că făcea parte dintr-un partid

care s-a opus dictaturii — era, cum recunoaște însuși Antonescu, pentru regimul parlamentar democratic —, celălalt aparținuse cu trup și suflet de sistemul dictatorial comunist, iar acum, din demnitar comunist, devenise demnitar chiar într-un regim parlamentar democratic. Între timp, de la aceeași tribună, primul-ministru agita mulțimile, făcându-le semnul de încurajare.

M Întâi... Despre ce sărbătoare a Marii Uniri poate fi vorba acum? Sărbătoare înseamnă bucurie. Cine sărbătorește ziua Unirii din 1918 înseamnă că s-a împăcat și îndeamnă și pe alții la împăcarea cu situația de acum a granițelor României. Acum, ziua Unirii nu poate fi decât o demonstrație pentru Basarabia, nu o sărbătoare! Ce a fost anul trecut la Alba-Iulia a fost sărbătorirea unei nedreptăți, de aceea a ieșit rău. Cine erau oamenii care au venit la adunare?

M. C. Mi-ar fi greu să spun.

M Dacă publicul venit la Alba-Iulia nu era confecționat, așa cum știu comuniștii să confecționeze publicuri entuziaste — atunci e foarte trist, înseamnă că parte din români nu mai știu să-și deosebească dușmanii. Dar de ce să tot dăm vina pe nai-vitate? Pe vremea lui Ceaușescu, românii se adunau și aplaudau. N-o făceau cu inima ușoară. Acum ar fi vremea să se dezvețe de obiceiul acesta. Îi cunosc ei atât de bine pe cei care s-au pus în fruntea țării încât să pună atâta entuziasm în manifestările lor de adeziune?

M. C. Dar dacă acolo au fost oameni având profesia să aplaude?

M Asta e semnificativ pentru cei care i-au pus să aplaude.

M. C. Nu aveți încredere în sărbători?

M Acum nu am încredere în sărbători, de fapt nimeni n-ar trebui multă vreme să mai aibă încredere în sărbători organizate de oameni care au avut legături cu dictaturii Ceaușescu și Dej. Sărbătoarea de la Alba-Iulia a însemnat demonstrația că oficialitățile române garantează Moscovei o lipsă totală de

interes pentru Basarabia. Până când nu vom fi împreună cu această parte a României, ziua Unirii ar fi mai bine să fie declarată zi de doliu.

M.C. Sire, la această demonstrație, cum o numiți — și acum îmi dau seama că a fost o demonstrație numai —, trebuia să se arate în plus că noua putere și-a învins adversarii. Se pune în aplicare încă un obicei comunist.

M Într-adevăr, după ce un partid câștigă în alegeri într-un stat democratic, celelalte partide devin colaboratoarele lui la conducerea țării. La demonstrația aceea, învinșii în alegeri au fost tratați ca niște dușmani ai patriei, dacă nu cumva ca niște morți. Cine e împotriva noastră e împotriva țării! În pofida tuturor acestora, noi trebuie să ajungem să facem și politica noastră, românească.

M.C. Considerați că actualii guvernanți nu fac politică românească?

M Da, n-a reieșit din ce am vorbit până acum? Faci politică trăgând cu ochiul la Moscova?

M.C. Ce înțelegeți prin a face politică românească?

M Argetoianu, care era legat de Casa Regală, un mare patriot, spunea că ar fi cazul să facem și noi odată și odată politica noastră. Asta o spunea în anii când politica pentru unirea tuturor provinciilor românești era încă ezitantă. Simplu. Când faci politică și în vremea asta ții seama de nevoile și de sensibilitățile vecinilor, îți faci programul în funcție de ele și nu mai ajungi niciodată să-ți rezolvi propriile probleme, mereu descoperi că asta supără pe cutare, îl scoate din sărite pe altul. Când te hotărăști să faci politică românească, îți ceri cu toată puterea drepturile. Alții or fi stingheriți, dar ce importanță are dacă se știe că dreptatea e de partea ta? Vrei să menții Transilvania în cuprinsul țării, lupti pentru Basarabia, pentru Bucovina și Herța. Sigur că lumea se supără, dar numai pentru că obligă mișcarea generală să pună accent pe tine. Intrî în joc și spui, puternic și cu argumente, *eu*. Argetoianu era un om adânc. L-am auzit spunând: „Războiul ca războiul, dar să

vedem când va izbucni pacea.” N-a spus când *va fi* sau când *se va face* pacea.

M.C. Se gândea la o pace ca o înflorire?

M După cum îl știm noi, se gândea la o pace care va aduce suferințe ca și un război. Cred că s-a gândit bine.

M.C. Cum ați numi etapa pe care istoria europeană o parcurge astăzi?

M O numim cum o numește toată lumea — sfârșitul războiului rece.

M.C. A fost un război în adevăratul sens al cuvântului...

M Da, un război care a costat mult, a făcut victime ca oricare alt război. A fost vorba de un război politic între două sisteme. Acum trăim pe ruinele lăsate în urma lui. Țările socialiste suportă urmările acestui dezastru. După câte știm noi, la sfârșitul războaielor au de suferit și învingătorii.

M.C. Dar țările din răsăritul Europei n-au vrut comunism, ca să se recurgă la sancționarea lor...

M Da, e ca și cum ar fi intrat în acest război de bunăvoie, cu toată convingerea, și n-ar fi îmbrățișat sistemul de la Moscova sub amenințarea tancurilor. Țările acestea au fost de două ori nedreptățite. O dată că au fost lăsate pe mâna rușilor și a doua oară că au fost tratate ca niște adversare. Lumea din Occident, mai ales cea de la stânga, credea că românii, polonezii, în fine, popoarele care se sovietizau, fac asta de bună voie și cu bucurie. Câteodată nu mai e nimic de înțeles. Dacă judeci o întâmplare de azi în raport cu cea de ieri, parcă mai înțelegi ceva. Dar când știi că ea nu s-ar fi petrecut niciodată dacă Europa nu s-ar fi împărțit în două...

M.C. Ce-ar fi de făcut ca să nu ne mai gândim la toate acestea, Sire?

M Ce-ar fi de făcut... Să vedem că există o intenție adevărată și un efort adevărat de înlăturare a efectelor acestui război.

Comunismul a pierdut, foarte bine, dar de ce nu e și înlăturat? Crede Occidentul că restul care mai rămâne de făcut trebuie să cadă în sarcina popoarelor? Au popoarele arme, tancuri, instituții de constrângere? Comunismul trebuie să fie lichidat, dacă tot au început; așa, se poate spune că au de gând să lase lucrul făcut pe jumătate, ca să existe tot timpul tensiunea aceasta distrugătoare.

M. C. Evident lucru, popoarele din răsăritul Europei răătăcesc pe ruinele războiului rece. Americanii au câștigat, Uniunea Sovietică e pe cale de destrămare.

M Noi atragem atenția că ar trebui să fie destrămată. Dacă e pe cale, doar, de destrămare și dacă acest proces stagnează într-un punct oarecare, va fi chiar mai rău decât înainte. Când îi văd pe polonezi sau pe români zbatându-se să iasă din ruinele războiului rece, germanii sau francezii spun: „Așa eram și noi după al doilea război.” Dar noi? Noi n-am ieșit din război o dată cu celelalte popoare? Asta se uită. Doar nu ne-am măcelărit între noi și acum doar noi ne aflăm, iarăși, după un război! Totuși, noi avem convingerea că și Occidentul suferă de pe urma războiului rece. Asta e legea oricărui război; poate de data asta să-și fi pierdut puterea, dar nu credem.

M. C. Românii continuă să afirme că au fost nedreptățiți. În afară de faptul că am fost aruncați din făgașul nostru de dezvoltare — nici măcar nu se poate spune că suntem ca înainte de 1939, sau ca la 1900, pur și simplu nu suntem încă nicăieri, la nici un nivel —, în afară de asta, un mare potențial creator a fost distrus.

M Ca să câștige cineva, altcineva a trebuit să piardă. Nu vom fi despăgubiți decât... cine știe, doar prin faptul că în curând și Occidentul va intra în recesiune, dar asta nu poate fi o consolă pentru nimeni. Nouă nu ne rămâne decât să ne adunăm puterile și să ne ridicăm singuri de la pământ, fără să așteptăm prea mult ajutorul altora. Dacă ne vor vedea activi și dornici să ne redresăm prin noi înșine, atunci vor colabora cu noi. La ajutor să nu ne așteptăm.

M. C. Totuși, marile puteri învingătoare ajută Moscova.

M Nu, acesta nu e ajutor. E plată, pur și simplu, pentru a nu deveni mai agresivă decât e. De aceea și ajutorul acesta, cum îl numești, e dat în regim de urgență. Ceea ce trebuie împiedicat acolo e ca dezordinea să nu devină mai mare decât e. O dezordine într-o lume cu atâtea popoare care trag să fie libere și care fac experiența asta pentru întâia oară, după multe decenii de robie, îți dai seama ce proporții poate să capete! Gândul acesta e covârșitor. De aceea, spunem că războiul rece a fost câștigat de occidentali, dar pentru ca să-și păstreze această victorie vor fi nevoiți să plătească din greu și să strângă și ei cureaua, cum se spune pe românește.

M.C. La noi, în durata comunistă, a fost destul loc să se nască și chiar să se consolideze un nou mit — mitul omului de neînlocuit.

M Într-un fel, ăsta ar fi cultul personalității. Cum adică — un om este de neînlocuit? Doar dacă te gândești că nici un om nu seamănă cu celălalt. Atunci da, fiecare se află numai pe locul său, așa cum impostorul se află pe locul altuia.

M.C. Nu la felul acesta de-a fi unic se referă mitul omului de neînlocuit. Eu nu mă gândeam la faptul că omul se naște numai o singură dată pe pământ și că Dumnezeu a avut grijă să pună în el, o dată cu gândul veșniciei, cum se spune în Cartea lui Iov, un fel de îndrăzneală de-a rosti doar pentru sine însuși *eu*. Mitul omului de neînlocuit se naște în epoci totalitare și pierе în vremuri de cugetare liberă și democrație.

M Să spui că în nu știi de funcție publică nu știi cine e de neînlocuit înseamnă să distrugi în om simțul concurenței; sau să vrei să ții lucrurile pe loc. Nimeni nu se mai pregătește pentru un anumit post dacă cel care-l ocupă este zeificat. În dictatură conducătorii nu lasă urmași, chiar dacă vor.

M.C. Sire, credeți că puteți da o explicație acestui fenomen?

M Poate, dar nu-mi dau seama dacă părerea mea e cea mai bună. Un dictator știe când ia conducerea unei țări, dar nicio-

dată nu știe când o va lăsa. În aparență, nimeni nu e mai tare decât cel care conduce singur. De fapt, nimeni nu e mai nesigur de ziua de mâine decât el. Se poate spune că el stă la putere de azi pe mâine. Asta poate să dureze decenii, de aceea, când pleacă de la putere, el nu lasă pe nimeni pregătit să ia conducerea sau, dacă se întâmplă să se gândească la un urmaș, acesta n-are sorți să-l înlocuiască, pentru că mulțimea vede în el imaginea celui care a umilit-o.

M.C. Imaginea ființei a cărei putere se realizează de azi pe mâine, deși ea ar vrea să reprezinte forța absolută, o voi reține, Sire.

După moartea dictatorilor, în țările unde ei au stăpânit s-a produs dezordine nu pentru că personalitatea lor era cu adevărat covârșitoare, din pricina — cumva — a multelor lor calități, ci pentru că atâta timp cât au stat la putere ei n-au îngăduit nimănui să se familiarizeze fie și cu simpla îndrăzneală de-a lua o decizie fără ca ea să le fie supusă spre aprobare. Vă voi da un exemplu. Fostul dictator al Republicii Socialiste România era plecat din țară când s-a produs catastrofalul cutremur din 4 martie 1977. Deși în țară rămăseseră destule persoane din conducerea comunistă și din guvern, nimeni, dar absolut nimeni n-a îndrăznit să se adrezeze românilor prin radio și să le sugereze un mod de comportament pentru primele momente ale catastrofei.

M Acest comportament e aberant pentru oamenii obișnuiți cu atmosfera unei democrații.

M.C. Mitul omului de neînlocuit a dus la dezordinea actuală. S-a spus după moartea dictatorului că ne aflăm într-un vid de putere. Și cine a spus-o pentru prima oară, vrând să arate prin asta de ce este ca și obligat să pună mâna pe putere fără să ceară nimănui permisiunea, avea dreptate — dar din alte motive. În România forțele binelui existau, căci ele au pregătit starea propice răzvrătirii din decembrie, dar nu erau pregătite să preia puterea și să acționeze într-un astfel de „vid”. Dovadă

că ele nu s-au arătat, iar cele care au îndrăznit s-o facă au fost nevoite să se retragă sub valul de agresivitate a unor politicieni mediocri, dar înzestrați cu o cutezanță aproape patologică. Golul cu ei s-a umplut.

M Poate că nici nu s-ar fi putut altfel. În timpul dictaturilor instinctul acțiunii și instinctul riscului sunt obturate. Nu există educație civică. Am citit că la Roma foarte mulți tineri se pregăteau pentru viața politică încurajați chiar de bătrânii care ocupau funcțiile puterii. Ei au înțeles ce înseamnă să ți se ivească posibilitatea schimbării în bine și tu să n-ai la îndemână oameni cu care s-o realizezi — și au tras învățătură din asta.

M.C. Dictatorii comuniști au izbutit să se comporte ca niște nemuritori și să inculce națiunilor sentimentul că o dată cu ei va pieri însăși lumea.

M Nu trebuie să se îngăduie încurajarea unei singure personalități. Asta distruge totul în jur. Asta nu înseamnă că nu ai nevoie de excepții. În țările cu tradiție democratică sunt instituții pentru despistarea și ocrotirea lor. La noi, ofițerii din familii bogate erau puțini. Cei mai mulți erau recrutați dintre fiii de oameni simpli — și ajungeau să strălucească, erau primiți în cele mai înalte școli din Europa. Nu se căuta doar un singur om deosebit, ci mai mulți. Țara noastră era și atunci, este și acum bogată în inteligență.

M. C. Sire, mai țineți minte povestea lui Abu-Hassan?

M În mare. Nu m-am mai gândit demult la ea, n-am mai citit-o din copilărie. De ce?

M. C. Aș vrea să v-o aduc aminte, pentru că ea mi se pare concludentă pentru un fel mai nou de-a promova ideea omului de neînlocuit — acum, în ceea ce se cheamă acest început de viață democratică.

Un tânăr negustor, Abu-Hassan, și-a dat seama că prietenii rele îl duc pe om la dezastru și a început să trăiască în felul unui om cumpătat, ceva mai retras, cât mai departe de vicleniile lumii. Pentru că totuși omul nu era

un singuratic și simțea nevoia firească a întâlnirii cu semenii săi, din când în când se așeza la capătul podului, în drumul oamenilor, pune ochii pe câte un trecător, îl poftea la el acasă la un ospăț cu bucate puține dar alese, îngăduindu-și să petreacă împreună cu el până la ziuă. S-a nimerit însă ca unul dintre acești trecători să fie însuși califul Harun-al-Rașid, însoțit de vizirul său, Giafar. Cei doi erau travestiți în haine negustorești și așa, ca simpli negustori, au intrat în casa tânărului Hassan. În timpul ospățului, califul a rămas uimit de felul de viețuire cumpătat și de înțelepciunea negustorului. Cu limba dezlegată de vin, acesta face mărturisirea că în orașul Bagdad nu toate lucrurile îi sunt pe plac, dar că el s-ar mulțumi să pună măcar în mahalaua lui o oarecare ordine — dacă ar fi calif pentru o zi. Harun-al-Rașid îi pune în băutură ceva adormitor, apoi, cu ajutorul vizirului, îl scoate din casă adormit, îl duce la palat și-l așază în propriul lui pat, pentru ca, a doua zi de dimineață, negustorul, trezit în atmosfera împărătească, să nu mai aibă nici o îndoială că el este însuși Harun-al-Rașid... Ceea ce se și întâmplă. De la comportamentul slujitorilor până la cel mai mărunț detaliu al ceremonialului ce i se impune peste zi, totul îl încredințează pe Abu-Hassan că este, într-adevăr, califul drept-credincioșilor. După ce înlătură orice îndoială că ar trăi cumva într-un vis, omul își ia în serios înalta slujbă și, în plină strălucire, până seara se comportă întocmai ca un calif, judecă, răsplătește, pedepsește pe cine se cuvine și cum se cuvine, în plus neuitând să-și țină făgăduielile făcute cu o noapte înainte străinilor pe care-i poftise la cină. Seara, Harun-al-Rașid și vizirul îi pun în băutură același praf adormitor, îl scot din palat și-l duc acasă, în patul său. A doua zi dimineața, omul se trezește și vrea să-și reia noile deprinderi împărătești. În loc să fie însă întâmpinat de supuși cu muzici și vorbe de slavă, e întâmpinat de propria-i mamă. Califul de ieri nu vrea să recunoască în ruptul capului realitatea din preajmă, mai precis: nu acceptă modificarea petrecută

peste noapte, nu vrea să accepte că persoana modestă care-l îndeamnă să se trezească este propria lui mamă, mai mult, o jighește și-o alungă de lângă el, susținând din răspuseri că este califul drept-credincioșilor. Bătrâna mamă cheamă lumea în ajutor, Abu-Hassan este luat și dus într-o casă de nebuni, unde este bătut și ținut în apă rece până când, treptat, se dezmeticește, aducându-și aminte că el este doar ceea ce este, adică fiul negustorului Hassan, el însuși negustor în marele oraș al Bagdadului. Povestea continuă, bineînțeles, califul se reîntâlnește cu negustorul cumițit și pus la locul lui de oamenii care refuzaseră nebunia din trufie — și-l răsplătește pentru suferința pe care i-a produs-o îndeplinindu-i dorința de-a fi calif pentru o zi.

Sire, după cum se vede din istoria acestui Abu-Hassan, omului nu i se pare ceva neobișnuit să devină calif, chiar dacă asta se petrece peste noapte și nu la capătul unui efort îndelung, în măsură să obișnuiasă bietul cuget omenesc cu mărirea. În cazul negustorului, asta fusese și dorința lui, iar că nu era chiar de tot lipsit de simțul proporțiilor o dovedește faptul că a vrut să fie calif numai pentru o singură zi. Când, în împrejurarea amintită, el chiar devine calif, uită că singur și-a definit limitele și întors, tot pe neașteptate, la vechea, adevărata lui condiție, înnebunește de tot.

M E o poveste foarte bună pentru cei care se luptă să obțină puterea și după ce o obțin nu mai vor s-o lase din mână. Mandatul lor e pe termen limitat...

M.C. ...ziua unică a omului Abu-Hassan...

M ...chiar așa, pentru o singură zi, dar ei nu se mai împacă deloc cu asta, li se pare, cum spuneai, că nu mai pot fi înlocuiți. Toți dictatorii au luat conducerea asigurând pe toată lumea că e nevoie, pe termen limitat, ca întreaga putere să se concentreze în mâinile unui singur om. Pe urmă n-au mai vrut să plece de-acolo. Li s-a părut că, de vreme ce li s-a permis să nu mai împartă cu nimeni puterea, printre contemporanii lor

nu se află chiar nimeni care să-i concureze și că va mai trece timp până când se vor ridica oameni comparabili cu ei.

M.C. Ce propuneți, Sire, pentru ca omul să nu se confunde cu funcția? Pentru ca funcția să rămână ceea ce este: o haină cu dimensiuni neconținut variabile?

M Între om și putere e bine să existe întotdeauna un spațiu de siguranță, care să-i permită oricând retragerea. Când funcția se confundă cu omul, dacă acesta tinde să se retragă, se va retrage cu tot cu funcție — iar atunci când se întâmplă să dispară...

M.C. Cazul ultimului dictator...

M ...atunci se produce golul acela de putere despre care s-a vorbit. Acest spațiu de siguranță există într-adevăr în democrație. El îl ajută pe omul politic să iasă din rol fără să i se pară că i s-a făcut o nedreptate.

Cei mai mulți oameni politici sunt bine intenționați înainte de-a prelua puterea. Nu cred că există vreunul care să-și pună în gând răul cu orice preț. Dimpotrivă, el își va propune să facă binele.

M.C. Vreți să spuneți că nu merge cu fățarnicia atât de departe încât să-și ticluiască două programe, unul de ochii lumii și altul pe care să-l cunoască numai el?

M Într-un fel, da. După ce intră în rol, ceva se întâmplă cu oamenii politici, parcă nu-și mai țin cumpătul.

M.C. Sire, omul politic trebuie să învețe și el că totul e trecător, chiar și viața.

M Cred că e o dovadă de civilizație, un semn de respect față de semenii ca un om politic să se despartă în mod onorabil de funcția pentru care a fost ales. Dar și asta se învață.

M.C. În legătură cu acel spațiu de siguranță...

M Da, e necesar ca el să existe între om și rolul pe care societatea îi cere să-l îndeplinească. Uneori și societatea poate să

păcătuiască. Ea trebuie apărată împotriva tendinței de-a acorda omului aceeași cinste pe care o acordăm de obicei funcției. Când se întâmplă asta, nu trebuie să ne mai mirăm dacă vedem un președinte transformându-se în dictator, cerând puterea pe viață sau neștiind să se retragă dacă i se constată incompetența. Să te ții cu dinții de o situație obținută prin contract, pe un termen limitat, mi se pare indecent. Reagan s-a retras din funcție și, după cum a declarat, i se pare o victorie faptul că s-a întors la viața de dinainte...

M. C. ...fără ca asta să i se pară o catastrofă.

M Un popor are nevoie de oameni pregătiți să conducă. La comuniști se spune: *să preia puterea*. Nu-mi place deloc felul ăsta de-a vorbi.

CONCILIAREA NAȚIONALĂ

M. C. Sire, oamenii tineri s-au obișnuit repede cu adevărul.

M E de înțeles, pentru că păcatele lor sunt puține; ele nu-i trag în jos și nu-i învață să se îndoiască tocmai de ce a fost bun și normal în istoria noastră.

M. C. Acești tineri nu sunt chiar atât de dispuși să se recurgă atât de repede la concilierea națională și chiar cer crearea unei instituții de sancționare a tuturor celor care au pactizat cu dictatura.

M Ei văd în această instituție un fel de mașinărie care, o dată pornită, să lucreze continuu până la despărțirea binelui de rău. Tocmai această mașinărie de sancționare nu trebuie să fie pusă niciodată în funcțiune. Oamenii tineri au un simț al dreptății mai dezvoltat decât ceilalți. După ei, probabil că normal este să-i pedepsești pe răufăcătorii comuniști chiar acum.

M. C. Așa e, o sancționare după codul unei proceduri de urgență. Unui om tânăr i se pare o blasfemie să trăiască laolaltă cu marii păcătoși ai istoriei. Faptul că aceștia își duc viața nestingheriți lor li se pare o nedreptate. Din dialogurile pe care le-am avut reiese că ei nu trag la răspundere doar comportamentul ambiguu al justiției, ci și pe cei care au avut de suferit. Pe scurt, ei ne acuză că ne complacem într-o promiscuitate politică mai primejdioasă decât oricare alta. Ce ar fi de făcut? Pentru că, în ceea ce mă privește, cred că simțului pentru dreptate al omului tânăr trebuie să i se dea satisfacție.

M Lucrurile stau mai complicat decât par. Vinovat, nevinovat... Rezultatele morale ale sancțiunii care sunt? Din pedepsirea naziștilor pentru crimele lor, comuniștii n-au învățat nimic; ei au crezut că lumea a început cu ei și că vor sta la putere veșnic, fără să dea socoteală nimănui pentru faptele lor. Lumea va învăța ceva din pedepsirea comuniștilor? Și justiția — pe cine să aibă în vedere mai întâi? Pe cei care au crezut în doctrina comunistă și au făcut răul? Pe cei care s-au prefăcut că cred în doctrina comunistă și au făcut răul? Trebuie să ne întrebăm și dacă au fost comuniști convinși care s-au străduit să facă bine oamenilor și dacă, în cazul acesta, ei mai pot fi numiți comuniști. Să ne întrebăm dacă printre falșii comuniști au pătruns nu numai carieriști, ci și oameni care anume au mers cu comuniștii, ca să poată să repare ce se mai putea repara.

M. C. Nu cumva toate aceste întrebări încurcă și mai rău lucrurile?

M Nu cred. Mai puțină bătaie de cap ar da înființarea unor instituții care să răspundă la toate aceste întrebări, decât să pedepsești un singur nevinovat.

M. C. Mă refeream la vârfuri, nu la milioanele de membri de partid din România.

M Chiar și cu vârfurile lor trebuie să se judece lucrurile cu calm. Și pentru că ai pomenit de milioanele de membri de partid... În țara noastră, cu cât erau mai mulți membri de partid, cu atât partidul își pierdea din importanță.

M. C. Afirmatia Majestății Voastre mi se pare cel puțin surprinzătoare.

M Nu e nimic nefiresc aici. Când comuniștii erau mai puțini, ei aveau o putere mai mare. Când s-au înmulțit, aceeași putere s-a concentrat în mâna unui număr mic de oameni, restul a fost masă de manevră, mici privilegiați. Din rapoartele pe care le primeam de la Comitetul Național Român reieșea clar că ocuparea unor posturi depindea din ce în ce mai mult de obținerea carnetului de partid și chiar că anumite meserii nu mai puteau fi practicate decât dacă erai membru de partid.

M. C. Care ar fi după opinia Majestății Voastre cauza acestei nemăsurate creșteri a numărului deținătorilor de carnet roșu? Mi se pare că în nici o țară socialistă comuniștii n-au fost într-un număr atât de mare.

M Ce să spun? Înainte de venirea rușilor, în nici o țară din Europa n-au fost mai puțin comuniști ca în România. Și tocmai la noi înmulțirea lor să capete un aspect bolnăvicios... Poate că s-au gândit să ia câți mai mulți părtași la hotărârile lor aberante, pentru ca nimeni să nu poată spune, în cazul unui eșec de proporții, că el n-a avut nici o participare...

M. C. E cu puțință, Sire, pentru că acum un mare număr de foști membri de partid cred că lucrurile trebuie să rămână pe loc, de teamă ca nu cumva și ei să fie sancționați, de-a valma cu marii vinovați de dezastrul social și politic al României.

M E o copilărie. Dar teama asta e întreținută, pentru că ea folosește chiar marilor vinovați, cum i-ai numit. Între aceștia și mulțimea membrilor de partid a existat o prăpastie, e lucru știut, de ce tocmai teama acestora să facă o punte spre criminali și să-i salveze? Dimpotrivă, foștii membri de partid care n-au avut nici un rol de jucat și nici n-au decis nimic în toată istoria asta ar trebui să se constituie în martori împotriva lor. Îmi aduc aminte că un mare număr de lucrători de la Societatea Tramvaielor din București, aproape toți, au fost legionari. Nu puteam să-mi explic bine de ce. Dar și atunci îmi dădeam seama că oamenii aceștia, în marea lor majoritate, n-aveau nimic în comun cu doctrina legionară. Dacă i-ai fi întrebat de ce fac zarvă prin oraș, n-ar fi știut să răspundă cine știe ce, poate abia și-ar fi adus aminte de vorbele pe care le auzeau pe la întrunirile lor. Convingerea mea e că procesul comunismului n-o să înceapă cu adevărat...

M. C. Îl vedeți începând?

M Îl văd, și chiar dus până la capăt, dar nu cred că el o să înceapă bine dacă foștii membri de partid n-or să se scuture de

frica lor, pentru că frica lor, chiar ea, îi acoperă pe ucigași. Ei n-au avut nici o părtașie cu vârfurile. Ce legătură de vinovăție poate să fie între un membru în comitetul central și un om care nu mai putea să lucreze în meseria lui dacă nu se făcea membru de partid?

M.C. Împărtășiți deci opinia după care, cu cât partidul comunist creștea din punct de vedere numeric, cu atât puterea lui era mai lipsită de însemnătate?

M. Se poate, asta ar reieși și din ce spuneam mai înainte. Dar mai spuneam că puterea se pierdea o dată cu această creștere; cei care intrau în posesia ei o foloseau împotriva tuturor. O ziaristă italiancă îl întreba odată pe unul dintre conducătorii Poloniei dacă ar fi spre binele Poloniei ca Solidaritatea să fie luată părtașă la conducerea țării. Și omul a răspuns cinstit că ei, comuniștii, nu sunt deloc dispuși să lase puterea din mână și nici s-o împartă cu altcineva. Vasăzică, acolo nu era vorba numai de pintenul sovietic. Comuniștii polonezi prinseseră gîst de putere, puterea asta le plăcea, chiar dacă ei erau cu sovieticii în spate. Rușii mințeau când afirmau că antisovietismul polonezilor înseamnă anticomunism. Asta se potrivește și la români, deși la noi nu au fost mișcări pe care Moscova să le numească antisovietice.

M.C. Dar în România guvernele au fost marionete; cine a condus de fapt a fost partidul comunist.

M. Și asta e adevărat, dar nu contrazice opinia mea că instițuția partidului era slabă. Dacă ar fi fost puternică, opinia oricărui membru de partid ar fi contat, așa cum era în 1945, de exemplu. Dar când filtrul intrării în partid s-a lărgit și partidul a devenit, cum scrie în gazetele lor, un partid de mase, un membru de partid n-avea nici o putere. Altceva e când vorbim despre puterea unor oameni din vârfurile partidului! Aceea era discreționară, nu ținea seama de nici o lege, nici chiar de legile lor interne. Ce s-a întâmplat în România în acest sens este fără asemănare: o dezordine care și de departe se bănuia exasperantă — unită cu posibilități de represiune sălbatică,

adunată în mîna unui număr aproape fix de oameni. Noi am simțit că se va ajunge aici încă de la primele rapoarte pe care le primeam din partea Comitetului Național Român, din primii lui ani de activitate, când era condus de generalul Rădescu. Acolo citeam negru pe alb că oamenii sunt atrași în partidul comuniștilor pentru menținerea lor în posturi, pentru a li se permite practicarea unor anumite meserii, pentru a înlocui pe oamenii vechiului regim în posturile-cheie. Ne-am dat seama că a început un război social pe viață și pe moarte și că omul era chemat să intre în partid cu scopul de-a înmulți numărul la o crimă de proporții naționale.

Comunismul are și el un număr mai mare sau mai mic de idei, în fine, o doctrină, dar omului nu i se cerea s-o cunoască. Lui i se cerea să asculte de ordinele celor care o cunoșteau și să nu se rușineze când ascultarea orbească îl împinge la fapte de sălbăticie.

M.C. Credeți că o conciliere națională se poate face?

M. Cred din toată puterea. Unii își închipuie că așa ceva se face cât ai bate din palme. Concilierea națională nu poate să se poartească înainte ca procesul comunismului să devină o preocupare de stat, cu oameni și organisme specializate care să-l ducă la îndeplinire.

M.C. Aveți un motiv serios, probabil, să dați prioritate procesului comunismului...

M. Da, este obligatorie această ordine, pentru că în România au fost jigniți mulți oameni. Lor trebuie să li se dea satisfacție în primul rând. În Parlamentul României stau unii lângă alții oameni care au făcut închisoare grea cu oameni care, chiar în același timp, dețineau înalte funcții în conducerea partidului comunist și nu erau străini de suferința celor dintâi. Toți știm asta acum. Nu faptul că stau împreună supără. Supără că n-au ajuns să stea împreună în urma unei explicații. Noi socotim că de situația aceasta, greu de calificat, să-i spunem ambiguă, sunt vinovați și cei care au fost victimele comunismului. Procesul comunismului nu trebuie instituit în primul rând pen-

tru sancțiuni. La capătul acestui proces, care trebuie condus cu seriozitate și cu respect față de adevăr, e necesar ca românii să știe de ce legi vor avea nevoie, cum e mai bine să sune ele, pentru ca boala care a perturbat relațiile dintre oameni și a scos tot ceea ce e mai rău dinlăuntrul lor să nu se mai repete. Măcar atât trebuie să aflăm: este comunismul o boală care poate fi eradicată? Și dacă nu poate să fie eradicată, ce trebuie să facem ca s-o ținem măcar sub control? Și poate că o să aflăm și ce instituții sunt responsabile de răspândirea și menținerea acestui flagel...

M. C. Credeți că în afară de comuniști mai sunt și alte forțe interesate de menținerea în viață a comunismului? Anul trecut ați afirmat că această „boală”, cum ați numit comunismul, e în reflux.

M. Da, cred că e în reflux. Se poate folosi acest moment de slăbiciune pentru a-l prelungi cât mai mult. Spuneai de forțele interesate să întrețină extremele. De existența acestora nu se mai îndoiește nimeni. De exemplu: cine are nevoie de extrema dreaptă franceză? Existența acestei extreme e ca un semnal de alarmă pentru toată lumea — care n-are încotro și se simte datoare să înghită toată stânga franceză, cu tot cu extrema ei. Nu s-a spus că prezența armatelor sovietice va fi necesară pe teritoriul german câtă vreme se va menține și pericolul de renaștere a nazismului? Ce faci deci ca să rămâi cu armatele tale în Germania? Faci în așa fel, încât manifestările naziste sau neonaziste să izbucnească din când în când. Pentru așa ceva nici o cheltuială nu e prea mare.

M. C. Sire, poate că ar fi bine să mai rămânem asupra acestei probleme, a concilierii naționale. Se vorbește prea mult despre necesitatea ei. Cei mai interesați ca pacea socială să se instaureze sunt bineînțeles cei care au participat la conducerea României comuniste; și nu numai ultimii conducători ai securității, miliției, armatei, nu numai ultimii membri ai comitetului central sau ultimii primari sau prim-secretari de județ, adică nu numai ultimii și mulții demnitari pe care evenimentele din de-

cembrie i-au prins în funcție, ci și toți cei care, pe rând, au ocupat aceste funcții de la așezarea comunismului în România — șefi de lagăre, de închisori, gardieni cu fantezie și inițiativă în materie de umilire și distrugere a ființei. Ei sunt cei mai interesați de concilierea națională, iar faptul în sine e de înțeles. Faptele lor pot fi trecute cu vederea?

M. Dacă n-ar exista legea oamenilor și toți ne-am conduce după legea lui Cristos, atunci faptele lor ar putea să fie trecute cu vederea și am lăsa ca judecata lui Dumnezeu să hotărască. Sunt oameni care au suferit mult și și-au iertat, în numele lui Cristos, torționarii. Dar acești torționari nu i-au chinuit numai pe oamenii care i-au iertat, iar aceștia nu au putere să șteargă păcatele nimănui.

Deocamdată există legea. Și legea spune că nici o crimă nu se prescrie, și așa și trebuie să fie, pentru că Statul în nici o parte a lumii nu își asumă atribuțiile Divinității: să ierte fără judecată, să-i învețe pe oameni că suferința lor nu trebuie compensată prin nimic. Nu Evanghelia a fost legea statului comunist — pentru ca tocmai acum, când e vorba de conciliere națională, să ne luăm după ea. Spun asta pentru că văd cum tocmai oamenii care au ținut pâinea și cuțitul și care n-aveau nimic de-a face cu legea lui Cristos acum ar vrea s-o vadă funcționând! Și totuși, concilierea națională trebuie să se realizeze.

M. C. Dacă nu mă înșel, Sire, poporul român se află pentru prima oară în situația când este silit să recurgă la o asemenea conciliere, de asemenea proporții. Am privit înapoi în istoria noastră și mi-am dat seama că nu avem un precedent după care să ne orientăm. Poate că istoricul profesionist va veni cu un exemplu, memoria mea nu mi-l furnizează.

M. În peste patru decenii de comunism, oamenii au fost învățați să nu se mai supună criteriilor morale și de valoare ale României de altădată. S-au petrecut schimbări în mentalitatea oamenilor, caracterele s-au modificat și ele după constrângerile noilor păreri despre viață, oamenii au fost învrăjbiți între

ei, au fost împărțiți pe clase, s-au denunțat. Mai rău decât toate acestea e că în ultimii doi ani, câți au trecut de la evenimentele din decembrie, guvernării n-au dat nici un ban pe toate astea. Au cerut oamenilor să se împace — și cererea asta, în loc să ducă la împăcare, a jignit și a făcut și mai adâncă ruptura dintre ei. Românii i-au bătut pe români cu bâtele. Românii au fost chemați să vină împotriva românilor, și ei au venit, a curs sânge și au murit oameni. — Ceea ce arată că cei care conduc acum țara nu au în programul lor concilierea. Dimpotrivă. Așa încât concilierea națională nu are în vedere numai evenimentele din timpul dictaturii, ci și pe cele petrecute după decembrie 1989. Oamenii s-au gândit la asta? Vreme de patru decenii și mai bine soldații români au fost educați că trebuie să apere țara de dușmanii din interior și că acești dușmani sunt, în principal, reprezentanții partidelor istorice, câți nu fuseseră exterminați. Soldații aceia au devenit, după doi-trei ani de stagi, niște civili ca oricare alții. S-a străduit cineva să le scoată din minte această învățătură în ultimii doi ani?

*

M.C. Acum câteva zile, înainte de-a pune în funcțiune aparatul de înregistrare, ați pomenit ceva despre scindarea națiunilor sub conducerile comuniste.

M. Comuniștii din toate țările supravegheate de Moscova au urmărit să facă dintr-o singură națiune două. Mi se pare o copilărie să vorbești despre conciliere națională și să treci cu buretele peste această realitate.

La început, comuniștii din România au fost puțini și apărați de armata sovietică. Ei s-au separat de restul populației: altă doctrină, alt fel de a gândi. Puțini români au vrut să accepte că a deveni comunist înseamnă să n-ai țară, cum scrie în *Manifestul* lui Marx. Această pătură știa că nu reprezintă pe nimeni și că românii nu le vor da niciodată mandatul să vorbească în numele lor, în fine, această pătură, izolată de popor și sufletește, și material, s-a apucat să caute aderenti. Au ademenit oameni certați cu societatea sau dornici să se răzbune neîmpiedicați de vreo lege, oameni cu concepții politice nesigure

și care abia așteptau să pescuiască în ape tulburi, intelectuali cinici... Toate acestea se petreceau sub ochii noștri. Dezordinea de după război a ușurat această sciziune. Oriunde au acționat, comuniștii n-au avut decât acest mijloc primitiv de acțiune — scindarea. Asta nu putem să uităm și nu trebuie să uite nimeni: ei sunt foarte bine pregătiți pentru ură și pentru tot ceea ce celorlalți oameni nici nu le trece prin minte. Când citeam despre persoane care fac vrajbă cu bună știință, credeam că e vorba de literatură. Pe urmă am văzut că toate acestea sunt posibile. Sunt porniri rele care-și găsesc oameni potriviți, dacă acestor porniri li se dă frâu liber sau sunt susținute de grupuri cu influență în popor. Cine și-ar fi închipuit că poporul italian e în stare să-l urmeze cu atâta înflăcărare pe Mussolini?

M.C. În cincizeci de ani, prăpastia dintre privilegiații României, care se înmulțeau și ei, și restul populației s-a făcut din ce în ce mai adâncă și mai de netrecut.

Protipendada comunistă, incomparabil mai numeroasă și mai stricătoare de bunuri decât oricare alta din trecutul României, a trăit în cercuri închise, funcționând după reguli de sectă. Acolo era greu să pătrunzi, așa cum e greu să pătrunzi în cercurile mafioate, unde ceea ce leagă rămâne simțământul participării la crimă. „Națiunea” comunistă a stat ascunsă ca în buncăre, știind, probabil, că e urâtă de cealaltă națiune, a săracilor, care și ei, la rândul lor, erau asmuțiți unii împotriva celorlalți. În ceea ce mă privește, n-am crezut că eforturile comuniștilor de a-i rupe pe muncitori de intelectuali vor rodi. Acum, după evenimentele din decembrie, ne-am dat seama cu spaimă că sămânța zăzaniei a prins: de la o pătură socială la alta n-au pătruns decât zvonuri, falsuri, știri distorsionate, calomnii.

M. Totuși, au trecut doi ani de zile de când românii așteaptă ca vinovații de răul petrecut la noi să-și ceară iertare.

M.C. E necesar?

M. Măcar atât. Și totuși, nimeni nu-și cere iertare.

M. C. O explicație, Sire.

M. Cea mai simplă. Dacă îți ceri iertare, ceva se întâmplă, lucrurile nu mai pot rămâne la fel ca înainte. Cel care își cere iertare, el singur își dă seama că trebuie să se retragă din locul pe care l-a ocupat mai înainte. Mai simplu de atât nu știu cum să spun. Dar dacă nimeni nu-și cere iertare și toată lumea care a condus România până ieri socotește că poate să rămână liniștită pe loc, în Senat, în Parlament, în primării, atunci ce să zicem? Că sunt motive ca în România să nu se schimbe nimic, iar aceste motive sunt cunoscute chiar de cei care nu vor să-și ceară iertare și să se retragă din viața politică.

Noi credem că a cere iertare public ar fi de-ajuns. Ar fi o garanție că ceea ce s-a petrecut în România nu se va mai petrece.

M. C. Dar există legi! Ele trebuie respectate și legea ne obligă la păstrarea unui raport just între infracțiune și sancțiune.

M. Și în vremea celor doi dictatori comuniști au fost legi. Noi le-am studiat. Nicăieri nu se scria că omul trebuie să-și chinuie aproapele din rațiuni politice, să-l omoare. N-am văzut în nici un paragraf de lege că populația are nevoie de închisori și lagăre ca să nu facă păcate împotriva ideologiei comuniste. Și totuși, toate acestea au existat. De exemplu: scrie undeva că o categorie socială are voie să se transforme din dispoziția cuiva sau din inițiativă proprie într-o unealtă de represiune și să acționeze astfel față de cei care nu sunt de acord cu stăpânirea? Așa ceva nu scrie nicăieri. Asta n-a împiedicat ca oameni cu putere de influențare să patroneze și să dirijeze venirea minerilor în București. Deci nu se pune chestiunea doar așa, că sunt legi și gata. Dacă cineva și-ar fi cerut iertare pentru participarea la dictatură, n-ar mai fi avut îndrăzneala să urce spre noua conducere a României, ar fi lăsat asta oamenilor curați, pentru că România e mai bogată în oameni de ispravă decât spun foștii nomencluriști.

M. C. după evenimentele din decembrie a fost unire și foarte mulți oameni ai puterii s-au comportat ca în aș-

teptarea unei sancțiuni, unii din ei s-au ascuns, oricum n-au îndrăznit să iasă în față — cu excepția câtorva personaje din fosta conducere comunistă, timide și dând de înțeles printr-o atitudine cuviincioasă că sunt alături de persoanele ce se remarcaseră cu un an, doi înainte ca disidenți; când au văzut însă că oameni de același calibru cu ei și de aceeași orientare scot capul, că acced la putere și sunt lăsați să pună mâna pe ea, au ieșit și ei din ascunzători, cu aceeași dorință de reafirmare, poate și mai fierbinte decât odinioară. Iar când au ieșit la suprafață, la nici câteva luni după marea și nedreapta vărsare de sânge din decembrie 1989, la orice s-au gândit, numai la o *mea culpa* publică nu.

M. Știu toate acestea. În fond, cui îi vine ușor să-și recunoască păcatele și de față cu toată lumea? Dacă oamenii aceștia ar înțelege că făcând un pas înapoi și recunoscându-și păcatele față de țară ar face, din punct de vedere moral, un pas înainte! Chiar și ei s-ar elibera; lucrurile din preajma lor ar începe să se mai redreseze, noi credem că și ei ar avea ceva de câștigat din asta.

M. C. Dar ei consideră că vreme de peste patru decenii au făcut binele!

M. Nu cred. Ei știu că au făcut răul. Toți oamenii știu sau ajung să știe când fac răul. Șefii de închisori n-au văzut cum oamenii se transformă în schelete, cum mor din cauza bățăilor, nemân-cării? Șefii din agricultură, ministrii și cei de la partid care se ocupau cu asta n-au văzut că totul dă înapoi? Când țaranul a ajuns să cerșească un loc de muncă și un salariu de mizerie la oraș, în timp ce pe pământul lui, acasă, ar fi rămas stăpân și liber? Așa s-a întâmplat și în industrie, în medicină, peste tot. Au văzut paragina, și-au dat seama că ei patronează un mare faliment, dar pentru că lor personal le megea bine și-au închi-puit că binele lor n-o să se sfârșească niciodată.

M. C. E de înțeles, într-un fel. Atunci când omului îi merge bine, el asurzește puțin și nu mai e atent tot timpul

la suferințele altora — asta când nu asurzește și nu orbește de tot. Mecanismul sufletesc al acestei indiferențe este de înțeles, dar când el se referă la destinul unui popor, iar acum și-a dat pe față urmările, se poate spune că prăbușirea României se datorează și lor, nu numai sistemului.

M Măcar acum, când răul s-a dat pe față, să-și recunoască participarea la decăderea României și să nu mai ceară populației să-i mai aleagă. Ei au avut timp destul să arate ce conțin și ce pot ideile lor. Fraiele țării trebuie date în mâinile altora.

M. C. Cum pot fi recunoscuți oamenii cărora trebuie să li se acorde credit de aici înainte?

M Convingerea noastră e că națiunea conducătoare a fost alcătuită din cercuri concentrice. Primul cerc de conducători a fost înlăturat. Acum se află la putere cercul al doilea. Oamenii de la care așteptăm ceva nu trebuie să fie căutați nici chiar în cercurile următoare; acolo nu pot fi găsiți decât oameni cu obiceiuri dobândite în vechiul joc politic. Oameni pentru redresare există, degeaba se spune că nu sunt de căutat decât tot printre cei care s-au remarcat acum. Poporul român n-a secătuit de oameni capabili. Cât s-a mai făcut în ultimele patru decenii s-a făcut cu contribuția lor. Ei trebuie să fie căutați, și nu lăsați mai departe în anonim.

M. C. Sire, există acum în România o instanță morală în măsură să cheme la pace socială? Căci pacea aceasta încă nu e — și nici nu e de dorit să se facă numai prin îndemn la amnezie! Chiar dacă fostele victime ale dictaturii continuă să tacă, în prezența liberă și dezinvolată a foștilor activiști de partid de toate nivelurile, a membrilor comitetelor centrale, a delatorilor profesioniști din slăbiciune sau din convingere, tăcerea aceasta nu înseamnă că tensiunea dintre ei nu există.

M Nu trebuie să mai adaug aproape nimic despre necesitatea acelui pas înapoi de care am mai vorbit. Procesul comu-

nismului nu se va face condamnând la nesfârșit ideile comuniste. Singure, ideile comuniste n-ar fi avut nici o putere. Au fost oameni care le-au slujit.

M. C. Vorbiți despre niște oameni care până acum n-au făcut acest pas înapoi, totuși. Ceea ce demonstrează că nici n-au de gând să-l facă de bunăvoie.

M Spuneam că omul se curăță spunând adevărul.

M. C. Despre ce adevăr putea fi vorba în acest caz?

M Presupun că nu toți au fost părăsiți de dreapta judecată și mulți și-au dat seama de participarea lor la ruina țării. La ei mă refer. Poate se tem. Unii au pe conștiință fapte atât de grele... Cum poți să trăiești cu sufletul încărcat? Vorbești — și te eliberezi, e mai ușor. Dar poate că nu asta e soluția. Poate că unii s-au obișnuit atât de mult cu păcatele lor, că nici nu le mai consideră păcate.

M. C. Sire, repet întrebarea: care ar fi instanța cea mai în măsură să ceară concilierea?

M Întâi să vedem cine *nu* are căderea morală s-o ceară. Actualii guvernanți. Ei aparțin, cu foarte mici excepții, acelei păături sociale care a umilit, prin simpla ei prezență, națiunea. Au fost activiști care n-au trimis pe nimeni la închisoare, dar nici n-au făcut nimic ca oamenii să nu mai fie trimiși la închisoare, nu s-au gândit nici măcar să le ușureze viața. Ei n-au făcut nimic pentru ușurarea vieții celor care trăiau în libertate, dacă în comunism se poate vorbi despre viață în libertate. E imoral să stai la masă cu cei care au bătut, au schingiuit ființe nevinovate sau vinovate că nu erau de aceeași părere cu tine și pe urmă să crezi că poți să ieși în lume cu fruntea sus.

M. C. Sunt supraviețuitori ai Auschwitzului românesc care acum au o situație social-politică de pe platforma căreia să ceară concilierea?

M Cred că nici acești supraviețuitori nu pot s-o ceară cu inima împăcată. Nici n-ar fi loial să așteptăm un asemenea gest din

partea lor, deși printre ei s-au aflat oameni care murind au cerut să nu fie răzbunați. Nimănui nu i se poate pretinde așa ceva, și exemplul celui mare cărturar care a cerut să nu fie răzbunat are legătură cu sfințenia.

Cei care au suferit păstrează resentimente. E și firesc. Oricât de blând ar fi omul, după ce a fost jefuit el pretinde să i se înapoieze totul. Dar chiar dacă primește ce i s-a luat, numai de voința sau de puterea lui depind iertarea și împăcarea.

M. C. Sire, vă rog să nu părăsim încă subiectul.

M. Când în istoria unui popor se face necesar actul reconcilierii naționale, asta înseamnă că în sânul lui s-a întâmplat ceva foarte grav, ceva care ar putea să conducă la ireparabil. E de înțeles că un regim totalitar poate să se mențină numai dacă e susținut de o mare mulțime de oameni. Această mulțime, în cazul României, ca și al celorlalte țări sovietizate, a fost silită pe diferite căi să colaboreze cu sistemul. Adevărul acesta e greu de suportat, dar nu e altul. Să fii silit să faci răul! Dar răul există, și pentru rău există lege. Când însă răul — mai mic sau mai mare — s-a făcut pe o scară atât de largă, legea nu mai e bună de nimic. Ca să supraviețuim unii lângă ceilalți nu putem să ne împiedicăm la tot pasul de vinovați și de victime, trebuie odată și odată să facem un efort și să ne smulgem din noroiul ăsta.

Singura soluție e să ieșim de sub legea care hotărăște: dinte pentru dinte! și să intrăm sub ocrotirea altei legi, unde hotărăște iertarea creștină și unde fără înțelegere și milă nu se poate. Altminteri, legea spune clar: cutare a făcut cutare faptă, să i se aplice cutare pedeapsă — și unde e lege, nu e tocmeală. Sunt însă momente în viața unui popor când tocmai această lege trebuie să fie uitată. Tocmai în aceste momente un popor are șansa să facă un pas într-un fel de împărțășie cerească.

M. C. Atunci, instanța cea mai potrivită să ceară concilierea ar fi Biserica...

M. Acum, din păcate, nu. În țările care au ținut de ordinele Moscovei, nu. Deocamdată, nu. În bisericile din țara noastră

și din alte țări socialiste, ortodoxe sau neortodoxe, s-au înălțat rugăciuni pentru sănătatea conducătorilor comuniști, care-l batjocoreau pe Cristos. Și nu-l rugau pe Dumnezeu să-i ierte, căci ar fi fost de înțeles. Îl rugau să-i binecuvânteze și să le dea sănătate. Despre acest lucru nu aș vrea să mai spun nimic.

M. C. Prin urmare, vedeți posibil un moment de suspendare a legii?

M. Mai important decât asta — văd instituirea, măcar pentru o clipă, a legii divine. Oamenii acum sunt dezbinați, nu pot construi nimic laolaltă. Ceva totuși îi văd făcând laolaltă: îi văd îngenunchind și rugându-se.

M. C. O țară întreagă?

M. De ce nu? O țară întreagă. S-au făcut atâtea și atâtea lucruri în comun, de ce să nu se facă și în bine? Când a murit Stalin, milioane de oameni din țările comuniste au stat smirnă nu știu câte minute de reculegere. Au stat în picioare, acolo unde i-a prins ceasul hotărât de Moscova, și n-au scos nici un cuvânt. Iar noi să nu putem îngenunchea laolaltă în același ceas și să ne cerem iertare lui Dumnezeu și unii altora, când de iertarea asta avem atâta nevoie?

M. C. În numele cărei idei s-ar putea cere pacea socială?

M. Am mai vorbit despre asta. În numele viitorului țării. Noi nu putem să progresăm dacă nu avem această pace. Cum să lucrezi, și în suflet să ai mereu gândul că omul de lângă tine te-a chinuit? Ca să depășim acest moment de agitație care nu duce nicăieri, cineva trebuie să-l absolve pe cel care a greșit de greșeala lui. Cineva trebuie să-l ajute pe cel care a suferit mai mult să uite.

Marile crime nu pot fi trecute cu vederea. Sanționarea lor e un punct obligatoriu în procesul reconcilierii. Acel procent dintre comuniști care au vini grele pe conștiință este cunoscut chiar de comuniștii cu numele. Ei nu pot fi amestecați unii cu alții. E recomandabil ca cei mulți să se delimiteze de cei pu-

țini și chiar ei să le ceară sancționarea. S-a făcut prea mult rău. Când e în joc viața unei națiuni, nu ne putem juca.

M. C. După cel de-al doilea război, aproape toți cei care au fost judecați la Nürnberg nu și-au isprăvit pedepsele până la capăt.

M. Da, așa s-a întâmplat, dar mai întâi au fost pedepsiți. Ei au stigmatizat popoare — și asta se pedepsește tot cu stigmatizarea. Dacă marii vinovați vor fi lăsați să se amestece cu oamenii și să-și ducă viața nestingheriți, ca și cum ei ar avea mâinile curate, atunci asta îi va încuraja și pe alții. Se deschide astfel un fel de epocă în care crima nu se mai sancționează.

M. C. Cineva a afirmat că după patruzeci și cinci de ani de comunism toți suntem vinovați...

M. Omul acela trebuie să fie cel mai vinovat dintre toți, dacă a avut curaj să afirme grozăvia asta. Peste tot în lume sunt oameni curați. Fără ei, lumea s-ar prăbuși.

M. C. Revin. Pentru prima oară în istoria lor, românii sunt puși în situația de-a face conciliere națională. Alte popoare au avut războaie civile și au ajuns la împăcare. Despre noi se spune că n-am avut niciodată un război civil. În ceea ce mă privește, Sire, nu cred în această idilică imagine despre noi. Și românii au avut război civil. El a durat din 1947 până în prezent — nu pe față, prin beciuri, prin subsoluri, în locuri ascunse. A fost vărsare de sânge.

M. De aceea această conciliere trebuie făcută bine, direct, fără ocolișuri, cu simplitate. Dacă o vom face artificial, din buze, cu vorbe mari și goale, atunci asta o să se răzbune în viitor. Mereu se vor găsi oameni care să-și aducă aminte de dictatură, vor fi scoase la iveală mereu nedreptățile de atunci, asta n-o să ne lase să dormim liniștiți. Convingerea personală a omului că a făcut rău, asta contează mult. Românii au nevoie de exemple vii, de oameni fără pete în biografia lor. Proverbul: fă ce spune popa, nu ce face el — nu e bine să mai aibă trecere

la noi. Nu trebuie să lăsăm să dispară din om încrederea în posibilitatea binelui. Iar de sanțiuni, de ce să ne temem chiar atât de tare? De ce tocmai la noi să lipsească din educația poporului sancțiunea? Iar sancțiunea trebuie aplicată în așa fel, încât omul să nu se simtă nedreptățit, ci numai pus la locul lui. Concilierea națională, așa cum o vedem noi, nu înseamnă doar iertare, ci o împletire înțeleaptă între sancțiune și iertare. Dacă celui care e sancționat nu-i va folosi la nimic sancțiunea, îi va folosi altuia, care va vedea că păcatele sociale nu se trec cu vederea. Dacă ierți un criminal, concilierea e compromisă. Lucrurile vor merge și mai prost ca înainte.

M. C. Nu demult, Nicolae Manolescu a afirmat că noi, cei care am suportat apăsarea regimului comunist, nu-i cunoaștem — decât cu rare excepții — pe cei care au săvârșit marile păcate împotriva omului și a națiunii. Partidul, securitatea, justiția, armata — ele singure îi cunosc și ele trebuie să-i livreze ca vinovați. Cum vi se pare soluția?

M. Ar fi o soluție. Așa nu s-ar mai spune, de pildă, că armata e vinovată, sau justiția — ci oamenii. S-ar simplifica mult chestiunea, dar pentru asta instituțiile respective n-ar mai trebui să aducă aminte prin nimic de felul de organizare și de activitate a vechilor instituții. Altfel, de ce ar mai fi sancționați oamenii? Mecanismul acestor instituții, rămas neschimbat, ar produce alți vinovați... Soluția pe care ai amintit-o ar fi posibilă, dar pentru asta oamenii ar trebui să-și aducă aminte că fără caractere tari nimic nu se mai poate urni din loc. Rămân deocamdată la părerea noastră. Întâiul pas pentru conciliere ar fi realizarea unei conduceri din oameni care n-au avut implica-re în etnocidul la care au fost supuși românii după cel de-al doilea război mondial.

M. C. Și după aceea?

M. După aceea vom mai vedea. Sentimentul creștinesc al iertării nu trebuie cheltuit fără discernământ. Bisericele ortodoxe, unite, catolice, protestante pot să facă mult pentru reinstalarea

între români a bunelor raporturi creștinești. Ceva trebuie să se întâmple și în Biserica noastră. Omul trebuie chemat la înțelegerea faptului că are nevoie de mântuire.

M.C. Sire, de la instaurarea comunismului până acum s-a petrecut la scară de mase un proces lent și sigur de decatehizare, dacă pot să spun așa. Chiar și cei care aveau cunoștințele elementare ale credinței creștine le-au pierdut; alții le-au uitat cu bună știință, iar ceilalți — pur și simplu n-au fost catehizați. Foarte mulți români nu știu de ce pentru a deveni creștin omul trebuie să fie botezat, nu știu nici ce înseamnă botezul sau de ce creștinului i se recomandă să se împărtășească, măcar că ei se duc de câteva ori în an la biserică și iau împărtășania, dacă mai simt nevoia să calce pragul bisericii. Decatehizați de împrejurările istoriei sau cu desăvârșire necatehizați, mulți dintre noi nemaiștiind nici Tatăl nostru, nici Crezul, avem nevoie să fim luminați chiar și în chestiunea simplă a iertării, care este un concept eminamente creștin.

M Sunt contraste multe în viața oamenilor. Am văzut oameni care merg toată ziua la biserică și faptele lor sunt fapte de păgâni. Și am văzut oameni, unii chiar din familia noastră, care susțineau că nu cred în nimic și în multe împrejurări s-au purtat mai bine decât creștinii. Un creștin nu trebuie să fie mai prejos decât un ateu care, datorită educației sau vreunei convingeri morale, duce o viață exemplară. Spre deosebire de ateu, creștinul are o nădejde greu de câștigat pe alte căi decât prin credința în Cristos.

M.C. Spuneți că românii vor trebui să învețe legea iertării.

M Nu știu dacă asta se poate învăța, dar parcă n-ar fi un termen mai potrivit pentru ideea noastră. Când e vorba de o realitate nemai trăită vreodată în istoria românilor — mă gândesc la această pace socială de care avem atâta nevoie —, totul trebuie învățat.

M.C. Sire, Ivan Karamazov se simte jignit de ideea că omul face binele întrucât este constrâns de credința lui în Dumnezeu. El afirmă că poate să facă binele și cu de la sine putere; că bunele sale relații cu lumea nu trebuie neapărat să reprezinte dovada fricii de sancțiunea divină. Omul credincios simte o însoțire călăuzitoare spre bine. Refuzând această însoțire, rămas singur cu ideea lui despre posibilitatea binelui, acestui Ivan Karamazov i se pare rațională necesitatea dispariției propriului său tată, o ființă ticăloșită și nedemnă de numele de om, și-i pune la cale uciderea.

M Se vede de aici că, nemaiaivându-l pe Dumnezeu, omul i se substituie. Teamă de pedeapsă s-a dovedit bună în unele cazuri. Ea e o frână pentru unele apucături ale omului. Acest personaj pe care l-ai amintit gândește ca un comunist. Comuniștii nu puteau să laude pe față crima, ura, disprețul față de om și față de cei mai buni decât ei. Dimpotrivă, puneau deasupra tuturor virtuților bunătatea, prietenia, iubirea față de umanitate, însă propovăduiau în același timp inexistența lui Dumnezeu. Așa se ajunge la comiterea tuturor crimelor, fără frica de pedeapsă.

Noi am fost o singură mare națiune, neîmpărțită chiar dacă granițele ne-au despărțit. Trebuie să ne întoarcem la ce am fost. Această stirbire prin ură e o mare suferință. Românii sunt chemați la unire. Foarte bine. Dar cine-i cheamă? Tot cei care i-au asmuțit unii împotriva celorlalți. Nu e normal. E jignitor. Noi putem, avem chiar datoria să începem reconcilierea națională. Numai că de departe e foarte greu. Trebuie să depășim suferința pe care ne-a provocat-o dezbinarea. S-o depășim, dar să n-o uităm niciodată. Marile popoare au o memorie bună.

M.C. Puteți să dați definiția dezbinării?

M O definiție? Nu. Toată lumea știe ce e dezbinarea. Noi am suferit din cauza ei. Sunt oameni care trăiesc din răzbnare. Noi am urât-o. Nu trebuie să se supere nimeni, dar nu cred că învrăjbirea dintre o populație majoritară și minorități este mai gravă și mai păgubitoare decât învrăjbirea provocată și între-

ținută în sânul unei națiuni. E ca o rană pe unde se scurge în continuu sânge. Când românii sunt uniți, atunci trăiesc bine și minoritățile pe lângă ei. Dar așa, dezbinați, românii n-o duc deloc bine și sunt unii care ajung să creadă că le merge rău din cauza străinilor. Dacă energia cheltuită pentru provocarea evenimentelor de la Târgu-Mureș și pentru pedepsirea bucu-reștenilor...

M.C. Vă referiți probabil la cele câteva năvale ale minerilor...

M Da, la ele; dacă energia asta ar fi fost folosită în sens invers... Unde e pace socială, e și ospitalitate. Altfel, o să trăim într-o continuă criză. Ceva trebuie să fie reclădit din temelie: credința românului că nu s-a născut din întâmplare pe pământ.

M.C. Când puterea de la București i-a chemat în ajutor pe miniștri, ea s-a bizuit pe toată învățătura ce s-a inoculat oamenilor despre păturile sociale, despre deosebiri-le dintre muncitori și intelectuali, despre lupta de clasă. Și s-a mai bizuit pe faptul că de-a lungul a peste patru decenii fiecare clasă socială — aici nu e vorba și de națiunea privilegiată — și-a trăit propriile suferințe închipuindu-și că celelalte clase o duc mai bine și pe spinarea ei. Comuniștii au făcut tot ce le-a stat în putere ca aceste pături sociale să nu se cunoască între ele. Unui miner puteai să-i spui orice despre viața unui intelectual din București, pentru că el te credea. Acum, de la ultima descindere în capitala țării, e mai greu.

M Ne-am întors iarăși la miniștri, înseamnă că subiectul e dureros. Din nefericire, acești oameni au crezut la început că fac binele — că au fost printre ei oameni deloc naivi, asta e altceva. Din câte am fost informat, cei mai mulți au crezut că vin să instaureze dreptatea într-un oraș care trebuie să fie pedepsit pentru desfrâul care vine din prea multă bogăție. Rezultatele au fost dezastruoase. Când minierii n-au mai intrat în jocul celor care îi mai chemaseră și altă dată, au fost primiți rău, ca niște barbari. În fine. Români împotriva românilor... Omul ordinii

se află în exercițiul funcțiunii, de faptele lui e răspunzător cel care-l comandă. Chiar dacă se greșeste grav, se merge pe firul răspunderilor, din aproape în aproape, până în locul unde s-a produs defectiunea. Civilul a fost îndemnat să uzurpe o calitate. Dintr-o dată, el a fost făcut răspunzător pentru că a dat ascultare unei chemări neautorizate. Asta e mizerie comunistă, nazistă, putem s-o numim oricum. Ce s-a obținut de fapt?

M.C. Ceva tot s-a obținut... În vara anului 1990 s-a pus la punct opoziția, care și așa fusese covârșită de adversarul ei. Acum două luni au alungat un prim-ministru, dar din motive de neînțeles de vreme ce noul prim-ministru afirmă că va duce mai departe, fără abatere, politica predecesorului său. S-a obținut mult în îndepărtarea momentului de reconciliere națională. În plus, ori de câte ori în țară se petrec aceste forme de dezordine artificiale, provocate, de tot atâtea ori ni se mai închide o poartă spre lume, iar indiferența față de noi crește. Vreau totuși să vă întreb... mai mult sau mai puțin artificiale, momente de dezordine se petrec pretutindeni în lume, ele nu ocolesc nici măcar țările despre care se spune că întruchipează democrația în Europa: Anglia, Franța... De ce evenimentele de la noi au crispat într-o asemenea măsură lumea bună?

M E drept, peste tot se trag sfori, cu rezultate la fel de penibile. Dar la noi întâmplări ca venirea minerilor au altă însemnătate. Occidentul știe când e mințit și nu mai vrea să fie mințit. Cei care fac acum politica românilor vor ca lumea să nu tragă nici o concluzie din întâmplările din țară, sau să tragă concluziile pe care le vor ei.

M.C. De exemplu?

M De exemplu, să se creadă că la Târgu-Mureș nu s-a întâmplat nimic, că la București n-au venit miniștrii, că în țară e bine, e pace și democrație. Occidentalii, chiar dacă par naivi, nu sunt. Cred că și atunci când îl lăudau pe ultimul dictator pentru independența lui știau exact câți centimetri are lanțul care-l

leagă de Moscova. Mă refer la conducătorii popoarelor din Europa occidentală, nu la ziariști, la cititorii de ziare obișnuți, la oamenii de pe stradă.

*

M. C. În momentul de față, care vi se pare primejdia cea mai mare pentru lumea românească?

M. Nu numai pentru lumea românească — pentru toate țările sovietizate din răsăritul Europei: dezordinea. Mai bine zis, instalarea pe lungă durată a dezordinii. Oamenii au trăit ținuți în frâu. Și buni, și răi aveau zăbala în gură și mâinile în cătușe. Asta era ordinea comunistă. Reversul ei nu poate fi decât haosul.

M. C. Din pricina unei greșit înțelese libertăți?

M. Nu. Am auzit spunându-se: când e libertate adevărată, ea nu e niciodată prost înțeleasă. Nu din cauza libertății e debandadă acum în toate țările care țineau de Moscova, ci din cauza lipsei de libertate care a sărăcit sufletul omului atâtea și atâtea decenii. Este un fel de-a vorbi de rău libertatea... Libertatea e cel mai prețios bun al omului, dar nu toată lumea o prețuiește. Unii chiar o urăsc. Ei pun pe seama libertății comportamentul dezordonat al oamenilor scăpați din lagărul comunist, ca să poată spune oricând că omului cutare sau grupului cutare sau poporului cutare i s-a dat libertate și n-a știut ce să facă cu ea, deci nici n-a meritat-o. Așa gândesc batjocoritorii, comuniștii... Libertatea e un lucru sfânt, dacă de libertate e vorba, nu despre un lanț pe care-l lungеști când vrei tu sau îl scurtezi, după ce l-ai legat bine de piciorul omului.

Primejdia cea mare e instalarea unei dezordini atât de mari și de împovărătoare, încât omul singur să se ridice și să ceară dictatura. Atunci totul va fi pierdut.

M. C. Credeți că forțe politice din țară vor să ne izoleze de lumea liberă?

M. Consecința asta e, fie că s-a lucrat cu bună știință, fie că nu.

M. C. Presupuneți deci că a putut lucra spre răul nostru și o bună-credință amestecată cu nepricepere?

M. Și la asta trebuie să ne gândim. Uneori, nepriceperea are o forță de distrugere incomparabil mai mare decât abilitatea rău intenționată. Părerea noastră e că în țările socialiste răul nu este întâmplător, ci proiectat din timp și urmărit până la cele mai mărunte rezultate.

M. C. De ce totuși acest efort pentru izolarea României?

M. Mă mir că oamenii cu experiență în suportarea răului n-au băgat de seamă această manevră de tip comunist, mai periculoasă decât o lovitură pe la spate: cineva murdărește un lucru pentru ca altuia să-i fie silă să se mai apropie de el și să-l atingă.

M. C. Sire, sunt români care-și iubesc cu adevărat patria și, pe deasupra, se socotesc — și sunt chiar — europeni, prin structură, prin cultură. I-am auzit spunând că Occidentului i-a prins bine această acțiune de pângărire, a fost scutit să se mai implice în redresarea noastră.

M. N-aș vrea să le dau dreptate. Noi credem că întârzierea unor relații cu lumea capitalistă se datorește faptului că în România nu există structuri economice asemănătoare cu ale ei. Până acum, structurile noastre economice erau identice în toate țările cuprinse în CAER. CAER-ul s-a desființat. Cu cine să colaborezi, dacă nu ai creat instituțiile paralele cu instituțiile din Occident? Orice întârziere în această colaborare e fatală pentru România.

M. C. Dar credeți că există un interes real al Occidentului pentru distrugerea instituțiilor comuniste și chiar în desființarea comunismului? Nu vor face cu comunismul ceea ce au făcut americanii cu Saddam Hussein? L-au învins, dar nu l-au și anihilat, lăsându-i pe mână mai departe populația nevinovată. Asta e ca și cum l-ai lăsa pe un om fără piele și i-ai da drumul în lume așa, vulnerabil, viu și suferind, fără să-i răpești însă și posibilitatea de-a pune mâna pe bătă. Ceva mai primejdios decât o

asemenea ființă îmi este greu să-mi închipui. Un comunism învins pe jumătate și lăsat să se zvârcolească dezordonat în căutarea unor mijloace de redresare... Câteodată mă tem.

M Nu, chiar dacă din punctul nostru de vedere comunismul e în reflux, el nu se va mai ridica niciodată la pretenția că e salvatorul umanității. Asta nu. Ce poate el acum e să întrețină o tensiune continuă, care să obosească și să-l aducă pe om la lehamite și la indiferență politică.

M.C. Adică exact la ce e nevoie pentru a face din el orice.

M Da, dar de ce să ne închipuim numai un astfel de om, incapabil să mai prelucreze datele realității decât după prescripțiile unuia mai puternic decât el? Comunismul va ispiti sufletele slabe cât timp va fi sărăcie și nu vor fi înlăturate nedreptățile.

M.C. Majestatea Voastră o spune?

M Da. Mă gândesc la faptul că nu există societăți perfecte. Și totuși, există societăți imperfecte unde comunismul nu prinde. În America, de exemplu. Parcă ideea asta s-a născut ca să se răspândească umai în lumea veche și în Asia. Omul năpăstuit are nevoie de cineva care să-i facă dreptate.

M.C. Intră nedreptatea, Sire, în substanța relațiilor dintre oameni?

M N-aș zice așa, aș spune că relațiile dintre oameni permit și amestecul nedreptăților. Am observat că uneori oamenii discută despre toate aceste lucruri ca și cum ar fi surprinși de existența răului pe pământ. Vorbim despre societățile imperfecte în care trăim, dar nu fără speranța că ele nu pot fi îmbunătățite. Sunt societăți care s-au gândit mai mult la asta și au făcut legi puternice, cu cât mai puține porțițe de scăpare pentru infracțiunile împotriva aproapelui și pentru înșelăciune politică. Altele nu le-au acordat atenția cuvenită, au legi mai slabe.

M.C. Trăim la sfârșitul unui mileniu și se pare că și binele, și răul sunt săvârșite în cunoștință de cauză. Nimeni nu mai poate fi bănuit de candoare.

M Comuniștii au făcut ceva mai mult. Pentru că au știut că unde e sărăcie va fi aruncată sămânța comunismului, au făcut și mai multă sărăcie.

M.C. Ca să trezească în oameni nădejdea de mai bine? Așa ar reieși.

M A, nu. Ca să-i umilească. Așa s-a întâmplat peste tot unde au pus mâna pe putere.

M.C. Sire, vorbiți despre comuniști în felul anticomunismului din răsăritul Europei, nu în felul celorlalți, din Apus, care atunci când nu s-au dăruit în mod interesat, și rentabil, ideilor lui — au doar un subiect comun de conversație, pentru unii atrăgător, pentru alții curios.

M Dar eu sunt din răsăritul Europei! Acolo m-am născut și acolo am trăit cu inima tot timpul. Pe mine m-a atins direct acest flagel. Despre comunism am știut de la început ce putere are asupra omului. Mulți dintre oamenii care astăzi îl blamează priveau la el cu simpatie, în timp ce noi știam că el înseamnă vărsare de sânge, învrăjbire, scoaterea oamenilor valoroși din circuit. Nu se vede ce putere de supraviețuire au ideile lui? Comunismul fabrică doar o singură personalitate, restul e nivelat. După evenimentele din decembrie 1989, au făcut ce au făcut și lumii i s-a vârat în suflet că în România nu există decât o singură personalitate în stare să salveze țara. Or, noi avem nevoie acum, mai mult ca oricând, ca să ne săltăm din locul unde ne-a înfundat puterea sovietică, de multe personalități. Și ca să rămână la suprafață acea singură personalitate, la care oamenii să se uite cum te uiți la o icoană, a fost pusă în funcțiune o mașinărie de compromis și murdărit orice nume de concurență. Așa s-a întâmplat și după alegerile din 1945. Dacă arunca o privire prin ziarele controlate de ruși, parcă nu mai găseai pe nimeni vrednic să fie luat în seamă, în

țară nu mai trăiau decât vânduți, criminali de război, dușmani ai clasei muncitoare. Vorbe — dar vorbele astea au prins. Răul pe care unii îl fac întrece și acum orice închipuire.

M. C. Vedeți totuși o desprindere din această stagnare în rău?

M Văd o ieșire din această situație, dar pentru asta oamenii care au ceva de spus ar trebui să se ridice și să spună: de-acum, gata. Cineva trebuie să unească iarăși societatea, să refacă legăturile dintre intelectuali, muncitori și oamenii care lucrează pământul. E timpul ca militarii de profesie să uite că au aparținut partidului unic... Știm cât de adâncă e în unele locuri sciziunea provocată de comuniști, dar merită să riști și să-l faci pe muncitor să vadă că și intelectualul e un muncitor și că au interese comune. Orice formă cinstită de câștigare a pâinii trebuie să se ridice iarăși în respectul oamenilor. Noi, oamenii, suntem muritori, abia ne ajunge timpul ca să trăim. De ce să-l mai risipim urându-ne între noi?

M. C. Acum ar fi cel mai bun moment de trezire a românilor la o mentalitate de dincolo de orice ideologie. Cum vedeți aici rolul intelectualității?

M Pentru scuturarea omului de idologii și în special de cea mai vătămătoare, care e comunismul, da, e nevoie de o contribuție a intelectualilor. Dar și printre ei — după câte îmi dau seama citind ziarele — sunt oameni care nu înțeleg că nu se mai poate trăi cu capul în pământ, cu gura închisă. Sigur că ei n-au crezut în învățătura marxistă, dar mulți nici nu știu altceva. Se ridică întrebarea: ce se pune în loc? Dar de data asta cu folos pentru suflet și minte, nu iarăși vorbe. Școala, nici ea n-a dat omului o hrană spirituală de calitate. În afară de cunoștințe științifice, numai minciuni, surrogate. Oamenii au stat în întuneric și au vrut să se lumineze — sigur că acum lumina poate să fie prea tare pentru ochii multora, dar pentru asta n-are rost să preferăm întoarcerea în întuneric.

M. C. Cum vă explicați îndărătnicia cu care unii români continuă să propage comunismul și chiar să găsească vorbe de laudă pentru ultimul dictator?

M Un motiv există. Mă mir însă cum oamenii aceștia nu fac nici o legătură între masacrul de la Timișoara și cel din 21 decembrie, de la București, și dictatorul care l-a inspirat. Este greu să crezi că la mijloc e vorba de-o iubire și o admirație autentică, asta însemnând că și ei ar suferi de aceleași slăbiciuni psihice ca și omul pe care continuă să-l venereze. Mai ușor de crezut e că la mijloc e vorba de un calcul. După moartea omului pe care l-au susținut cu toate mijloacele, ei s-au retras un timp. N-a fost, credem, o retragere strategică, ci una adevărată, dictată de frică, pentru că ei știau cât rău au făcut țării. Au așteptat o vreme și, când au văzut că la putere vin oameni din aceeași sferă de interese cu fostul dictator și cu nimic mai buni decât el, au ieșit la lumină și au ridicat pretenții. În plus, ca să-și șteargă rușinea că l-au laudat fără măsură în schimbul unor avantaje, au continuat să-l ridice în slăvi ca să se creadă că au făcut-o din convingere și cu aceeași dezinteresare ca și acum, când el nu mai există. Eu am speranță că totuși nimeni nu crede că atitudinea lor de acum e chiar dezinteresată. Păcat că pun cu atâta nepăsare propriile lor nevoi deasupra intereselor țării. Ei trăiesc de parcă România s-ar isprăvi o dată cu ei. Vorbim prea mult despre ei.

M. C. Așa s-ar putea spune mai bine, cred: că încă vorbim despre ei. Prezența lor încă se simte — în stagnarea economică, în dezinteresul pentru oamenii de bunăcredință, care ar putea să pună umărul nu numai cu vorba la redresarea economică a țării. Ziarele lor propagă tot ceea ce ține de agresivitate, neîncredere, suspiciune. Despre ei se spune că pot oricând să răstoarne lucrurile și să reinstaureze dictatura, întrucât au la dispoziție și mijloacele militare de rigoare, și personalul specializat în materie.

M Tot ce e posibil. Și de ce n-o fac? După ce vor trece iarăși la dictatură, vor reuși ei mai mult decât aceștia să schimbe

lucrurile în bine? De unde vor da de mâncare românilor? La începutul sovietizării României, după 1947, puteau să mintă într-o mână cu revolverul și în cealaltă cu o bucată de pâine, pentru că pâinea venea dintr-un fel de a munci și de a gândi din urmă, din vremurile normale. Aceștia, despre care se spune că ar putea oricând să răstoarne lucrurile și să facă iar dictatură, n-au în urmă nimic, nici chiar știința de a-i mai face pe oameni să lucreze cu forța. Ceva s-a terminat o dată pentru totdeauna. Ei mai au puterea, și încă o putere mare. Dar nu mai au ce face cu ea. Acum ei continuă să strice, asta pot.

M. C. De exemplu?

M. De exemplu, lasă să funcționeze fabrici falimentare. Pe spezele cui? Ca să ții în picioare o industrie care nu produce, dimpotrivă, pierde, și în același timp să plătești salariile unei mari mulțimi de lucrători, de undeva trebuie să iei bani. Cineva rămâne în pagubă pentru ca să poată lua un ban și cel care lucrează într-o uzină care nu face decât să consume, sau să consume peste cât produce. Așa, toată lumea trăiește prost, și cel care produce, și cel care nu produce. Totul trebuie să fie regândit, într-un timp cât se poate de scurt.

M. C. Sire, vreme de aproape cincizeci de ani s-a întreținut o confuzie gravă, de care abia acum începem, și nu toți, să ne dăm seama. E vorba despre productivitate și oboseală. Noi am crezut că dacă la capătul unei zile omul cade frânt de oboseală, asta este de ajuns ca el să fie plătit. Răspunzător de toate acestea e cel care a angajat oamenii într-o acțiune neproductivă. Dacă el e particular, dă faliment și-și trimite lucrătorii acasă. Dacă statul e cel care i-a angajat — atunci îi va reține și-i va plăti din munca altora, din zone de activitate mai productive. Ținându-i însă pe locuri și plătindu-le doar oboseala de la capătul zilei, statul face din acești lucrători complici mai mult sau mai puțin conștienți de situația lor reală — și-i va putea manevra oricum, oricând, în orice scop, mai ales pe cei din industria grea.

Acum falsul este și mai mare, pentru că după evenimintele din decembrie pe menținerea acestui mare cadavru al industriei grele s-au dus banii care ar fi putut să fie folosiți pentru un program real de redresare a economiei românești.

M. Asta nu s-a făcut întâmplător. Sărăcia trebuia să se stingdă — și ea chiar s-a stins, a acoperit chiar și părți din economie care n-ar fi avut de ce să se prăbușească. Dar noi ne-am dat seama de la început încotro vor merge lucrurile.

M. C. Aș vrea o explicație, Sire.

M. Când unui om i se dă pe mână administrarea unei case, omul acesta, dacă e cinstit, cel dintâi lucru pe care-l face e inventarul tuturor bunurilor acelei case. Am așteptat întâi de la Consiliul Provizoriu de Uniune Națională să treacă la acest inventar. Pe urmă, de la guvernul format în vara anului 1990. Am așteptat zadarnic și, împreună cu mine, cred că au așteptat și economiștii de bună-credință din țară. Noi credem că nu trebuie să fii neapărat un specialist, în anumite chestiuni este suficient să dai ascultare bunului-simț. Acest inventar nu s-a făcut. Care a fost valoarea tuturor bunurilor României în decembrie 1989? După doi ani de aventură economică, nimeni nu poate să facă operațiunea simplă a scăderii, ca să ne dăm seama cât s-a pierdut din cât am avut.

M. C. Considerați că aici s-a acționat cu bună-știință?

M. Da. Iar dacă s-a acționat din ignoranță, este la fel de rău. Ce caută ignorantul la cârma unei economii naționale? Când au venit la putere, ei ar fi trebuit să facă un inventar chiar și numai din curiozitate, să vadă care este deosebirea dintre cifrele furnizate dictatorului și realitate. Nu au vrut să recurgă la evaluarea realității, pentru că mentalitatea comunistă s-a construit pe fuga de adevăr și pe frica de realitate.

M. C. Oamenii de la oraș cer pământurile părinților lor. Unii din ei își cer propriile pământuri, căci au ajuns la oraș izgoniți dintre bunurile lor și în temeiul unei poli-

fici care puna mai presus de orice ura împotriva oricărui om liber să dispună de bunurile sale. Acestor români nu li se dau pământurile înapoi, iar președintele actual al țării i-a numit paraziți.

M Despre această opinie aș vrea să nu discut. De fapt ce se mai poate discuta? Ceea ce ar trebui să se știe e că pământul unui om nu va rămâne niciodată nelucrat. Pământul nu e al statului, ci al oamenilor. Dacă va rămâne al statului înseamnă că el va fi al nimănui. Cu cât statul va fi mai bogat, cu atât omului îi va merge mai rău. Iar mentalitatea comunistă nu este interesată decât de lucruri vagi — și de nimic concret. Individul e o realitate concretă. Dacă se poate face ceva pentru el, atunci e bine, dacă nu, ne vom pierde iarăși în vorbe mari. Ori de câte ori statul a dat omului ceva, i-a dat ca să-l spolieze după aceea; el e un negustor rău, apucător și, cum se zice prin Occident, prost. Nu știu dacă au mai spus-o și alții în țară, dar concilierea națională este de neînchipuit fără reîmproprietărire. Dacă statul este un gospodar atât de bun, de ce moșiile lui au rămas vreme de doi ani neproductive? Concilierea națională de aici ar trebui începută. De la ștergerea nedreptăților care s-au făcut țăranilor români. N-ar fi un lucru chiar atât de greu. Cu puțină bunăvoință s-ar face multe, dar pentru că nu e puțină bunăvoință se vorbește mult și politica se transformă în politicianism.

M. C. Ar fi recomandabil ca românul să se îndepărteze de politică, înțeleg.

M Nu, n-ai înțeles bine. Tocmai asta e: lipsit de o adevărată viață politică atâția ani de zile, omul asistă acum la nașterea politicianismului. Or, după câte știam noi, politicianismul e ca o boală, care se face fie din insuficientă maturitate, fie de bătrânețe.

M. C. Aici stă cauza absenteismului. Mulți spun că ei nu fac politică și de aceea n-au mers și nici nu vor merge să voteze.

M Asta folosește mult celor care confundă politica unui stat cu trasul de sfori, pentru că, deocamdată, la atâta se reduce politica de la București. Să fii atent la viața politică și să faci politică nu e totuna. Cetățeanului nu i se cere să facă politică. Participarea lui la viața politică ar fi neînchipuit de mare doar dacă ar ieși din indiferență. Când omul de pe stradă e mai atent la acțiunile celor de sus, aceștia nu-și mai permit să-și facă de cap, așa cum s-a întâmplat în România sovietizată sub Dej și Ceaușescu.

Cine se laudă acum cu apolitismul se laudă cu puțin. Oamenii politici trebuie să fie supravegheați. În țările cu tradiție democratică, există instituții care se ocupă cu asta, să arate oamenilor cât de bine își fac datoria persoanele alese în înalte funcții de stat. Dacă vor fi atenți la mișcările guvernanților, românii vor învăța să aibă o opinie politică, nu să și-o facă presați de împrejurări grave, când nu mai au încotro. Doar o populație care începe să-și dea seama că indiferența e un pericol nu-l lasă pe omul politic să facă politicianism, să-și impună personalitatea peste măsura cuvenită sau să uite de interesele țării. Asta, din păcate, am văzut-o în multe locuri; și la noi, când eram în țară. Românii trebuie să înceteze a mai privi bănuitori la oamenii politici, dar pentru asta e nevoie de exemple bune.

M. C. Sire, paradoxul e că aceste bănuieli îi fac pe mulți români indiferenți în loc să-i trezească și să-i cheme la vigilență.

M Politica poate să fie ceva foarte curat dacă e legată de practica vieții. Deocamdată, politica este ca un mecanism situat în afara corpului națiunii și cu o țință de acțiune încă ambiguă.

M. C. Cât de deosebite pot fi programele partidelor?

M Nu mult. Nu mă refer aici la partidele extremiste, mă gândesc la partidele care își proclamă orientarea democratică. Uneori, doar numele acestor partide e diferit. De aceea, când noi chemăm la unire, nu chemăm la alcătuirea unui singur partid.

Noi chemăm la scoaterea vanității din orice calcul politic. Când într-o acțiune, oricât de pozitivă ar fi ea, se amestecă vanitatea, totul e ca și pierdut.

M. C. Ce rol are lupta politică în viața unei democrații?

M Dictaturile afirmă că lupta politică diminuează puterile unei națiuni. În asta găsesc ele motivul să interzică activitatea partidelor. Într-o viață politică normală, lupta politică se dă între două-trei orientări, dar niciodată aceste orientări nu sunt diametral opuse, doar dacă în concurență intră și direcțiile extreme. Noi afirmăm că activitatea partidelor e complementară, de aceea sunt posibile alianțele. Tot din aceeași cauză, lupta politică nu divizează națiunea, dimpotrivă, o face mai puternică, mai vie.

*

M. C. La noi sunt multe partide.

M Despre asta am mai vorbit și data trecută, dar parcă n-am vorbit și despre vanitatea care este adevăratul motiv al înmulțirii partidelor. Numărul lor mare, de ce să n-o spunem, arată imaturitate. E ca și cum ne-am împărți pe familii, fiecare cu numele și interesele lui. Între oameni nu deosebiriile sunt semnificative, ci elementele comune. Fiecare vrea să fie om politic, dar nu toți vor să *învețe* să devină oameni politici.

M. C. Există oameni cu un astfel de geniu, istoria a dovedit-o.

M Aceștia sunt puțini. Restul trebuie să facă din onestitate principala lor calitate. Societatea noastră va fi obligată de aici înainte să caute din timp oameni cu asemenea înclinări, să-i selecteze pentru viitor și să-i profesionalizeze chiar. De ce să abandonezi ideea de-a avea școli de politică doar pentru că din astfel de școli comuniștii au scos luptători împotriva intereselor poporului? Peste tot în lume sunt școli politice, și nișmenii nu se uită la ele cu frică, așa cum se uitau la școlile de partid ale comuniștilor.

M. C. Sunt momente în istoria modernă a popoarelor europene când obsesia politică pare să cucerească totul.

M Ai spus obsesie — și dintr-o dată ai spus și că nu e bine. Tot ce e exagerat arată că ceva nu e în ordine. La noi e consecința lipsei de viață politică. Despre asta am mai vorbit. Nu totul e politică, deși ochiul numai asta vede peste tot. Nu numai intenția politică face rău. De răul de acum sunt responsabile și nepriceperea și dezordinea.

M. C. Chiar și prostia, întrucât criteriile de selecție a oamenilor n-au apucat să fie înlocuite cu altele și tot atât de sistematic cum au fost instituite.

M Se poate, dar noi credem că acest impas va fi trecut.

M. C. Credeți în miracole?

M Da, cred. Nu e un miracol ca un întreg popor să-și dea seama unde e răul și să-l înlăture? Acum sunt multe partide, unele n-au alți membri decât membrii lor fondatori; asta este numai o constatare. Numărul mare al partidelor provoacă impresia de vacarm. Dar și asta se va sfârși. După război, în Europa toată lumea făcea politică. Era agitație, se căutau vinovați. Uneori se agitau mai mult cei vinovați decât ceilalți, ca să-și acopere vina. Ei erau cei mai agresivi, din cauza lor au păținit mulți oameni cinstiți. În fine. Cu cât lucrurile merg mai prost, cu atât sunt mai mulți care vor să iasă în față și să facă politică.

M. C. Sire, am pus o întrebare mai multor elvețieni: cine este președintele țării? N-au știut ce să-mi răspundă, păreau să se întrebe și ei: chiar așa, cine o fi președintele țării? Asta e un semn că lumea are ce mânca, unde dormi, că nu se simte foamea ca formă de sancțiune. Această indiferență nu este la fel de primejdioasă?

M Nu e vorba de indiferență, după opinia noastră. Ia să meargă lucrurile într-o direcție nefirească și să apară semne că bunăstarea generală e pusă în pericol! Imediat ar afla cine e preșe-

dintele, cum îl cheamă, din ce partid face parte. Marea popularitate a conducătorilor din țările din răsăritul Europei, din Rusia și celelalte țări sovietice se datorează mizeriei în care trăiesc populațiile acestor țări. Nesiguranța personală, teama de ziua de mâine, frica de autorități îl fac pe om să se gândească toată vremea la conducători, să se întrebe: dar ei ce fac? nu văd cum trăim noi? — și în unele momente să aștepte pe cineva care să-i salveze. Câteodată atenția unui popor se concentrează asupra unui personaj, și atunci își pune atâta încredere în el, încât acesta devine în scurt timp un fel de dumnezeu mântuitor. Întotdeauna acest mântuitor se dovedește până la urmă un înșelător.

M. C. S-a făcut la noi, în ultima vreme, distincția între specialist și om politic — raportată la guvernării noastre. Pentru care înclinați?

M. Guvernării trebuie să fie specialiști acum mai mult ca oricând. Prin forța lucrurilor, ei sunt și oameni politici, pentru că aparțin unui partid sau altuia. În ceea ce ne privește, politica o vedem din punct de vedere practic. Acolo unde e multă teorie ceva nu merge. Iar acolo unde se profilează ideologii, acolo pânđește catastrofa. Teoria — până la un punct. Ce facem, asta contează, ce iese din mâinile noastre. Politica e un lucru grav și înseamnă acțiune. Prea multe subtilități până la urmă duc la cădere.

M. C. Și acum o întrebare care s-a născut din climatul de după evenimentele din decembrie. Este poporul român un popor neguvernabil?

M. Poporul român, ca orice popor, este guvernabil. Dar de ce spui că întrebarea aceasta s-a născut în România după evenimentele din decembrie? Noi avem informația că în momentele când răul nu mai putea să fie acoperit și ieșea la suprafață, Ceaușescu spunea că poporul nu-l merită. Asta au spus-o și alții. Și Hitler a spus-o în câteva împrejurări. E o prostie tot atât de mare ca și credința că popoarele își merită conducătorii pe care-i au. Popoarele i-au adus pe comuniști în Europa?

Sunt milioane și milioane de oameni la fel de ticăloși ca Honecker sau Ceaușescu? Semănau în vreo privință aceste milioane cu Stalin?

M. C. Să revenim, Sire. Este poporul român un popor neguvernabil?

M. Repet. Toate popoarele sunt guvernabile. Și mai ales poporul român. N-a fost el destul de supus — în ultimii doi ani, de exemplu? N-a așteptat el binele de la autorități? Fără nădejdea că oamenii politici se vor trezi la intenții mai bune față de soarta țării, românii n-ar fi rezistat atâtea decenii. Și acum, după evenimentele din decembrie... Oriunde în alte părți ale lumii s-ar fi vărsat sânge. Oamenii n-ar fi așteptat ca legea să intre în drepturile ei și și-ar fi făcut singuri dreptate. Românii s-au retras după ce au dat puterea în mâna Consiliului Provisoriu, mă gândesc la marea mulțime a românilor cinstiți, și au așteptat. Noi, cel puțin, n-am auzit ca în țară să se fi petrecut răz bunări sau răufăcătorii politici să fi avut ceva de suferit de la populația civilă. Poporul român neguvernabil?! Pentru atitudinea lui cumpătată el ar trebui să primească felicitări, căci nici un popor din Europa n-a fost mai chinuit ca el și nici unul n-a dovedit mai multă înțelepciune...

În 1956, la Budapesta, comuniștii au fost supuși unui tratament atroce. În decembrie 1989, românii au așteptat ca legea să hotărască, și așteaptă și acum, încă încrezători în loialitatea oamenilor în care au investit încredere. Noi credem că așteaptă degeaba. Poporul român este un popor guvernabil. El n-are guvernanti pe măsura lui.

M. C. Sire, din tot ce am discutat până acum reiese clar că marile idei pe care s-a biziuit poporul român au fost mutilate și că una din datoriile principale ale românilor ar fi să treacă la restaurarea lor.

M. Poate ar fi mai bine să spunem că atitudinea românilor față de anumite idei ar trebui să fie regândită. Ce trebuie să facem ca iubirea de țară să nu fie confundată cu naționalismul întunecat, care vine dintr-un fel de a gândi primitiv, aproape săl-

batic — asta nu e de-al nostru, să-l omorâm? Cu o asemenea optică nu se face conciliere națională.

Pentru iubirea de patrie lipsesc modelele mari. Acum, după evenimentele din decembrie, ar fi trebuit să se ridice oameni cu o inimă fierbinte, care să nu se gândească la ei, ci la nevoile patriei. Pot să spun că absența unor astfel de oameni arată că românii mai au încă de suferit. Cu astfel de oameni se poate face imposibilul. Chiar și greșelile lor sunt semnificative. Ei nu strică. Ei înflăcărează și-i trag și pe alții după ei. Cei care au făcut să cadă dictatura au fost cu inima fierbinte. Oamenii care au luat puterea au acționat din calcul și au mințit de la început. Pe minciună nu se poate întemeia nimic.

M.C. Tot prin anumiți oameni vedeți posibilă învierea iubirii de patrie și a sacrificiului pentru ea?

M. Când s-a ridicat dintre lituanieni un om ca Landsbergis, am fost gelos că în România apariția unui astfel de om întârzie. Dacă profesorul s-ar fi înfricoșat pentru viața lui, n-ar fi reușit să ridice toată țara și împreună cu ea să arate lumii întregi că libertatea țării lui nu e mai puțin lucru decât libertatea Franței, Angliei, Americii. Pentru că el n-a vrut să facă politică și s-a mulțumit să-și iubească patria, pactul Ribbentrop-Molotov nu mai are putere asupra conaționalilor lui.

M.C. Credeți că asemenea oameni se vor ridica și la noi?

M. Sunt convins că se vor ridica. Ei au existat întotdeauna și există și acum, sunt potențialul cel mai prețios al poporului. Dacă nu s-au arătat, poate că vremea încă n-are nevoie de ei. Cum spuneam, mai trebuie încă să ducem crucea singuri. Speranța noastră e că ei sunt printre noi, pregătiți chiar de Dumnezeu să urnească lucrurile spre binele tuturor. Deocamdată, acolo unde ar trebui să stea ei, stau oameni care în tinerețea lor au învățat că adevărații comuniști n-au patrie. Au și crezut în ideea aceasta, altfel n-ar fi ajuns în cele mai înalte dregătorii ale comunismului.

M.C. Sire, Apostolul Pavel scrie și el că un creștin n-are patrie.

M. Pavel a scris, dar în numele patriei cerești. El vedea în fiecare creștin un cetățean al cerului. E cu totul altceva. Ori de câte ori comuniștii au preluat o idee, au întors-o pe dos și au făcut-o de nerecunoscut. Pavel n-a scos pe creștin din cetatea lui, nu l-a făcut un dușman al patriei în care s-a născut.

M.C. Sire, Biblia românilor este *Cântarea României* a lui Alecu Russo. Acestei Biblii i s-a luat titlul și a fost transformat în numele unei instituții culturale de cea mai josnică speță, căci în programul ei, pe primul loc, figura lauda până la istovire a numelui dictatorului. Cântăreți puși să mintă, să ticluiască poezii despre el în stil popular, ca și cum ele ar fi aparținut anonimilor, ca *Miorița* și *Meșterul Manole*; oameni plătiți să nascocoască decoruri ale fericirii; cheltuială de viață și de bani, ca pe stadioane să-și facă loc un fel de balet care să sugereze avântul, bucuria, tinerețea. Rezultatul a fost — și el se simte și acum — o oboseală cumplită, pe care nu m-aș sfii s-o așez în rând cu supliciile cele mai rafinate. Cota atât de scăzută de-acum a avântului patriotic se datorează acestui trai îndelung în vecinătatea minciunii și a simulacrelor. Și se mai datorează acestor ultimi doi ani, în care oameni, cărora nici în zilele cele mai grele ale dictaturii nu le trecuse prin minte să se expatrieze, s-au expatriat, îngroziți de gândul că absența dictatorului Ceaușescu n-a adus schimbarea pe care au visat-o și că patria lor se află tot în mâna unor nevrednici.

M. Numărul lor e într-adevăr mare.

M.C. În zilele evenimentelor din decembrie au fost câteva momente în care am crezut că ne-am recuperat țara și că avem iarăși dreptul să ne înflăcărăm la ideea de patrie. Ceva s-a limpezit în noi, pe pământ, în aer, și dacă vă voi face mărturisirea că am fost fericit, Majestatea Voastră mă veți crede, și nu numai eu, o mulțime de oameni

au simțit că fericirea poate fi atinsă, iar unii mi-au spus că au trăit ca și cum li s-ar fi dat alte trupuri.

Apoi s-a întâmplat ceva grav, ceva care seamănă cu una din poveștile pe care Cristos le spune doar pentru înțelegerea ucenicilor săi. Mi-am notat-o și vă voi citi-o, pentru că e prea scurtă și prea plină de înțeles ca să poată fi rezumată: „Duhul necurat, când iese afară dintr-un om, umblă prin locuri fără apă și caută odihnă. Fiindcă n-o găsește, zice: «Mă voi întoarce în casa mea, de unde am ieșit.» Și când vine, o găsește măturată și împodobită. Atunci se duce de mai ia cu el alte șapte duhuri, mai rele decât el, intră împreună în casă, se așază în ea, și starea de pe urmă a omului acelaia ajunge mai rea decât cea dintâi.” (Luca 11, 24–26) Astfel ni s-a întâmplat și nouă. În zilele acelea am fost eliberați de rău și am semănat întru totul cu omul acela, din care a ieșit duhul cel necurat, arătam ca o casă purificată și împodobită de curând. În loc însă ca în casa aceasta să intre oamenii curați ai României și s-o locuiască, pentru că ei existau, nu toți au fost impuri, căci întotdeauna Dumnezeu pune deoparte o mână de oameni pentru astfel de vremuri, în loc să intre în această casă cei vrednici și în stare să promoveze un patriotism înalt, tolerant, aducător de pace, departe de orice interes personal — ei au stat deoparte, nu știu de ce...

M. Poate că au fost dați deoparte. Dar dacă ei s-au dat singuri la o parte, au făcut rău, indiferent din ce cauză. Au crezut probabil că iubirea de țară e un sentiment înțeles de la sine și au socotit că lumea, care e bănuitoare, o să creadă că și ei se fac vinovați de păcatul fățarniciei practicat de oamenii dictaturii. Poate de aceea au stat deoparte.

M.C. Cauza n-o vom ști prea curând, rezultatul acestei atitudini îl avem însă. În zilele de care v-am povestit, casa sufletului nostru, al românilor, se și curățise, se și împodobise cu virtuțile lor de odinioară, iar demonul se îndepărtase de la noi. Iubitorul de patrie de profesie,

cel care acumula bunuri din rostirea și deșertarea de conținut a fiecărei vorbe sfinte, omul acesta s-a retras, neînchipuindu-și că cel vrednic să locuiască în acest loc purificat nu se va grăbi să-l ocupe. El, delatorul, care ne arată cu degetul că nu ne iubim destul țara și scotea dintre cuvintele noastre dovezi de anticomunism, a stat deoparte destulă vreme, nimeni nu poate să spună că n-a lăsat timp celui drept să devină stăpânul casei. Când s-a întors și a văzut că podoabele acestuia nu se află în custodia nimănui, a pătruns înapoi în locul de unde fusese izgonit — dar, exact ca în spusele lui Cristos, nu s-a mulțumit să se bucure de revenirea între podoabele pe care urma să le pângărească din nou, ci s-a însoțit cu o mulțime de făpturi asemănătoare. Și starea noastră de acum e mult mai rea decât odinioară. Pentru că, înainte de revoluție, se știa cu claritate că o mână de oameni supralicitează din interes acel nerușinat și fără obiect naționalism care trebuia să însemne pentru toată lumea iubirea de patrie. Atunci se știa că tot ceea ce se face se face de porunceală și pe bani. Acum, demonul întors între podoabele casei și nenumărații lui însoțitori spun aceleași nerozii agresive, săvârșesc aceleași atentate împotriva ideii de patrie, practică aceeași gălăgioasă xenofobie — numai că, fiind mai mulți, par că o fac din proprie inițiativă și dezinteresat.

M. Că lucrurile au pornit-o de la început pe un făgaș nefiresc o dovedește faptul că în puține zile după evenimentele din decembrie cea dintâi chestiune care ar fi putut să devină punctul vital de activitate al unui popor întreg a fost înlăturată cu o brutalitate de neiertat: chestiunea națională. Era de cheltuit, pentru rezolvarea ei, un mare potențial de energie. Ca să nu se rezolve însă, ca să rămână doar un deziderat și o vorbă goală, toată energia aceasta a fost dată pe mâna diversioniștilor, s-o risipească pe minciuni, pe zvonuri, pe lupte politice fără nici un orizont. Pactul Ribbentrop-Molotov n-a fost denunțat.

M. C. Acum, românii și celelalte țări sunt chemate să intre în sânul altei comunități — e vorba de Comunitatea Europeană —, se vorbește despre desființarea granițelor, despre posibilitatea unei monede unice. Nu e acesta tot un fel de internaționalism, de data aceasta unul economic? N-a început, cel puțin pentru țările din răsăritul Europei un alt experiment? Nu cumva această nouă tendință ar putea fi cauza reacției naționaliste ce se constată pretutindeni în fosta lume roșie?

M. Nu știu cât de naturală este această reacție și cât este ea rezultatul unei vaste rețele de provocare. De Comunitatea Europeană nu cred că este cazul să se teamă cineva. Când rușii au înglobat țările răsăritene în sistemul lor politic, ei aveau o îndelungă experiență în materie de distrugere și au făcut paragină, cu sistem, peste tot unde s-au dus. Țările din Comunitatea Europeană, dacă vor îngloba țările răsăritene în sistemul lor economic, nu vor face decât să le readucă pe vechiul lor făgaș, de unde le-au scos rușii după război. Aceste țări au și ele o experiență, dar o experiență constructivă, bazată pe respectarea legilor elementare ale bunului-simț. Noi nu credem că există vreun motiv serios de teamă în acest sens. Comunitatea Europeană nu are în legile ei de funcționare nimic care să conducă la vreo formă de integrare politică și la atacarea conștiinței naționale. Ființa națională este sfântă — și asta o știu foarte bine cei care fac parte din Comunitatea Europeană și care n-ar renunța pentru nimic în lume la drepturile popoarelor. Românii trebuie să știe că nu sunt chemați la internaționalism. Ei sunt chemați la o conlucrare economică. Cât privește ființa noastră națională, ea trebuie îngrijită și vindecată, dar nu în raport cu vreo primejdie ce ar veni în viitor de la această Comunitate.

M. C. Ce înțelegeți prin îngrijirea și vindecarea ființei naționale?

M. De ce să ne ascundem și să nu spunem direct că marea masă a poporului român n-a făcut excepție de la programul sovietic? Ca și celelalte popoare, și românii au fost îndoctri-

nați cu idei nefirești, deși unele atrăgătoare. Realizează românii — sau polonezii, sau germanii din partea rusească, bulgarii — că au fost otrăviți încetul cu încetul? Ce faci cu un om bolnav căruia i se pare că se comportă ca un om sănătos? Cum faci să-i dai conștiința propriei suferințe, dar fără să-l demoralizezi, dimpotrivă, să-l faci să caute singur remedii? E complicat. Noi avem încredere în puterea de regenerare a poporului român. Noi îl vedem ridicându-se deasupra împrejurărilor actuale. Cât mai e timp însă, trebuie să se înceteze experimentele pe seama lui. Am spus că românii sunt guvernabili, dar e momentul să nu se mai lase cu atâta docilitate pe mâna unor oameni care-i folosesc pentru niște experiențe economice considerate falimentare încă înainte de-a fi puse în practică. De fapt despre aceștia nu se poate spune nici măcar că experimentează. Ei improvizează orice, numai ca să n-o apuce pe calea cea bună, a unei economii în care nu politicul să dicteze, ci bunăstarea oamenilor.

Otrăvirea de care vorbeam a dat rezultate. De exemplu, la țară. Oamenii au văzut ce le oferă gospodăriile colective. Acolo au intrat cu bătaia, cu patul puștii, autoritățile au pus tunurile pe satele lor ca să-i determine să semneze. Dacă ar fi ieșit până la urmă ceva bun din gospodăriile colective! Dar și ei știu că n-a ieșit și că li se lua totul pe nimic. Și totuși, unii cer să se mențină munca în colectiv pe un pământ care e al tuturor, adică al nimănui, cum s-a văzut. E împotriva firii. Au distrus comunitățile atât de adânc pornirea firească a omului pentru apărarea propriului bun, încât omul să ajungă nepăsător când e furat a doua oară — și chiar cu mai multă viclenie decât în anii când era băgat cu forța în colective, după modelul rusesc? Toată lumea știe că din asemenea forme de asociere n-a ieșit și nu va ieși niciodată nimic, iar țărani o știu mai bine decât toți. Dacă te gândești mai bine, e jalnic: să poți fi liber și cineva să te sperie la tot pasul și să-ți spună că libertatea n-a venit încă.

M. C. Poate că n-a venit, Sire.

M. A venit, dar asta nu prieste celor care au trăit pe seama nefericirii oamenilor. Noi știm că țărani au votat actuala conducere. Nu e vina lor. Au făcut-o fie din teamă, fie din neștiință.

M.C. Din teamă, înțeleg, pentru că știu câtă sălbăticie puneau în acțiunile lor notabilitățile satelor, atunci când era vorba de înfricoșarea țăranilor. Dar din neștiință?

M. Frica vine din neștiință. Dacă țăranii ar ști că aceste notabilități nu mai au *de drept* nici o putere asupra lor, ar avea alt comportament. Ni s-a spus că unii dintre țărani nu aflaseră că există și alte partide politice.

M.C. Da, într-adevăr; cei bătrâni — pentru că nu le venea să creadă că lucrurile s-au întors, măcar din acest punct de vedere, la starea de dinainte, pe care au fost siliți s-o blameze. Cei tineri — pentru că au fost educați să creadă că într-o țară nu poate exista decât un partid.

M. Noi nu despre această neștiință vorbeam. Dar dacă ai pomenit despre ea, atunci ea nu se numește neștiință, se numește pur și simplu fraudă. Era de datoria autorităților să informeze națiunea că în viața ei s-a întâmplat ceva esențial. Ce puțin lucru să câștigi din ignoranța oamenilor! Nu e greu să faci în așa fel ca omul cel mai simplu să înțeleagă ce înseamnă lupta politică, pentru că fiecare a avut ocazia să afle că în lume există mai multe credințe politice. Dacă țăranii ar fi fost făcuți să înțeleagă că lupta dintre mai multe credințe politice nu este un lucru rău, atunci țăranilor li s-ar fi deschis ochii și ar fi văzut și altele. Ar fi văzut, de exemplu, că din banii din agricultură s-a cheltuit pentru întreținerea industriei falimentare și că, în loc să cumpere tractoare și unelte agricole îndestulătoare, au fost cumpărate lucruri scumpe, bățătoare la ochi. Tractoarele fabricate în România nu sunt atât de rele. Aici s-ar fi putut investi bani, și alta ar fi fost situația în țară.

M.C. Credeți că altă formațiune politică ar fi făcut mai mult pentru pacea socială?

M. N-am nici o îndoială în această privință. Cei care au venit la putere n-au avut nimic clar în minte, decât menținerea la putere. Din nenorocire, n-au avut în program o ruptură netă de comunism și de Moscova. În timpul loviturii de stat de la

Moscova, la București au fost ezitări, ceea ce ne face să credem că actuala conducere nu e legată nici măcar de Gorbaciov, ci de direcția conservatoare a politicii de la Kremlin. Când au venit la putere anul trecut, foștii nomenclaturiști din țară n-au crezut că relația cu Moscova se va putea rupe vreodată. Tot ce au făcut ei au făcut în urmașea acestei închipuiri.

M.C. Sau dorințe...

M. Poate așa e mai bine: dorință.

M.C. Ce amintiri vi s-au păstrat din vremea copilăriei în legătură cu sărbătorile de Crăciun?

M Chiar din vremea copilăriei?

M.C. Da, chiar de atunci.

M Cred că felul cum se sărbătorea Crăciunul la noi în familie a fost influențat puțin de obiceiurile germane, dar am impresia că în ultimul secol în toată Europa germanii au dat tonul. Ei au pus întotdeauna foarte mare preț pe sărbătoarea nașterii lui Cristos, au multe cântece, coruri, cântecele lor s-au răspândit peste tot. La noi în familie, Crăciunul era o sărbătoare importantă, dar se făcea cu simplitate. Eram foarte emoționat. În Ajunul Crăciunului rămâneam între noi, dar în săptămâna care urma, până la Anul Nou, umblam pe la diferite regimente din divizia de gardă. Se făcea pomul și pe scenă ieșea Moș Crăciun. Cânta corul regimentului. La sărbătoare participa tot corpul ofițerilor, cu o bună parte din trupă.

M.C. Și în timpul războiului?

M A, nu, asta înainte de război. În timpul războiului, n-am mai sărbătorit Crăciunul în felul acesta. Toate acestea se întâmplau mai înainte, mergeam cu tatăl meu și doi-trei aghiotanți. Ceva despre care nu se mai știe nimic sau, în fine, poate prea puțin: în noaptea de Ajun se întruneau la Palat toți demnitarii Curții și întreg personalul Palatului, de la cel mai mare până la cel mai mic, și toți ofițerii batalionului de gardă. Fie-

care, în măsura posibilităților, primea un dar, pe lângă un salariu în plus și ceva pe deasupra...

M.C. Ce fel de daruri se primeau?

M Îmbrăcăminte, încălțăminte, mici obiecte. Fiecăruia darul i se dădea în mână. Cred că mulți își închipuie că la Palat se umbla cu capul pe sus. Palatul era și el una din instituțiile țării, unde eticheta nu întrecea măsura bunului-simț. Și pe urmă, la Palat nu erau numai mari demnitari. Cei mai mulți erau funcționari cu treburi administrative foarte precise. Lucrurile erau organizate în așa fel, că funcționarii superiori nu aveau de ce să se uite de sus la personalul de serviciu.

M.C. Am înțeles că în timpul războiului sărbătorile de Crăciun nu se mai făceau la divizia de gardă.

M Da, Crăciunul se făcea cu mai puțină mișcare, doar la Palat. Veneau trei coruri. Țin minte că unul dintre ele se numea *Carmen*, celorlalte nu le mai țin minte numele, în fine, veneau trei coruri și cântau colinde. Veneau și copii, de fiecare dată eram emoționat, deși copilăria se dusese de mult, veneau toți și se așezau la masă cu noi. Pe urmă plecam la Sinaia. Acolo venea corul batalionului de gardă să colinde la Casa Foișorului. Săptămâna până la Anul Nou era mai liniștită, dar nici nu mai erau bucuriile de altădată. Românii făceau sărbătoarea de Crăciun cu un fel de mâhnire în suflet. Și totuși, după 1941 s-a petrecut și altă schimbare în felul cum sărbătoream Crăciunul.

M.C. La ce vă referiți?

M Nu la ceremonia în sine, mă gândesc la faptul că mai înainte sărbătorile de Crăciun le-am făcut ani la rând în absența Reginei, mama noastră. Când ea s-a întors în țară, nu mai era mișcarea dinainte, în schimb era prezentă Mama. Ea făcea până și din lucrurile cele mai simple ceva luminos și sărbătoresc; puțini oameni au darul ăsta. Când Mama nu era în țară, la sărbătoarea Crăciunului venea mai des Principesa Elisabeta. Principesa Ileana venea și ea, dar mai rar, ea le avea pe ale ei, așa că venea pentru puțin timp și se întorcea repede la ea. Pomul

de Crăciun se făcea în sala tronului. Era înalt până la tavan. Alături se întindea o masă frumoasă, cu de toate.

M.C. Încercați să vă aduceți aminte de unul din darurile pe care le-ați primit în copilărie.

M. A trecut atâta vreme... nu pot.

M.C. Un dar care să vă fi făcut o bucurie deosebită...

M. Nu, nu pot. Nu pot să-mi aduc aminte. Mă gândeam în adâncul sufletului la nașterea lui Cristos. Tot ce se spunea cu ieslea și cu animalele care l-au încălzit cu suflarea producea o impresie foarte puternică asupra mea. Cred că în copilărie toți românii trăiesc povestea cu nașterea în iesle altfel decât toată lumea...

După ce se termina partea oficială, rămâneam singur. Mama era la Florența, îmi lipsea. După Anul Nou începea și pentru mine vacanța și plecam s-o văd.

M.C. Anul trecut ați vrut să faceți sărbătorile de Crăciun în țară, la Curtea de Argeș, unde se află mormintele străbunilor Majestății Voastre.

M. Acum îmi dau seama de ce toate întrebările astea despre Crăciun... Da, am vrut să fiu de Crăciun acasă, împreună cu Regina Ana. Și se împlinea și un an de la evenimentele din decembrie.

M.C. Cum ați petrecut marile sărbători în exil?

M. În momentul sărbătorii sentimentul de exil nu dispare de tot, dar nu mai este apăsător, aproape că nu se mai simte. Familia, copiii... Noi am încercat să punem în sufletul copiilor noștri gândul că nașterea lui Cristos nu este o poveste, ci un adevăr care poate să cutremure pe oricine. Cadourile noastre au fost întotdeauna mărunte, mai mult simboluri. Se întâmpla câteodată să vină la pomul nostru fratele Reginei Ana, atunci el se îmbrăca în Moș Crăciun, își punea mustați, barbă, copiii se bucurau. Acum ne adunăm mai greu de Crăciun.

M.C. Când ați plecat din Versoix, anul trecut, cum credeți că se va desfășura sărbătoarea nașterii Domnului în țară?

M. La o sărbătoare, în sensul propriu, nu mă așteptam, ar fi fost complicat. Dar nu mi-am închipuit că va fi o reacție atât de brutală. Că n-o să le facă cine știe ce mare plăcere, asta puteam să bănuiesc, dar nu m-am așteptat să procedeze cu o asemenea violență.

M.C. Ați spus odată că violența este ultima soluție a incompetenței.

M. Parcă. E o constatare pe care au făcut-o și alții. Noi credem că există o soluție pentru toate conflictele. Cu o singură condiție: să nu se caute soluție pentru spaimă. Spaima produce aproape întotdeauna agresivitate.

M.C. Credeți, prin urmare, că spaima a dictat comportamentul oficialităților în decembrie 1990?

M. Da, spaima. Ele știu mai bine decât oricine în țară care sunt drepturile noastre legitime. Ele au cunoștință de faptul că cetățenia noastră română a fost ridicată de un guvern pe care toată lumea îl consideră neîndreptățit să acorde sau să ia cui-va cetățenia românească. Despre frică e vorba.

M.C. De la întâiul comunicat dat la radio și televiziune până la multe zile după plecarea Majestății Voastre, de fiecare dată s-a spus altceva, un comunicat n-a semănat cu celălalt, încât s-ar fi spus că persoanele interesate n-au apucat să se pună de acord între ele sau, dimpotrivă, că au căzut de acord să dea știri cât mai contradictorii — și de aceea cât mai în măsură să provoace confuzie în conștiința publică.

Aveți răbdare să relatați cum s-au petrecut faptele?

M. Nu e vorba de răbdare sau de nerăbdare. E doar neplăcut, în fine, cu ce ar fi mai neplăcută povestea decât întâmplarea... La aeroport... Comandantul aeroportului, asta trebuie s-o spun de la început, s-a purtat cu noi foarte corect, prietenos chiar.

Ne-a deschis salonul oficial unde am așteptat până când am primit pașapoartele înapoi.

M.C. Era chiar comandantul aeroportului?

M Acum, pentru că pui întrebarea, mă gândesc că nu e obligatoriu să fi fost chiar el. Dar, oricum, acest om care ne-a pofțit în salon și ne-a luat pașapoartele pentru vize, un om înalt, cu o mină prietenoasă, ne-a spus: bun venit, Sărbători fericite. Am stat puțin de vorbă cu el — nu știu cum se numește, am auzit despre el că a fost scos după toată întâmplarea... După vreo patruzeci și cinci de minute a venit înapoi cu pașapoartele ștampilate. Printre altele, ne-a spus: vă trecem bagajele direct la mașină, nu se va umbla prin ele. Am trecut prin culoar, pe acolo mai erau vreo douăzeci de persoane, funcționari, lucrători, mi se pare că Taromul se afla atunci în grevă, așa că nu era public. Am trecut prin fața lor, le-am urat: La mulți ani! — iar ei au început să aplaude. Toți erau cu zâmbetul pe buze. Am dat mâna cu doi-trei soldați, pe urmă ne-am urcat în mașină. Imediat însă a venit cineva care a spus că mai e nu știu ce de făcut la pașapoarte și ni le-a cerut înapoi. Două dintre persoanele care se aflau cu noi au rămas să ia pașapoartele, iar noi am plecat.

M.C. Nu vi s-a părut nimic suspect în comportamentul funcționarului însărcinat să vă comunice că formalitățile de trecere a graniței nu s-au terminat încă, deși ele se terminaseră?

M Am simțit că s-a petrecut o defecțiune, dar nu m-am gândit prea mult la asta. Eram atent la drum, încercam să recunosc locurile.

M.C. Le-ați recunoscut?

M Nu pe toate. Din Otopeni și Băneasa n-a mai rămas nimic, totul era nou. Din pădure a dispărut mult, peste tot blocuri de beton. Mi-a făcut plăcere să revăd fântâna Miorița, casa lui Minovici, Arcul de Triumf. Am recunoscut intrarea în casa unde am locuit înainte de plecarea din țară, pe urmă

cealaltă casă, unde am copilărit, care e între Arcul de Triumf și Piața Victoriei, pe dreapta. Ce să spun despre Piața Victoriei? E de nerecunoscut. Au făcut chiar în față, la ieșire, ceva urât, care barează toată vederea spre oraș. Calea Victoriei parcă nu s-a schimbat așa de mult, era și întuneric, nu pot să-mi dau seama dacă m-am înșelat sau nu. Am așteptat pașapoartele în casa Siminei Mezincescu aproape o oră. La un moment dat a fost un telefon de la aeroport, eram anunțați că se mai întârzie cu niște formalități, așa că putem să plecăm mai departe spre Curtea de Argeș și vom fi ajunși din urmă.

Mare lucru n-am putut să recunosc noaptea din București. Spre ieșirea din oraș am trecut pe lângă Cotroceni. Înaintând pe autostrada spre Pitești, în fața noastră a oprit o mașină de poliție. Au oprit și mașinile noastre, și cei din mașina poliției au spus că ar fi rămas fără benzină...

M.C. Prin urmare, mașinile în care se aflau Majestatea Voastră și cei care vă însoțeau au fost oprite de o mașină a poliției...

M Da, așa scria pe ușile ei.

M.C. Și au pretins că au rămas fără benzină...

M Da, au vorbit cu cei din mașina a doua, care le-au comunicat că în mașina din față ne aflăm noi. Știm! — atât au spus polițiștii. Pe urmă, când au auzit că nu avem benzină în plus, au spus: bun. După care au plecat, au trecut pe lângă noi, ca să zic așa, în trombă. Aproape de intrarea în Pitești, am văzut mai multă lume adunată la un loc, ceva ca aglomerația care se face când se întâmplă un accident. Când ne-am apropiat mai bine, am văzut un camion pus de-a curmezișul șoselei și, în fața camionului, un tractor care închidea drumul de tot, dând impresia că s-a petrecut o ciocnire. Am oprit și noi. Ne-au înconjurat oameni în uniforme, nu cunosc uniforme de acum. Erau cu automatele pe piept. Aici trebuie să spun că presa, care ne însoțea de la aeroport, ne-a fost de mare ajutor, printre alții erau și cei de la Canalul I francez. Când ne-am oprit, s-au dat și ziariștii jos din mașină și au alergat spre noi, să vadă ce

se întâmplă. Când au fost văzute aparatele de filmat, armele au dispărut. Asta nu trebuia să se filmeze. Au început discuții.

M. C. Cât au durat aceste discuții?

M Aproape două ore. Un colonel de la poliție ne-a spus că am trecut fraudulos frontiera.

M. C. Probabil că așa i se comunicase, iar el se comporta în consecință, îndeplinind întocmai și la timp ordinele superiorilor săi, după regulament.

M Mai mult decât sigur. Pentru el nu eram decât niște persoane care au trecut granița în mod clandestin. Din punctul lui de vedere, nu mai era nimic altceva de făcut decât să ne întoarcem la aeroport și să ne luăm pașapoartele. Într-adevăr, pașapoartele nu le aveam la noi. În timpul discuției, am văzut câteva persoane așteptând pe trotuar — îmi amintesc de o femeie de vârstă mijlocie și de una mai tânără — și, cum cei de la televiziune luminau interiorul mașinii, una dintre femei ne-a zărit și ne-a recunoscut. Am văzut pe fața ei o mare surpriză, a făcut un semn cu mâna și a zâmbit spre noi, însă imediat niște civili s-au apropiat de ele și le-au izgonit de acolo.

M. C. Asta s-a petrecut deci la intrarea în Pitești.

M Da, încă nu intraserăm în oraș. Dincolo de camionul pus de-a curmezișul se aflau douăzeci și ceva de mașini fără nici o inscripție pe ele, plus patru sau cinci mașini de poliție cu faruri albastre — totul dădea impresia de dezordine, de urgență, de panică. A fost o înscenare din care toată lumea trebuia să simtă că s-a produs o catastrofă, iar noi să avem impresia că suntem autorii ei.

M. C. Cum s-a ieșit din acest impas?

M Discuțiile nu înaintau spre nici o concluzie, așa că au recurs la un mijloc forte: ne-au încolonat, câteva mașini în fața noastră, alte câteva mașini în spate, și ne-au dus — în fine, ne-au escortat spre aeroport, dar nu pe unde venisem, ci pe drumul vechi dintre Pitești și București.

M. C. Ați recunoscut zona?

M Bine n-am recunoscut decât locurile dinspre Buftea și Chitila.

M. C. Ați avut emoții?

M Dacă am fost emoționat revăzând locurile acestea?

M. C. Mă gândeam la relațiile cu reprezentanții administrației de la București...

M A, nu, momentul emoției trecuse, el n-a avut nici o legătură cu oamenii autorităților.

Când am ieșit din nou pe șoseaua principală București-Ploiești, am văzut că în loc să mergem direct spre aeroport am fost deviați pe un drum nepavat. Imediat au spus: opriți, mai departe nu mergem. Am întors mașina, ca să pornim în sens invers. Atunci mașinile escortei ne-au blocat drumul și din față și din spate, nu ne-au mai lăsat nici o posibilitate de mișcare.

M. C. Au lucrat bine.

M Bine. Ca niște profesioniști. Însă lipsea obiectul. În fine. Au zis că trebuie să mergem încotro ne conduc ei, iar acolo o să ni se dea un avion cu care să ne întoarcem. Atunci am spus: dacă ne întoarcem, ne întoarcem cu avionul cu care am venit.

M. C. Firește, n-au fost de acord.

M Urmau niște indicații foarte precise, noi însă trebuia să știm care sunt ele, altfel n-am fi făcut nici un protest.

M. C. S-a afirmat că piloții avionului care v-a adus în țară nu mai puteau să conducă, întrucât ar fi băut mai mult decât trebuie.

M Nu a băut nimeni. Orice pilot din lume poate să-și dea seama că e o minciună. Piloții noștri erau între drumuri și pe aeroport străin. Nimeni nu bea în aceste condiții.

Discuțiile de pe acest drum lăturalnic au durat iarăși vreo două ore, două ore și ceva. A venit apoi un general de securitate, s-a prezentat și a spus că vrea să discute cu mine în particular,

„cu domnul Mihai”, iar eu i-am transmis: „Bine, dacă vrea să ne vorbească, să mergem la aeroport, în camera unde am aşteptat la sosire, să ni se dea paşapoartele.” Personajul acesta ar fi vrut să purtăm o discuţie acolo, în drum. Pe urmă a venit un general de aviaţie ca să stea de vorbă cu mine, „ca de la aviator la aviator”, a spus el, şi a spus atâtea minciuni, că nici un copil de pe stradă n-ar fi stat să le asculte.

M. C. Un exemplu, sire.

M Spunea, de exemplu, că avionul a intrat în spaţiul aerian român neanunţat şi deci fraudulos. Or, toată lumea ştie acum că nici un zbor, în nici o ţară, nu se poate face fără să fie anunţate absolut toate posturile. Cum adică, „de la aviator la aviator”? Tocmai de o asemenea afirmaţie s-ar fi ferit orice aviator. Asta n-a durat prea mult. Printre altele, această persoană mi-a spus că, în calitatea sa de ostaş, el îşi ia toată răspunderea să ne conducă în siguranţă şi în condiţiile cele mai bune în Elveţia. Văzând că refuzăm categoric să folosim acel drum lăaturalnic, ne-au dus la aeroport pe drumul normal, dar când am ajuns la clădirea aeroportului ne-au blocat iarăşi drumul şi ne-au obligat să intrăm prin spate. La barieră ne-am oprit puţin, şi atunci au dat buzna toţi reporterii. Erau români, englezi, americani, francezi, nemţi, cu microfoanele pe fereastră. Mi-au cerut să fac un comentariu. I-am răspuns ziaristului român că mi se pare cu totul extraordinar să fiu întâmpinat cu atâta ură. Ziariştilor care ne însoţeau nu li s-a permis să vină pe aeroport, aşa că am plecat numai noi cu maşina, iar în spate ne închidea drumul un fel de camionetă. Nu ne-au lăsat să ne apropiem de avionul nostru. Am insistat să plecăm cu el. Au spus că asta nu se poate, pentru că oamenii din echipaj au băut atâta că s-au îmbătat şi nu mai sunt în stare să piloteze. Piloţi profesionişti, beţi între un drum şi altul... dar despre asta am mai vorbit... Tot aşteptând, am văzut că trag un avion dinspre partea militară a Otopenilor şi-l aduc lângă noi, un Antonov 24, rusesc.

Ne-au însoţit la fiecare pas. Nici o clipă nu ne-au lăsat singuri.

M. C. Se poate spune, prin urmare, că aţi fost arestat...

M Da, din punctul lor de vedere, da. Eu nu mă pot considera arestat niciodată şi nicăieri, cu atât mai mult în România. Trebuie să căutăm alte cuvinte pentru tot ce fac românii care au luat puterea din mâna lui Nicolae Ceauşescu.

M. C. Când a început dialogul?

M Tot tergiversând plecarea, pentru că, într-adevăr, am făcut tot ce am putut ca s-o tergiversăm, a venit un colonel care a spus că dacă nu ne urcăm în avion el are şi alte metode să ne determine s-o facem. Atunci au ieşit din aeroport vreo zece, cincisprezece tineri în uniformă şi ne-au înconjurat maşina. Am pornit şi noi spre avion. Toate posibilităţile fuseseră epuizate. Cineva în uniformă ne-a adus paşapoartele. Şi... ca să vezi cum sunt oamenii: l-a deschis pe al meu şi i-a arătat unuia dintre însoţitorii noştri, cu degetul: *Uite aici stampila* — a zis —, *totul a fost în regulă de la început*. Pe urmă l-a închis, ni l-a dat şi am urcat în avion. Deci, între momentul când paşapoartele au fost stampilate şi momentul când am ieşit din aeroport, s-a întâmplat ceva. Cineva a intrat în panică şi a chemat pe cineva cu mai multe răspunderi.

M. C. Cum a suportat Regina Ana această noapte?

M Ea se afla pentru prima oară pe pământ românesc. A fost foarte liniştită. Nu spunea nimic. Ca de obicei, a fost alături de mine. Sofia însă n-a putut să se stăpânească şi a izbucnit în plâns de indignare. În avion, Regina mi-a spus atât, că a fost dezgustată.

M. C. Cum s-a desfăşurat zborul înapoi?

M Ca într-un avion militar. Un aparat inconfortabil. Spaţiul dintre scaune era foarte strâmt, n-aveai unde să-ţi pui genunchii. Echipajul era militar, copilotul avea grad de locotenent, am reţinut asta pentru că în timpul zborului a ieşit afară din cabina din faţă şi i-am văzut tresele. Cu noi au fost doi sau trei civili. Unul dintre ei s-a ridicat de la locul lui şi ne-a oferit cafea. Când am aflat că vom ateriza la Zürich, am întrebat: cum aşa? — iar ei au răspuns: aşa am primit ordin, la Zürich. Am

aterizat acolo pe la 7.30–8 dimineăta. Ne-a primit o doamnă de la Tarom care ne-a spus: ne cerem scuze — și atât. La aerogară, am obiectat: dar nouă ni s-a promis că vom fi duși la Geneva! Până la urmă, Taromul a asigurat întoarcerea la Geneva. Un amănunt pe care nu vreau să-l scap. În grupul nostru se afla și un fotograf francez, care de la Zürich a telefonat la Geneva — și cei de la societatea de unde fusese închiriat avionul au întrebat: voi unde sunteți? noi vă așteptam. Cum ne așteptați? — i-a întrebat fotograful nostru, și cei de la societate i-au spus că avionul sosise de cinci minute de la București.

...Le-a fost atât de frică, s-au zbuciumat atât de mult. De ce? Vor spune că au vrut să apere poporul de o tulburare. Ei, care și-au făcut din tulburarea sufletului un fel de profesie...

M.C. Sire, acestor oameni li s-a oferit prilejul să-și dea arama pe față. Testul n-a fost trecut. Din comportamentul lor reiese că se tem mai mult decât oricând ca românii să cunoască adevărul cu privire la Regele lor. Și cine se teme de adevăr...

M Am declarat că pentru noi întâlnirea cu autoritățile de azi ale României a fost o victorie morală extraordinară.

M.C. Mecanismul care a fost pus în funcțiune pentru zădărnicierea vizitei la Curtea de Argeș a fost unul tipic comunist. Momentul de ezitare care ar fi putut să încline balanța spre un comportament civilizat a durat foarte puțin. Cât de puțin a durat acest moment, tot atât de subțire este și pojghița, aparența democratică, întinsă pe deasupra hăului de neocomunismul de la noi. S-a văzut asta la fel de bine din numărul de comunicate pe care diverse instituții le-au dat către populație, după ridicola izbândă a autorităților: vagul, ambiguitatea, minciuna sunt instrumentele cu care se lucrează în continuare.

M Noi credem că tocmai de aceea nu vor învinge, pentru că lucrează cu astfel de instrumente. Din zilele acelea noi știm că o bună parte din oamenii care ascultau emisiunile televiziunii

cu sfințenie și-au dat seama că nu mai există nici un motiv să se mai încreadă în ea.

M.C. A fost vreo clipă în noaptea aceea obositoare când v-ați amuzat?

M Drept să spun nu, deși acum îmi dau seama că aș fi avut prilejul acesta de mai multe ori. Dar dacă nu m-am amuzat, în schimb am văzut încă o dată un fel de a lucra în relațiile politice copiat după metoda rusească. Nimic nu s-a schimbat după 1945 până astăzi.

Acest zbor a fost anunțat. Prințesa Margareta s-a dus și l-a văzut pe primul-ministru, i-a spus de intențiile noastre, iar el n-a răspuns nimic clar, că nu e oportun, că deocamdată n-ar fi bine, mă rog. Și atunci a fost întrebat pe față: ușa e închisă sau nu? și el a răspuns: nu. Prințesa Margareta ne-a telefonat și noi am zis: bine, venim. Nu e destul de limpede?

La felul nostru de a gândi și acționa ei au răspuns încurcat.

M.C. Interesul popoarelor din zona sud-est-europeană pentru monarhiile lor crește. Nouă ni se pare firesc. Tradițiile noastre au fost sfărâmate nu din interior, din vreo necesitate de evoluție — după câte se știe, monarhia constituțională este cea mai nouă formă de guvernământ experimentată după bătrânele dictaturi, monarhiile absolute, sau la fel de bătrânele republici —, deci nu din cine știe ce dictat al progresului, ci din afară, sub jignitoarea voință a unui fals învingător. Regele Alexandru al II-lea a vizitat Iugoslavia.

M Interesant e că el a făcut vizita într-un moment greu. Acolo nu a fost nimeni însă care să-i interzică vizita sub cuvânt că ar face tulburare în popor. La Belgrad n-au avut proasta inspirație să-i imite pe guvernânții români. Într-un fel, la noi ceva s-a văzut clar: ruptura între comunism și Regatul Român. În privința lui Alexandru al II-lea am avut o oarecare rezervă. El a intrat în țară împreună cu soția și copiii, în timp ce acolo nu era deloc liniște... Primejdia, oricum, a trecut.

M. C. Considerați referendumul o necesitate?

M. Am să răspund tot cu o întrebare. Când regii din Europa au fost obligați să-și părăsească țările din cauza lui Hitler, la întoarcerea lor, atunci când s-a făcut pace, populațiile acelor țări au fost întrebate dacă vor să fie monarhie sau vor să aibă mai departe regimul politic impus de nazism? Și am să mai pun o întrebare: faptul că regimul impus românilor a durat patruzeci de ani și mai bine ar putea să justifice bănuiala că românilor, spre deosebire de alții, răul le-a priit și că n-ar avea nici un rost să-i mai scoți din el? Un referendum? Bine, să se facă un referendum.

Dar monarhia trebuie să se arate pe viu poporului român, nu numai în teorie.

Nu a fost decât un singur moment în care s-ar fi putut face referendum cu privire la forma de guvernământ; în anii când noi ne aflam în țară. Dar nu l-au făcut, pentru că știau că nu vor avea rezultatele dorite de ei. Dacă minciuna cu partidele a mers, asta nu mai avea cum să meargă. Altfel n-ar fi recurs la forță.

M. C. Sire, în ce situație credeți că ne aflăm acum noi, românii?

M. Mi s-a povestit că un țăran basarabeian ar fi spus despre noi, românii, că de trezit ne-am trezit, dar încă nu ne putem scula în picioare. Nu știu o formulă mai bună. Nu stăm în picioare, am deschis doar ochii și nu știm încotro s-o apucăm, nu suntem în stare să deosebim ce am visat de ce vedem cu ochii noștri.

Realitatea în care s-au trezit românii e urâtă. Trebuie să ne adunăm puterile și s-o privim drept în față.

Versoix — noiembrie 1991

M. C. De ultima convorbire pe care am avut-o cu Majestatea Voastră ne despart mai bine de șase luni. Între timp s-au întâmplat multe. Iar dacă mă refer la noua carte de convorbiri, s-a întâmplat și ceea ce trebuia să se întâmple pentru ca timpul petrecut în noiembrie 1991 aici, la Versoix, să dea roade: benzile de magnetofon au fost transcrise, manuscrisul a fost predat Editurii Humanitas, acolo a fost citit și dat în lucru, pentru ca tipografia să-l transforme apoi în carte.

Ceva s-a întâmplat însă peste așteptările oricui: familia regală română și-a petrecut Sfintele Paști acasă, dorința Majestății Voastre de-a se închina la mormintele străbunilor s-a împlinit.

Faptul în sine nu putea fi trecut cu vederea — iar cartea, așa cum se încheia, n-ar mai fi reprezentat pe deplin legătura Majestății Voastre cu țara. Editura și-a dat imediat seama că cititorii s-ar simți frustrați. Așa încât iată-mă din nou aici, pentru a încerca să acopăr lacuna.

Considerați necesar acest adaos?

M. Într-un fel, da. Cartea se încheia parcă fără nici o nădejde.

M. C. Aceasta era starea de spirit a Majestății Voastre în momentul încheierii convorbirilor?

M. Nu. Pe noi nădejdea nu ne-a părăsit niciodată.

M. C. În pofida realității?

M. Da, în pofida realității, dacă realitate e ce se vede. De cele mai multe ori însă, ceea ce se vede nu e realitatea, e ceva ca o

perdea tulbure, care ascunde adevărul. Într-adevăr, ce se vede ar putea să pună omul într-o stare de deznădejde.

M. C. Vă referiți la România?

M. Nu numai la România. Oriunde te uiți pe hartă se întâmplă ceva tulbure, mai ales în răsăritul Europei. Sunt și interese... Aici s-au petrecut fapte de o sălbăticie nemaipomenită și interesul e ca ele să fie ascunse. De la sfârșitul războiului încoace a curs mult sânge. De fapt pentru asta în ultimii doi ani se face atâta agitație și diversiune, ca să nu se afle autorii morali, cauzele, în fine. Oricine poate să compare cele două perioade...

M. C. Credeți că România are șanse să cunoască adevărul, cel aflat dincolo de această perdea tulbure?

M. Da, România va cunoaște acest adevăr. Nu trebuie să ne temem de el. Căci, dacă va fi dezvăluit însuși adevărul și nu cine știe ce variantă mai mult sau mai puțin convenabilă...

M. C. Cosmetică...

M. Da, poate așa e bine — atunci el va aduce dreptatea și pacea între categoriile sociale. Unii oameni se tem că va curge iarăși sânge dacă se va afla ceea ce stă acum ascuns. Dar adevărul nu vine niciodată cu vărsare de sânge, nici cu nedreptate. Prezența lui nu permite abuzul. E ca o lumină care nu mai lasă pe nimeni să spună că albul e negru. Aș vrea să știu dacă în istorie pronunțarea unui verdict cinstit într-o judecată a produs și altceva decât lumină. Eu nu-mi aduc aminte.

M. C. Credeți, prin urmare, că doar rostirea adevărului va aduce țării pacea de care are nevoie?

M. Da, cred asta mai mult ca oricând. De Paști, românii care s-au adunat să ne întâmpine n-au strigat *jos* sau *afară*. Atunci s-a spus *da*. Numai de la o dispoziție sufletească pozitivă se poate începe ceva bun, ceva care să rămână și de unde să se pornească mai departe.

M. C. După opinia Majestății Voastre, românii adunați la Putna, la București sau la Curtea de Argeș uitaseră chiar

și pe cei care le-au provocat amărăciunile și neliniștile ultimilor doi ani...

M. Cine poate să spună ce era în sufletul lor? Am luat în considerație doar felul cum s-au manifestat ei. Aveau ceva mai bun de făcut decât să spună *jos* sau *afară*. S-a văzut că fie și numai un început de reparație a unei nedreptăți contează mai mult decât orice decret de reconciliere națională. Dacă întreprinzi ceva pentru ca o rană să fie vindecată, atunci întreg trupul începe să se domolească. Procedezi ca un medic normal; nu te mulțumești să cauți doar mijloace ca trupul să fie împiedicat să-și manifeste durerea — durerea oricum rămâne. Liniștea care vine în urma amenințării cu o durere mai mare nu e liniște și nu are darul să oprească suferința.

M. C. Vorbiți despre restaurarea monarhiei în România...

M. Înainte de orice vorbesc de poporul român. Lui i s-a adus o jignire mortală în decembrie 1947. Asta nu voi înceta s-o repet. Ceea ce am suferit noi vine de aici. Se caută remedii pentru redresarea țării și lumea se întreabă ce trebuie să se facă pentru ca România să depășească acest moment de derută. În același timp, remediile sunt căutate aiurea. România a fost silită să intre în război în urma pactului Ribbentrop-Molotov. Se va spune: dar asta s-a petrecut demult! Este adevărat, dar acțiunile noastre continuă să fie influențate și acum, când vorbim, de acest pact criminal. S-a recunoscut independența Basarabiei. În felul acesta nu s-a revenit la normalitate. Remediu a fost căutat alături, deși se știa bine unde se află el. Toată lumea a ajuns să recunoască, acum, că rușii au anulat Constituția pe baza căreia românii și-au construit libertatea.

M. C. Se știe deci că remediu ar fi repunerea în vigoare a Constituției din 1923.

M. Se știe, dar în același timp oamenii au fost îndemnați să voteze o altă constituție și, prin ea, chiar forma de guvernământ care i s-a impus de ruși ca o umilință în plus. Momentul când pactul Ribbentrop-Molotov ar fi putut să fie denunțat de la București a fost pierdut. Pentru că s-a știut că,

denunțând acest întâi rău ce ni s-a făcut, trebuia să fie denunțat și celălalt rău, petrecut în decembrie '47. Ambele rele se leagă, am mai spus asta când am vorbit despre Basarabia și Bucovina de nord. Când lumea va vorbi iarăși despre Regatul României, atunci românii vor avea de pe ce teme să-și ceară înapoi teritoriile ocupate de ruși. Atunci chiar românii din aceste teritorii vor cere să se întoarcă iarăși acasă. Un remediu îl va atrage pe celălalt.

*

M.C. Cu foarte puțin timp înainte de a sărbători împreună cu românii Sfintele Paști ale acestui an, vă aflați în Canada și Statele Unite. Știați încă de pe atunci că veți trece granița României.

M. Într-un fel, da. Se știa că va veni ceva din țară. Invitația plutea în aer, ca să spun așa. Când ne-am întors din America, am găsit-o pe masă: arhiepiscopul Pimen ne chema să luăm parte la sărbătorirea Paștilor la Putna. Și atunci am dat un comunicat de presă, spunând că *am de gând* să accept această invitație. Încă nu știam cum vor reacționa autoritățile românești... Două zile mai târziu, consulul ambasadei române din Berna a telefonat la secretariat și ne-a anunțat că vizele sunt gata și să trimitem pașapoartele.

M.C. E important acest amănunt?

M. Nu știu cât de important poate fi sau nu. În ceea ce mă privește este. Pentru că nu noi am cerut viza. Am spus de mai multe ori că n-am să cer niciodată ceva la care am dreptul. Viza a venit de la ambasada română. Așa că, la cel de-al doilea comunicat, am spus: venim. Și s-a făcut un program.

M.C. Un moment. Partidele politice din țară care vă susțin au colaborat în vreun fel la pregătirea acestei chemări?

M. Nu. După câte am înțeles, ele au fost luate prin surprindere. Și la început, când au aflat toți comunicatul nostru, unii și-au manifestat dezacordul.

M.C. Cunoașteți motivația?

M. Da. Pe atunci se credea că alegerile sunt foarte aproape. Nu știu ce legătură au putut să facă între prezența noastră în țară și alegeri. Și dacă ar fi existat o legătură, mă întreb cine și ce ar fi avut de pierdut dacă, imediat după Paște, românii s-ar fi dus la urne...

Noi am fost invitați de un reprezentant al Bisericii, nu de partide — asta nu s-a înțeles destul de exact. În fine.

M.C. V-ar interesa să aflați care a fost reacția celor care vă așteaptă dintotdeauna?

M. Da, sigur.

M.C. De la început s-a produs un val de uimire — de uimire amestecată cu bucurie și teamă.

M. De teamă?

M.C. Știrea că veți veni în țară s-a auzit întâi de la radio Europa Liberă. Oamenii se întrebau: cum va ieși totul *până la urmă*? Simțeau că se va petrece un fapt de mari proporții, dar nimeni nu știa ce să spună în acest sens. Românii s-au învățat cu răul — și cei mai mulți se gândeau la rău. Însă, după câteva zile de așteptare, oricine și-ar fi putut da seama că populația Bucureștilor, cel puțin ea, era cuprinsă de euforia unei întâlniri de mari proporții. Nimeni nu se mai gândea nici la rău, nici la bine... Între timp, ce se întâmpla aici, la Versoix?

M. Aici se făceau pregătiri.

M.C. V-ați pregătit un discurs?

M. Discurs? Despre ce discurs ar fi putut să fie vorba? Ca să spui românilor că ai așteptat să fii împreună cu ei de patru decenii și mai bine nu e nevoie de nici un discurs. Dacă e să te creadă, omul te crede și din două cuvinte. De program, da, de el m-am ocupat destul de amănunțit. După acceptarea lui a trebuit să găsim un avion. Am închiriat unul de aici, din Geneva.

M.C. De la aceeași companie de la care a fost închiriat avionul în decembrie 1990?

M Da, parcă. Da, de la aceeași companie...

M.C. Acolo au fost comentarii?

M Nu. Elvețienii sunt oameni rezervați, nu pun întrebări, nu așteaptă neapărat explicații. Și, în paranteză... pilotul — un om ceva mai în vârstă, cu părul alb... când ne-am interesat despre el, ni s-a spus că a fost primul care a venit la București în decembrie 1989. A aterizat la Otopeni în plin conflict. Se trăgea din toate părțile, omul a trebuit să se ascundă. De data asta i-a fost dat să vadă altceva...

În fine, am ajuns la Suceava, unde am fost întâmpinat de arhiepiscopul Pimen. Pe aeroport era lume. Nu-mi dau seama dacă era multă sau nu. Câteodată, emoția te împiedică să evaluezi proporțiile lucrurilor și întâmplărilor. Noi am cerut să aterizăm direct la Suceava, să nu se mai complice formalitățile. S-a acceptat ca documentele de intrare în țară să se facă aici. Pe drumul de la Suceava la Putna am fost puțin neliniștit. Mă întrebam cum va fi primirea. Când am ajuns la mănăstire, mi-am dat seama că nu era nici un motiv de neliniște. Am privit în ochii oamenilor și acolo am văzut bucurie și nădejde.

M.C. Era Sâmbăta Mare.

M Așa e, românii așteptau Învierea lui Cristos. În starea asta de suflet, ce rău ar fi putut să se întâmple? Când mai mulți oameni la un loc se bucură de ceva, sufletele răuvoitoare se îndepărtează. Nu trebuie să le alunge nimeni: se îndepărtează singure.

M.C. Care a fost cel dintâi gând când ați trecut pragul mănăstirii?

M Mi-am adus aminte de cursul de sinteză pe care l-am făcut aici împreună cu colegii de școală. Era prin '38 sau '39, la lecția de istorie despre Ștefan cel Mare și epoca lui...

M.C. Ați observat vreo deosebire între ceea ce vi s-a păstrat în amintire și realitate?

M Nu puteam să fiu atent la așa ceva. Am văzut oamenii... Aproape că nu-mi aduc aminte dacă m-am uitat la zidurile mănăstirii. Cred că nici n-am apucat, atunci. Oriunde aș fi privit, mă întâmpina o față omenească. Nu te mai săturai privind... A fost ca o mare uimire.

Slujba a început la miezul nopții. Mi-am adus aminte de slujbele de la Patriarhie, din anii când eram în țară. După ce s-a zis: „Veniți de luați lumină”, mi s-a dat un mănunchi de lumânări, pe care le-am aprins de la arhiepiscopul Pimen; și eu le-am dat oamenilor. La Patriarhie, demult, se proceda la fel.

M.C. Cum anume?

M Noi așteptam în fața bisericii, lângă trepte. Patriarhul se afla înăuntru — și, când ieșea afară, îmi dădea mie lumină și pe urmă o trecea primului-ministru, acesta armatei, armata Curții de Casație și așa mai departe. De la ei luau lumină restul credincioșilor. De data asta n-a mai fost nici o mijlocire între mine și ceilalți. Înainte intram în biserică. Aici, la Putna, n-a mai fost loc. Am rămas cu toată lumea afară și am ascultat slujba. După slujbă, care a durat aproape o oră, soborul de preoți a intrat în biserică, iar noi ne-am retras.

M.C. De la plecarea din țară ați mai sărbătorit Paștele împreună cu românii?

M Da, de câteva ori, la bisericile românești din diaspora. Am făcut Paștele și în Grecia... Aici mă știam mai aproape de țară. După obicei, mai demult, noi nu cântam *Cristos a înviat*. De data asta, la Putna, nu știu cum s-a întâmplat, dar am cântat *Cristos a înviat* împreună cu toți cei de față. La fel s-a întâmplat și la București. A fost ceva cu totul special.

La Putna, când ne-am retras, cineva ne-a atras atenția că prin mulțime s-ar putea să fie nu se știe cine, că unii o să arunce cu petarde în toate părțile... ceea ce s-a și întâmplat, dar pentru că așa se obișnuiește pe aici, nu din rea-voință. A doua zi de dimineață, la micul dejun, am stat cu toți preoții care slujiseră

cu o seară înainte. Printre ei era și episcopul Gherasim Vrânceanul, de la Buzău. Am auzit că de-atunci unii îi fac necazuri — de ce, adică, a fost și el la Putna. La fel și arhiepiscopului Pimen. În fine. La masă cu noi au fost și doi reprezentanți din Basarabia. Unul vorbea românește cum știm și noi, celălalt vorbea în felul tipic al basarabenilor. Mi-a plăcut să-i ascult.

M. C. Erau și ei tot preoți?

M. Nu, nu erau preoți. Porniseră de-acasă cu o noapte în urmă, ca să-mi spună necazurile lor. De la ei am înțeles și mai bine ce se petrece cu oamenii din Basarabia. Tot ce aflasem până atunci despre conflictul din Transnistria a căpătat dintr-o dată viață. Când am plecat la aeroport, am constatat că printre preoți se afla și un preot armean. Știam că la Suceava există o veche comunitate de armeni, care trăiesc în jurul bisericii lor și-și țin cu sfințenie datinile. Privindu-l, mi-am adus aminte de ei. Faptul m-a impresionat și m-a făcut să-mi dau seama încă o dată că printre români nu e greu să trăiești ca străin...

M. C. Sire, aveți cunoștință că pentru canonizarea unui mare personaj istoric, ca Ștefan cel Mare bunăoară, este nevoie, printre altele, ca la mormântul lui să îngenuncheze un cap încoronat?

M. Asta mi-a spus-o arhiepiscopul Pimen, nu mai știu dacă în biserică sau afară. Condiția mi se pare firească. Oricine poate să-și dea seama de aici că monarhia este o instituție legată de lucrurile pământești, dar și de partea spirituală a vieții.

M. C. Cum a trăit Regina Ana momentul întâlnirii cu românii?

M. Din decembrie 1990, când n-am putut să ne închinăm la mormântul străbunilor noștri, ea a făcut tot ce-a putut ca să uite de comportamentul autorităților de la București. Regina a înțeles bine că nu românii ne-au împiedicat să ajungem atunci la Curtea de Argeș, ci niște oameni care se temeau să-i pună pe români față-n față cu adevărul. Acum, Regina s-a întâlnit cu altfel de români decât cei pe care i-a văzut în noaptea de

24 decembrie 1990. Sigur că a fost foarte emoționată, dar ea se bucura mai mult pentru mine, că am putut să călcăm, în sfârșit, pe pământul nostru românesc.

Ce-am văzut din mașină, de la Suceava la Putna, și a doua zi, înapoi... că era mult câmp încă nelucrat. Asta m-a întristat. De obicei, în România pe care o știam eu, nu găseai la vremea asta nici o palmă de pământ lăsată în paragină. Acum, din loc în loc, vedeam niște țăruiși înfipti în pământ. Ce sunt țăruișii ăștia? am întrebat. Și arhiepiscopul mi-a spus: oamenii își recunosc proprietățile de mai-nainte și pun semn de hotar. Dar pământul nu era lucrat în întregime.

M. C. Impresia cea mai pregnantă cu care ați plecat din Suceava...

M. Privirile oamenilor. Am văzut multă lume și amestecată, dar toți oamenii la care m-am uitat bine aveau în privire ceva adânc, greu de lămurit. În jurul nostru era un cordon de poliție. Au reușit să-și strecoare mâinile dincolo de cordon — și m-au atins. Le-am întins și eu mâinile. Atingerea asta mi-a făcut bine. Am primit din căldura lor. Lucruri firești...

M. C. Ați simțit că între Majestatea Voastră și popor există vreo mijlocire?

M. Dacă te referi la prezența polițiștilor — nu. Ei s-au purtat corect și, dacă mă gândesc bine, se pierduseră și ei în îmbulzeala aceea, pe care abia reușeau s-o stăpânească.

M. C. V-ați temut?

M. De ce să mă tem?

M. C. De neprevăzut, ca să nu spun mai mult.

M. Nu, nu mi-a fost teamă. Niciodată nu mi-a fost teamă de atentate. Știu că unii șefi de stat poartă vestă antiglonț pe sub cămașă și mai știu eu ce, își iau măsuri. Apărarea noastră nu vine de la oameni, ci de la Dumnezeu. Când eram în țară nu-mi luam măsuri de prevedere suplimentare. Pentru felul cum se gândește astăzi în relațiile din-

tre oameni, eram un imprudent. Nu este doar o vorbă goală ce se spune în Scriptură despre cei care-și pierd viața pentru că și-o iubesc prea mult...

M. C. V-ați simțit bine?

M. Ca să nu te ferești prea mult, până la indecență, nu trebuie să te bizui neapărat pe iubirea oamenilor, dar nici să-și închipui că toată lumea e cu ochii pe tine și te urăște. Cred că fiecare om e urmărit în fiecare clipă, dar de privirea lui Dumnezeu.

M. C. Putem să ne oprim puțin aici?

M. Da.

M. C. Se spune că în țară, înainte cu zece zile sau chiar mai puțin de abdicarea forțată, ați fost obiectul unui atentat.

M. Da, am auzit și eu asta, dar nu-mi amintesc momentul. Ce s-a întâmplat în ziua aceea poate că s-ar fi putut întâmpla și în altă zi, nu mi s-a părut ceva ieșit din comun.

M. C. Citesc din declarația domnului Anton Rațiu (nici o legătură cu omul politic), care în acea perioadă era șeful corpului de detectivi în Serviciul Secret de Informații și care, în 1948, avea să fie închis împreună cu grupul ce gravita în jurul lui Lucrețiu Pătrășcanu:

„Din informațiile șoferului meu de atunci, pe nume Mușat, am aflat ce anume s-a petrecut pe șoseaua Sinaia-Brașov, pe unde Regele Mihai, aproape zilnic, făcea o plimbare cu mașina. [...] Șoseaua era acoperită de un strat gros de polei. [...] Regele, ca de obicei fără pază, rula cu mare viteză. Șoferul Mușat, într-o altă mașină, se afla la o distanță de aproximativ o sută de metri înapoia Regelui. Când mașina, un Delahay care lua ușor 160 kilometri pe oră, a ajuns foarte aproape de una dintre cele mai adânci prăpăstii de pe traseu, un buștean din brad fasonat, pus de-a curmezișul șoselei, i-a tăiat ca-

lea. «Nu știu dacă alt conducător auto în situația aceasta ar fi scăpat cu viață», mi-a mărturisit șoferul Mușat, care a continuat: «Regele [...], cu un calm extraordinar, [...] a manevrat volanul aproape pe loc, frânând treptat, până când a lipit mașina de buștean, cu fața spre munte. A coborât apoi din mașină și, cu mâinile în buzunare, se uita la bușteanul care altuia i-ar fi pecetluit sfârșitul.» Mușat, care venea din urmă, abia a putut să-și oprească mașina, chiar în apropierea Regelui.” Vă aduceți aminte de toate acestea?

M. E foarte probabil să se fi întâmplat așa. Pe șoselele din țară am avut experiențe chiar și mai primejdioase. Pe multe le treceam cu vederea chiar din momentul când le depășeam, nici nu le mai povesteam cuiva. Și pe urmă, nu mi-a fost teamă niciodată de atentate, ca să pun apariția unui buștean pe o șosea cu polei pe seama unei intenții criminale. Cei care se tem de atentate... s-a văzut că de cele mai multe ori ei înșiși pun la cale atentate.

*

M. C. La ora prânzului, pe aeroportul Băneasa vă așteptau bucureștenii. La ce vă gândeați în momentul aterizării?

M. Mă gândeam la cuvintele pe care le spusese celor care mă întâmpinaseră în nordul țării și mă întrebam dacă aș mai fi avut ceva de adăugat. Aș fi avut multe să le spun, dar atunci parcă toate se strânseseră într-un singur gând — că fiecare român ar trebui să-și închipuie ce-ar fi simțit el dacă i s-ar fi întâmplat să se întoarcă în țară după aproape patruzeci și cinci de ani de absență forțată.

M. C. În aeroport n-ați vorbit.

M. Vrei să spui că n-am ținut nici un discurs... Am schimbat câteva cuvinte cu persoanele pe care, înainte de-a intra în clădirea aeroportului, mi le-a prezentat părintele Justin, de la Stavropoleos. Cei mai mulți erau oameni din viața culturală a

țării. Numai câteva fețe îmi erau cunoscute. Dar în mulțime, în îmbulzeala de ziariști, printre atâtea chipuri, i-am văzut pe Bălă și pe Rusu. Asta m-a impresionat — că au venit să mă întâmpine. Pe Bălă îl mai văzusem o dată, la Versoix... A fost o surpriză. Pentru că ei se aflau acolo, totul în jur mi s-a părut foarte familiar. Mașinile au pornit spre oraș. Ce s-a întâmplat pe urmă știe toată lumea.

M. C. Nu tocmai, Sire. Înainte cu foarte puțin de a ajunge la Podul Băneasa, s-a întâmplat ceva neobișnuit totuși.

M A, e vorba despre devierea aceea de traseu... Pentru mine reperul a rămas Fântâna Miorița... Da, înainte de-a ajunge la Fântâna Miorița am văzut că, deodată, mașina din față a luat-o la stânga. Cineva a vrut să ne scoată din drumul nostru și chiar ne-a scos. Cine dirija circulația a făcut un semn pentru stânga și toate mașinile s-au conformat semnului. Dar după câteva sute de metri ne-am oprit și am pornit-o înapoi.

M. C. Vi s-a dat vreo explicație?

M Atunci, pe loc, nu — după aceea am aflat. Se spunea că în jurul Arcului de Triumf ar fi ceva neliniște și că ni s-ar pregăti ceva neplăcut, în fine, că acolo s-au adunat și niște manifestanți cu intenții ostile față de noi. Noi am mers înainte și n-am văzut nimic din toate acestea, dimpotrivă, am văzut că strada e din ce în ce mai plină de oameni care ne așteptau cu dovezi de prietenie și de afecțiune. Când am ajuns la Arcul de Triumf, nu numai că nu ne-a primit nimeni cu ostilitate — dimpotrivă... De la un moment dat încolo n-am mai putut înainta decât cu greu. Nu mai vedeam prin ferestre nimic, doar mâini și fețe.

M. C. sunteți unul dintre oamenii care ați văzut, probabil, cele mai multe chipuri omenești exprimând fericirea. Cum arată un chip fericit?

M Este adevărat că n-am văzut niciodată mai multe fețe bucurătoare la un loc. Nu pot să fac nici o comparație, nu știu ce au văzut alții... pot să spun că un om fericit se face frumos. Un

bătrân nu poate fi și frumos, asta se știe din proverbe. Eu am văzut în mulțimea aceea, care ne conducea și ne arăta pe unde să mergem, bătrâni frumoși cu adevărat.

Acolo s-a întâmplat ceva de neînchipuit. În loc să facem drumul ocolind Arcul de Triumf, ne-am pomenit că trecem pe sub el. Asta m-a tulburat.

Până atunci, înaintaserăm pas cu pas; oamenii numai că nu luaseră mașina pe sus, iar eu, cel puțin eu, nu eram pregătit pentru așa ceva... Se pare că atunci când se adună la un loc mulțimi de oameni deciziile se iau în afara practicilor. În împrejurări ca acestea primează un alt drept, mai presus de practici sau de obișnuințe.

Am spus că am fost și mai sunt încă tulburat — pentru că pe sub Arcul de Triumf n-au mai trecut decât Regele Ferdinand și Regina Maria, împreună cu armata română, victorioasă în primul război mondial.

M. C. Sire, cu privire la acest eveniment s-au făcut speculații în presă, iar în Parlament au fost auzite voci indignate, e drept că fără prea mult ecou.

Mulțimile care v-au întâmpinat au decis totul. Ele nu s-au gândit decât că oricărui om întoarcerea acasă trebuie să i se sărbătorească fără nici o rezervă, oricărui om și cu atât mai mult Regelui lor. A fost o răsplată pentru suferințele din exil, pentru comportamentul Majestății Voastre printre străini, pentru modul în care ați înțeles să reprezentați partea noastră cea mai bună și cea mai nepătată — căci în componența națiunii Dumnezeu a avut grijă să păstreze și români curați, de care are nevoie țara viitoare. Și nu în ultimul rând pentru acel 23 august 1944 nu îndeajuns de înțeles, pe care și l-au adjudecat în chip nedrept uzurpatorii comuniști și pe care acum tot ei, agățându-se de numele mareșalului Antonescu ca de un colac de salvare, îl denigrează.

Rezumând: mulțimile de români care v-au întâmpinat de Paște la întoarcerea acasă — ele v-au trecut pe sub Arcul de Triumf.

M Așa stau lucrurile și nu altminteri. Așa a decis împrējura-rea. Iar pentru mine, asta am mai spus-o, nimic nu este întâmplător pe lume. Și răul, și binele trebuie să fie luate ca din mână lui Dumnezeu.

M. C. Vă asumați deci hotărājarea mulțimii...

M Da, și la vremea cuvenită o să dau, dacă va mai fi nevoie, explicații. Deocamdată este un fapt. Mă voi gândi mereu la armata română care s-a întors victorioasă din cel de-al doilea război mondial.

M. C. Victoria nu ne-a fost recunoscută și n-am fost numărați printre învingători.

M Asta e cu totul altceva. Și oricum, faptul n-are nimic comun cu adevărul. Noi stăm încă și acum în afara țării noastre. Asta are ceva comun cu adevărul? Felul în care au luat comuniștii puterea și au nimicit credința poporului în propriul lui destin are ceva de-a face cu adevărul? Cei care ar fi avut toate drepturile să treacă pe sub Arcul de Triumf și nu mai sunt au primit de acest Paște o satisfacție ce li se cuvenea de mult — și la care nu știu cine mai spera.

În pofida oricăror mistificări, actul de la 23 august a făcut ca armata română să se retragă la timp dintr-un război politic și să nu cadă sub povara unei înfrāngerii rușinoase, alături de Axă.

M. C. Acesta este un adevăr pe care comuniștii au ezitat să-l treacă pe sub Arcul de Triumf.

V-ați întors în țară. Se poate spune că șederea aici, în casa de la Versoix, e o chestiune de simplă formalitate?

M La asta nu m-am gândit. Mai bine zis, nu m-am gândit așa. Șederea mea printre străini a fost de la început o chestiune de pură formalitate. Din țară n-a izbutit nimeni să mă scoată cu adevărat.

M. C. După trecerea pe sub Arcul de Triumf...

M Treptat, lumea a început să se rărească și spre Piața Victoriei am înaintat ceva mai repede. La fel a fost și între Piața

Victoriei și Piața Romană. De aici încolo, cu fiecare metru mai mult înaintam printr-o mare de oameni din ce în ce mai greu de străbătut. Erau și tineri, erau și bătrāni, dar nu asta m-a impresionat cel mai mult — că acolo erau oameni de toate vârstele. Aproape că nu-mi venea să cred că ei sunt unii și aceiași cu oamenii îndoctrinați până mai ieri de comuniști. La asta mă gândeam tot timpul, că nu toate le-au reușit sovieticilor și susținătorilor din țară ai sovietizării. Asta le-a scăpat. Nu și-au putut închipui că omul o să vină la adevăr în mod instinctiv. Erau acolo oameni care fuseseră siliți să spună cu gura lor că monarhia a făcut rău Romāniei, că noi am plecat cu averi după ce am vândut țara rușilor. Au spus toate acestea, le-au auzit de la alții, dar nu le-au intrat și în inimă — sau, dacă le crezuseră cumva din lipsă de alte informații, ele s-au spulberat ca o pleavă, la întâiul contact cu adevărul. Nu știu cine a spus că acolo erau curioși. Or fi fost și din aceștia, dar aproape un milion de curioși? Nu e prea mult? Se simte în aprecierea asta tot disprețul comuniștilor față de poporul pe care l-au socotit prost și ușor de manevrat.

M. C. Sire, cine a afirmat că au fost curioși nu are practica sărbătorilor creștinești, el nu știe că românul nu iese din casa lui de Sfintele Paști, după ce pentru ele s-a pregătit vreme de șase săptămāni, decât dacă afară îl așteaptă ceva măcar asemănător cu motivul care-l ține în casă. În decembrie 1989, românii s-au unit prin ura față de dictatură. Acum, liantul care a făcut din populația Bucureștilor un popor a fost iubirea — un sentiment pozitiv, așa cum spuneți. E ceea ce ne lipsea cu adevărat. Mașina în care vă aflați abia a străbătut calea spre biserica Sfântul Gheorghe...

M A fost de neînchipuit. Mașina n-a fost luată pe sus, dar se clătina grozav, polițiștii o îmbrāțișaseră, pur și simplu, iar printre ei oamenii își strecurau mâinile să mă atingă. Geamul din spate a fost spart.

M. C. V-ați temut?

M Am spus o dată: nu. De ce să mă tem? Când am ajuns în fața bisericii, abia am putut să ne dăm jos din mașină. În biserică, ne-am închinat la mormântul Voievodului Constantin Brâncoveanu, în aceeași idee — a viitoarei lui canonizări.

M. C. Îl socotiți pe Brâncoveanu un sfânt?

M Da, într-un alt fel decât pe Ștefan cel Mare. Pe Ștefan cel Mare oamenii l-au numit de la început *cel Sfânt*. Nouă nu ne-a rămas decât să recunoaștem ce-a hotărât un popor întreg. Asta arată oricui are minte să înțeleagă cât de mult a folosit Europei faptul că acum cinci secole, între ea și turci sau slavii de răsărit, a existat pământul nostru românesc. Ștefan cel Mare a murit în casa lui, în țara lui. Cu Brâncoveanu a fost altceva. Sfințenia lui vine din faptul că s-a împotrivit unei primejdii care ar fi putut să-i ucidă sufletul. Turcirea l-ar fi pierdut. Chiar dacă a fost un om ca și noi, cu păcate, el n-a pățit mai puțin decât sfinții. Într-o singură clipă el a păstrat neștirbit ceea ce alții o viață întreagă s-au chinuit să păstreze — credința în Cristos.

M. C. Ați îngenucheat la mormântul lui.

M Da, și m-am gândit că și sfințenia e dată omului. Dumnezeu ne-a dăruit multe nouă, muritorilor. Chiar și posibilitatea aceasta.

M. C. Faptul că după slujbă ați ieșit cu un copil de mână în fața poporului ne-a impresionat adânc.

M Asta am băgat și eu de seamă. Pusese ră o masă acolo, în pridvor, m-am suit pe masă și de-acolo am vorbit, am vrut să mă fac auzit mai bine. L-am luat și pe cel mic lângă mine, pe Nicolae. A fost ceva spontan. Chiar și când am luat hotărârea să-l aducem și pe el n-am stat prea mult pe gânduri. Fiica noastră Elena ne-a telefonat de la Versoix, mi-a spus că are de gând să vină și ea de Paște în țară și nu știe: e bine, nu e bine să vină și cu copilul? — și i-am spus: absolut! să vină cu el — și a ieșit bine. Copilul e atașat de noi.

M. C. Biserica Sfântul Gheorghe a rămas ani și ani nereparată, acoperită de niște rogojini din ce în ce mai mur-

dare și mai rupte. Vreme îndelungată a stat ca un ghimpe în ochii celor care urau casa Domnului și care plănuiseră s-o dărâme. N-au avut parte de bucuria asta. Bucureștenii cred și acum că oasele Domnului Brâncoveanu au apărât-o de furia batjocoritorilor. Arhitectul Balș s-a străduit s-o refacă după toate canoanele presupuse de știința restaurării — ea nici acum nu e isprăvită cu totul pe dinăuntru... și totuși, în ea i-a fost dat Regelui nostru să intre când s-a întors în țară.

M Biserica mi-a devenit mai aproape decât oricare alta. Chiar și această preferință tot împrejurările au dictat-o: în biserica Sfântul Gheorghe din mijlocul orașului, alături de oasele Domnului Constantin Brâncoveanu, am ascultat slujba Miciei Învieri împreună cu românii de acasă... Au slujit doisprezece sau paisprezece preoți. Printre ei se afla și un preot din America. Împreună cu noi au ascultat slujba oameni politici, oameni de cultură, ziariști. Pe unii îi mai văzusem și altă dată, pe cei mai mulți doar acum. Trebuie să spun că acolo unde ni s-au pus scaunele nu era locul nostru dintotdeauna din biserică.

M. C. Care era locul potrivit?

M Cum intri în biserică pe dreapta, asta e datina. Dar poate că amănuntul nu are nici o însemnătate. Alte amănunte au importanță. De exemplu: când vorbeam în pridvor, s-au apropiat de masa pe care mă urcasem vreo două-trei persoane, și una dintre ele, o femeie ceva mai în vârstă, m-a prins de mână, mi-a dat niște flori, iar pe copil, pe Nicolae, l-a sărutat pe amândoi obraji. Poliția încerca să păstreze puțin loc gol în jurul nostru... eu am lăsat-o pe femeia aceea să facă tot ce-și pusese în gând să facă.

M. C. După acest episod v-ați întors în biserică.

M Da, în mod normal ar fi trebuit să plecăm chiar atunci. Slujba se terminase, terminasem și eu de vorbit, dar mașinile nu mai puteau să tragă în fața bisericii din cauza mulțimii — așa că am intrat din nou în biserică.

M.C. Este adevărat că în acest moment vi s-a propus să luați masa la Patriarhie?

M. Despre acest amănunt vom vorbi altă dată. Oricum, noi nu i-am acordat importanța pe care i-au acordat-o alții.

M.C. În preajma hotelului Continental vă aștepta altă lume. În zona dintre Piața Revoluției și Palatul Telefoanelor abia se putea circula. După masă, ați ieșit de două ori la balconul de la etajul întâi.

M. Asta s-a întâmplat pentru că așa au vrut oamenii. După război, așa se manifestau românii ori de câte ori ieșeam, mai ales în zilele de sărbătoare. Ce s-a întâmplat acum, de Paște, mi-a adus aminte de manifestația de 10 mai 1946, când bucureștenii au luat pe brațe mașina în care mă aflam împreună cu Mama.

M.C. Prin urmare, nu este pentru întâia oară când românii se strâng în jurul numelui Majestății Voastre cu nădejde, ca în jurul unei garanții de libertate. V-ați referit la manifestația la care în tribuna oficială luase loc și reprezentantul sovietic al Comisiei Aliate, Susaikov...

M. Da, atunci rușii s-au supărat foarte tare, ne-au trimis vorbă că trebuie să ne declarăm dezacordul cu comportamentul românilor, adică să spunem că nu ne interesează nici o manifestație de simpatie a poporului. Gânduri rusești... Niciodată ca acum n-am văzut mai mulți români la un loc.

M.C. Ceea ce înseamnă că situația e chiar mai gravă decât în anii imediat următori războiului, dacă socotim că acolo unde este necaz mai mult, acolo este și mai multă speranță.

M. Atunci românii se aflau între un război greu și amenințarea cu pierderea libertății naționale. Acum suntem după mai bine de patru decenii de comunism, în care s-au risipit mai multe valori decât în războiul trecut, și există amenințarea că toată nebunia comunistă ar putea să continue. Acum am văzut

cum s-a împlinit amenințarea pe care românii o presimțeau venind de la Moscova... Judecând lucrurile din acest punct, atâta vreme cât românii n-au nici îndrăzneala, nici posibilitatea să ceară unirea cu provinciile ocupate, nu se poate vorbi încă despre cucerirea unei libertăți naționale în adevăratul înțeles al cuvântului. Manifestația de Paște a bucureștenilor a fost un mesaj din care am înțeles că asupra noastră apasă povara unei mari responsabilități.

Apartamentul de la Hotelul Continental era așezat într-un colț al clădirii. Ca să-i vedem pe toți, ne-am dus la mai multe ferestre. Când am deschis fereastra din colțul care da spre Piața Palatului, am făcut cu mâna în direcția aceea și toată lumea care se afla acolo s-a deplasat spre noi ca un râu — și a umplut toată Calea Victoriei.

M.C. La a doua ieșire, când s-a deschis balconul, ați vorbit mulțimii adunate în preajma hotelului.

M. N-a fost în program. Au vrut să le vorbesc... De fapt, nici n-am vorbit mult, pentru că m-au întrerupt mereu... A fost un fel de dialog. Mi-au spus să nu plec.

M.C. Cum ați trăit dialogul?

M. Aș spune că în el am regăsit căldura oamenilor, pe care am lăsat-o când am plecat de-acasă.

M.C. Dar oamenii aceștia nu mai erau — decât, poate, într-un număr mic —, nu mai erau cei de odinioară!

M. E drept, erau alții, însă căldura era aceeași. Și tot timpul am avut convingerea că văd pe fețele tuturor speranța. Știam pentru ce am venit pe lume. Acum am văzut că nu m-am înșelat așteptând atâția ani un semn bun pentru destinul poporului nostru.

Știrile despre ce s-a întâmplat de Paști s-au răspândit din om în om, au ajuns chiar și în locuri unde noile autorități vor să vâre în sufletul oamenilor învățătura lor mincinoasă despre noi. Comuniștii de ieri susțin că nu mai sunt comuniști, dar despre noi gândesc exact ca în manualele comuniștilor.

M.C. Credeți că în oricare alt oraș v-ați fi dus lucrurile s-ar fi petrecut întocmai ca la București?

M. Da, întocmai. În oameni există un potențial pozitiv, iar în români parcă mai mult decât oriunde. El se reactivează când i se oferă prilejul. Îmi închipui ce se petrece în sufletul cuiva când e dus cu forța să-l ovaționeze chiar pe cel care-i face rău.

M.C. De când n-ați mai intrat în biserica de la Curtea de Argeș?

M. Din timpul războiului. Acolo, chiar în foișorul din fața bisericii, am decorat mai mulți ofițeri. Trebuie să fi fost prin '42, '43...

În ultimii ani am încercat de două ori să mergem acolo. Unii m-au întrebat acum: de ce să mergem acolo cu tot dinadinsul, doar s-a încercat de două ori și nu s-a putut — reieșea că este doar o idee a mea.

M.C. Într-adevăr, Sire, de ce la Curtea de Argeș anume?

M. Ca să văd mormintele străbunilor mei.

M.C. Ați vrut așadar să vă supuneți tradiției.

M. Este ceva mai mult decât respectarea unei tradiții. Dorința de reculegere la mormintele înaintașilor face parte din adâncurile ființei omenesti. Sunt lucruri pe care simți nevoia să le faci, pur și simplu. Unele popoare au un cult pentru strămoși — și se comportă față de amintirea lor urmând un anumit cod. Ceea ce am făcut noi nu poate fi explicat ușor, e ceva în afară de educație sau de obișnuință. Locul unde-i sunt înmormântați străbunii înseamnă pentru un om un fel de rădăcină în plus. Popoarele au renunțat să migreze după ce au început să gândească creștinește la pământul unde și-au îngropat părinții. Eu cred că popoarele s-au născut în jurul mormintelor strămoșești.

M.C. Ați făcut drumul spre Curtea de Argeș...

M. A fost vorba să alegem drumul pe care să mergem... Nu, am spus, mergem prin sate, pe drumul vechi, nu pe autostra-

dă. Au scris prin unele ziare că am vrut să mă duc și să simt mirosul grajdurilor... N-am zis așa. În fine, nu știu cine a inventat comedia asta. În unele sate, pe marginea șoselei, am văzut grupuri întregi de țărani cu preotul în frunte, așteptându-ne. Din păcate, nu eu conduceam mașina. Mă aflam într-un cortegiu de mașini care se deplasa cu viteză destul de mare.

M.C. Ați avut surprize neplăcute pe acest drum?

M. Cu puțin înainte de-a ajunge la Curtea de Argeș, am văzut un grup de vreo opt-zece oameni cu o pancardă pe care scria: Asasinul mareșalului Antonescu. La întoarcere, am văzut pe cineva purtând un panou pe care scria: Regele bolșevic. Intoxicația a prins totuși la unii... Vina nu e a lor, ci a celor care i-au învățat așa ceva în ultimii ani.

M.C. V-au atins aceste cuvinte?

M. Într-un fel. E ca și cum ai vedea un om bolnav și ai ști că medicamentul potrivit se află ascuns chiar în mâna celui care l-a îmbolnăvit. Cei care ne fac această atmosferă, ei, cei dintâi, știu că mint. Poate că ei ar fi cei mai potriviți să explice oamenilor adevărul.

M.C. La Curtea de Argeș a fost aglomerație...

M. Locul nu e chiar strâmt, dar acum devenise neîncăpător. Am ieșit din mașini la intrarea în curtea bisericii și am pornit pe jos. Într-adevăr, a fost îmbulzeală mare, îmi aduc aminte că aproape tot drumul de la poartă spre biserică cineva m-a ținut de mijloc... oamenii voiau să mă atingă, au fost flori... Cordonul de poliție se clătina dintr-o parte într-alta. Nu știu câtă lume a venit. Douăzeci și cinci, poate treizeci de mii de oameni.

Am văzut mormintele familiei. Pe lespede de pe mormântul Reginei Maria nu e scris nimic. O cruce, atât.

M.C. Nu s-a scris nimic...

M. Nimic. Pe mormântul Regelui Carol și Reginei Elisabeta, pe mormântul Regelui Ferdinand, pe toate e scris ceva. Am

adus cu mine un text pe care l-am dat episcopului Nifon Ploieșteanul, vicarul patriarhal. Textul îl am de la Principesa Ileana, ea l-a făcut.

M. C. Aceasta a fost poate dorința Reginei Maria, să nu i se scrie nimic pe lespede de mormânt.

M Nu, nu cred. N-am cunoștință de vreo dispoziție specială în acest sens.

M. C. Ați vorbit și adunării de la Curtea de Argeș...

M Într-adevăr, am vorbit din nou. Oamenii mi-au cerut-o.

M. C. Autoritățile române au tăcut.

M Complet.

M. C. Abia după aceea au vorbit...

M Mai bine ar fi fost pentru ei să nu spună nimic. Întoarcerea mea în țară e un fapt pozitiv în istoria acestor doi ani din urmă.

M. C. Poate, în primul rând, un test.

M Asta oricum. Ca să spun așa, și noi am răspuns bine testului, și mulțimea de români care ne-a întâmpinat.

M. C. Dacă această mulțime nu v-ar mai fi îngăduit să părăsiți țara...?

M Când se adună la un loc, de bunăvoie, românii se comportă cu înțelepciune. De data aceasta m-au ajutat să-mi țin programul anunțat. La aeroport mi-au spus să mă întorc acasă cât mai repede. Asta vreau și eu, din tot sufletul.

M. C. Sire, poate că nu e momentul cel mai potrivit să vă întreb, dau însă curs dorinței multora ce vor să afle de la Majestatea Voastră dacă, reîntorcându-vă în țară, veți fi însoțit de o camarilă alcătuită încă de pe acum și dacă acestei camarile îi veți încredința conducerea țării.

M Într-adevăr, nu e momentul cel mai potrivit pentru o astfel de întrebare. Ea mă surprinde, oricum. Despre ce fel de ca-

marilă poate fi vorba? În țară sunt atât de mulți români care au fost ținuti deoparte și a căror înzestrare n-a fost folosită! Nedreptatea asta nu prin noi va fi perpetuată. În străinătate trăiesc și români care s-au realizat în diferite domenii, oameni de știință, industriași, oameni de afaceri... Dacă vor dori să se întoarcă și să ajute la reconstruirea țării, e bine, dar asta nu depinde decât de ei. Pentru că n-ar fi chemați la o treabă ușoară, ba chiar mă întreb dacă acum, după ce s-au realizat, le-a mai rămas și puțin spirit de sacrificiu. În fine, ar fi multe de spus în chestiunea asta. Răspunsul nostru e unul singur: nu, nu poate fi vorba în viitor de nici o camarilă. Sunt acasă destui oameni de valoare.

M. C. Dintre atâtea imagini ce v-au trecut pe dinaintea ochilor în cele trei zile de Paște, care este cea mai puternică?

M Nu știu dacă e mai puternică sau mai semnificativă decât altele, dar este, într-adevăr, o imagine care-mi vine în minte mai adesea decât oricare alta.

Luni de dimineață, înainte de-a porni spre Curtea de Argeș, ne-am oprit să depunem o coroană de flori la Romană, pe locul unde au fost împușcați tinerii români în decembrie... Acolo s-a făcut o rugăciune — și, în timp ce părintele Justin se ruga, am văzut o femeie venind spre noi în fugă. Nu s-a apropiat prea mult. Când s-a oprit, la o distanță cam de aici la poartă, ne-a făcut un semn cu mâna și a strigat: „Oameni buni, veniți acasă!”

Versoix — iunie 1992

ÎN LOC DE ÎNCHEIERE

În iulie și apoi în octombrie 1990, Regele Mihai îl primea pe scriitorul Mircea Ciobanu la Versoix, acceptând să-i răspundă fără reticențe la întrebări și punându-i la dispoziție prețioase documente din arhiva sa personală. Astfel s-a născut o carte unică.

O carte-document, în primul rând, în care Regele ne restituie adevărul a peste un secol de istorie falsificată. Perioada 23 august 1944 – 30 decembrie 1947 redată nouă, pas cu pas, de către cel care a văzut-o dinăuntru: finalul tragic al unei istorii mai vaste, coborând până la începuturile monarhiei pe pământul românesc. Perioada dictaturii comuniste văzută din afară de un rege exilat: din perspectiva straniei duplicității a Occidentului. Și totodată, portretele marilor protagoniști ai acestei istorii: în rândul lor, figura impresionantă a Mareșalului... O carte biografică, s-ar putea spune. Dar despre viața unui om fără biografie proprie. O copilărie și o adolescență ale căror puține zone de lumină se concentrează în jurul Reginei-Mame sau al unui maestru de zbor... O bruscă și dureasă maturizare. Iar mai departe, biografia tânărului suveran începe să nu-i mai aparțină: căci se confundă tot mai mult cu însuși destinul poporului pe care Regele se simte îndreptățit să-l reprezinte.

O nesperată carte de înțelepciune în care gânduri și convingeri adânci sunt exprimate adesea în fraze memorabile. Și implicitul portret al unui om împlinit: pentru care cea mai importantă carte rămâne Biblia: care crede în adevăr, în dreptate, în perfectibilitatea naturii umane. Pentru care puterea nu înseamnă decât a fi în slujba celorlalți.

Scriitorul între timp dispărut a lăsat despre momentul elaborării prezentei cărți următoarele amintiri:

...Convorbirile aveau loc dimineața, între ceasurile nouă și douăsprezece și jumătate, unu. Niciodată n-am ieșit din Curtea de la Versoix cu aceeași dispoziție sufletească. Mereu însă se amesteca mâhnirea, o mâhnire din ce în ce mai grea și mai apăsătoare. Îmi dădeam seama, cu fiecare întrevvedere mai mult, că tragedia românilor își are adevăratul exponent în însuși Regele lor și că nu toți ne dăm bine seama că șansa aceasta de reprezentare este unică în fața istoriei și a justiției divine.

Ca într-un basm grotesc, al tuturor umilințelor strigătoare la cer, mâna săracă și plină de răni a României a avut mulți pretendenți. Spun mulți, pentru că nu numai Dej și Ceaușescu au batjocorit-o, ci și toate acele fapte scoase la suprafața istoriei din adâncurile societății, cu închipuirea întărită de gândul că viața pe pământ poate fi o necurmată petrecere, cu îmbuibare și cu risipă, sub privirea flămândului, a văduvei, a orfanului. La toți aceștia mă gândeam, la toți purtătorii de porecle în loc de nume care au stăpânit țara, aleși într-adins să jignească bunul-simț prin simpla lor prezență, la toți neghio-bii îmbolnăviți de fudulie și de nesaț, la toți cățărătorii câți au hotărât să confunde diploma de absolvire cu știința de carte, la toți cei care făcuseră din delațiune și trădarea aproapelui virtuți și idealuri, la toți aceștia mă gândeam — la puterea lor de ură, la iscusința lor de a strica, singura pentru care dovedeau înclinare, pricepere și râvnă — în timp ce-l ascultam pe Regele nostru vorbind. Știam cine a împrăștiat printre români calomnii despre Regele lor, știam și ce înseamnă un uzurpator și cam ce fel de comportament adoptă el, instinctiv, față de cel uzurpat. Una e să știi și alta e să înțelegi, însă. Convorbirile înaintau ca de la sine, se apropiau de sfârșit — iar eu nu puteam să scap de gândul că, vreme de aproape cincizeci de ani, românii au fost lipsiți de prezența Regelui lor, că dintre noi destui au început să se obișnuiască pe încetul cu absența lui, pentru a-i accepta drept legitimi pe toți acei înlocuitori grotești. Ascultându-l, îmi repetam că sunt destui cărora nimeni

nu s-a învrednicit să le spună că România *are un Rege*, numai în lipsa lui fiind cu puțință pătrunderea, până în intimitatea caselor și cugetelor, a necontenitei, istovitoare zăzaniei comuniste, după cum numai într-un sistem social-politic nelegitim procesul denaturării ființei românești a putut să înainteze până acolo încât așteptarea izbăvirii noastre de la Răsărit — tocmai de acolo de unde ne-au venit vărsătorii de sânge! — să pară firească. Aduceți-vă aminte cum începuseră să gândească românii înainte de decembrie '89, când ideea impunerii de la Moscova a unei jalnice perestroika era considerată drept singura cale de salvare a patriei...

Cât timp trecuse de la plecarea în exil a Majestății Sale? Îmi era și teamă să număr anii. În tot acest timp, oricine altcineva s-ar fi preschimbât într-un cumul de nemulțumiri, de resentimente, de gânduri negre, exilul — o spune însuși Regele nostru — nefiind climatul cel mai prielnic pentru practicarea marilor virtuți. Da, asta s-ar fi putut întâmpla, însă doar dacă suveranul României ar fi socotit că *el* a fost jignit, că el a fost nedreptățit, că lui i s-a luat tronul, că el a fost supus, vreme de patru decenii și mai bine, suferințelor care se leagă de Părăsire. Suveranul României a socotit că toate acestea s-au petrecut cu țara, că țara a fost greu jignită, că *ei* i s-a răpit tronul pentru a i se da haina de împrumut a unei republici de mână asiatică, că ea, Țara, a fost părăsită și lăsată pe mâna celui mai primejdios dintre aliații pe care i-ar putea avea, la ananghie, un popor. Și s-a comportat în consecință. De aceea a și rămas cu cugetul limpede, de aceea nu l-am auzit vorbindu-și de rău nici măcar dușmanii. Nici unul dintre lăudătorii de ocazie ai marelui Antonescu n-a găsit o formulă în stare să-l caracterizeze mai bine, elogiindu-l implicit, așa cum a găsit-o Regele când l-a asemănat nu cu dictatorii patologiei politice din deceniile interbelice, Mussolini sau Hitler, ci cu dictatorii Romei antice. Întrebările mele n-au fost comode și câteodată, cred, am reușit să-i smulg câteva răspunsuri din chiar adâncurile ființei — ei bine, acolo, la mari adâncimi, n-am găsit nimic tulbure sau mălos, așa cum găsești, de-atâtea ori și cu destulă îndreptățire, pe fundul celor mai multe suflete care au suferit.

Simplitatea Regelui românilor este una augustă, dimensiunea ei aparține adevărilor care n-au nevoie de demonstrație pentru a fi înțelese și acceptate.

În cursul convorbirilor, n-a fost întotdeauna dispus să vorbească mult, și totuși n-am rămas cu sentimentul stingheritor al pierderii de timp. Regele nostru este un cunoscător de oameni și, mai cu seamă, al oamenilor cu sufletul simplu, iar eu cred că mă număr printre aceștia — așa îmi explic și de ce, în momentele când convorbirile înaintau mai greu, legătura care le-a făcut posibile încă de la întâia întâlnire — care a fost, cred, providențială — nu se destrăma. În aceste momente, am descoperit pe omul care privește în sus, la Dumnezeu, urmărit de gândul perfecțiunii, dornic să-și pună de acord viața personală cu ideile unei morale fără echivocuri și subterfugii doctrinare. Pentru Regele nostru valorile morale nu sunt relative. Binele îl săvârșești sau nu-l săvârșești. Ce e relativ în faptul că ai săvârșit un omor? Ce să justifici față în față cu nedreptatea? Căci Regele românilor este un creștin în adevăratul înțeles al cuvântului. Și pentru că a venit vorba de asta, aș vrea să-i întreb pe înalții ierarhi ai ortodoxiei noastre: ungerea Regelui nostru, din ceasul când a fost înscăunat pe tronul înaintașilor lui, poate fi ea, cumva, invalidată? Și de către cine? Poate de ruși? De comuniști? Dumnezeu — vreau să aduc aminte! — nu-și ia niciodată înapoi darurile.

Dacă Regele păstrează o distanță rece față de nedreptățile ce i s-au făcut, nu același lucru se întâmplă când vine vorba de suferințele românilor. Atunci cuvântul său ia înălțime, gândul își găsește haina cea mai potrivită. De la nimeni n-am înțeles mai exact că acum a venit vremea ca totul să fie tratat în tonalitate gravă, dacă vrem într-adevăr ca suferința să nu ne fie spoliată de aura ei tragică și, prin urmare, de măreție, dacă vrem cu adevărat să nu asistăm la transformarea, pe nesimțite, a tuturor faptelor ce ne îndeamnă să ridicăm iarăși fruntea înaintea popoarelor în mărunțișuri vrednice de-o ironie pe jumătate adormită și numai bune de scos în afara memoriei.

*

Rândurile de mai sus au fost scrise în februarie 1992, în timp ce pregăteam volumul *Noilor convorbiri* pentru Editura

Humanitas, și încercau să exprime impresia copleșitoare cu care revenisem de la Versoix, atât în urma convorbirilor din 1990, cât și a acestora, noi, din noiembrie 1991.

Între timp, în aprilie 1992, familia regală a sărbătorit Paștele în România — și ar fi fost păcat ca *Noile convorbiri* să nu se refere și la acest eveniment, care ne-a marcat atât de profund. Majestatea Sa a avut bunăvoința să mă primească iarăși, în luna iunie a acestui an, pentru alcătuirea capitolului intitulat *Paște, 1992*, penultimul din volumul de față. *

MIRCEA CIOBANU, iulie 1992

* În prezenta ediție, acest capitol a devenit ultimul (N. ed.).

CUPRINS

<i>Paște, 1990</i>	/ 7
<i>23 august 1944</i>	/ 19
<i>Anii 1944–1947</i>	/ 40
<i>30 decembrie 1947</i>	/ 60
<i>Exilul</i>	/ 80
<i>Carol al II-lea</i>	/ 115
<i>Regina Elena</i>	/ 146
<i>Războiul</i>	/ 153
<i>Dictatura comunistă și Occidentul</i>	/ 185
<i>Nimic fără Dumnezeu</i>	/ 207
<i>Un an de la primele convorbiri</i>	/ 241
<i>Comitetul Național Român</i>	/ 250
<i>Minoritățile și naționalismul</i>	/ 298
<i>Basarabia</i>	/ 340
<i>Omul de neînlocuit</i>	/ 374
<i>Concilierea națională</i>	/ 381
<i>Crăciun, 1990</i>	/ 424
<i>Paște, 1992</i>	/ 437
<i>În loc de încheiere</i>	/ 461

La prețul de vânzare se adaugă 2%,
reprezentând valoarea timbrului
literar ce se virează
Uniunii Scriitorilor din România,
Cont nr. 2511.1-171.1 / ROL,
B.C.R. Filiala sector 1, București

Redactor coordonator al seriei
DOINA JELA

Redactori
OANA BÂRNA și VLAD ZOGRAFI

Tehnoredactor
DOINA ELENA PODARU

Corector
GEORGIANA BECHERU

Apărut 2004
BUCUREȘTI - ROMÂNIA

Tiparul executat la C.N.I. „CORESI” S.A.

Prezenta ediție condensează cele două volume de convorbiri ale scriitorului Mircea Ciobanu cu Mihai I al României, realizate în primul an de după căderea regimului comunist și publicate pentru prima oară în anii 1991–1992 la Humanitas. Empatice, profunde, grave, întrebările marelui poet și prozator îi prilejuiesc ultimului monarh al României una dintre cele mai frumoase cărți de confesiuni din întreaga cultură română și de asemenea unul din textele capitale pentru înțelegerea istoriei și destinului nostru ca popor. Una dintre acele extrem de rare cărți după lectura căreia înțelegi cât de sărac ai fi fost înainte de a o citi.

Am făcut un legământ, acum mai bine de șase decenii, că voi continua să munesc pentru beneficiul vostru, al țării. Și astăzi, pentru mine, o mare satisfacție să văd că membrii Familiei Mele își dedică tot timpul activității mele.

Forțele care sunt mai departe dincolo de noi se înfruntă nu atunci când nu mai au idealuri comune, ci când nu mai au prieteni comuni.

Increderea în noi și în vitalitatea pe care românii pot să o însușim. Europa nu face să vă chem să vă gândiți împreună la viitor și să puneți să lucrați toate calitățile pe care poporul nostru le posedă, în cel mai înalt fel cu putință.

Această este adevărata Duminică!

Mihail

ISBN 973 948353 005844

